

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

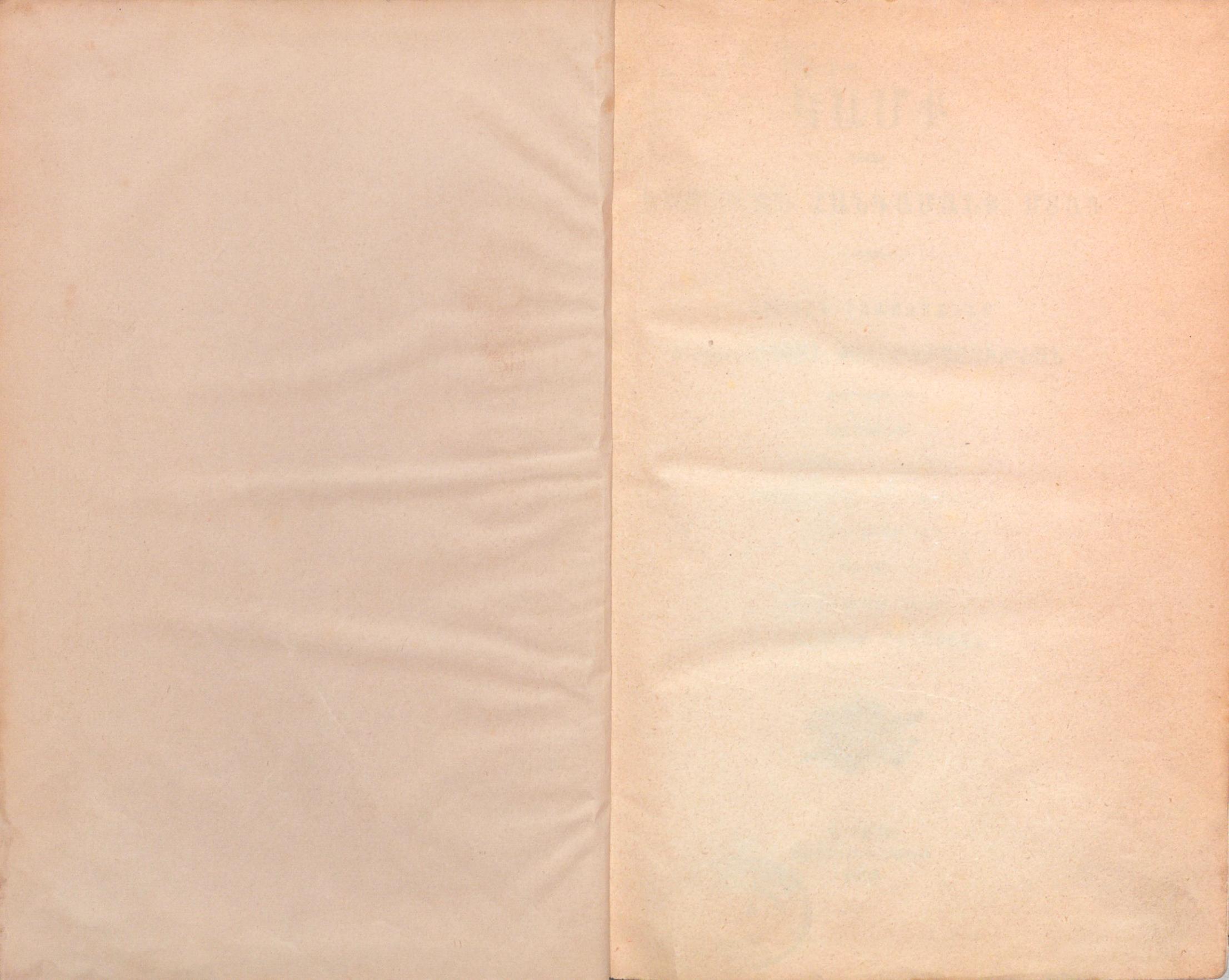
Adapt — remix, transform, and build upon the material

1234

159 ¹⁸⁷⁰
□-96

2010

2000

159
c 96 ur

Կ Ա Մ Ք

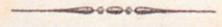
Կ Ա Մ

Կ Ա Մ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ն Գ Ա Մ Ա Ն Ք Մ Տ Ա Ց

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Բ Ա Ժ Ա Ն Մ Ո Ի Ն Ք

Մ Տ Ա Ի Ո Ր Ա Կ Ա Ն Փ Ի Լ Ի Ս Ո Փ Ա Ց Ո Ի Թ Ե Ա Ն

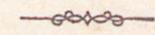

Յ Օ Ր Ի Ն Ե Ա Ց

Թ Ո Ղ Մ Ա Ս Գ . Ը Փ Հ Ա Մ

Վ Ա Ր Ժ Ա Պ Ե Ց Մ Տ Ա Ի Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ե Ի Բ Ա Ր Ո Ց Ա Կ Ա Ն

Փ Ի Լ Ի Ս Ո Փ Ա Ց Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ա Ց Յ Ա Ն Գ Ղ Ի Ա Կ Ա Ն Է Ն

Տ . Ղ Ա Ջ Ա Ր Ո Ս Պ Օ Ղ Ո Ս Ե Ա Ն

Կ . Պ Օ Լ Ի Ս

Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն

1870

4005
37846
10001

30931-4,2

ԵՐՐՈՐԻ ԲԱԺԱՆՍՈՒՆՔ
Մ Տ Ա Ի Ո Ր Ա Կ Ա Ն
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ

14061-58

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
Կ. ՊՕԼԻՍ

Զագնագերլար փողոց, Յակոբեան խան, Ն^o 4, 5, 6.

ԲԱՃԱՆՄՈՒՆՔ ԵՐՐՈՐԳ

ԿՍՄՔ

ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՅ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄՔԻ

Գլուխ Ա.	Գասակարգութիւն մտաւոր կարողութեանց	5— 15
Գլուխ Բ.	Յարաբերութիւն իմացականութեան առ կալիւն .	14— 51
Գլուխ Գ.	Յարաբերութիւն զգացողութեանց առ կալիւն . .	51— 45
Գլուխ Դ.	Կամեցումն, կամ կամակամ հանգամանք մտաց	46— 56
Գլուխ Ե.	Որոշումն ընդ մէջ բաղձանաց եւ կամեցողութեանց	56— 75

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՅ

Գլուխ Ա.	Օրէնք կամաց իմացեալ յընդհանրականութենէ օրինաց	76— 84
Գլուխ Բ.	Օրէնք կամաց իմացեալ ի բարոյական կառավարութենէ	85— 94
Գլուխ Գ.	Օրէնք կամաց իմացեալ ի կանխագիտութենէ կամ ի նախատեսութենէ Ասուծոյ	95—102
Գլուխ Դ.	Օրէնք կամաց իմացեալ ի նախատեսութենէ կամ կանխագիտութենէ մարդկան	102—111
Գլուխ Ե.	Օրէնք կամաց իմացեալ նոյն իսկ իր բնութեանը մէջ	111—120

Ը.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գլուխ Զ. Օրէնք պատճառականութեան վերածեալ առ կամքն ..... 120—132

Գլուխ Է. Օրէնք միօրինակութեան վերածեալ առ կամքն. 133—142

Գլուխ Ը. Շարժառքից բնութիւնն ու տեսակները ..... 142—156

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱԶՍՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

Գլուխ Ա. Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը ..... 159—166

Գլուխ Բ. Մտաւորական ներդաշնակաւորութիւնն է խարխիս կամ առիթ մտաւորական ազատութեան ..... 167—177

Գլուխ Գ. Ազատութիւն կամաց ..... 177—188

Գլուխ Դ. Ազատութիւն կամաց բովանդակեալ ի բարոյական բնութեան մարդոյ ..... 189—198

Գլուխ Ե. Այլ ապացոյցք ազատութեան կամաց ..... 198—206

Գլուխ Զ. Համաձայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան ..... 207—217

Գլուխ Է. Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց ..... 218—232

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԶՐՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՑ

Գլուխ Ա. Բնութիւն մտաւորական ջօրութեան ..... 235—246

Գլուխ Բ. Ջօրութիւն կամաց ..... 246—259

Գլուխ Գ. Տարբերութիւն կամական կարողութեան ..... 259—282

Գլուխ Դ. Հաստատմանութիւն ..... 282—296

Գլուխ Ե. Կրթութիւն կամաց ..... 296—319

Մտաւորական ինքնուիտայութեան դասագրքիս Հայերէն թարգմանութեան այս երկրորդ տպագրութիւնը կը պարունակէ նաեւ Բնագրին երրորդ բաժանմունքը որ Կամքին կամ Մտքին կամական Հանգամանացը վրայ կը խօսի : Գիրքիս առաջին տպագրութեանը մէջ կը պակասէր այս մասը՝ այն ատեն դեռ թարգմանուած չըլլալով : Եւ որովհետեւ առաջին տպագրութիւնն ունեցողներէն կրնան գտնուիլ ոմանք, որ առանց ամբողջ օրինակ մը այս նոր տպագրութեանէն գնել ուղեւ, կամքին մասը միայն ուղեն՝ գործն ամբողջ ունենալու համար, այս պատճառաւ նոյն վերջին, այն է՝ Կամքին մասէն քանի մը հարիւր օրինակ աւելի տպագրուած է, եւ իբրեւ առանձին հատոր զատ կը ծախուի :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԿԱՄՔ

ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՄՏԱՑ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՆԿՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄՔԻ

Կարգադրանքի համաձայնությամբ հաստատված է իրականացնել հետևյալից բխող ծրագրերը՝
1. Համապատասխանեցնել դպրոցական կուրսը հասարակական կյանքի պահանջներին:
2. Բարձրացնել դասընթացի որակը՝ օգտագործելով նորագույն մեթոդները:
3. Կարգադրել դասընթացի ժամկետը՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
4. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
5. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
6. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
7. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
8. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
9. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:
10. Կարգադրել դասընթացի մեթոդները՝ համաձայն դասընթացի բնույթի:

Կ Ա Մ Ք

Պ Լ Ո Ւ Ե Ա .

ՊԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՒՈՐ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՅ

Պ . Թէ ինչ ոճով արժան է հետազօտել կամքի Փիլիսոփայութիւնը :

Ահա կը սկսինք մերձենալ մեր պէտքէս եւ երկարաձիգ խուզարկութեանց վերջաւորութեանը : Մարդկային հոգւոյն երկրքին մասանց , այն է՝ Իմացականութեան եւ Ձգացողութեանց վրայ , ըստ զանազան ներդրածութեանց իւրեանց՝ հարկ եղածին չափ՝ հետազօտութիւն ըրած ըլլալով , այժմ կը մնայ միայն ջան ի դործ արկանել կամքի Փիլիսոփայութիւնը ճառելու :

Կամքին հետ կապակցեալ այլ եւ այլ խնդրոց վրայ հետազօտութեան սարապելու ատեննիս , արժան է թերեւս քանի մը դիտողութիւններ ընել՝ ըստ մեզ հետամուտ լինելու ամենապատշաճ համարեալ ընթացից վրայ : Եւ ի մասնաւորի յիշատակենք աստանօր , թէ մեր բազմանքը պիտի ըլլայ գլխաւորաբար իրողութեանց եւ անոնցմէ ելած բացայայտ մտաբերութեանց վրայ կայանալ , եւ հընարաւոր եղածին չափ հեռու յախչել սոսկ հայեցողութենէ : Սանձարձակ հայեցողութեանց հետամուտ ըլլալն ու խորհրդածութեանց սլացական թեւոց վրայ յեթերա մտածականի միշտ թռչան տունելն բազում անգամ հաճելի կրնայ գալ մարդուս իմացական փառասիրութեանն , ու թերեւս մտաւոր կարողութեանց բարձրութեան բացայայտիչ եղած կրնայ ըլլալ . եւ սակայն ամէն նիւթի համար չի յաջողիլ այդ կերպ խուզարկութիւնը , ու անհրաժեշտ հարկ կ'ըլլայ յաճախակի առ իրողութիւնս դիմեցողութեամբ սանձահարել եւ չափաւոր

րել զայն՝ առ ի յաջողակ ստուգութիւն ճշմարտութեան : Մեր առջեւը ներկայացեալ կարեւոր խնդիրներուն քննութեանը , զէթ որչափ որ զանոնք հետազոտելու եղանակը նկատելի է , հարկ է էսպէս այն նոյն կերպով հետամուտ լինել՝ որ եղանակաւ որ Ֆիզիզական աշխարհի հետազոտութեանց կը պարապինք : Գիտնալ բաղձացած բաներնիս միայն ստուգիւ գոյ եղող պարզ իրողութիւններն են , եւ այդ իրողութիւններէն արտադրեալ եւ բացայայտ ապացուցեալ ընդհանուր օրէնքներն , որոշելով զանոնք սոսկ կարծիքներէ , թէ եւ ասոնք շատ ճարտարագիւտ ալ եղած ըլլան : Կարծենք որ այս ընթացքը , եթէ կ'ուզենք ըստ բաղձացելոյն յաջողութիւն զբանել , հարկաւոր է մտաց համար ի գործ դրուած ամէն հետազոտութեանց մէջ , ինչ հայեցողածքով եւ մարդկային մտաց որ եւ իցէ կարողութեան համար որ ըլլայ :

Մասնաւորապէս ճշմարտ է այս՝ Կամաց Փիլիսոփայութեան նկատմամբ , ոչ միայն Կամբին ներգործութիւններուն մասնաւոր բնութիւն մը ունենալուն համար , այլ նաեւ ուրիշ բացայայտ պատճառաւ մը : Մարդուս մտաւոր կազմուածքին մէջ կէտ մը ըլլալու է յայտնապէս , որ կը կապակցէ արարածն իւր Արարչին հետ : Մենք թէ եւ ամենայնիւ յօժարամիտ ենք ընկալեալ եւ ասպացուցեալ ճշմարտութիւն մը համարելու այս , թէ մարդիկ , իրենց ներգործակալութեան սեպհական պարունակին մէջ՝ տէր են ազատութեան եւ կարողութեան . եւ սակայն այս եւս ճշմարտ է թէ՛ բառին ճշգրտ նշանակութեամբ՝ չունին Անկախութիւն : Ամենայն արարչագործեալ էակներ , որչափ մեծամեծ կարողութեանց տէր ալ ըլլան , գոյութեանց անբաւ շղթայն կազմող Ֆլեյ օղակ են Ֆլայն . այն գոյութեանց՝ որ կը սկսին Աստուծոյ Աթոռէն եւ կ'իջնեն մինչեւ կենաց այն ամենախոնարհ տեսակներուն՝ որք հազիւ կը զանազանին անկենդան նիւթեղէններէն . ուստի եւ ասոնց ամէնքն ալ՝ որ եւ է կերպիւ՝ պիտի ունենան կապակցութիւն մը այն էակին հետ , որ ասոնց ամենուն ակն ու աղբիւրն է . առանց որոյ , սկիզբ կամ պատճառ էութեան նկատելով զինքը , բան մը չէր կրնար գոյանալ . եւ այս ակներեւ է : Եւ ահա , ըստ այսմ , կը գտնենք որ մեր մտաւոր կազմակերպութեան կամական բաժնին մէջ եղող Կամբ ըսուած տարրն է այն միութեան կէտը կամ կապակցութեան դիրքը Աստուածային Մտքին հետ , քանզի այս պէտք չէ մոռանալ բնաւ , որ Միտքն Աստուածային կը հոսէ ստեղծագործեալ գոյութեանց բոլոր շարքերուն մէջ , եւ ամենուն հետ կապակցութիւն ունի , բունելով զանոնք իրենց յատկացեալ պարունակին մէջ , եւ պահպանելով զանոնք մինչ ի հեռաւորագոյն ծագս տիեզերաց՝ կարգաւորութեան եւ հպատակութեան մէջ : Ըստ այսմ՝ պէտք է մեզ ակնունել որ Կամբին հե-

տազոտութեանցը մէջ դէմերնիս պիտի ելլեն երեւութաբար իրարու հակասական ստորոգելիք Ազատութեան , Կախման եւ Կարողութեան , որք մի եւ նոյն էակին մէջ կան եւ են միացեալ ներդաշնակութեամբ : Ուրեմն հոս է որ մեր դէմը կ'իլլեն այնչափ դժուարալուծանելի խնդիրք , որք ոչ միայն կը շիտթեն մեր դատումը եւ ի փորձութիւն կը տանին մեր հաւատքը , այլ եւ բունն զօրութեամբ կը վարեն զմեզ անկարգ եւ անզուսպ հայեցողութեանց : Ապա ուրեմն որչափ առաւել պէտք ունինք արթուն մնալու եւ ամենազգուշաւոր ընթացքով յառաջ խաղալու , որպէս զի մեր հետապօտիչ կարողութիւններն իրենց ներգործութեան օրինաւոր սահմաններուն մէջ պահենք , եւ շարժենք այնպիսի համեստ զգացման մը իշխողութեանը ներքեւ՝ որ վայելուչ է մեզի նման սխալական էակաց :

Գիտենք որ այս առաջարկեալ ընթացքը բոլորովին համաձայն չի գար դարուս օգուոյն , որ միշտ կը թուի ունենալ չափազանցութեան միտում մը , մէկ անյազ տենջ մը նորածեւ , տարօրինակ եւ աննախընթաց բաներու . այնպիսի բաներու , որ կրնան արթնցընել եւ զարմացընել առաւել քան թէ համոզել : Այլ նորածեւութեան եւ գրգռութեան այս ակտաւորեալ եւ անկարգ ակտրօական արժանի է յանդիմանութեան քան թէ քաջալերութեան . եւ փիլիսոփայութեան հանդարտ սահմաններուն մէջ սնունդ եւ յագուրդ գտնելու մասին ամենէն յետին թոյլտուութեան հանդիպելու արժանի համարուելու է : Յառաջ ընթանանք ուրեմն մեր առջեւն եղող հետաքրքրական եւ դժուարամատչելի հետազոտութեան , (այնպիսի նիւթ մը որ գըրեթէ ի սկզբանէ ժամանակաց անտի ամենազօրեղ գլուխներն զբաղեցուցած ու յոգնեցուցած է , եւ անդիջանելի բանակոտութեանց ասպարէզ մը ընծայած է դիտնոց ,) այն չափաւորութեան եւ զգուշաւորութեան զգացմունքով , զորս ի վեր անդր գովելի ընծայեցինք , եւ գլխաւորապէս իրողութեանց եւ անոնցմէ ծագեալ օրինաւոր մակարերութեանց վստահանալով , հայեցողականին ըստ կարի քիչ դիմելով՝ գոհանանք անով որ կրնանք կայացընել հաստատուն հիման վրայ , առանց գանգատելու որ մեր սահմանափակ եւ անկատար կարողութիւններուն անխուստիելի պահանջն են որ քանի մը բաներ նսեմութեան մէջ ձգուած մնան :

Ձ . Թէ պէճ է քննել Կամբը կապակցութեամբ ընդ այլ մասունս մնաց :

Տիեզերաց մէջ ամենայն ուրեք ի տես եկող իրողութեանց մէջ բազմախնամ խուզարկուին աչքին միշտ հանդիպող ճշմարտութիւն մըն է այս , թէ չկայ աւարկայ մը հետաքննութեան որ գլխովին անջատեալ ըլլայ ուրիշ աւարկաներէ : Ըստ այսմ՝ Կամբին ինչութիւ-

Դասակարգութիւն

նր քննելու եւ մեր դիտողութեանը ներկայացուցած այլեւայլ հայե-
ցուածքներովն զայն հետազոտելու մեր ջանացողութեանցը մէջ՝ յայտ-
նի է որ պէտք է նկատենք զանիկայ իբրեւ միայնակաց եւ անջա-
տեալ յամենայն իրաց: Իրաւ է որ Կամբի փիլիսոփայութիւնն կ'ըսենք,
Իմացականութեան եւ Զգացողութեանց փիլիսոփայութեանն որոշ-
մամբ, սակայն եւ այս ոչինչ նուազ ճշմարիտ է՝ թէ Կամբը մտքին
ընդհանուր բնութեանը մէջ մասնակցութիւնն եւ անոր բոլոր զանա-
զան ներգործութեանց եղանակներուն հետ սերտ կապակցութիւն
եւ համակրութիւն ունի: Մարդկային հոգւոյն ընդհանուր բնութեա-
նը մէջ կարելի է որ որեւէ կերպիւ մեծ փոփոխութիւն մը կամ ազ-
դեցութիւն մը պատահի, առանց նոյնժամայն Կամբին վրայ ալ ազ-
դեցութիւն մը բլլալու: Եւ ոչ մէկ ընդունակութիւն մը, մինչեւ
անգամ ամենափոքր կարեւորութիւն ունեցող, հնարաւոր է որ
հոգւոյն ստորագլխաց ցուցակէն դուրս խլուի, եւ կամ մեծ փոփո-
խութեան մը ներքեւ իյնայ, առանց վերոյիշեալ արդիւնքն յառաջ
գալու: Վասնորոյ ներկայ ճառիս մէջ բնականապէս եւ ի հարկէ
ստիպողաբար պարտաւորեալ ենք համառօտ քննութիւն մը ընել
մտքին ընդհանուր կազմուածքին վրայ, առ ի լուսադոյն վերահա-
սութիւն յարաբերութեան Կամաց առ այլ մասունս մտաց:

Յ. Հանգամանք մտաց դիտելի են երեւակ բաժանմամբ:

Ինչպէս որ գործոյս Առաջին Մասին Է. հատուածին մէջ յիշած
ենք համառօտ, կը կրկնենք նաեւ հոս թէ, թէպէտեւ միութեան
եւ անբաժանելութեան ստորդելիքը տիրապէս կ'ընծայենք մարդ-
կային հոգւոյն, եւ խիստ կարեւոր է միշտ ի մտի ունել այս նախ-
նական ճշմարտութիւնը, սակայն լիուրի պոստմատ ունինք զբուցելու,
թէ անոր ինչութիւնը կամ բնութիւնը անհնար է կատարելապէս
հասկընալ՝ զանի սոսկապէս եւ բացարձակապէս մէկ հայեցուածքի
ներքեւ դիտելով: Ըստ այսմ՝ երեք գլխաւոր եւ քաջորոշ գիտողու-
թեան կէտեր կը նշմարենք, որովք հնարաւոր է միտքը քննութեան
տակ ձգել. այսինքն է՝ Իմացականութիւն, Զգացողութիւնը եւ
Կամբ. այլով բանիւ բացատրելով՝ ԻՄԱՅԱԿԱՆ, ԶԳԱՅՈՂԱԿԱՆ, եւ
ԿԱՄԵՑՈՂԱԿԱՆ հանգամանք մտաց, ուստի ինչպէս որ առիթ ունե-
ցած ենք ուրիշ տեղ նշանակելու, ինչ որ ճշմարտապէս եւ յատկա-
պէս իմացականին կը վերաբերի, իր վրայ մասնաւոր եւ սեպհական
բան մը ունի, որով կ'որոշուի զգացողութեանց մասէն. եւ ինչ որ
կամեցողութեան բնութիւնն ունի, ուրոյն դիրք մը ունի՝ որոշ իմա-
ցականէն եւ զգացողականէն: Եւ կը կրկնենք հոս, թէ այս հիմնական
կարգադրութիւն մըն է որ, երբ լիովին եւ ըստ արժանւոյն ի գործ

Մտաւոր կարողութեանց:

ած ենք եւ ի գլուխ տանինք, կը բովանդակէ ամբողջ հոգին. եւ թէ
մեր մտաւոր գոյութեանը մէջ բովանդակեալ ամենայն ինչ յատկա-
բար կրնայ վերաբերուիլ այս երեք գլխաւոր գասակարգութեանց
մէկուն կամ մէկալին:

Ա. Ապացոյց ընդհանուր կարգադրութեանս ի գիտակցութենէ:

Համառօտութեան համար՝ գործոյս սկզբնաւորութեանը մէջ յի-
շատակութիւնը զանցառեալ քանի մը ծանօթութիւններ, հոս՝ մտքին
սակելի գոյութեանս մասին եկած ատենինս, հարկաւոր կը դա-
տենք յիշատակել: Վասնորոյ յատկապէս Կամբի ճառին չսկսած՝
մտքին երեք բաժանմանցը նկատմամբ իբրեւ սպացոյց քանի մը նը-
շանաւոր կէտեր քննութեան առնենք, որչափ որ այսպիսի գործի
մը համար արժան կը համարինք:

Իմացականութեան վրայ ճառող փիլիսոփայք շատ ուղղութիւնով
կը վտառահացընեն զմեզ, թէ մարդկային մտքին վրայ ստացած հմու-
թիւննիս մեծաւ չափով պարտական ենք Գիտակցութեան, եւ թէ
գիտակցութեամբ է որ կը կարողանանք ստուգել թէ ինչ է խորհուր-
դըն ու ինչ է զբացումն ըստ ինքեան նկատելով. եւ իրարմէ զա-
նազանել զանոնք անչիտութեամբ: Ստոյգ է որ եթէ Գիտակցու-
թեան հեղինակութիւնը մերժելու ըլլանք, մեծ դժուարութիւններու
մէջ պիտի գտնենք ինքզինքնիս, եւ չենք կրնար ակնկալել որ այս
տեսակ հետազոտութեան մը մէջ մեծ յառաջադիմութիւն մը ընենք:
Իսկ եթէ ճշմարիտ է որ մտքին այլեւայլ ներգործութիւններուն եւ
հանգամանքներուն գոյութիւնն ու որոշիչ յատկութիւններնին՝ գէթ
մեծաւ չափով՝ գիտակցութեամբ ծանօթութեան կու գան, եւ թէ
իրաւաբար եւ վստահաբար կրնանք սպասինիլ անոր վիպութեանը,
ուրեմն բնականաբար կը հարցընենք, ի՞նչ կը արվեցնէ գիտակցու-
թիւնը ներկայ նիւթիս վրայ: Եւ ի պատասխան հարցմանս, կրնանք
սպասովաբար հրաւէր կարգալ որ եւ իցէ մարդու յիշելութեանցը,
եւ հարցընել, թէ երբէք սոսկ Իմացութեան մը, սոսկ Խորհուրդ մը՝
մէկգիւղէն Կրից եւ Բաղճանաց հետ՝ եւ մէկալըլէն Կամեցողութեանց
հետ շփոթելու վտանգի մէջ գտած ունի ինքզինքը: Միթէ իւր գի-
տակցութիւնը չի վտառահացընէր զինքը, թէ առ այլեւայլ անուսնե-
բով ասանկ իրարմէ որոշած մտաւոր հանգամանքներնիս նոյն եւ
նման չեն իրարու հետ: Թէ մէկ կարգը ուրիշ է, եւ միւսը ուրիշ.
Եւ թէ անոնք իրականապէս այնքան տարբեր են մէկմէկէ, որչափ
որ Գիտակցութիւնը կը տարբերի Հաւատքէն, կամ Երեւակայու-
թիւնը Յիշողութիւնէն:

Ուստի յայտնի կ'երեւի թէ առաջիկայ հետազոտութեանս մէջ կըր-

Դասակարգութիւն

նանք կայանալ մարդոց գիտակցութեանը վրայ . ոչ միայն մէկ մարդու , այլ որ եւ է եւ ամենայն մարդու : Այս աղբիւրէն ծագեալ վկայութիւնը առ հասարակ աներկբայապէս մի եւ նոյն է : Եւ անոր ըրած յայտարարութիւնն այս է , թէ մարդուս մտաւոր կազմուածքին գլխաւոր բաժանմունքներն մէկ մէկ կարեւոր իմաստով որոշեալ են իրարմէ : Հասկցողութիւնը՝ որ զատ կայանք ունի , եւ բացայայտ որոշելի է միւսներէն , կրնայ նկատուիլ իբրեւ սկզբնաւորական կամ նախապատրաստական դիրքը բռնող : Զգացողութիւններն ալ իրենց երկու գլխաւոր տեսակներովը , Բնական եւ Բարոյական զգացողութիւնք , իրենց յատուկ կայանքն ունին : Եւ նոյնը կրնանք ըսել , նոյնչափ աներկեւան վստահութեամբ , մտքին միւս մեծ բաժանմունքին , Կամքին համար ալ :

5 . Ապացոյց նոյն բանին համար , այլեւայլ լեզուներու մէջ գործածուած բառերէն :

Զանազան լեզուաց մէջ գտնուած բառերն եթէ քննելու ըլլանք , ապացուցանելու նիւթերնուս համար ուրիշ վկայութիւն մըն ալ կը գտնենք : Իւրաքանչիւր լեզու՝ չափով մը եւ կարեւոր իմաստով մը՝ պատկեր մըն է մտաց : Հետեւապէս՝ մարդոց մտածմունքներուն հակամիտութեանը վրայ բաներ կրնանք սորվիլ ոչ միայն լեզուի մը կազմակերպութենէն ընդհանրապէս , այլ մինչեւ անգամ մասնաւոր բառերու նշանակութենէն ալ : Առանց վարանմունքի կրնանք հաստատել թէ ամէն մշակեալ լեզու իւր որոշ բառերն ունի , որոնք մարդուս մտքին երբեակ կերպարանօք դիտեալ ըլլալուն բացատրիչ են . եւ որոնք շարունակ կը գործածուին որոշ եւ յատկական նշանակութեամբ , եւ առանց՝ նոյնանշան բառերու պէս՝ մէկմէկու հետ յիտլանակելու : Այլով բանիւ , մտքի մշակութեան մէջ յառաջադէմ ազգաց գործածած լեզուներուն ամենուն մէջ ալ բառեր կան , որոնք կը համեմատին հայերէն իմացականութիւն , Զգացողութիւնք եւ Կամք բառերուն : Եթէ այս կերպ բառեր կը գտնուին ընդհանրապէս ամենայն լեզուաց մէջ , որք եւ ըստ ձեւոյ եւ ըստ նշանակութեան կը տարբերին իրարմէ , արդարեւ այդ զօրաւոր պարագայ մըն է ի նպաստ ապացուցութեանս , թէ մեր հաստատել ջանացած զանազանութիւններն իրօք կան : Եթէ ենթադրենք թէ չունին գոյութիւն , անհնար կը թուի բացատրութիւն մը տալ յիշեալ իրողութեանը , որ մարդիկ այդպէս առ հասարակ միաբան գտնուեր են ատանկ զանազանութիւններ ընելու : Իսկ եթէ , ընդհակառակն , կան այդ զանազանութիւնները , բանաւոր է մտածել թէ մասնաւոր գիտաւորութեամբ մը եղած է . եւ թէ որ նպատակաւ մը եղած է , ուրեմն հարկաւ

Մտաւոր կարողութեանց :

ծանօթ բան մը եղած ըլլալու է , եւ եթէ դիտցուած՝ ծանօթ բան մըն է ատոր ըլլալը , ապա ուրեմն ատոր համար է որ բնականաբար լեզուով ալ բացատրուեր է , անանկ՝ ինտոր որ հմտութեան որ եւ իցէ ուրիշ առարկայք որոշ բառերով բացատրեալ են : Եւ ահա իսկութիւնն ալ այնպէս ըլլալ կը գտնենք : Այնպէս որ բանի մը բացատրութիւնը նոյնին իրականութեանը իբր վկայութիւն կրնանք սեպել , նշանը նշանակեալ բանին իրականութեանը իբր մէկ վկայութիւնը ըլլալ կրնանք համարել :

6 . Ապացոյց՝ մասնագրաց պատահական գրոյցներէն :

Վկայութեան ուրիշ աղբիւրներ ալ կան որք կը պատշաճին այս մեր քննած իրողութեան : Լաւ դատման եւ մանրակրկիտ զննողութեան տէր մատենագրաց գրուածներուն մէջ տեսնուած պատահական գրոյցքները քիչ հմտութիւն չեն ընծայեր մտադիր ընթերցողաց : Եւ ըստ այսմ , եթէ ատոնց գրուածներուն մէջ կը գտնենք մտաւոր զանազանութեանց բացասորիչ գրոյցքներ , որ յաճախակի յիշատակեր են , քանի որ կերպապէս եւ նիւթապէս մտքին վրայ չէին ձառեր , այս հզօր պատճառ մը կ'ըլլայ կարծելու թէ ատանկ զանազանութիւններ իրականապէս գոյ եղած ըլլալու են : Ատոնց վկայութիւնը այնպիսի պարագաներու մէջ եղած է , որ ամենանպաստաւոր են անկողմնակալ կերպով դատելու , եւ զազատարաց ազատ յստակ արտայայտութեան , եւ արժանի են ընդունելութեան այն բազմադիմի վկայութեանց հաւաքմանը մէջ , որք՝ բազմատեսակ աղբիւրներէ քաղուելով , կը ծառայեն լուսաբանելու հոգւոյն ճշմարիտ բնութիւնը :

Վասնորոյ հոս այդպիսի հեղինակութիւններէ քանի մը հատուածներ յառաջ պիտի բերենք , որոնք քիչ օգնութիւն չեն ընծայեր ի հաստատութիւն առաջարկեալ բաժանմունքին պատշաճութեանը , « Հաւատարիմ հպատակութիւնը , կ'ըսէ Յունիոս իւր Առաջին Թուղթին մէջ , Անդգիացոյ մը ՍՐՏԻՆ եւ ԻՄԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆԸ մէջ , բնական յարուս մըն է առ պաշտպանն օրինաց » : Պրնէթ՝ Դիլըքսըն Արքեպիսկոպոսին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ . « Անոր պէս ուղիղ գատումն եւ բարի բնաւորութիւն ունեցող մարդ չեմ գիտեր : Ամենայտակ ԳԼԹՈՒ եւ ամենախախուկ դժամ ՍՐՏԻ տէր անձն մըն էր » : Վարք Տօքդըր ձօնարնի անուն գործոյն մէջ՝ Պօզլէլ՝ յաղազս գրուածոց եւ բարուց Ռուսոյի քանի մը բացատրութիւններ ունի , որոնց կարգը հետեւեալ գրոյցքն ալ կը գտնուի . « Վայրենի կեանքը քան զբարեբան կիրթ կեանքը նախապատիւ համարելուն մէջ եւ իր ըրած անտեղութիւնը եւ ուրիշ ատոր նման եղանակութիւններն՝ որ ունէր , յաւէտ

իմն իւր ՀԱՍԿՐՅՈՂՈՒԹԵԱՆԸ մէջ թերութիւն մը գտնուելուն ապացոյցք են՝ քան թէ իւր ՍՐՏԻՆ վատթարութեանը » :

Ասոնք եւ ասոնց նման զրուցուածքներ , թէպէտեւ առաջարկեալ ընդհանուր բաժանումը բովանդակապէս չեն բացայայտեր , այլ սակայն Իմացողութեանց եւ Զգացողութեանց , այն է՝ մտքին Իմացական եւ Զգացական հանգամանաց մէջտեղն եղած զանազանութիւնը յայտնապէս կը ցուցնեն : Աս կարգէն եղող ասութիւնք , որոնք պատահաբար կը բովանդակեն Իմացականութեան եւ Զգացականութեան մէջտեղ եղած զանազանութիւնը , եւ ուրիշներ որոնք Իմացողութեան եւ կամեցողութեան , եւ կամ Զգացականութեան եւ կամաց մէջտեղ եղածը , այնքան յաճախ են որ այլ եւս հարկ չեն թողուր զանոնք կրկնաբանելու :

Կան եւ այլ ասացուածք , որք թէեւ յաճախակի չեն տեսնուիր գրոց մէջ , այլ մեր ներկայ նպատակին կ'օգտեն եւ շատ են , որոնք միեւնոյն խօսքին մէջ , եւ ինչպէս կ'երեւի , գրողին կողմէն առանց գիտակցութեան ըսուած ըլլալով , ի լոյս կը բերեն մեր քննած զանազանութեանը որոշմանը իւր բովանդակ լրութեամբը : Այսպէս է Լօրա Ձէսղըրֆիլովի մէկ խօսքը , որ օտար դեպքանաց հետ դաշնագրութիւններ ընելու ատեն բռնուելու ընթացքին նկատմամբ իր որդւոյն տուած խրատներուն մէջ կ'ըսէ . « Եթէ նախ եւ առաջ ՍԻՐՏԸ ձեռք առնես , լաւ սրտահոսութիւն կ'ունենաս ԻՄԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆԸ վրայ իշխելու , եւ ԿԱՄՔԻՆՆ ւրայ տիրելու » : Այսպէս է նաեւ Տրէյքին մէկ խօսքը , որ կ'ըսէ , թէ « Անդղիացի քաջածանօթ մատենագիրին Սըր Ռիչարտ Սգիլի թերութիւններն , ոչ ԳԼՍՈՒ թերութիւններ էին՝ եւ ոչ ՍՐՏԻ՝ այլ ԿԱՄՔԻՆՆ » :

« Խուզարկութիւն Խելադարութեան նշաններու » գրքին մէջ հեղինակը մտքի խանգարման հանդիպած մարդուն վիճակը նկարագրած ատեն՝ հետեւեալ բացատրութիւնը կ'ընէ . « Անոր ԿԱՄՔԻՆ այլ եւս իր ԳԱՄՔԻՆ ներքեւ զսպեալ չէ , այլ կատաղաբար կը վարի յառաջ իւր ԿԻՐՔԵՐԻՆ » :

Լորտ Պազոն որուն վկայութիւնը ոչ միայն մտաւոր այլ եւ բնական հետազոտութեանց մէջ երեւելի է՝ իբրեւ հասարակ եւ շատ ծանօթ եղելութիւն մը կը յիշէ թէ Իմացականութիւնը Կամօն եւ Կիւրեքին ազդուելու ընդունակ է :

7. Յետեւեալ ապացոյց՝ մաց վրայ ճառող մասնագիրներէ :

Մտաց վրայ գրող այլ եւ այլ երեւելի մատենագիրներ երբեմն ըստ պատահման եւ երբեմն աւելի կերպապէս կը դաւանին կատարելապէս այս մեր քննած զանազանութիւնը : Հետեւեալ նշանաւոր զրուց-

ուածքը Լօքինն է . « Եւ այսպէս՝ արժանաւոր Մարտիրոսինն ընելով մէկ առաջարկեալ բարիքի մը եւ զանիկայ լաւ հնէլով , մեր ձեռքն է այն բարիքին արժէքին համեմատ քաշանք , յարուցանել մեր ներսիդին , որով ըստ կարգի եւ ըստ յաջորդութեան կրնայ յետոյ կամքին ազդումն ըլլալ , եւ յայնժամ ի խնդիր բարւոյն կ'ելլենք : Վասն զի բարին , թող ըլլայ որ յայտ յանդիման երեւնայ եւ շատ մեծ արժէք ալ ունեցած ըլլայ , սակայն մինչեւ որ մեր մտքին մէջ քաշանք չգրգռէ՝ եւ այնպէս զմեզ անոր կարօտովն անհանգիստ չընէ , չի կրնար իշխել կամ հասնիլ կամքին » : Ահա հոս՝ յայտնի է ամենուն որ՝ խնդիր եղող երբեակ բաժանմունքը որոշ ճանչցուած է : Արժանաւոր մտադրութիւն ընել եւ լաւ քննել որ կ'ըսէ , Իմացականի ներգործութիւններն են . այնուհետեւ յարուցեալ բաղձանքն որ կը յիշէ , յատկապէս Զգացողութեանց ընծայելի են . եւ յետ սոցա յաջորդող ներգործութիւնն ալ մեր բնութեան երրորդ մասին՝ այն է՝ կամքին սեպհականն է :

Իմացական Փիլիսոփայութեան մեծ լոյս ընծայող Տօքլըր Րիտի բաղմարժէք գրուածոց մէջ հետեւեալ գրոյցքը կը տեսնենք : « Կամքին եւ Բաղձանքին մէջտեղն եղած զանազանութիւնը լաւ բացատրած է Լօք . սակայն մտապոյն մատենագիրներէն շատերը զանց ըրած են զայն , եւ Բաղձանքը իբր կամքին մէկ եղանակաւորութիւնը բացատրած են : Բաղձանքն ու կամքը միաբան են ասոր մէջ՝ որ երկուքն ալ առարկայ մը պէտք է որ ունենան , որուն վրայ նախընթաց ըմբռնում մը ունեցած ըլլալու ենք . եւ ուստի երկուքին հետ ալ չափով մը Հասկցողութիւն կապակցեալ ըլլալու է : Այլ շատ ուրիշ բաներով կը տարբերին իրարմէ » :

« Մեր ներգործութիւնները , կ'ըսէ Հեթանոսինն Բնական Լուսոց գրքին ճարտարագիւտ հեղինակը՝ Դըքլըր , միշտ կամ մեր Գատման որոշումներովը , եւ կամ մեր Բաղձանաց գրգռմամբը ըլլալով , մենք սխալմամբ կը կարծենք թէ այս դատումն ու բաղձանքը նոյն իսկ կամքն է » :

Պօսչամիէր Աղապոսինն Մարտիրոսինն Կամոց գրքին մէջ Բաղձանաց եւ կրից վրայ խօսած ատեն , « Թէպէտեւ , կ'ըսէ , ասոնք իրենց տեղը անհաշուելի արժէք ունին , այլ ստորակարգ կարողութիւններ են , եւ ուստի պէտք չէ բնաւ ազատ ըլլան Իմացողութեան եւ կամքին վերակացութենէն եւ առաջնորդութենէն » :

« Ինչ կերպ դասակարգութիւն մտաւոր կարողութեանց որ պատշաճ համարինք ընդունել , կ'ըսէ Փրէզիտէնդ Տէյ , առաջին կարեւորութիւնն ունի աղէկ մտքերնիս պահել թէ իրարմէ որոշ կարողութիւններն իրարմէ որոշ գործակատարներ չեն նշանակեր , այլ մի եւ նոյն գործակատարին տարբեր տարբեր կարողութիւններն են ,

Իսասխարզութիւն

Մարտն է որ կ'իմանայ, եւ կը սիրէ, եւ կ'ատէ, եւ կը գործէ. ոչ թէ իւր ՀԱՍՈՂՈՒԹԻՒՆԸ, կամ իւր ՍԻՐՏԸ, կամ իւր ԿԱՄԲԸ, ինքնիրմէ որոշարար » :

Հիմակու ըրած ծաղկաքաղնիս այնքան դիւրին եւ բացայայտ է ի մերձեցումն մեր քննած նիւթին, որ մեկնաբանութեան կարօտութիւն չի մնար բնաւին :

Յ. Կամքին վրայ հմտութիւնը գորուծեամբ կը ցուցնէ նախընթաց հմտութիւն Իմացականութեան :

Մեր ձեռնարկութիւնն ու լուսաբանութիւնը անտարակոյս եւս առաւելագոյն յառաջ կրնայինք տանել : Այլ հաւաստի ենք, որ եթէ ոչ ատ՝ մեր հետազօտութեանց ուրիշ մասերուն մէջ բաւական բան խօսուած է՝ այս նիւթիս վրայ ունեցած տեսութիւններնիս պէտք եղածին շախ բացատրելու, ապացուցութեանց տեղիքներն ակնարկելու եւ ըստ մասին բացայայտելու, եւ հաստատելու անկարող եղած բանը ջատագովողի մեղադրանքէն ինքզինքնիս պաշտպանելու համար : Ինչի թիկունք ունենալով գիտակցութիւնը, լեզուաց կազմակերպութիւնը, բազմաթիւ առիթներով մատենագրաց յիշատակած զրոյցքները, եւ շատ հմուտ ու ներհուն հոգեբաններու դաղափարներն, իրաւացի համարեցանք մեր բռնած ընթացքը ի նախաշաւիղ հետազօտութիւնս մեր, եւ այժմ իսկ իրաւացի կը դաւանինք նոյն ընթացքով յառաջ խաղալ, հաստատեալ երբեակ որոշումները հիմն ունենալով մեր յետազայ հետազօտութեանցը : Եւ արդ՝ ունինք այս եւս ծանուցանել՝ որ եթէ այս մեր հաստատած երբեակի զանազանութիւնը կայ մտքին մէջ, ուրեմն այդ երեւելի մասանց իւրաքանչիւրը մեծաւ պատշաճութեամբ ուրոյն ուրոյն ճառելի է. ըսել է թէ Կամքը Հասկցողութենէն կամ Հասողութենէն որոշարար քննութեան նիւթ կրնանք ընել, եւ նոյնպէս երկաքանչիւրն ալ Ձգացողութիւններէն որոշարար : Իսկ հետազօտութեան կարգին մէջ Հասողութիւնը բընարանապէս առաջ կու գայ, եւ յետոյ Ձգացողութիւնը, եւ ի վերջոյ կամքը : Եւ ահա ասոր համար է որ պիտի դիտենք աստանօր, թէ Կամքին վրայ լիակատար հմտութիւն ունենալը հարկաւորապէս կը նշանակէ թէ Հասողութեան վրայ ալ անթերի հմտութիւն տեղի ունեցած է : Ստոյգ է որ եւ ոչ մէկ մարդ մը իրաւունք կամ արտօնութիւն ունի վստահարար բան մը արտասանելու Կամքին վերաբերութիւն ունեցող որ եւ իցէ նիւթի վրայ՝ առանց այսպիսի նախաշաւիղ հմտութեանց գոնէ տարերքը ի միտ առած ըլլալու :

Մտաւոր կարողութեանց :

Չ. Կամաց վրայ հմտութիւնը կը ցուցնէ նաեւ նախընթաց հմտութիւն Ձգացողութեանց :

Պատշաճ կը թուի այս եւս դիտել, թէ վերի գիտողութիւններն Ձգացողութեանց ալ կը պատկանին : Կամքին վրայ ուղիղ հմտութիւն ստանալու համար մտքին Ձգացական կամ Ձգացողական հանգամանաց վրայ նախընթաց հմտութիւն մը ունենալուն հարկաւորութիւնը իմացականին հմտութեանը կարեւորութենէն նուազագոյն չենք կրնար համարել : Հոն կը գտնենք այն ճարձութիւններն, որք բնութեան այլ եւ այլ պատկերները գեղեցիկութեամբ եւ շքեղութեամբ կը զգեցուցանեն : Հոն յիտուելու ենք հմտութիւն Հակամիտութեանց եւ Բաղձանաց, որոնք զմարդիկ իրարու հետ կը կապակցեն եւ կը միացնեն ի մի ընկերութիւն : որք եւ միանգամայն անոնց գործունէութեանը՝ ուրախութեանցը եւ տրտմութեանցը ակունքն ու աղբիւրներն են : Հոն կը տեսնենք եւս պատասխանատուութեան տարերքներն, բարոյական Հաւանութեան եւ Անհաւանութեան կամ գովութեան եւ պարսաւանաց զգացմունքներն՝ որոնք մեր ներսիդին գրուած օրէնքին վկայութիւններն եւ ստորագրութիւններն են, որոնց ոչ ոք կրնայ հնազանդութիւն մատուցանել կամ եղծանել առանց ընդունելու իւր ըրածին արժանաւոր վարձքն կամ պատուհասը : Այս նախապատրաստական հմտութիւններով, պատրաստուած կ'ըլլանք յաջողակ ելքի մը ակնկալութեամբ յառաջ մատչելու : Հետազօտութեան բնական ընթացքը Հասողութենէն, Սրտէն կամ Ձգացողութիւններէն ի վեր մինչեւ Կամքը ելլելն է : Այս վերջինը միւսներուն հետ բաղդատմամբ բարձրագոյն է եւ առաւելագոյն հեղինակութեան տէր, որուն այս ստորագրելը լիովին քննութեան պիտի ենթարկենք յետագայ մէկ քանի գլուխներու մէջ : Առանց ասոր, բոլոր միւսներն, որպէս թէ առանց իրենց տէրոջը վեհապետութեանը եւ առանց անոր վերատեսչութեան մնացած, այլ եւս օգտի մը չեն կարող ծառայելու : Այնպէս որ Կամքին, վերաբերմամբ առ այլ մատուեն հոգւոյն, ունեցած այս գերակայութեան դիրքը մտածած ատեննիս՝ մտքերնիս կ'իյնայ Հօրն Դուքի սա նշանաւոր խօսքը . « Կամքը կամարը կազմող այն մասն է որ բանալի կը կոչուի : մնացածը բան մը չէ մինչեւ որ անիկայ գալով կապէ եւ գոցէ » :

Պ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

10. Կապակցութիւն ամենայն մասանց եւ կարողութեանց մտաց ընդ միմիանս :

Նախընթաց գլխուն մէջ մարդկային միտքը եռամասնեայ տեսութեամբ ըմբռնելուն հիմնական կարեւորութեանը մեծ հաստատութիւն տուինք . եւ աստ կը յաւելունք այս մեր համոզումը , որ այս զանազանութեան ճանաչումը ոչ միայն հիմնականապէս կարեւոր է առ ի հմտութիւն մտաց՝ ընդհանրապէս , այլ մասնաւորապէս առ ի լրիակատար վերահաստութիւն վարդապետութեան Կամաց : Արդարեւ , եթէ չկայ այսպիսի զանազանութիւն մը , եւ եթէ՝ ընդհակառակն մեր բնութեան Կամական մասը ճշմարտապէս նոյն եւ նման է Ձգացողականին , ինչպէս որ քանի մը կեղծ ու պատիր եւ անհաստատ փիլիսոփայողներ ընդունեն են , յայտնի է որ Փիլիսոփայութիւն Կամաց ըսուած բանն ալ գոյութիւն չի կրնար ունենալ :

Այլ մեր հետազոտած կարեւոր զանազանութեան կայ ըլլալ հաստատելը եւ մինչեւ անգամ անտարակուսելի ապացուցանելն բաւական չէ : Քանի մը խօսք ալ յաւելուլ պատշաճ կը թուի մեզ , ի բացատրութիւն մտքին երեք գլխաւոր բաժիններուն առ միմիանս ունեցած ճշգրիտ յարաբերութեանը : Եւ ասոր իբր նախաշաւիղ , քանի մը վայրկեան մտածութեան պիտի առնենք այն կապակցութիւնը , որ կը թուի գոլ ընդհանրապէս մտքին բոլոր զանազան կարողութիւններուն մէջ , թէ նախնական եւ հանրական կարողութիւններուն եւ թէ երկրորդական եւ ստորակարգ կարողութիւններուն մէջ :

Կը հաւատանք որ հարեւանցի դիտողութիւն մը կ'օգտէ մեզի սորվեցընելու այն ընդհանուր իրողութիւնը , թէ մտաւոր ներգործութեանց ամէն զանազան տեսակներուն վրայ իշխող մէկ կերպ միութեան կապ մը , մէկ կապակցութեան տարր մը կայ : Եւ որչափ

աւելի որ աս դիտողութիւնը յառաջ տանինք , եւս առաւելագոյն բացայայտ եւ անտնօրինելի կ'երեւնայ սոյն կապակցութիւնը : Թէ որ , օրինակի աղագաւ , իմացականութեան ընդհանուր բաժանմունքին տակը պատշաճապէս իմիասին կարգաւորեալ ստորակարգ կարողութիւնները քննութեան առնենք , մտադիւրութեամբ այս պիտի գտնենք ըլլալ բանին իսկական վիճակը : Պիտի տեսնենք որ չկայ ամենեւին Իմացում մը առանց նախընթաց Ձգացողութեան . չ'ըլլար բնաւին Յիշողութիւն առանց Մտադրութեան . ոչ գոյ Տրամաբանութիւն առանց Յիշողութեան եւ Ձուգարութեան . եւ ոչ իսկ Տրամաբանութիւն կամ Երեւակացութիւն առանց յարաբերութիւններ իմանալու կարողութեան , այսինքն Վերաբերական Թեւադրութեան : Այլ բոլոր այս հանգամանաց կամ ներգործութեանց եւ այլոց մէջ , այս ամէն կարողութիւններն , եթէ ներելի է ըսել , քովէ քով տեղաւորուած են , միշտ պատրաստ մէկ մէկու օգնականութեան ձեռնտուութիւն ընելու , եւ առանց սոյն փոխադարձ օգնականութեան՝ ինքնին աւելօք անգոր եւ անպտուղ : Եւ եթէ այսպէս է իրերուն վիճակը հոս մեր այս մասնաւորացուցած օրինակին մէջ , ուրեմն վերաբանութիւնը կու տայ մեզ կարծել հաստատարար , թէ այս նոյն միութեան սկզբունքը մտքին առաւելագոյն հանրական մեծ բաժանմունքներուն մէջ ալ տարրական է , եւ զանոնք իրարու հետ կապակցած է . եւ այս եւս ամենայայտ իրողութիւն մը կը տեսնուի , մինչեւ անգամ հարեւանցի քննութեամբ մը :

11. Մտքին իմացական մասը միւս երկու մասանց ներգործողութեանը հիմն կամ խաբիսին է :

Հաստողութեան կամ Իմացողութեան համար՝ մասնաւորիւ՝ կրնանք ըսել տեսանելի բանաւորութեամբ , որ սորա մէջ կը գտնենք թէ՛ Ձգացական եւ թէ՛ Կամական բնութեանց գոյութեան եւ ներգործութեան հիմն ու խաբիսը : Քննենք այս կէտը նախ եւ առաջ Ձգացողութեան վերաբերմամբ : Որ ասան՝ որ մեր բնութեան աս մասը ներգործութեան մէջ կ'ըլլայ , կը գտնենք ինքզինքնիս՝ ըստ պարագայից՝ հաճեալ կամ տհաճեալ . լցեալ զմայրմամբ կամ զգուանօք . սիրող կամ ատող , հաւանող կամ չհաւանող . եւ կամ գովող կամ սպառաւող . եւ ըստ սոցա՝ այլ շարժութիւնը եւ բաղձանք կը յուզին ի մէջ մեր : Այլ ամենաթեթեւ գննութիւնը կ'ուսուցանէ մեզ թէ այս բաներն չէին կրնար ըլլալ , թէ այս մտաւոր հանգամանքներն չէին կրնար ի գոյութիւն գալ , առանց ստացման դիտութեան , որ ի հարկէ իմացականի ներգործութիւն ըսել է : Եթէ հաւանինք կամ չհաւանինք բանի մը , պարզ ու յայտնի է թէ հաւա-

Յարտերու քիւն խնացակաւութեան

նութեան կամ անհաւանութեան առարկայ եղող բանի մը նախընթաց հմտութիւն ունեցած ըլլալու ենք . թէ իր մը ըլլալու է , որուն վրայ այս շարժութեան զգացումներն կայացած ըլլան : Եւ դարձեալ՝ եթէ ունենանք մեր ներսիդին ներգործութիւն սիրելոյ կամ ատելոյ , խնացակաւութիւնն իսկ նախընթացաբար զբաղած ըլլալու է այն առարկաներուն գոյութիւնն ու որակութիւնները ի ծանօթութիւն բերելու , առ որս մեր սիրոյ եւ ատելութեան կիրքերն ուղղեալ են :

12. Կապակցութիւն հասողութեան ընդ Կամքին :

Եւ սոյն տեսութիւնը կը գտնենք որ հաւատարմացի կը պատկանի առ Կամքն : Որչափ անհնարին որ է յիշելութեան մը ի դէս գալ առանց յիշելի բանի մը գոյութեան , քան զայն ոչինչ նուազ անհնարին է որ կամական ներգործութիւն մը ի դէս գայ առանց առաջի մտաց գիտութեան առարկայի մը գոյութեան : Վասնորոյ , եթէ կարելի լինէր մարդ մը գտնել , որուն խնացակաւութիւնն իրօք բոլորովին կործանած ըլլար , եւ կամ արդեամբ կործանած ըլլար բոլորական թմբութեամբ , նոյն անձը եւ ի Կրից եւ ի Կամաց ամբողջովին զրկուած պիտի գտնէինք :

Բարեբախտաբար , մարդկային ազգի պատմութեան էջերուն մէջ , ի բաց առեալ ուշաթափութեան կամ ապուշութեան եւ մտքի խանգարման օրինակներն , միայն մէկ հատիկ օրինակ մը կը գտնենք ըսածնուս պէս ամբողջական զրկողութեան յիմացակաւութեան : Տարբախտիկ Գասպար Հաղէրի օրինակն է յիշելիքն իսկ , որուն տխուր պատմութիւնը խիստ աշխարհածանօթ է : Որովհետեւ որ իմացակաւութիւնը չի կրնար ի ներգործութիւն շարժիլ եւ բացուիլ առանց նախ եւ առաջ նիւթական աշխարհի հետ մերձեցումն ունենալու , այս պատանուոյն ի մանկութենէ անտի մէկ տեղոյ մը մէջ փակուելուն եւ իր զարնուրելի բանտէն արտաքոյ ամենայն իրաց բոլորական անջատումին աղէտալի արդիւնքն սա եղաւ որ՝ ինչպէս որ բնականապէս ակնկալելի է , իր Հասողութիւնը բոլորովին ընդարմացեալ մնաց : Հագիւ հմտութեան նշոյլ մը կ'երեւնար իւր խնացակաւութեան սահմանին մէջ : Նորածին մանկութեան ամենատկար իմացողութիւններն , ինչպէս կը տեսնենք հազիւ իր օրոցքին սահմանները գննած տղեկին վրայ , յիշեալ դէպքին մէջ գրեթէ լիակատար մարդութեամբ չափահասակ մարմնոյ մը հետ միացեալ կը գտնուէին : Իմացակաւութիւնը այսպիսի անկարութեան եւ պարապութեան վիճակի մէջ ի հարկէ չէր կրնար իրբեւ հիմն բացողութեան Չգազու-

Եւ 1904-05
14061-88
1008-4005
37846

Ս.ո կաւիկն :

ղութեանց ծառայել : Եթէ կրնանք վստահանալ իր վրայ յիշատակեալ պատմութեանց , ընդհանրապէս անծուր՝ անչարժ՝ հանգարա եւ խաղաղ մակերեւոյթ մը կը ներկայացընէր իւր միտքը : Եւ ինչպէս որ զգայութեանց զբոսում մը եւ սյսր եւ անդր պարտերութիւն մը չէր երեւէր , այլ իւր իմացողութեան մէջ ամենայն ինչ անգործութեամբ եւ թմբութեամբ փաթութեալ եւ պարփակեալ կը կենար , նոյնպէս եւ կամական կարողութեանը մէջ չէր տեսնուէր ինքնորոշութիւն մը՝ դիտաւորութեան որ եւ իցէ չափով հաստատութիւն մը՝ եւ ոչ ներքին աշխոյժ մը կամ մտադիւրութիւն մը : Ուրիշներուն մտքէն ծագած ամենաթեթեւ գրգռում մը բաւական էր իր վրայ անդիմադարձ եւ հաճողական շարժում մը յառաջ բերելու , եւ իւր Կամքը , բոլորովին թափուր ամենայն որոշողութենէ եւ հաստատամտութեան ցոյցբերէ , մարթ էր նմանցընել միայն անպատի դիւրաթեք եղեգան , որ՝ առանց զխանալու իրեն զպող գորութիւնն , կը շարժի եւ կը խոնարհի յամենայն փոփոխութեանց հոգմոց :

13. Հասողութեան ընդ Կամքն կապակցութիւնը բացատրեալ նորին կապակցութեան ընդ ներգործութեան :

Եւ քանզի սա գլխուն նպատակը Հասողութեան եւ Կամքին մէջ տեղն եղած կապակցութիւնը եւ առանց մէկիմկու հետ ունեցած յարաբերութիւնը քննել է , եւ յաւելունք գրուցել եւս , թէ իմացական եւ կամական կազմակերպութեանց կապակցութիւնը յայտնի կ'երեւի իմացակաւութեան եւ ներքին անհասկացումն մէջ եղած կապակցութեանն : — Որչափ զազափարաց տարբերութիւն որ ալ ըլլայ ուրիշ հայեցումաճքներու մէջ , ասոր մէջ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ , որ մարդուս միտքը՝ թէ իւր ներքին կազմակերպութեանը մէջ եւ թէ առ արտաքին առարկայս ունեցած պատկանաւորութեանը մէջ , յայտնապէս շարժման համար կապուած է : Բնաւ ամենեւին էապէս թմբութեալ մնալու՝ թէ անդգայութեան վիճակի մը մէջ եւ թէ ստակապէս մտածութեան եւ որոտաշարժութեան կապակցութեան մը մէջ կանգ առնելու համար շինուած բան մը չէ . այլ մանաւանդ , մտածելով նորին կապակցութիւնը ընդ այլ հանդամանս եւ եզանալըս գոյութեանց , յորինեալ է արբանեակ եւ պաշտօնարկու հրեշտակ մը ձեւանալու համար այն մեծ էակին՝ որ գտնի տեղը ծագործեր է , յիւրմէ յանձնարարեալ պատգամաւորութիւնը , զննութեան եւ զթութեան հրեշտակութիւնը կատարելու , ներգործակաւութեան սյն ստապրէզին մէջ որ ինքն յարմար կը գտտէ անոր յատկապէս ցոյց տալու : — Եւ թուի թէ ասոր յիշատակ ընդհանուր հաւանու-

թիւն եւ համաձայնութիւն կայ, թէ ոչ միայն մարդկային բնութեան այլեւայլ մասունքը համահասարակ շնորհքով ի ներգործութիւն, այլ նաեւ թէ դործողութեան անմիջական եւ ամենամերձ կայանն ու աղբիւրը Կամքն է. այլով բանիւ, թէ իրաւ իրաւ մտքին առաջնորդական, իշխողական եւ գործադրական գործութիւնը Կամքին սեպհականութիւնն է: Կամքն է որ՝ մասնաւորապէս՝ մարդու արգելի ներգործողութեան կը վարէ: Ամենուն գիտցած բանն է՝ որ մարմնական ներգործութիւն մը չի կրնար ըլլալ, ի բաց առեալ անոնք որ անկամաւոր շարժմունք մարմնայ անուանին, առանց անոր հետ դուզնթաց կամական ներգործութիւն մը ի դէպ դալու, եւ նովին չափով բացայայտ է՝ որ ներգործութիւն ըսածնիւ, իր գանազան տեսակներովն, մարդուս բազմադիմի պարտականութիւնները կը բովանդակէ, եւ նորա օգտակարութեան հիմն է:

Արդ՝ եթէ այս տեսութիւններն ուղիւ են, եւ եթէ հասողութիւնը ներգործութեանէ բարձրովն անջատեալ է, ուրեմն ո՞ր է անոր պիտանութիւնը: Եթէ խնայականին ամենաբարձր ճիգերն չեն կարող ինչ եւ իցէ հնարաւոր արդիւնք մը բերելու, բաց ի անգործածելի եւ անկենդան հմտութեան գանգուածի մը հաւաքումէ, ինչ են ուրեմն այդ յառաջ գալու օգուտներն: Եթէ հաւասար ենք՝ ամենաբարձր հեղինակութեամբ՝ թէ զիտութիւն առանց սիրոյ ոչինչ առաւել է քան գաղիւնձ որ հնչէ կամ դժնձ դայս որ զօղանչեն, ուրեմն ստուգիւ չունի առաւելագոյն արժէք մը՝ առանց գործնական արդեանց, առանց հետեւորդ ներգործութեանց: Այլ եթէ չենք մտադիր ընդունելու՝ թէ խնայականութիւնը, որ այնքան յաճախ եւ այնքան իրաւամբ կը յորձորջուի փառք մարդկային բնութեան, անպիտան եւ անարժէք բան մը ըլլայ, ասկէ կը հետեւի՝ որ իւր արժէքը ընդ Կամքն ունեցած կապակցութեանն կախեալ է: Ներգործողութիւնը, տեսանք որ, մարդկային մտքին արարչագործութեանը մէջ առաջադրեալ գլխաւոր նպատակներէն մէկն էր անտարակոյս. այլ յայտնի է որ հասողութիւնը ինքիրմէ դուրս եւ իւր հաւաքողական գործողութիւններէն անկախաբար՝ ներգործութեան հետ անմիջական կապակցութիւն չի կարենար ունենալ, բաց եթէ կամական կարողութեան միջնորդութեամբ եւ նորա գուզնթաց շարժմունքովը: Եւ ահա այս հիմանց եւ սոցին նմաններուն վրայ կը հաստատանք մարդկային մտաց այս երկու մասերուն իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու սերտ կապակցութիւնը:

11. Այլ ապացոյց ի զիտութեան բարաց մարդկան:

Արդէն յառաջ բերեալ հետազոտութեանց վրայ կը յաւելունք եւ

այս առ ի հաստատութիւն փաստաբանեալ կապակցութեան, թէ գնարդիկ այս կամ այն բանը ընելու համոզած ատեննիս մեր գործադրած գրուցատրութեան կերպն ալ ապացոյց մըն է յիշեալ կապակցութեան: Մենք այնպիսի դէպքերու մէջ խօսքերնիս ուղղակի եւ միայնակ կամքին չենք ուղղեր, եւ ոչ իսկ շարժութեանց եւ կրկն, այլ ընդհանրապէս հասողութեան վրայ շարժում մը յառաջ բերելն մեր ճգանց խարխիւր կ'ընենք: Բաւական վստահութեամբ կը դրուցենք այս խօսքը, եւ կը բողոքենք ամէն մէկուն յիշելութեանցը՝ թէ յիշուի այնպէս չէ՞:

Իրցուք թէ, օրինակի համար, մէկը ուղէ ուրիշ մը համոզել այնինչ գործառնութեան մէջ իրեն հետ գործակցելու. եւ թերեւս դժուարագոյն եւ ծանրկէկ գործ մը եղած ըլլայ ձեռնարկածը: Ուստի կը սկսի իւր ներկայացումը: Անմիջապէս առ կամքն խնդրարկու կ'ըլլայ, հրամայելով եւ պահանջելով գիմացիւնէն իսկոյն իւր առաջարկած գործին ձեռնամուխ ըլլալու: Իւրաքանչիւր ոք կը տեսնէ որ այդ կերպ վարմունքը ստուգիւ իւր նպատակը ի դերեւ կը հանէ: Ուստի եթէ յաջողելու ակնկալութիւն մը պիտի ունենայ, կամքին վրայ ներգործելու է՝ անոր առ այլ մասունս մտաւոր կազմութեան ունեցած յարաբերութիւններն յօգուտ ածելով: Վասնորոյ կը սկսի իւր ջանացողութեանցը, բողոքելով նախ առ հասողութիւնն, ճգնելով՝ պարզ եւ անհակառակելի հաստատութիւններով իւր առաջարկութեան գործնականութիւնն ու պատշաճութիւնը եւ օգուտներն բացատրելու, եւ կատարելապէս գիտէ թէ մինչեւ որ հասողութիւնը կամ խելամուտութիւնը ձեռք առնելով համոզելու շտապի, չունի ինչ ակնկալութիւն կամքը ի գործ գրգռելու, եւ թէ ի կողմնէ կամեցողութեան բարեյաջող շարժում մը ի դէպ գալուն հաւանականութիւնը համեմատ կամ գրեթէ համեմատ պիտի ըլլայ իմացողութեան նպատաւոր դիրք մը բանելուն կամ չբանելուն:

15. Լուսարանութիւն ի վերայ հաստատութեանց նախընթաց հաստատոյն:

Ի մեռանելն Յուլիոս Կեսարի, Անտոնիոս՝ ներկայացուցեալ է ի Շէքսպիրէ՝ « յանկարծազաս խռովայոյզ սպասամբութիւն մը » յարուցանելու ջանացողութեանց մէջ, որ ինքը քաջ գիտէր թէ իր նպատակին հասնելու համար ինչ եղանակաւ գործել պէտք էր: Այլ նա, Անտոնիոս, մէկէն ի մէկ հրաման չի տար բազմաբնիս ժողովրդեան, որք առ կարօտութեան եւ առ տգիտութեան սրտորատ էին ինչ եւ իցէ բան ընելու՝ թէ բարի եւ թէ չար, իսկոյն յառաջ ընթանալու եւ իւր նպատակը հրով եւ սրով ի դուրս տանելու: Մարդկային բնութեան նրբաքննին գիտողը այնպէս չըրաւ, այլ՝ արժան է նկա-

անէ՛ որ իր զրուցատրութիւնն ուղղեց ժողովրդեան ոչ կամքին եւ ոչ կիրքերուն, մինչեւ որ նախ եւ առաջ իւր ունկնդրաց հասողութեանը մէջ օթեւան մը չհաստատեց: Կեսարի թաղման հանդէսին դամբանական ճառերու համարձակելը ջատագովելու համար՝ նորին մեծութեան իւր անձնական ճշմարիտ եւ հաւատարիմ բարեկամն ըլլալը յիշելն ետեւ, կը սկսի յառաջ բերել (ըսածներն ալ հաւանականաբար սարգ եւ աներկրայելի իրողութիւններ էին) թէ Կեսար բաղմութիւ գերիններ բերած էր ի Հռովմ. թէ անոնց վրիկանաց գրոներովը հասարակաց գանձերը լեցուցեր էր: Թէ աղքատին տառապանացը վրայ արտասուք կը թափէր, թէ Լուսէրիկայի հանդէսին մէջ արքունական թագ մը վեհութեամբ մերժած էր, եւ այլն: Այս հաստատութիւններն, որոնք սոսկ իրողութիւններ էին՝ ներկայացուցեալ առաջի հասողութեան ժողովրդոց, եւ գէթ անոնցմէ ոմանք եւ հաւանականաբար ամէնքն ալ անհակառակելի բաներ էին, հիմա քար եղան ունկնդրաց կիրքերուն մէջ փոփոխութիւն մը յառաջ բերելու, որ խօսողին նպատակն ալ այն էր: Եւ այն ժողովուրդը, որք վայրկի մի յառաջ բռնաւոր կ'անուանէին զԿեսար, եւ կ'ուրախանային, որ Հռովմ ազատեցաւ նորա ձեռքէն, այժմ սկսան ընդունել մեղմացեալ զգացմանց եւ կակղացեալ սրտի աղքեցութեան ներքեւ, թէ շատ իրաւունք կար Անտոնիոսի ասացուածոց մէջ, եւ թէ Կեսար զրկանք կրած էր:

Այսպէս ժողովրդեան միտքը նախապաշարող թշնամական խորհուրդներն ի բաց ցրելով՝ յետագայ ճգանց ճամբայ պատրաստեցնե ետեւ, սկսաւ յայնժամ ուրիշ հոսանք մը տալ անոնց խորհուրդներուն եւ զգացմանցը: Խօսեցաւ անոնց Կեսարի մեծութեանը վրայ՝ ժամանակաւ անոր ունեցած անյաղթելի զօրութեանը վրայ. անոր աննկուն կարողութեանը վրայ՝ որ ունէր, որով ոչ մէկ ազգի մը այլ բովանդակ աշխարհի դէմ կը դնէր թէպէտեւ այժմ օջնպխի խոնարհական վիճակի մը հասած էր՝ որ մէկը չէր մատուցանէր անոր իրեն արժանաւոր եղած յարգանքը: Եւ երբոր, մինչդեռ կը շարունակէր նախընթացաբար առ իմացական կարողութիւնս ուղղեալ եւ զրուցատրեալ իրողութիւններով սրտի զգացմանց մերձեանքը նպատակաւ ըրած զրոյցքները, յանկարծ արիւնաթաթաւ վերարկուն աչքերնուն անջեւ սարդեց, նոյնհետայն այն Կտակը յիշատակեց որով կեսար վսեմասիրտ առատաձեռնութեամբ շատ հարստութիւն կտակաւ նուիրած էր ժողովրդեան, արդէն իսկ իշնորհն Կեսարայ շարժումն առած եւ զրգուռած կիրքերն ի հուր բորբոքեցան կտաղաբար: Եւ ահա հասաւ ի կտառարած վախճան ատենախօսին, որպէս եւ կը նախադասէր իսկ կանխադոյն: Շարժառիթներու պակասութիւն չկար, կամքերնուն մէջ վարանմունք չէր մնացեր, եւ ան-

զըր ի ներդործութիւն զիմելու դանդաղութեան պատճառ չէր թողուէր: Փոփոխամիտ բաղմութիւնը, վարեալ իբրեւ զալիս ուռեցեալ ի հողմայ, չէին այլ եւս բարեկամք Պրուտոսի. եւ ոչ իսկ եղան անտարբեր եւ անիոյթ դատարկակեաց տեսարանադէտք. այլ ուժգնութեամբ դիմելով ի փողոցէ ի փողոց եւ նպատակներնուն ծառայելու յարմար ինչ զէնք որ ձեռքերնուն կը հանդիպէր յափշտակելով, կ'աղաղակէին՝ վրէժխնդրութիւն, սպանութիւն, եւ հրկիւղութիւն:

16. Հասողութեան ընդ կամքն ունեցած կապակցութեան որակութիւնը:

Համարելով թէ ըստ բաւականին խօսուեցաւ, գէթ առ այժմ, ի հաստատութիւն իրական գոյութեան մեր հետագօտած կապակցութեանը, այժմ պատրաստեալ ենք պատշաճ բացատրութիւն ընել անոր որակութեանը կամ բնութեանը վրայ: Թէպէտեւ յիշեալ կապակցութիւնն իրականապէս կայ եւ խիստ երեւելի կարեւորութիւն ունի, այլ մեր միտքը չէր հասկըցընել թէ այդ մէկ «ուղակ» կապակցութիւն մըն է: Այլով բանիւ՝ Հասողութիւնը, ինչ կարծիքներ ալ որ առաջները վեր երեւցած ըլլան սոյն նիւթին վրայ, բնաւ եւ ոչ մէկ առթիւ ուղղակի հարաւորութիւն չունի կամքին: Ուստի որ ատեն որ իմացականին ի վերայ կամաց ներդործելուն խօսքն որ կ'ընենք, անուղղակի եւ չըջագայական հարաւորութիւն մը պէտք է իմանալ եւ ոչ այլ ինչ սցսինքն է՝ կապակցութիւն մը, որ կը ներդործէ միջնորդականութեամբ Զգացողութեանց, ընդ որով բովանդակեալ են այլ եւ այլ տեսակք շարժութեանց սրտի եւ բաղձանաց եւ զգացմունք պարտուց:

Հասողութեան յատկական կամ սեպհական եւ որոշեալ վախճանն է ստացումն գիտութեան: Իսկ մենք վստահաբար կը համարձակինք հաստատել, թէ գիտութիւնն միայնակ չունի զօրութիւն իշխելոյ ի վերայ Կտանց: Հնարաւոր է որ մէկ մարդ մը իւր իմացական կարողութեանց կիրառութեամբ անբաւ հմտութիւն ստանայ, եւ հետագօտութեան ամէն ասպարէզն խուզարկած եւ սպառած ըլլայ: Եւ սակայն եթէ իւր գիտութեանը հետ զուգընթաց Զգացում ալ միայնած չըլլայ, եթէ իրեն հետեւորդ ինչ եւ իցէ շարժութիւն կամ բաղձանք եւ կամ պարտաւորիչ զգացողութիւն չունենայ, Կամական մասը կատարելապէս անտարբեր եւ անշարժ կը մնայ: Ասկէ ի զտուրիչ ինչ ենթադրութիւն որ ըլլայ, մեր հանապաօրեայ փորձառութեանը հակառակ կու գայ:

Մարդուն մէկը, օրինակի աղաղաւ, երկայնածիղ արամբարանութեան մը ետեւ, զիցուք թէ սա եղրակացութեանը գայ, թէ այս-

Յարարեորիւն խնայականութեան

ինչ չափ ստացուածոց ժառանգութիւնը իրեն եւ իւր ընտանեացը օգտակար կ'ըլլայ : Աս եղբայրացութիւնը ի հարկէ զուտ իմացական գործողութեան մը արդիւնք է : Այլ թէ որ աս գիտութիւնը գլխովին անկիրք մնալու ըլլայ, եթէ ասոր հետ խիստին մէկ հատիկ սրտաշարժութիւն մը կամ բողձանք մը միացած չըլլայ, բոլորովին անգոր կ'ըլլայ ի գործունէութիւն գրգռելու զկամքն, եւ կամ եզակեան ջանացողութիւն մը անոր ընել տալու : Մարդկային մտքին կազմակերպութեանը մէջ, որ յամենայն մասունս լի է իմաստութեամբ եւ խորհրդով, Զգացողութիւնը, որք ի հասողութենէ որչափ տարբերութիւն որ ունին՝ նոյնչափ եւս կը տարբերին ի կամաց, զետեղեալ են երկուքին մէջ տեղը : Զգացողութիւնն է երկուքը իրարու հետ կապող միջնական օղակը : Ուստի, ի բաց հանէ Զգացողութիւնը, եւ ահա վիճ մեծ անջատութեան ընդ մէջ կամաց եւ իմացականութեան կը խրամատես, որ անանցանելի է յախտեան : Այն վարկեանէն անդին ալ չկայ միջոց հաղորդակցութեան, կամ կապ միութեան, եւ ոչ փոխադարձ ներգործութիւն :

17. Կարծիք Լօքի յաղագս այս կէտի :

Այս մէկ կէտ մըն է, որուն վրայ, ինչպէս փիլիսոփայական կարծեաց վրայ հմտութիւն ունեցողներն հաւանականաբար կրնան մտաբերել, յաղագս կամաց գրող իմաստասէրք երբեմն ինկան մեծամեծ սխալմանց մէջ : Իմացական կարողութիւնը յարադիր դասելով կամականին, եւ ետքինը ուղղակի առջինին ներգործութեանը ներքեւ դնելով : Նոյն ինքն Լօք ալ կ'երեւնայ որ առաջները այս կարծիքին տէրն էր, եւ աշխարհի հրատարակեր էր իւր հաւատքը, թէ հասողութիւնը՝ գերագոյն բարւոյն որն ըլլալը կը զառատելն ետեւ՝ ուղղակի եւ անմիջական հրամանատու իշխողութիւն կը բանեցընէ կամքին վրայ : Իսկ ետքերը, երբոր աւելի կատարելագործեր էր իւր քննութիւններն, այն արդարասիրութեամբն ու ճշմարտասիրութիւնովը՝ որով հաշմակաւոր եղած էր, հրատարակաւ ի ըյս ընծայեց իւր կարծեաց հիմնական փոփոխութիւնը : — « Թուի թէ (կ'ըսէ) մարդկային ազգի ընդհանուր հաւանութեամբը այն ատիճան հաստատութիւն գտած եւ որոշուած առած մը դարձած է այս, թէ բարին, մեծագոյն բարին կ'որոշէ կամքը, (կամ որոշման կը բերէ կամքը) որ չեմ գորմանար բնաւին՝ որ աս նիւթիս վրայ առաջներն ունեցած խորհրդածութիւններս հրատարակած ատենս, ես ալ զանի իրբեւ ընկալեալ կամ ծանօթ ճշմարտութիւն մը համարեցայ, եւ այնպէս կը կարծեմ որ շատ մարդոց առջեւ աւելի ջատագովելի պիտի սեպուիմ այնպէս ըրած ըլլալուս համար, քան թէ հիմա որ կը համարձա-

Առ կամքն :

կիմ յետս ընկրկելու այնպիսի ընդհանուր ընդունելութիւն գտած կարծիքէ մը : Այլ սակայն, աւելի ճշգրիտ եւ խորաքննին խուզարկութեամբ բանին իսկութիւնը քննելէս ետեւ՝ բռնադատեալ եմ եղբայրացընելու, թէ բարին՝ մեծագոյն կամ գերագոյն բարին, ի՞նչ էր որակութեամբ վրայ կատարեալ ինքնագործութեան եւ ճանաչողութեան ալեղած ըլլայ, չի վճռահատեր կամքին ներգործութիւնը, մինչեւ որ մեր քաղցանքը, անոր համեմատութեամբ գրգռեալ՝ զմեզ անհանգիստ չընէ անոր կարօտութեան ազդեմամբ : Ուղած իդ չափ համագէ մէկ մարդ մը թէ բարեկեցութիւնը չքաւորութեան վրայ դերագանց աղէկութիւններ ունի. տեսնել եւ ճանաչել տուր անոր, թէ դիւրակեցութեան ծառայող աղւոր բաներն զազիր աղքատութեան դերագանցապէս լուսագոյն են : այլ քանի որ ան գոհ է, իւր չքաւորակեաց, սակաւախնդիր եւ անբազմաշխատ կեանքէն, եւ վասն փոփոխութեան անհանգստութիւն մը չի զգար ներսիդին, տեղէն չի շարժիր. իւր կամքը քնաւին որոշած մը չ'ընէր որ է քործողութեան համար որ անով այն իր կացութեանն դուրս ելլէ : Թող մէկ մարդ մը յամենայն մտաց քաջ համոզուած ըլլայ աւաքինութեան մեծամեծ օգուտներուն, թէ անի՝ եւ աս աշխարհիս մէջ հասնելու մեծ նպատակ մը ունեցող եւ թէ դուրս աշխարհին համար յոյս մը իր անձին մէջ կրող անձի մը համար՝ իրբեւ կենաց հաց է : այլ սակայն մինչեւ որ վասն արդարութեան անօթութիւն եւ ծարաւութիւն չունենայ իր ներսիդին, մինչեւ որ ատոր կարօտութեանն անհանգստութիւն մը չզգայ, իւր կամքը որոշողութիւն կամ առաջադրութիւն պիտի չընէ՝ որ եւ իցէ գործի՝ այս մեծ բարիքը ձեռք բերելու համար » : — « Վասն դի բարին », կ'ըսէ նա ուրիշ տեղ մը, « թէ եւ յայտ յանդիման երեւնայ եւ խիստ մեծ կարեւորութիւն ալ ընծայուի նոս, սակայն մինչեւ որ մեր մտաց մէջ բողձանք չչարժէ, եւ այնպէս զմեզ անոր կարօտութեամբը անհանգիստ չընէ, չի կրնար հասանիլ առ կամքն մեր » : Լօք, երկարատեւ քննութիւններով եւ ամենահասուն խորհրդածութեամբքը սոյն նիւթիս քննութեանը իւր կարողութեանը ներածին չափ սրբապղծն ետեւ կատարելագէս համոզուած էր, որ այսինչ բանին գերագոյն բարի ըլլալուն սոսկ իմացական համոզումն չազդուիր կամքը, մինչեւ որ այն բարւոյն համար նախ եւ ատալ բողձանք չչարժի ի սիրտս մեր :

18. Կարծիք Սըր ձէյմս Մաքինդօշի սոյն նիւթիս վրայ :

Այս նոյն կարծիքն ունեցեր են ուրիշ ներհուն հոգեբանք, այնպէս որ՝ թէպէտեւ բանը ինքնին ամենայն բանաւորութիւն յայտնանդիման իր կողմն ունի, այլ ի հաստատութիւն նորա՝ շատ ուրիշ հե-

Յարարերու իւր խնայակաւորեան

զինակներէ ալ վկայութիւններ չեն պահասիր : Սըր ձէյմս Մաքինդօլի հետեւեալ բացատրութիւններն բացայայտ կը ցուցնեն այս նիւթիս վրայ իւր ինչ կարծիք ունենալը : « Որչափ յերկարաձիգ որսածափանական ճանապարհէ մըն ալ որ մարդուս միտքը անցնի յառաջ ընթանայ դէպ ի ներգործութիւն , ճարուն վրայ ինչ անցքէ որ անցնելու ըլլայ , ամենուն ծայրը զետեղեալ ըլի տրամաբանութեան բոլորովին աննման սկզբունքի մը կը հանդիպի : Այլ շարժութեան մը կամ զգացողութեան մը , որուն հարկ կ'ըլլայ նախ եւ առաջ դալչիլ , որպէս զի հետեւեալէս կ'սկսի եւ ներգործողութեան զսպանակներն ալ շարժման գրուելինն հնարաւոր ըլլայ » :

Ուրիշ տեղ մըն ալ , ուր երկարորէն կը փաստարանէ վերոյիշեալ հաստատութիւնը , եւ որուն մէկ փոքր մասը հոս մէջ կը բերենք , այսպէս կը խօսի : — « Դիւրին է մեզի երեւակայել մէկ խնայող եւ խորհող էակ մը , առանց հաճութիւն եւ կամ ցաւ զգալու ընդունակութեան : Այսպիսի էակ մը կարելի էր որ բրածնիս իմաստը . թէ սր տրամաբանէր , կարելի էր որ ուղիղ տրամաբանէր . եւ եթէ երբէք դատումն ի կիր արկանէր , պատճառ չունինք ըսելու թէ շիտակ պիտի չգտտէր : Այլ ինչ բան պիտի շարժէր սղոյպիսի էակ մը կ'սկսուլ կամ փոքրելու : Յայտնի կ'երեւնայ որ ատոր գոյութիւնը միայն կրակորական մտածութեան վիճակ մը պիտի ունենար : Տրամաբանութիւնը՝ իրբեւ տրամաբանութիւն՝ երբէք չէ կրնար ըստ շարժութիւն ներգործականութեան : Յարակցէ այդ էակին վրայ զգացակաւութիւնն ալ , այն է՝ շարժութեանց եւ կրից ընդունակութիւնը , բազմալու եւ ստելու զգացողութիւններն , եւ ահա անատեն կը ներմուծանես զանի յաշխարհն ներգործակաւութեանց : Ապա ուրեմն յայտնի կը տեսնենք , որ երբ որ տրամաբանական գործողութեան մը եզրակացութիւնը նորա մտքին առջեւ բազմալի առարկայ մը եւ կամ զանի ձեռք բերելու միջոցը կը ներկայացընէ , յայնժամ գործելու շարժառիթ մը յառաջ կու գայ ու կը սկսի իր ազդեցութիւնը բանեցընել . եւ ահա անատեն , բայց ոչ բնաւ անկէ առաջ , տրամաբանութիւնը կամ խելամտութիւնը գորեղ թէպէտ անուղղակի՝ ազդեցութիւն մը կրնայ ունենալ անոր գործողութեան վրայ : Որ եւ իցէ ձեռնարկութիւն թող գործածուի մարդ մը անբարոյակաւութեան ճամբէ ետ դարձընելու համար . ամենուն ալ վախճանը պիտի դտնես որ բողբ մըն է առ զգացումն նորա : Կը փաստարանես թէ զինեմտութիւնը հաւանականաբար պիտի կործանէ իւր առողջութիւնը : Փորձառութեան վրայ հիմնեալ հաստատութիւն մը չլիայ՝ որ զրոյցքիդ չափ ստուգութիւն ունենայ : Ծատ մարդիկ , որոնց հետ որ այդ խօսքն ընես , ի վերջոյ մեզի չափ համազուած պիտի դանես զանոնք : Այլ քու ակնկալութիւնդ յաջողութեան՝ կ'սխալ է արբե-

Առ կախն :

ցողին ի վատառողջութենէ վախնալուն կամ չվախնալուն վրայ . եւ նա միշտ կրնայ լուեցուցանել քու բոլոր փաստարանութիւնդ՝ ըսելով , թէ ինքը՝ հիւանդութեան վախէն աւելի զինինն վրայ սէր ունի : Ահա խելամտութիւնը անկարացաւ ազդել կամքին դիմելու ի գործ , զի զգացողութիւնն է զայն շարժողը . զինեսիրութեան բաղձանքն իշխեց կամքին : Ի դուր կը խօսիս մէկու մը իւր այն . ինչ գործին անպատեհութեանը վրայ , երբ որ ինքը այլոց համար մունքը առ ոչինչ կը գրէ : Բարեկամութեան ընծայած հաճոյքներուն վրայ ուղիղ եւ համազարար բանիւք՝ այլ ի դուր կը խօսիս այն անձին , որ գործով ոգի չունի իր մէջը : Եթէ առատաձեռնութեան ընծայած բերկրութիւններն պարզաբանես ագահին , միշտ կրնայ գոցել բերանդ՝ ըսելով , Այդ հաճոյքներէն մխտող բան մը կը հասկընայ . իսկ ինծի ստահն աւելի հաճելի կու գայ : Թէ որ մինչեւ անգամ մէկու մը խղճմտանքին բողբելու ըլլաս , կրնայ քեզի պատասխան տալ , թէ արդարեւ բացայայտ ապացուցիլ գործին վատթարութիւնը , եւ թէ ինքն իսկ գիտէր զայն կանխաւ . այլ թէ ի ներկայումս , որ իւր ներքին համազուած վերակենդանացուցած ես , ստիպեալ է խոստովանիլ , թէ իւր սէրն առաքինութեան , իրեն օգնականն ստնելով անպատուութեան եւ յանդիմանութեան եւ պատժապարտութեան երկիւղն ալ , չէ բաւական զինքն ի մտութիւն վաւորող բաղձանքին զօրութեանը յաղթելու » . — Կը վերջաբանէ հեղինակն իւր հաստատութիւնը զրուցելով , թէ ահա այսպէս յայտ յանդիման կ'երեւնայ , որ խելամտութեան կամ տրամաբանութեան ազդեցութիւնն ի վրայ կամաց՝ անուղղակի է , եւ իւր այդ ազդեցութիւնը կը ծագի՝ միայն իւր մէկ միջոց մը ըլլալէն , որով որ բաղձանաց կամ արհամարհանաց առարկաներն մօտ կը բերուին կամական ներգործողութեանց զսպանակներն եղող այդ զգացողութեանց :

19. Ինչպէս կ'արեւը կը հասնի կամքին միջնորդութեամբ Ձգացողութեանց :

Ուստի , ինչպէս որ կատարեալ ստուգութեամբ վատալ կրնանք ըլլալ որ հասողութեան եւ կամքին մէջ հաստատուն եւ անխախտեցի կապակցութիւն մը կայ եւ կը մնայ , եւ թէ ասոնք՝ մեր բնութեան կազմակերպութեամբ՝ անտնօրինելի կերպով էապէս պէտք են իրարու փոխադարձաբար , նոյնպիսի աներկեւան ստուգութեամբ հաւաստի ըլլալու ենք , թէ այս կապակցութիւնը ուղղակի եւ անմիջական չէ . այլ թէ Հասողութիւնը կ'ազդէ կամքին միջնորդականութեամբ Ձգացողութեանց : Հասողութեան ուղղակի կապակցութիւնը՝ ուրեմն Ձգացողութեանց հետ է . եւ զգացողութեանց այն մասին հետ , որոնք յատկապէս՝ եւ մտքին այլ զգացական հանգա-

մանքներէն որոշմամբ՝ կ'անուանին Շարժութիւնք Սրտի կամ Սրտաշարժութիւնք, Իրաւ է որ մէկ նմանութիւն մը չի տեսնուիր շարժութեան մը եւ սոսկ իմացումի կամ խորհուրդի մը մէջ տեղը. ասոնք երկուքը բնութեամբ մէկմէկէ բոլորովին տարբեր բաներ են : « Հաճելի կամ ցաւալի շարժութիւն մը », Մաքինթօշի ըսածին պէս, « աւելի մեծ տարբերութիւն ունի սոսկ իմացողութենէ մը, քան որչափ որ մէկ զգայարանքի մը իմացումը միւս զգայարանքի մը իմացումէն կը տարբերի : Բոլոր զգայարանաց իմացողութիւններն ունին քանի մը յատկութիւններ որոնք ամենուն ալ հասարակաց են : Սակայն որ եւ իցէ շարժութեան վրայ բան մը չի տեսնուիր՝ որն որ հարկաւորապէս իմացման մը վրայ ալ գտնուի, բայց յայսմանէ՝ որ երկուքն ալ հաւասարապէս մտաւոր հանգամանքներ են » :

Եւ սակայն այս երկու կարգ մտաւոր հանգամանքներն, թէպէտեւ բնութեամբ ասանկ բոլորովին տարբեր են իրարմէ, մէկմէկու հետ յարադրեալ են. որով ըսել կ'ուզենք՝ թէ մէկմէկու անմիջական հետեւորդութիւն ունին. եւ կամ՝ այլով բանիւ՝ նախորդի եւ հետեւորդի առնչութիւն ունին իրարու հետ : Եւ ահա աստանօր է որ հասողութիւնը կը մօտենայ կամական կարողութեան, եւ անոր ի ներգործութիւն շարժելուն առիթ կու տայ, ինչպէս որ աւելի որոշակի պիտի տեսնուի հետեւեալ գլխուն մէջ յառաջ բերեալ քանի մը դիտողութիւններէ :

ՁՊ. Իմացականին ներգործութիւններն ուղղակի նախորդներ են շարժութեանց :

Հոս վայրկեան մը կանգ առնենք, եւ դիտենք մեր մտաւոր տնտեսութեան մէջ երեւցող այն նշանաւոր եւ հետաքրքրական իրողութիւնը, թէ գիտութիւնը հիմն է շարժութեանց : Մարդուս ստացած բոլոր հմտութիւնը, մի միայն իրերուն առնչութեանցը կամ յարաբերութեանցը հմտութիւնը բացառելով, կամ նիւթեղինաց վրայ է եւ կամ հոգեղինաց. կամ նիւթական աշխարհի արտաքին առարկայից կը վերաբերի, եւ կամ անտեսանելի հոգեղէն էութեան : Այլ այս երկու գլխաւոր տեսակներովն ալ, եւ ուրիշ ինչ եւ իցէ հնարաւոր հայեցուածքով ալ որ ի դէպ գայ, կը գտնենք որ անփոփոխապէս իրեն հետեւորդ ունի շարժութիւնը : Մէկը չի կրնար շրջագայիլ աշխարհիս երեսը, եւ գիտել անոր պէսպէս երեւոյթները, անոր խառն այլ ներդաշնակաւոր կերպարանքներն կամ հանդէսներն, անտառներու եւ ջրերու, բլուրներու եւ հովիտներու, ծառերու եւ ծաղիկներու, արեգական եւ ամպերու, առանց իւր ներսիդին մէկ զգացումի մը ծագումը փորձառարար տեսնելու, այս յիշեալ առարկաներուն սոսկ իմացումին վրայ յաւելեալ : Նա իւր հոգւոյն մէջ

հաճութեանց հոսում մը, սրտի շարժութեանց զգացումներու հեղում մը կ'իմանայ, որ լաւագոյն կը հասկըցուի փորձառարար՝ քան թէ նկարագրութեամբ : Այս իր զգացած շարժութիւններն ալ միշտ մի եւ նոյն տեսակէն չեն : Ատեն եւ տեղ ալ կ'ըլլայ որ բնութիւնը աւելի ակեղագոյն եւ խոփոտահայեաց կերպարանք մը հագած կ'ըլլայ, որ ատեն մրրիկով եւ ակեղատեսիլ ցոյցբերով եւ տխրագոյն դէմքով ի տես կու գայ. եւ յայնժամ մարդուս զգացած շարժութիւններն ալ սոսկ գեղեցիկէն վեր բարձրանալով առ շքեղն եւ վսեմն կը վերանան :

Են եւս եւ առարկայք հմտութեան, սոսկ բնական առարկաներէն ի դատ, ինչպէս ամենայն պէսպէս եւ սքանչելի ստորգելիք մտաց : Համբերութիւնն եւ երկայնմտութիւնն եւ հաստատամտութիւնն, ուրախութիւնն եւ տրտմութիւնն, վեհանճնութիւնն եւ առատածեռնութիւնն, յանցաւորութիւնն եւ արդարութիւնն, որք բազմադիմի կերպարանքներով կը զգեցուցանեն մարդկային ազգի պատմութիւնը, Ասոնց հմտութիւնը եւս (վասն զի ամենայն ինչ թմբուութեան մէջ կը կենայ, մինչեւ որ իմացականութիւնը ի կիր արկանի եւ իւր հասողութեանը սահմաններուն մէջ գտնուած առարկաները քննութեան առնու) շարժման կը դնէ Ձգացողութիւնը, եւ գրգռէ ամենասատիկ շարժութիւնք սրտի. ոչ միայն գեղեցկութեան եւ շքեղութեան, ուրախութեան եւ տրտմութեան շարժութիւններն, այլ եւ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կիրքերն ալ, ըստ բնութեան եւ որակութեան առաջի մեր ներկայացեալ իրին :

ՁԲ. Ետժողովքը սրտի ենթակայ են փոփոխելոյ ըստ փոփոխութեանց որք ի դէպ գան ի նախընթաց իմացողութիւնս :

Իբրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն՝ ոչ միայն կրնանք հաստատել թէ շարժութեանց գոյութիւնը իմացականութեան նախընթաց ներգործութիւններէն կախեալ է, այլ նաեւ՝ թէ շարժութեանց որակութիւններն ալ, իբրեւ ընդհանուր իրողութիւնը, ենթակայ են գանազանելոյ ըստ փոփոխութեանց որք ի դէպ կու գան ի նախընթաց ներգործութիւնս իմացականութեան : Արդէն իսկ դիտողութիւն ըրած ենք այս նիւթիս վրայ Ձգացողութեանց մասին մէջ, այլ կամքի վարդապետութեան վրայ ճշգրիտ եւ լիակատար տեսութիւն մը ունենալու համար հարկ կը համարինք վերստին ի մէջ բերել աստանօր : Ուստի պիտի յիշենք՝ թէ որ եւ իցէ առարկայի ի զգացողութիւնս մեր յարուցած շարժութեանց որակութիւններն անոնց վրայ մեր ունեցած նախընթաց իմացողութեանց որակաւոր

Թիւններուն համաձայն եւ համեմատ կ'ըլլան : Բնութեան այն տեսարանը , որ առաջին հայեցումաձևով խիստ զմայլելի կը թուէր մեզի , երբոր անոր մէջ ընդհանուր տեսքին գեղեցկութիւնը խանգարող անպատշաճ առարկայ մը աչքերնուս հանդիպի , յանկարծ իր աղւորութիւնը կը նսեմանայ կը նուազի : Պատշաճանկարս պատկերն որ առաջին տեսութեամբ հաճութեան զգացումն շարժեր էր մեր ներսիդին , եւս առաւելադոյն զմայլելի կը թուի մեզի երբոր խնամով դիտողութիւն ընելով նորանոր գեղեցկութեան քողարկեալ կէտեր կը նշմարենք անոր վրայ : Այն ընչեղ մարդն որ իւր ոսկետուփերն եւ դրամարկներն այնքան մեծ հաճութեամբ կը դնէ կը դիտէ , երբ որ ամփոփութեամբ մտաց նստի հանդարտիկ խոկայ անոր ճշմարիտ արժէքին վրայ . երբ որ մտածէ թէ այն բազմադումար հարստութիւնը ինտոր պիտի խանգարէ իր զաւկըներուն բարոյականը եւ ինտոր պիտի գլորէ զանոնք յանդուհուս կործանման , եւ թէ՛ քանի՛ բազմիցս անգամ , այն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն դէզերուն հաւաքման միջոցներն մտարեբեղուն , իւր խղճմտանաց անվերջանալի յանդիմանութիւններուն առիթ պիտի տայ , յայնժամ հաւանականաբար իւր զգացած ցնծութեան զգացմունքներն պիտի կորսնցընեն իրենց կանաչագեղութիւնը , պիտի սկսին քաշուիլ թառամիլ եւ նոցա տեղը տխրութեան եւ խղճի խայթի փշալից զգացումներն յաջորդել : Քանի՛ բազմիցս անգամ պատահած է որ մէկու մը այսինչ բարոյական վարմունքը առաջին ծանօթութեամբ մեր սըրտեռանդն գովութեանցն արժանացած է . այլ յետագայ տեղեկութիւնք , որոնցմով գործողին ծածկեալ շարժառիթներն երեւան ելած են , բոլորովին հանուեցուցած են գործը ամենայն բարոյական փառքէ : Քանի՛ քանի՛ բարեկամներ , որոնց երեսը տեսնելնիս մեզի բերկրութիւն կ'ընծայէր , որոնց վրայ մարթ էր մեզ երկնային աղնուութիւն մը նշմարել , յետ ժամանակաց զգուանօք եւ արհամարհանօք լցուցած են զմեզ , երբ որ գտած ենք որ իրենց կեղծ բարեկամութեանը ներքեւ քողարկեալ է եղեր իրենց առանձնական եւ անձնասիրական նպատակներն :

Այսպէս իմանալու ենք ամէն բանի հմտութեան համար ալ , երբ որ աւելի կատարելագոյն զննութեանց կ'ենթակայանան թէ ըստ ինքեանց եւ թէ ըստ յարաբերութեանց իւրեանց առ այլ առարկայս : Իրենց կերպարանքը որով եղանակաւ որ փոփոխի առաջի հայեցողութեան իմացականին , նորին համեմատ փոփոխութեան տակ կ'իյնան անոնցմէ ի սիրտս մեր յուզեալ շարժութիւններն ալ : Արդ՝ եթէ ամենայն շարժութիւնք սրտի էսպէս կախումն ունին Իմացականին ներգործութեանն եւ եւս ամենայն փոփոխմունք շարժութեանց էսպէս կախումն ունին Իմացողութեանց փոփոխմունքներէ :

ուրեմն այսուհետեւ միշտ առիթ պիտի ունենանք տեսնելու , թե՛ երես մինչեւ հիմա բացատրուածէն աւելի լիակատարութեամբ , թէ՛ ինտոր սերտ եւ անտնօրինելի է այն կապն որ կը յարկցէ Իմացական կարողութիւնը կամականին հետ :

ՉՉ Կամքին գորովիւնը միշտ համեմատ չըլլար իմացականութեան գորովեանը :

Այլ թէ պէտեւ իմացականութեան ներգործութիւններն հիմն են Կամքին ներգործութեանցը , սակէ հարկաւորապէս մակարեբելու չենք , թէ՛ սա երկուքին մէջ միշտ կատարեալ համաձայնութիւն եւ համեմատութիւն մը ըլլալու է : Այլով բանիւ՝ պէտք չէ որ հետեւցընենք , թէ Կամքին աշխուժութիւնը եւ գորովութիւնը միշտ կատարեալ համեմատութիւն մը ունի Իմացականին աշխուժութեան ու գորովութեանը : Հոչակաւոր նկարչին Ֆիւզէլի մէկ հանձարեղ զրոյցքն է սա , զոր մեր զգուշաւոր զննութիւններն ալ լիովին կը հաստատեն , թէ « Բնութիւնը մեզի միշտ մեր կարողութեանցը համեմատական չափովը կամք չի շնորհի » . կարողութիւնք ըսելովը իմացական կարողութեան գորովութիւնը նշանակելով : « Նա երբեմնակի կ'ընծայէ » , կը յաւելու , « առատ բաժին մը կամաց այնպիսի մոքերու , որոց կարողութիւններն շատ սեղմեալ են , եւ յաճախակի ամենազօրեղ կարողութեանց հետ անզօր ու անկար կամք մը կը զուգորդէ » : — Կը տեսնենք որ կամքը , իբրեւ հիմն իւր ներգործութեանը , որ եւ իցէ դէպքի մէջ՝ այսինչ չափով հմտութիւն կը պահանջէ . եւ այդ պահանջեալ չափէն անդին որչափ ընդարձակ եւ խորին հմտութիւն ալ որ տեղի ունենայ , հարկաւորապէս ազդեցութիւն մը չեն ըներ կամական ներգործութեան աշխուժութեանը թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս : Քանի՛ մը օրինակներով լաւ եւս կը բացատրուի ըսածնիս :

Տօքթըր Կօրտսմիթ , որ իւր զանազան դրաւորական աշխատութիւններովն հոչակեալ է , քիչ Իմացական կարողութեան տէր մարդ չէր . բայց տակայն անոր համեմատ ալ զօրաւոր կամքի տէր չէր . իր վարուցը մէկ նշանաւոր հանգամանքն եղած էր գիտաւորութեան յետին աստիճան անհաստատութիւնը : Այսինչ բանը ընելու համար իրեն ստիպողութիւն եղած ատեն , թէ՛ եւ կատարելապէս վերահասու ըլլար եղած Զանազողութեան խաբէականութեանը , սակայն մտադիւրութեամբ եւ հաստատ որոշումով դիմադրութիւն մը չէր կրնար ընել , Իւր կենսագիրը կ'ըսէ՝ թէ « Չէ չէր կրնար ըսել » . եւ այսպէս բաց աչօք՝ գիտնալով գիտնալով խաբուելուն համար , իրմէն աւելի դիւրին եւ ստոյգ որս մը չէր կրնար ըլլալ այն խաբեբաներուն , որոնց վրայ այնքան աղւոր բանաստեղծական նկարագիրներ կը շարագրէր :

Ասկէ շատ աւելի երեւելի անձի մը մտաւոր վիճակն ալ թերեւս

կրնանք հոս յիշատակել: Սըր Խաչակ Նեւզոն ամենայն դիտու-
թեանց բովանդակ ընդարձակութիւնն մեջ ամիրոփելու չափ
հզօր խնացականութեան տէր անձն մըն էր. աշխարհիս երեսը ի դէպ
եկող բան մը չկար որ իւր հասողութեան ըմբռնուէն վեր մնար.
Բայց թէ որ խնամով բաղդատենք իւր կենսագրաց զրոյցքներն, կը
համոզուինք որ իւր խնացականութեանն ու կամքին զօրութեանցը
մէջ կատարեալ համեմատութիւն չկար. որ շատ անգամ իր վրայ քիչ
անհաստատութիւն եւ դիտաւորութեան անորոշութիւն չէր տեսնու-
ւէր. հուժկու հսկայական զօրութիւն խորհրդոյ, միացեալ ընդ տղայա-
նըման անստուգութիւն եւ դիւրաթեքութիւն ներգործողութեան.
Սակայն, Նեւզոնի այս վիճակը հարկ չկայ որ հաստատաբար իւր
կամքին մէջ եղող ընդարոյս եւ բնական թերութեան եւ տկարու-
թեան մը ընծայենք, քանի որ ուրիշ մեկնարանութեամբ մը կրնանք
բացատրել, այսինքն՝ թէ կամքն ալ, միւս մտաւորական կարողու-
թեանց նման, կիրառութեամբ կը զօրանայ, եւ անգործածութեամբ
նուազեալ եւ անզօր կը մնայ. Իսկ այս երեւելի փիլիսոփայան գրեթէ
հանապաղ մտաւորական հետազօտութեանց պարսպած ըլլալով, եւ
հետեւեալէս քիչ առիթ ունենալով վասն կիրառութեան կամական
կարողութեան, չափով մը կորսնցուցած էր իւր կամքին բնական
աշխուժութիւնը:

ՅՅ. Զօրեղ կամք երբեմնակի միացեալ ընդ սակաւագօր խնացականութեան:

Ինչպէս որ՝ մէկ կողմանէ՝ ուժեղ խնացականութեան հետ մէկտեղ
միշտ անոր համեմատ զօրեղ կամական կարողութիւն չի գտնուիր,
նմանապէս՝ միւս կողմանէ ալ ստորին աստիճանի խնացականութեան
հետ հարկաւորապէս կամական աշխուժութեան նուազութիւն ընկե-
րացած չենք գտներ. Համբաւաւոր Մարչալ Նէյլի համար զրուցուած է՝
թէ երկու գաղափար իրարու քով դնելու հաղիւ կարողութիւն ունէր
թէ եւ այս զրոյցքը չափազանցութիւն է, այլ ստոյգ է որ իւր մեծ հըռ-
չակը իր խելամտութեան եւ տրամաբանութեան ընդարձակութեանը
եւ զօրութեանը վրայ կայացած չէր, այլ գրեթէ մենապէս ներգործող-
ութեան մէջ ցոյց տուած սքանչելի մտադիւրութեանը եւ առաջա-
դրական հաստատութեանը մէջ էր. որ ըսել է սաստիկագօր կամքի տէր
մարդ մըն էր: Եւ հանրածանօթ իրողութիւն մըն է, որ Նախօլէօն
Կայսրը սովոր էր իւր մէկ քանի զօրապետներուն համար (Մուրատի
համար ալ, ինչպէս որ Նէյլի, որ երկուքն ալ իրար կը նմանէին)
զրուցելու թէ խնացողութիւններն կարճ է, բայց աշխուժութիւններն
մեծ է, այսինքն թէ խելամտութեան եւ մտածութեան իրերու մէջ
տկար եւ կարճատես էին, իսկ կամեցողականին մէջ հզօր եւ ահար-

կու. — Այլ սոյն նիւթիս վրայ դարձեալ այլուրեք հարկ պիտի ըլլայ
մեզ խօսիլ. Այժմս այսչափ մը միայն հասկըցընել կուզենք, թէ՞
թէպէտեւ հասողութիւնն ու կամքը մէկմէկու հետ յարակից են,
եւ մէկը միւսին կենացն ու գործունէութեանը հիմն ու խարխիւն է,
այլ երկուքին մէջ միշտ կատարեալ համեմատութիւն չէ տեսնելի.
Եւ թէ սոսկ մէկուսն զօրութեանն եւ աշխուժութեանն միւսին ալ
տարութիւնը եւ ուժգնութիւնը կատարելապէս չի չափուիր:

Պ Լ Ո Ւ Ս Պ.

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌ ԿԱՄՔԻ

ՅԶ. Ընդհանուր բացատրութիւնը Զգացողութեան նշանակութեանը վրայ:

Հասողութեան առ կամքն ունեցած յարաբերութեանը վրայ մին-
չեւ ցայս վայր խօսելէն դէնի, կարգը կու գայ որ քայլ մըն ալ յա-
ռաջ երթանք դէպ ի ներքս մտաւորական շնութեան մերոյ, եւ
աւելի մասնաւորապէս հետազօտենք Զգացողութեանց եւ կամքին
մէջ եղած յարաբերութիւնը: Սրդէն առիթ ունեցանք ծանուցանե-
լու՝ թէ առ նախնիս ընդունելութիւն գտած այն վարդապետութիւնը
որ կը պնդէր թէ Հասողութեան վերջնական որոշմունքը կամ հրա-
մանատուութիւնը կ'իշխէ կամքին վրայ, անպաշտպանելի վարդա-
պետութիւն է, եւ թէ Հասողութիւնը եւ ոչ մէկ դէպքի մը մէջ
հպաւորութիւն ունի կամական կարողութեան: Որ եւ իցէ կերպ
ուղղակի եւ անմիջական կապակցութեան մասին՝ առանց ամենեւին
վարանման կ'ըսենք, թէ երկուքն ալ գլխովին անջատ են մէկմէկէ.
Եւ սակայն երկուքին մէջտեղն եղած միջոցը դատարկ թողուած չէ,
այլ մտքին մէկ այլ ամենակարեւոր մասամբը գրաւեալ է, այն է՝
Զգացականութիւն եւ կամ Զգացողութիւնը յորժորջեալ մեծ բա-
ժանմունքը: Մարդկային մտքին այս մասն է ահա, եւ ոչ թէ վե-
րահասութեան կամ խնացողութեան մասը, որ ուղղակի կապակցու-

թիւն ունի կամքին հետ : Այլ այս կապակցութեան ինչութիւնը լուսաբանելէն առաջ՝ հարկ է որ քանի մը խօսքով, եւ թերեւս կրկնաբանութեամբ, յիշենք թէ ինչ բաներ բովանդակեալ են Ձգացողութիւն անուանը ներքեւ :

Ընդհանուր բանիւ կրնանք ըսել, թէ իսկապէս զգալականութեան բովանդակող ամենայն մտաւոր հանգամանք տիրապէս Ձգացողութեանց դասը կը շարակարգի : Կը կարծենք նաեւս, թէ Ձգացողութիւնք բառը, իւր ընդհանուր եւ անորոշ իմաստովը, էպպէս նոյն բանը կը նշանակէ, ինչ որ ՍԻՐՏ բառով իմանալի է մեր լեզուին թէ հասարակ կիրառութեանը մէջ եւ թէ ի մատենագրութիւնս, ինչպէս որ նախընթաց մէկ քանի հատուածներու մէջ Անգղիացի հեղինակներէ ալ քաղեալ քանի մը օրինակներու մէջ տեսանք որ Սիրտ բառը յիշած են՝ որոշմամբ ի գլխոյ կամ ի հասողութենէ, ճիշդ Ձգացմանց իմաստով : Երբ որ մէկու մը համար կ'ըսենք՝ թէ առոյգ իմացականութեան տէր է այլ սիրտը ծուռ է, կամ թէ՝ տկարամիտ է այլ բարեսիրտ, այսպիսի բացատրութեամբ ոչ միայն բան մը ըսել կ'ուզենք, այլ հասկըցընել ուզած իմաստնիս ալ ամենայն դիւրութեամբ ըմբռնելի եւ հասկընալի ըլլալուն վրայ ալ աներկեւան վտառ ենք : Եւ չենք սխալիր բնաւ : Գիտենք ամէնքս, որ Սիրտ ըսելով ոչ միայն մեր հոգեղէն բնութեան մէկ որոշ մասը կը նշանակենք, այլ թէ որ մասին ակնարկելնիս ալ քաջայայտ է : Ուստի ընդհանուր բանիւ կը հաստատենք, թէ Ձգացողութիւնք բառը իսկապէս մի եւ նոյն իմաստով կը գործածենք, ինչ որ ՍԻՐՏ բառը կը նշանակէ : Սակայն յիշեալ անունին վրայ մեր ըրած այս հաստատութիւնն այնքան ընդհանուր է եւ անորոշ, որ հարկաւոր կը թուի մեզի՝ աւելի մասնաւորիւ եւ որոշակի ցոյց տալ որ ինչ բովանդակեալք են Ձգացողութիւնք անուանը ներքեւ :

25. Ճշգրիտ բովանդակութիւն Ձգացողութեանց :

Ձգացողութեանց վրայ գործոյս Երկրորդ Մասին մէջ ճառած ատեննիս յիրաւի ըստ բաւականին բացատրած ենք նոցա ինչութիւնը եւ ստորակարգեալ բաժանմունքներն եւ անոնց ունեցած յարաբերութիւններն : Այլ այժմ, որ մեր հետազոտութեանց վերջին մասին կը պարսպալինք, եւ այն բաժինը ձեռք առեր ենք, որուն ընծայելի է ոչ միայն ընդհանուր իշխողութիւն ի վրայ մտաւորական ամենայն ներգործութեանց, այլ եւ մարդկային մտաց միութիւնն երեւան բերելու եւ պահպանելու բարձր պաշտօնը, մեր ներկայ դիրքին վրայ կատարեալ եւ յստակ հասկըցողութիւն մը ունենալու համար՝ հարկաւոր կ'երեւնայ մտաց միւս մասանցը վրայ ամփոփ աւե-

սութիւն մը ունենալու, եւ ներկայ քննած նիւթերնուս հետ ինչ եւ ինտոր յարաբերութիւններ ունենալնին ի լոյս բերելու : Ուստի, ինչպէս որ Ձգացողութեանց Մասին մէջ հաստատած ենք, պիտի յիշենք աստանօր, որ Ձգացողութեանց ընդհանուր բաժանմունքին ներքեւ գացող Ձգացական հանգամանք մտաց երեք ստորակարգ դասերու բաժանելի են . այն է՝ Շարժութիւնք, Բաղձանք եւ Պարփոսութեանք : Բովանդակելով ի դասին բաղձանաց երեք կարգ խառն հանգամանք մտաց, որոց ամենուն դիւսաւոր տարրական մասը բաղձողութիւնն է, այսինքն է՝ Ախորժակք, Հակամիտութիւնք, եւ Կիրք :

Ա. ՇԱՐՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՍՐՏԻ . — Այս դասին վերաբերեալ զգացմունքներն շատ զանազանութիւն ունին ըստ տեսակի, ինչպէս՝ Շարժութիւնք զուարթութեան՝ ուրախութեան եւ ցնծութեան, ախորժութեան՝ տրամութեան եւ սգոյ, գարմացման՝ սքանչացման եւ հիացման, շարժութիւնք գեղեցկութեան՝ շքեղութեան եւ վսեմութեան, շարժութիւնք ծաղու, եւ շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան ու անհաւանութեան : Որովհետեւ շարժութիւնք պարզ մտաւոր հանգամանքներ են, ուստի զանոնք սահմանելու աշխատելը պարսպ բան է, եւ ինչպէս որ առաջ ըսեր ենք, իւրաքանչիւրօք պարտական է իւր գիտակցութեան վկայութեանը դիմել վասն հմտութեան ինչութեան շարժութեանց : Այլ կը կարծենք որ մէկը չկայ որ չհասկանայ զուարթութիւն՝ ախորժութիւն՝ գարմանք՝ պատկառանք՝ տհաճութիւն՝ գեղեցկութիւն եւ սոցին նման անուններով բացատրած խորհուրդներնուս բուն իսկութիւնը :

Բ. ԲԱՂՁԱՆՔ : Յետ Բնական (այլ են Բարոյականք) շարժութեանց կու գայ Բաղձանաց ստորակարգ դասը, որ մտքին Ձգացական հանգամանաց կամ Ձգացողութեանց ընդհանուր բաժանմունքին մէկ ուրիշ որոշ մասն է : Բաղձանաց հմտութիւնն ալ Շարժութեանց նման դիւսաւորապէս ի գիտակցութենէ ստանալի է : Եւ նմանապէս ասոնց ալ ինչութիւնը, որոշմամբ յինչութենէ շարժութեանց, անհնար է բացատրել ինչ եւ իցէ կերպ խօսքով, գիտակցութեան ներգործութեամբն մեր ունեցած ներքին փորձառութենէն անկախաբար : Եւ սակայն կան քանի մը որպիսութիւններ, որոնք աստիճանաւ մը ասոնց սեպհական են, եւ զորոնք Ձգացողութեանց Մասին մէջ թուարկած ենք : Զոր օրինակ՝ այն որպիսութիւնն որ շարժութիւնք ընդհանրապէս ցնդական եւ վաղանցիկ են . քանի որ բաղձանաց մէջ աւելի մեծ հաստատականութիւն եւ տեւողականութիւն կայ : — Բաղձանաց մէջ դասակարգեալ են, ինչպէս վերը յիշեցինք, Ախորժակք, ինչպէս ախօթութիւն եւ ծարաւութիւն, ՀԱԿԱՄԻՏՈՒԹԻՒՆՔ, ինչպէս Հետաքրքրութիւն կամ բաղձանք գիտութեան, Պատուասիրու-

թիւն , նմանողութիւն , Ընկերականութիւն կամ Ընկերասիրութիւն , Փառասիրութիւն կամ Իշխանասիրութիւն եւ սոցին նմանք . եւ ԿԻՐՔ , թէ Բարեսիրականք եւ թէ Բարեատեաց կիրքերն :

Գ. ՊՍՐՏԱԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆՔ : Ասոնց վրայ կրնանք յաւելուլ սարտազգացութիւնք այսինքն է բարոյական պարտականութեան զգացմունք անուանեալ իղձերն ալ , որ Զգացողութեանց բաժինին մէկ որոշ մասն են , եւ որոնք՝ հակադրութեամբ ընդդէմ բաղձանաց՝ կը ծագին Բարոյական շարժութիւններէ եւ ոչ թէ Բնականներէն : Ասոնց եւ Բաղձանաց մէջ տեղն եղող տարբերութիւնը՝ մինչեւ անգամհարեւանցի ներքին քննութեամբ մը՝ իւրաքանչիւր ումեք յայտ յանդիման կ'երեւնայ : Եւ ոչ իսկ վտանգ մը կայ զստնք շարժութեանց հետ շիտթելու , ի բաց հանելով զայնտիկ որոնք եւս բարոյական շարժութիւններ են , այն է Հաւանութեան եւ անհաւանութեան շարժութիւններն : Այլ աստանօր եւս որոշումը անկատար կամ աղօտ բան մը չէ : Քանզի ինչպէս որ Բ. Մասին մէջ բացատրած ենք , Շարժութիւնք բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կամ անցեալ եւ կամ ներկայ առարկաներու որպիսութեանցը վերաբերութիւն ունին . սակայն պարտականութիւն կամ պարտաւորիչ զգացողութիւնք սպառնիին վերաբերութիւն ունին , մէկ բանի մը որ կամ պիտի կատարուի եւ կամ կատարումէն պիտի հրաժարուի : Պարտազգացութիւն զլիտովին ապառնիին հետ կը կապեն զմեզ . — Այս յաւելեալ կէտն ալ կայ երկաքանչիւրոց իրարմէ ունեցած տարբերութեանց մէջ , որ պարտազգացութիւնք միշտ յետագայ են՝ ըստ ժամանակի՝ հաւանողական եւ պարտաւական շարժութեանց , եւ անհնար է որ գոյութեան գան առանց նախընթաց կայութեան նոցին , ինչպէս որ ի մասնաւորի եւ աւելի երկարօրէն խօսած ենք 406 եւ 407 եւ 408 հատուածներուն մէջ :

26. Ներգործութիւնը իմացականին անմիջական հպաւորութիւն ունին սրտի շարժութեանց հետ :

Կը յաւելունք եւս յիշել աստանօր ըստ կարգի , թէ յիմացականութենէ առ Կառնն յառաջ խաղացած ատեննիս , Զգացողութեանց մէջէն որ պիտի անցնինք , որն որ բնութեան բացած եւ հաստատած մի միայն ճանապարհն է , կը գտնենք որ իմացականին ներգործութիւնները անմիջական հպաւորութիւն ունին շարժութեանց հետ : Հաստողութենէ առ Սիրտն ընթացած ատեննիս առաջին քայլախոսով շարժութեանց սահմանը կը կոխենք , եւ ոչ թէ Բաղձանաց եւ կամ Պարտազգացութեանց :

Եւ հոս պատշաճ կը սեպենք դարձեալ անգրէն ի մէջ բերել ան-

ցեալգլխուն մէջ յիշատակեալ այս դիտողութիւնն , թէ շարժութեանց սկզբնական եւ միայնակ խարխիւր հմտութիւնն է , որ ըսել է՝ իմացականին ներգործութիւնն է : Այս մէկ վերջնական կամ տարրական իրողութիւն մըն է մեր կազմութեան մէջ , որ եւ այսու աղագաւ չենք կրնար զայն մէկ ուրիշ բանի մը դարձնել : Որ ատեն որ հըմտութեան առարկայ մը ներկայանայ մեր առջեւ՝ որ եւ իցէ տեսակ բան որ ըլլայ , մեր կազմութեանը բնութենէն է որ հարկաւորապէս անոր համեմատ զգացում մը շարժի սրտերնուս մէջ , թէ հաճոյական եւ թէ անհաճոյ , թէ պէտեւ շատ պարագաներու մէջ , յայտնի է որ , պատճառեալ շարժութիւնը այնքան թեթեւ կ'ըլլայ որ պատճառող առարկան իրբեւ կատարեալպէս անտարբեր բան մը կը նկատուի : Եւ մինչեւ անգամ եթէ ընդունինք ալ թէ կրնան ըլլալ գիտութեան այնպիսի առարկաներ (կամ այնպիսի իմացումներ , որ նոյն բանը ըսել է) որ կատարեալ անտարբերութիւն ունենան , որ բնաւ ամենեւին շարժութիւն մը չյարուցանեն ի սիրտս մեր , միւս կողմանէ այս տակաւին ճշմարիտ կը մնայ , թէ անհնար է որ շարժութիւն ի դէպ գոյ առանց հմտութեան , առանց նախընթաց իմացական ներգործութեան : Վասնորոյ մարդուս կամքը ի ներգործութիւն շարժելուն բնական ընթացքը , իմացականութենէն ելլելով շարժութեանց անցնելն է :

Բաց յայտնանէ , երբոր մէկ առարկայի մը վրայ յստակ եւ ճիշդ իմացողութիւն մը կ'ունենայ միտքը , անոր համաձայն շարժութիւն մը ոչ միայն կը ծագի հարկաւորապէս , այլ եւ ընդհանրապէս շարժութիւնը իմացողութեան հետ կատարեալ համեմատութիւն կ'ունենայ : Ըսել կ'ուզենք թէ շարժութիւնք իրենց պատճառ եղող առարկային բնական եւ բարոյական գեղեցկութեանը կամ տգեղութեանը , միով բանիւ շարժութիւն գրգռող առարկային ամենայն կերպ յատկութեանցը ճշմարիտ եւ ճշգրիտ չափովը կ'ըլլան : Որ ատեն որ յոբանջ եւ ճիշտ իմացողութիւն ըլլայ , ըսինք , վասն զի անուրանալի բան է որ իմացողութիւնք բազում անգամ շիտթ եւ աղօտ կ'ըլլան անխոյթ անհոգութիւնով , անզուսպ կիրքերով , զօրաւոր պատահական գողգորդութիւններով , եւ ուրիշ կերպ կերպ պատճառներով . եւ որ՝ այսու աղագաւ շարժութեան եւ նորա պատճառ եղող առարկային ճիշդ որպիսութեանցը մէջտեղը գոյանալի ուղիղ համեմատութիւնը յաճախակի կը խանգարի : Սակայն բոլոր այն դէպքերուն մէջ ուր հատողութիւնը մուր եւ անբնական ազդեցութիւններէ ազատարար կը գործէ , բանաւորապէս ակնկալելու ենք մեր բնութեան այս երկու մասանցը մէջ արժանաւոր համաձայնութիւն ու ներդաշնակութիւն գտնելու :

27. Շարժութիւնը սրտի չունին անմիջական հպաւորութիւն կամեցողութեանց հետ :

Սակայն թէպէտեւ ասանկ յայտնի բան է որ շարժութեանց դիրքը իմացողութեանց եւ կամեցողութեանց մէջ տեղն է , եւ մէկէն մէկապիւն դիմելու համար շարժութեանց մէջէն անցնել հարկ է , ասկէ պէտք չէ որ կարծենք թէ Շարժութիւնը, թէ եւ սոսկ իմացողական ներգործութեանց հետ բաղդատմամբ քայլ մըն ալ մտադրոյն ըլլան կամքին , ուղղակի հպաւորութիւն ունին նմա , եւ կամ թէ մենաւոր ինքնին ազդեցութիւն մը կամ իշխողութիւն մը ունին անոր վրայ : Կատարեալ վստահութեամբ կրնանք հաստատել , թէ՛ եթէ մեր ունեցած զգացումներն միայն ասոնք ըլլային , մեր կամքը բնաւ երբէք ի ներգործութիւն չէր շարժեր : Սոսկ խորհուրդներն , զուտ իմացականութեան ամենէն անկիրք եւ վերացեալ հայեցողութիւններն որչափ թափուր որ են կամեցողութիւն պատճառելու բնական բերմունքէ , անկէ ոչինչ նուազ անկարող են շարժութիւնը այդպիսի ազդեցութիւն մը բանեցընելու :

Բացատրենք ըսածնիս : Ճարտարագործ ընտիր պատկեր մը կը տեսնէ մէկը , որ շատ գեղեցիկ կամ վսեմ կ'երեւնայ իրեն , եւ նոյն տեսակ շարժութիւններ կը գրգռէ իր սրտին մէջ . այլ ասի այդ շարժութեանց գոյութիւնը բնաւ երբէք ի ներգործութիւն չի շարժեր զկամքը : Մարդը պատկերին դիմացը կը կայնի կը նայի վրան ուշադիր եւ յառեալ , եւ ուժգին շարժութիւնը կը յուզին իր սրտին մէջ : Սակայն քանի որ իւր Զգացողութեանց միայնակ այս մասը շարժման եւ ներգործութեան մէջ է , ինքն այնքան անհակամէտ պիտի ըլլայ գործելու՝ որչափ եթէ լոկ իմացականութենէ ձեւաւ կերպեալ էութիւն մը եղած ըլլար : Բնաւ երբէք քայլառութիւն մը պիտի չընէ դէպ ի յառաջ՝ պատկերն ստանալու եւ կամ անոր նըկատմամբ որ եւ իցէ բան մը ընելու , մինչեւ որ Զգացականին ի շարժութեանց բոլորովին որոշ՝ ուրիշ մէկ մասին ազդեցութեանը ներքեւ չմտնէ :

28. Շարժութեանց հետեւորդ են Բաղձանք եւ Պարսազգացութիւնը :

Ահա կը տեսնենք հոս մարդկային մտքին զմայելի մէկ տեսնու-թիւնը , մէկ որոշ եւ սքանչելի ապացոյցն այն հիւանալի իմաստութեան , որ ներմուծեալն է յամենայն մասունս մտային կազմակերպութեան : Իմացականին իմացողութիւնները են հիմն եւ խարխիս շարժութեանց , եւ եթէ այս ետքիններն չեն կարող հասնելու եւ ազդելու կամական

բարձրագոյն եւ տիրական կարողութեանը , այնպէս կարգաւորեալ է մտքին կազմակերպութիւնն՝ որ ասոնք հիմն եւ խարխիս կ'ըլլան ուրիշ կարգ մը մտաւոր հանգամանաց՝ որոնք կրնան ազդել կամաց տիրապէս : Այդ կարգէն եղող զգացումներն , որոնց իրրեւ հիմն նկատելի են շարժութիւնը , երկուք են . այսինքն է՝ Բաղձանք , հիմնեալ ի վրայ պէսպէս Բնական շարժութեանց , եւ կամ ի վրայ հաճելի կամ ցաւալի շարժութեանց . եւ Պարսազգացութեան , հիմնեալ ի վերայ Բարոյական շարժութեանց , այն է՝ ի վերայ շարժութեանց բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան , կամ որ նոյն է՝ գովութեան եւ սրարաւանաց :

29. Բաղձանք յարակից են կամաց :

Եւ ի յառաջնումն մէկ երկու խօսք խօսինք Բաղձանաց դիրքին եւ յարարեռութեանցը վրայ : Տեսանք որ իմացողութիւնը ուղղակի յարակցութիւն կամ հպաւորութիւն չունին Բաղձանաց հետ , այլ թէ Շարժութիւնը անկեալ են ընդ մէջ նոցա . թէ ներգործութիւնը հաստողութեան միայնակ բնաւ ամենեւին մէկ հատիկ բաղձանք մը յարուցանելու կարող չեն : Ուստի մտաւոր գործողութեան ընթացքը յիմացողութիւնը ծագումն կու տան թէ հաճոյական եւ թէ ցաւատու այլ եւ այլ տեսակ շարժութեանց . անոնք ալ կը յարուցանեն ի սիրտս մեր այլ եւ այլ տեսակը բաղձանաց : Տան մը եւ անոր կարասեացը կը բաղձանք . պատկեր մը , արձան մը եւ կամ ուրիշ որ եւ իցէ հանգստական կամ գործածական եւ կամ գեղատեսիլ բանի մը կը ցանկանք . ինչո՞ւ համար . որովհետեւ որ ասոնք հաճոյական տեսակէն եղող շարժութիւններ կը գրգռեն սրտերնուս մէջ , եւ ատանկով կը վաժաբինք զանոնք ձեռք բերելու , եւ ոչ բնաւ ուրիշ կերպով :

Եւ եթէ հոս հարցուի մեզի թէ ինչո՞ւ համար շարժութիւնը պիտի հիմունք ըլլան բաղձանաց , միայն այսչափ կրնանք ըսել , (ինտոր որ իմացողութեանց խարխիս շարժութեանց ըլլալուն նկատմամբ ըսեր ենք ,) ՄԵՐ ԲԵՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ եւ կամ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍԱՆԿ Է : Այն արարչագործ կարողութիւնը որ իմացականին հաստողութեանցը հետեւորդ ընել ուզեց շարժութիւնները , ինքն այնպէս կարգադրեց որ բաղձանք եւս հետեւորդ ըլլան մեր շարժութեանցը : Ուրեմն բաղձանքներն են այն կարգի զգացողութիւնը , որ անմիջական նախորդք են կամքին ներգործութեանցը : Ասոնք են որ կամքին առջեւ զօրաւոր շատ ժառիթներ կը դնեն : Ասոնք են անոր ներգործութեանցը մէկ ամենամեծ մասին հիմն ու խարխիսը , եւ կամ ամենընդարձակ մէկ ասպարէզը :

30. Պարագագացութիւնը եւ յարակից են կամաց :

Կամքին մերձենալն ուրիշ ճամբով մըն ալ կ'ըլլայ : Ծարժութիւնը անուանեալ մտաւոր հանդամանաց կարգին անմիջական հետեւորդը ոչ միայն բաղձանքներն են , այլ եւ՝ ի սոցանէ բոլորովին որոշ եւ սակայն սոցին նոյն եւ նման առ կամքն յարակցութեան յարաբերութիւնը կրող՝ ուրիշ կարգ մըն ալ զգացմունք անմիջական յաջորդողը են շարժութեանց , որք կ'անուանին Պարագագացութիւն , կամ զգացողութիւնը բարոյական պարտականութեանց : Ինչպէս որ Բաղձանք հիմնեալ են Բնական շարժութեանց վրայ , որք բովանդակեն որ ինչ հաճելին է եւ ցաւալին . Պարտագագացութիւնը եւս բացարձակապէս հիմնեալ են տարատեսակ կարգ մը շարժութեանց վրայ , որք են Բարոյական շարժութիւնը եւ կամ շարժութիւնը բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան : Պարտաւորիչ զգացմունք , թէպէտ եւ զիրաւ որոշելի են՝ գիտակցութեամբ մերով ի բաղձանաց կամ ի բաղձողական մտաւոր հանգամանաց , այլ միաբան են այս մասին որ երկուքն ալ հաւասարապէս հպաւոր են կամքին , եւ քիչ անդամ չի պատահիր որ այս երկու կարգ մտաւոր հանգամանքներն միանգամայն կամքին առջեւը կը ներկայանան դէմ առ դէմ կեցած ուղղակի եւ կատաղի ընդդիմութեամբ :

Տեղեակ ենք որ մատենագիրք երբեմնակի զրուցեր են սա խօսքը , թէ բարոյական շարժութիւնը հաւանութեան եւ ժերմիտութեան ուղղակի յարակցութիւն ունին կամքին հետ , եւ ուղղակի իշխողութիւն կը բանեցընեն անոր վրայ : Բայց այս կերպ զրոյցքներն ամենեւին ճշգրիտ չեն եւ ոչ մէկ շարժութեան մը համար , թէ հաւանութեան եւ անհաւանութեան եւ թէ որ եւ իցէ շարժութեան համար ըլլայ : Ատոնց ամենքն ալ կամքէն ազատ են , եւ անհասանելի նմա՝ բայց եթէ միջամտութեամբ պարտագագացութեանց : Մէկ գործի մը կամ բարբի մը հաւենելիս կամ չհաւենելիս ամենեւին զմեզ որ եւ իցէ ջանացողութեան մը չի շարժեր երբէք , թէ որ այս կերպ կամ այն կերպ բան մը ընեն մեզի պարտք ճանչնալու որոշ զգացումը չունենանք , կամ թէ ըսենք թէ որ պարտագագացութեան մտաւոր հանգամանքը ի դէպ չգայ սրտերնուս մէջ : Ասկէ է որ հասարակօրէն կը զրուցուի , թէ այս ինչ բանն ընելն մեզի պարտք կը զգանք , վասն զի գովելի կամ հաւանելի կը թուի մեզի , այսինքն թէ հաւանութիւննիս կը շարժէ բարոյապէս . որ կը նշանակէ յայտնապէս , թէ ինչպէս որ հաւանութեան զգացումը նախորդ է պարտագագացութեան , պարտագագացութիւնն ալ ուղղակի եւ ազդողական նախորդ է կամեցողութեան : Ասի մեր մտքին այս մասին վրայ անանկ մէկ տեսու-

թիւն մըն է , որ՝ քաջ համոզեալ ենք թէ՛ ներքին ամենաճշգրիտ եւ մանրակրկիտ քննողութեան կրնայ տոկալ , միշտ եւ հանապազ կատարելապէս անսխալ գտնուելու պայմանաւ :

31. Յակելեալ ծանօթութիւնը եւ բացարձակութիւնը սոյն նիւթիս վրայ :

Մարդուս միտքը՝ այս մեր ըրած նախաշաւիղ նկարագրութեանց համեմատ՝ այսպէս իր գլխաւոր մասունքներովը նկատելով , այժմ կարող ենք վերահասու ըլլալ ճշգրտապէս այն յարաբերութիւններուն , որ այդ մեծամեծ մասունքներն ունին առ կամքն : Կամեցումն է այն մեծ վախճանը , առ որ այդ ամէնը՝ իրենց յատկական դիրքերովն՝ կը նկրտին . եւ որուն հետ՝ այսու աղագաւ՝ ամէնքն ալ հաստատակազմ կապակցութիւն մը ունին , թէպէտ եւ ոչ թէ մի եւ նոյն մերձաւորութեամբ :

Ինչպէս որ տեսանք , հասողութեանը եւ կամքին մէջ տեղը մտնող երկատեսակ շարժութիւնը , Բնականը եւ Բարոյականը , կը մերձենան եւ կը հասնին առ կամքն երկու ճամբով կամ երկու տեսակ այլ լասեռ զգացմունքներով , այն է Բաղձանաց եւ Պարտագագացութեանց եւ կամ մտքին Բաղձողական եւ Պարտաւորիչ հանգամանաց միջնորդութեամբ : Կաեւ ասոնք կամքին գործողութեանցը այնպիսի հիմնարկութիւն մը կը կազմեն կամ այնպիսի ասպարէզ մը կը յօրինեն , որ ըստ բաւականին ընդարձակութիւն ունի ոչ միայն կամքը ի ներգործութիւն շարժելու , այլ նաեւ զանի պատասխանատուութեան ներքեւ ձգելու :

Ըստ այսմ՝ կը տեսնենք որ , մարդիկ իրենց կամական կարողութիւնը ի կիր արկած ատեննին , միայն մէկ կերպ գործ մը գործելու փակեալ չեն . այլ կարողութիւն ունին՝ եւ կը պահանջուի իրենցմէ՝ ամէն դէպքի մէջ որոշել , եթէ այնպիսի որոշմունք իսկապէս կայ անոնց մէջ , օգտակարը ուղիղէն , փափաքելին արդարէն , սոսկ շահաւէտն ու խոհեմականը առաքինականէն : Եւ անտարակոյս շատ կարեւոր բան է որ այս տեսութիւններն մտքերնուս մէջ պահենք , վասն զի ասոնք ուղղակի եւ սերտ ձգում մը ունին մարդուս պատասխանատուութեանը վրայ , եւ նաեւս նորա ազատութեանը խընդիրին վրայ : Եւ անշուշտ պէտք է որ արժանաւոր մտազրութիւն ընծայուի այն ամէն հետազոտութեանց , որք բերմունք մը ունին այդ կարեւոր խնդիրներուն արժանավայել լուծմանը :

32. Կարծիք հոգեբանական մասնագրաց ի վերայ նախընթաց հաստատութեանց :

Այս գլխուս մէջ մինչեւ ցայս վայր մեր յառաջ բերած վարդապետութիւններն , իրենց ամենէն էական եւ ամենէն կարեւոր հայեցողածքներովն , պաշտպանեալ են զանազան մատենագիրներէ : Ծըշմարիտ է որ բաղձանաց եւ պարտազգացութեանց մէջ տեղն եղած որոշմունքը պէտք եղածին չափ յստակ չեն նկարեր եւ մեծ հաստատութեամբ յառաջ չեն բերեր , այլ սակայն գրեթէ ամենայն մատենագիրք , թէ առաւել ինն կերպապէս եւ թէ պատահաբար , կը դաւանին թէ բարոյական զգացողութիւններն ալ՝ բնական զգացողութեանց պէս՝ ուղղակի եւ զօրեղ շարժառիթներ կ'ընծայեն կամքին ներդրութեանցը : Բաղձանաց առ կամքն ունեցած յարարերութեանը նկատմամբ առաւելագոյն յստակութեամբ խօսած են : Լօք , մասնաւորապէս , կրկին եւ կրկին եւ յստակ կերպով կը հաստատէ բաղձանաց յարակցութիւնը առ կամեցողութիւնն : Կըսէ , թէ « Անհանգստութեան զգացումը կ'իշխէ կամքին վրայ եւ զանի որոշման կը բերէ . . . : Եւ անհանգիստ զգացում ըսածնիս , ինչպէս որ կը յորջորջուի , Բաղձանքն է » : Ուրիշ տեղ մըն ալ կ'ըսէ . « Մինչեւ ցայս վայր բաղձանքի անհանգիստ զգացումը գլխաւորապէս օրինակ բերի , իբր այն թէ ստիկա որոշման կը բերէ կամքը , վասն զի այդ զգացումը ամենէն երեւելին եւ ամենէն զգալին է . եւ կամքը հազիւ երբէք հրաման կու տայ ներդրութեան մը կատարմանը , եւ ոչ իսկ կամական ներդրութիւն մը ի գործ կը դրուի , առանց անոր հետ մէկտեղ բաղձանք մը ընկերացած ըլլալու » :

Կրնայինք շատ ուրիշ հեղինակներէ ալ ասոնց նման օրինակներ մէջ բերել , այլ գործիս համառօտութիւնը չի ներեր . յիշելիքներնիս ալ վերիններուն նման բաներ են :

33. Յաղագս գորութեան բաղձանաց :

Քանի որ այս ընդհանուր նիւթիս այս կտորին վրայ խօսելու հետ ենք , կ'արժէ որ քանի մը խօսք ալ բաղձանաց զօրութեանը վրայ զրուցենք , որովհետեւ որ ասկէ ետեւ խօսելիքներնուս հետ քիչ շատ կապակցութիւն ունի : Բաղձանաց , ինչպէս նաեւ անոնց խաւրիսը եղող շարժութեանց , սաստիկութիւնը յաճախակի այլ եւ այլ աստիճաններով կ'երեւնայ տարբեր տարբեր մարդոց վրայ , մինչեւ անգամ եթէ ըլլայ որ մի եւ նոյն նպատակաւ եւ գրեթէ մի եւ նոյն պարագաներուն տակ գործ մը գործելու պարագին : — Այս զանա-

զանութեանց պատճառ , նախ եւ առաջ՝ իմացականութեան կամ հասողութեան ներդրութեանցը մէջ ի դէպ եկող տարբերութիւններն են : Հասողութեան եւ Շարժութեանց մէջ եղած յարարերութիւնն արդէն ըստ չափու բացատրած ենք . եւ այն բացատրութիւններն այս մեր ներկայ կէտին վրայ շատ լաւ եւ պայծառ ըյս կ'արձակեն : Ինչպէս որ ըսած ենք այն հաստատմաներուն մէջ , մեր բնութիւնն այնպէս կազմակերպեալ է որ մեր շարժութիւններն՝ առ հասարակ՝ թէ հաճոյականք եւ թէ անհաճոյականք , զանոնք պատճառող առարկայից վրայ ունեցած մեր հմտութեանը պէսպիսութեանը հետ միատեղ կը տարբերին , եւ հմտութեան կատարելութեանը կամ թերութեանը համեմատ զօրաւոր կամ տկար կ'ըլլան : Եւ որովհետեւ մտաւոր գործողութեանց բնական ընթացքը ի շարժութեանց առ բաղձան է , վասնորոյ այնպէս կը պատահի որ բաղձանքներուն ալ զօրութիւնը նախընթաց շարժութեանց սաստիկութեանը հետ մէկտեղ միշտ տարբերի կանոնաւոր համեմատութեամբ :

Օրինակով մը բացատրենք ըսածնիս : Հռչակաւորն Քլարքսըն որ թշուառ Ափրիկեացոց համար այնքան մեծագործութիւններ ըրաւ զպղում անձնուբացութեամբ , արդարեւ կրնանք ենթադրել թէ բընականապէս մարդասէր եւ բարեբարոյ անձն մըն էր , եւ մարդկային թշուառութեան տեսարաններէն իւր դիւրագրգիլ սիրտը շուտ կը շարժէր : Բայց ինտո՞ր եղաւ որ այս անձը այնչափ սաստիկ զգացում ունեցաւ եւ ընդդէմ գերեզմանութեան այնքան դործ տեսաւ , քանի որ իրեն չափ բարեմիտ այլ բազում մարդիկ ոչ այնչափ զգացին եւ ոչ այնքան դործեցին : Բացատրութիւնը դիւրին է , եւ մարդկային մասց գործողութեանցը եղանակին վրայ լաւ ծանօթութիւն կ'ընծայէ : 1785 Թուականին Գէյմսըրիճի համալսարանին Բոլս — առեւտրապիրը , որոյ հետ Քլարքսըն այն առեւտներն կապակցութիւն ունէր , մրցանակի ճառախօսութեան մը նիւթ առաջարկեց զայս . « Արդա՞ր է գերի վարել զայլ ընդ դէմ կամաց իւրեանց » : Յիշեալ անձը գրեց այն նիւթիս վրայ , եւ մրցանակն ինք չահեցաւ : Եւ ահա այս ճառը գրած ատենն ստացած հմտութիւնն էր որ իւր սրտին ազդեց , ասով ինքն այնպիսի իրողութեանց հմուտ եղաւ , որք առաջ անձանօթէին իրեն , եւ յայնժամ իւր զգացումներն թուեց ելան . դիտցաւ եւ զգաց . լացաւ մարդկային վշտակրութեան եւ տառապանաց այն ահաւելի տեսարանին վրայ որ իւր առջեւն բացուեցաւ , ոչ թէ իրաւցընէ առջի տարուքնէ աւելի բարեսիրտ մարդ մը եղած ըլլալուն , եւ կամ թէ Մեծն Բրիտանիոյ մէջ կեցող հարիւրաւոր իրեն պէս մարդիկներէ գերազանց բարեսրտութիւն ունենալուն համար , այլ այդ բանին վրայ հմտութիւն ստացած ըլլալուն պատճառաւ : Եւ երբոր հմուտ եղաւ եւ իր ներսիդին նորանոր բաղձանքներ եւ պարտազ-

զացութիւններ բորբոքեցան, տեսաւ որ ուրիշ բան չէր մնար իրեն, բայց եթէ կամենալ եւ ընել, առաջադրել եւ գործել: Եւ այն ատենէն սկսեալ նուիրեց իւր օգտակար կեանքը ի ծառայութիւն Ափրիկէի:

2. Սակայն հարկ է յաւելուլ, թէ սոսկ գիտութեան տաւելութիւնը ինքնին բաւական չ'ըլլար տարբեր տարբեր անձանց վրայ տեսնուած զգացողութեան տարբերութիւններն կատարելապէս բացատրելու: Հակառակն ինչ որ երբեմնակի խօսուած ալ ըլլայ, տարակոյս չվերցնելու իրողութիւն մըն է սա, թէ մարդոց մտքերն թէ եւ մի եւ նոյն էական տարբերքներէն խմբակերտեալ ըլլան, իրենց մարմիններուն ընդհանուր ձեւին եւ կերպարանաց մէկմէկէ տարբերելուն պէս՝ կը տարբերին իրարմէ այդ տարբերքներուն եղանակաւորութեանցը եւ արտայայտութեանցը կողմանէ: Եւ եթէ կը դտնենք որ ընածին տարբերութիւններ կան մարդոց իմացողական՝ յիշողական՝ տրամաբանական եւ սոցին նման կարողութեանցը մէջ, պէտք է որ նոյնը տեղի ունենայ եւ սոցին կարողութեամբ առաւել դիւրաւ գրգռու շարժութեանց եւ նոցին հետեւորդ բաղձանաց տէր են քան զայլս: Եւ այս վաւերացեալ է շարունակ դիտողութեամբ: Ստուգիւ շատ արգարացի հաստատութիւն մը կ'ըլլայ, եւ իւր կենցաղավարութեան բովանդակ ընթացքովը կատարելապէս վաւերացեալ, եթէ գրուցենք յաղագս մարդասիրին Հուրբոսայ, թէ բազմաթիւ ուրիշ մարդիկներէ գերազանցապէս արագաշարժ եւ զօրեղ զգացողութեան տէր մարդ մըն էր: Ըսել չենք ուղեր թէ իւր բոլոր ըրածներն սուկապէս իւր զգացողութեանցը բնական արագաշարժութենէն էր: Անտարակոյս այս ճշմարիտ էր, որ առ իւր հասողութիւնն տուած անունը իւր զգացողութիւններուն ալ ոյժ կու տար: սակայն հաւատարապէս ճշմարիտ էր եւ այս, որ իւր զգացողութիւնն բնականապէս զօրաւորապէս միշտ նախապատրաստեալ էր այդ անունդն ընդունելու:

Եթէ այս դիտողութիւններն ուղիղ են, ուրեմն մէկ մարդ մը այսինչ կենցաղավարութեան պարապելու համոզել ջանացած ատեննիս, ոչ միայն անոր առջեւը դրած առարկաներնուս որակութիւնն ու արժէքը նկատողութեան առնելու ենք, այլ անոր ընդարոյս բնաւորութիւններն ալ: Այն նիւթն որ այսինչ անձը մտադիւրութեամբ ի գործ կը շարժէ, կրնայ շատ դանդաղութեամբ եւ անզօրութեամբ մերձենալ միւսի մը հեղձ ու կարծր սրտին:

34. Յաղագս զօրութեան Պարագացողութեանց:

Էսպէս մի եւ նոյն դիտողութիւններն պատկանելի են Պարագացողութեանց: Բաղձանաց նման՝ ատոնց ալ զօրութեան կամ սաստկութեան աստիճանը կը տարբերի, նախ եւ առաջ՝ հմտութեան քանակութեանը հետ: Այլով բանիւ՝ որչափ լիապէս եւ կատարելապէս որ վերահասու ըլլանք բարոյական գործոյ մը՝ ըստ ինքեան եւ ըստ իւր յարարերութեանց, անոր վրայ ունեցած մեր հաւանողական եւ կամ մերժողական զգացմունքներն ալ նովին համեմատութեամբ՝ տեղի ունենայ: Եւ որ՝ զօրեղ եւ սաստիկ ըլլան: Սակայն ըսուեցաւ՝ որ լիկ հաւանութեան եւ հրաժարութեան զգացումներն բնաւ երբէք իրենք իրենց չեն բաւական զիտեղն ի գործ շարժելու: Հարկ է որ անոնց ետեւէն դան Պարտաւորիչ հանգամանք մտաց կամ Պարտազգացութիւնք. եւ այս ետքիներուն զօրութեան աստիճանը՝ գրեթէ ճշգրտութեամբ համեմատութեամբ՝ իրենց նախորդ բարոյական շարժութեանց չափովը կ'ըլլայ: Եթէ շարժութիւններն զօրաւոր ըլլան, եւ բանին մէջ անձնական գործողութեան առիթ գտնուի, հարկաւորապէս անոնց հետեւորդ պարտազգացողութիւններն ալ անոնց համեմատ ուժգին կ'ըլլան:

Իսկ հոս ալ, ինչպէս բաղձանաց մէջ կը տեսնուի, ընածին կազմակերպական տարբերութիւններ կրնան ըլլալ տարբեր մարդկանց վրայ: Ինչպէս որ անոնք ի բնէ ուրիշներէն աւելի արագաշարժ զգացողութեան տէր կ'ըլլան բնական առարկաներու գեղեցկութիւնը կամ տղեղութիւնը զգալու մասին, նոյնպէս եւ բարոյական բաներու նկատմամբ՝ ոմանց զգացողութիւններն տկար եւ նուազեալ կ'ըլլան, եւ ուրիշներունը՝ թէ եւ երկու կողման ալ հմտութիւնը ճիշդ մի եւ նոյն չափովը ըլլայ, որոշ եւ կենդանի կ'ըլլան: Եւ եթէ բնութիւնը շարժութեանց մէջ այդպիսի ընդարոյս տարբերութիւններ կը գտնուի, հարկաւորապէս ծնունդ կու տայ նաեւս այն պարտազգացողութեանց տարբերութեանը, որոնք հիմնեալ են ի վերայ բարոյական շարժութեանց: Չէ՞ որ բնութիւնը աւելի շնորհք ձօնեց Արիստոտէսի բարոյական կազմուածքին վրայ, քան թէ Արիստոտէսինին: Եւ միթէ Ռէկուլոս, որ իւր պատուոյն պաշտպանութեանը համար իւր կեանքը դահեց, կը հաւատարէր յայտմ մասին կեսարայ, որ իւր պատիւն ալ հայրենիքն ալ միատեղ իւր յառաւանդութեանը զոհ ըրաւ:

35. Յաղագս ազդեցութեան զգացողութեանց ի վերայ հասողութեան :

Զգացողութեանց ունեցած յարարերութեանց նիւթը չվերջացուցած՝ ծանօթութիւն մըն ալ ունինք յառաջ բերելու : Զգացողութիւնք ոչ միայն դէպ ի յառաջ՝ այսինքն է կամքին վրայ ազդեցութիւն ունին , այլ դէպ ի յետ՝ Հասողութեան վրայ ալ : Սրաին ի վրայ իմացականութեան ունեցած զօրութիւնը շատ անգամ գիտողութեան բերուած է աստուածաբանական մատենադիրներէ . եւ ոչ իսկ որ եւ իցէ մէկու մը վերահասութիւնէն վրիպած կրնայ ըլլալ այս իրողութիւնը , եթէ մտադիր զննութեան ենթարկած ըլլայ նա՝ մարդու զոց զաղտօրաններն ու բարիքը : Քիչ անգամ չի սրտաձիւր որ վստահութեամբ մը կրնանք նախադուշակել մէկ մարդու մը այսինչ հայեցողական նիւթին վրայ ընելու որոշմունքը , լոկ ինչ տեսակ բաղձանաց եւ նախապաշարմանց եւ իշխեցող կրից տէր անձն ըլլալը գիտնալնէս : Սակայն այս իրողութիւնը այնքան քաջայայտ եւ առհասարակ դաւանեալ բան մըն է , որ ուրիշ բան չի մնար մեզի ընելու բայց եթէ մէկ երկու խօսք խօսիլ առ ի բացատրութիւն նորին :

Նախ եւ առաջ՝ մարդուս մտքին կազմութեանը վրայ ունեցած հմտութիւնն իսկուտայ մեզ ակնկալել , թէ երբոր մեր զգացողութիւններն մեծ զրգուման վիճակի մը մէջ ըլլան , այն ատեն իմացականին ներգործողութիւնը ազատ եւ անվրդով չի կրնար մնալ : Այս եւ նախընթաց գլուխներուն մէջ խօսուածներէն ըստ բաւականին հասկցուեցաւ որ մարդուս մտքին երեք գլխաւոր բաժանմունքներուն ալ ներգործողութեան եղանակը յաւէտ յաջորդական է քան թէ միասնական կամ նոյնաժամ . թէ անոր ներգործողութիւններն մէկմէկու հետեւորդ են ըստ ժամանակի՝ այնինչ կարգաւ . թէ չի կրնար ըլլալ զգացումն առանց նախընթաց ճանաչողութեան , եւ ոչ կամեցողութիւն առանց նախընթաց զգացողութեան : Վասնորոյ իմացականութեան եւ զգացողութեանց վրայ մի եւ նոյն ժամանակի մէջ միասնական եւ հաւասար չափով ներգործողութիւն մտածելն գլխովին հակառակ կու գայ մտաւոր կազմուածքնուս վրայ տիրող ընդհանուր շարժման օրէնքներուն : Ըստ այսմ՝ երբոր իմացականութիւնը բարձրաստիճան ներգործողութեան մէջ ըլլայ , այդպիսի ուժգին իմացական կամ ճանաչողական ներգործողութեան վայրկենին՝ կրից մասը ամենայն հաւանականութեամբ բարձր թողի եղած եւ ի ստորեւ կարգեալ պիտի գտնուի . եւ երբ որ՝ ընդհակառակն՝ կիրքերն բարձրաստիճան զրգուման մէջ են , իմացականին գործողութիւններն պիտի կասին եւ ամենայն հաւանականութեամբ անգոր եւ աղօտ պիտի ըլլան : Այս պատճառաւ է որ ամէն մարդ , երբ որ վերացեալ եւ

գոյնաբաններն ի նիւթի մը հետադատութեանը պարապելու վրայ ըլլայ , կը յաւիարել ազատ կացուցանել ինքզինքը սրտին վրդովնչ ազդեցութիւններէն , եւ անխափան՝ կատարեալ անգործողութեամբ գործին ուշադիր ըլլալ :

2. Բայց մէկ ուրիշ կէտ մ'ալ կայ այս նիւթիս վրայ գիտելու արժանի իմացականութեան գանդատանքը մինակ կրից մասին երբեմնակի վերակայութեանէն չէ . այլ շատ անգամ կը սրտաձիւր որ նաեւ զգացողութեանց մէկ գաղտնածածուկ ազդեցութիւնը , որ այնքան աչքի չի զարնէր , բայց զօրութեան կողմանէ հազիւ հազ վար տեղ մը ունի . որ բացարձակապէս չի վրդովէր Հասողութեան ներգործողութիւնը , այլ կը խտորեցնէ անոր ճամբան : Օրինակի աղաղակ շատ անգամ գոյնաբաններն մը կ'ըլլայ մեզի ուղիղ դատում մը ընել մէկ բանի մը վրայ , երբոր թէ մեր անձին վերաբերեալ եւ կամ մեր ընտանեաց եւ կամ հայրենեաց վերաբերեալ շահուց ինդիրներ մէջ ինկած կ'ըլլան : Մեր սրտին համակրութիւնը այնպիսի սերտ յաւիտութեամբ մամբ հիւսուած կ'ըլլայ այն մասնաւոր շահերուն բոլորալիք որ մինչեւ անգամ Հասողութեան սուր տեսութիւնն ալ կ'անկարանայ նորա ծաղրերն թախանցելու եւ բանին երեւոյթքը շխտակ տեսնելու : Եւ երբոր յաջողի ալ , ամէն բան կեղծ կերպարանք մը տուող միջոցի մը մէջէ կը տեսնէ : Ինչ որ իր բանին կու գայ եւ պատուական է , զայն մեծցած եւ ցցուեալ եւ իսպրուն կ'երեւնայ աչքին . եւ ինչ որ բանին չի գար ու դէշ է՝ յիշողացած եւ ծածուկ ու նսեմ երեւոյթ մը կ'առնու : Եւ ինչ որ սէրը կ'ընէ ի նպաստ մեր անձնական շահուն , նոյնը նախանձը եւ չարակամութիւնը եւ ատելութիւնը կը գործէ ի կործանումն մերինն հակառակ եկող շահախնդրութեանց : Այս վերոյիշեալներն , ինչպէս նաեւ անոնցմէ քաղցրագոյն կիրքերն իմացականութեան խուզարկութեանցը խոչնդոտն եւ արգելք կ'ըլլան ճշմարիտին մերձենալու . եւ երբոր թախանցելու չկարենան յաջողիլ , անոր քննութեան նիւթ եղող իրերը կը թանգարեն , կերպարանաւորիս կ'ընեն :

Պ Ա Ո Ւ Խ Պ .

ԿԱՄՅՅՈՒՄՆ ԿԱՄ ԿԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԻ ՄՏԱՅ

36. Կամքին սեպհական եղող իշխող զօրութեան հարկաւորութիւնը :

Մինչև ցայս վայր յառաջ բերուած ծանօթութիւններով թէ պէտեւ յատակ ապացուցուեցաւ Կամքին որոշ գոյութիւնը, սակայն չառքիչ բան խօսուեցաւ անոր յատկական բնութեանը վրայ : Այժմ զայս պիտի ընենք մեր հետազոտութեանցը յատուկ նիւթը : Այլ ուղղակի ասոր քննութեանը չմտած, պատեհ կը համարինք խօսք մը գրուցել այն կառավարող եւ իշխեցող զօրութեան մեծ կարեւորութեանը վրայ, որուն դանձարանը կամքն է կրնանք ըսել իրաւամբ :

Դիցուք թէ զուրկ եղած ըլլար մարդս կամեցողութեան կարողութեանէն, յայտ յանդիման չ' տեսնուիր որ այդ վիճակին մէջ անզոր եւ անսխտան էակ մը պիտի ըլլար : Արդարեւ Իմացականութեան եւ Զգացականութեան տէր պիտի ըլլար . իսկ այս ըստ հասկըցուած է, եւ արդէն իմացականութեան նկատմամբ զրուցուեցաւ, որ ասոնց արժէքը մեծ ապէս ի ներգործողութեան կախեալ է, այլով բանիւ՛ այն գործնական արդիւնքներէն կախեալ է, որոնց որ հասնելու ասոնք միջոց կ'ըլլան կամ ճանապարհ կը հորդեն : Իսկ վարդապետեան թէ մարդս կարող է ի ներգործութիւն չարժեւէինքը առանց կամեցողական կարողութեան, հիմնովին անհասկնալի հաստատութիւն մը կ'ըլլայ : Եւ եթէ կարելի ըլլար ասոր հակառակը ենթադրել, թէ որ հնարաւոր ըլլար մարդկային ներգործականութիւնը՝ իրօտանակ Կամաց՝ ուղղակի շարժութեանց եւ կրից վրայ հիմնելուն փորձը փորձել, իսկ եւ իսկ ամենախառնաշփոթ եւ ամենայողջողք եւ ամենաանհաստատ տեսակ մը ներգործողութիւն երեւան պիտի գար : Ներգործողութիւն մը, որ նոյն իսկ կրից նման նուիրեալ պիտի ըլլար ոչ նախատեսեալ խոտորումներու, եւ յամենայն ժամ եւ յամենայն տեղիս բնութեան եւ իրախոսականութեան տիպը պիտի կրէր իր վրան : Եւ ոչ մէկ լեզուով մը հնար կ'ըլլար բացատրել անոր անհաս-

տատութիւնը, դիւրագործութիւնը, այսր եւ անդր տարուբերիլը՝ այլապէս եւ հակադարձ շիտկութեամբ : Վերատեսուչ ազդեցութեան մը իշխողութեանէն անզուսպ մնացած, մարդուս բովանդակ արտաքին կենցաղավարութիւնն ու գործունէութիւնը կուրաբար յառաջ պիտի մղուէր բուն թախով, առանց դեկի հողմավար մղկասատ նաւերու պէս, եւ կամ քարչման օրինաց տիրապետութեանէն արձակեալ իրենց բովանդակ արաթօրիչ արագաշարժութեամբը յառաջ մղեալ մարդակաց նման :

Ուստի հարկաւորապէս կը հետեւի որ մարդուս մտքին մէջ՝ մէկ տեղ մը՝ գտնուելու է այնպիսի կարողութիւն մը, որ բազմադիմի եւ բազմատեսակ մտաւոր դրդմանց մէջ կառավարական եւ զստիչական տիրապետութիւն մը բանեցընէ :

Ուստի կը ստիպուինք այս հարցումն ընելու, թէ ո՛րն է այդ ներքին կանոնաւորիչ կարողութիւնը : Եւ նոյնհետայն յայտ յանդիման ցոյց կու տանք կամական կամ կամեցողական սկզբունքը : Այլով բանիւ՛ Կամքին հեղինակական կամ իշխանական ձայնն է, որ մեր ներսիքին երեւան եկող ազմուէնն ու պայքարումը դիտելով, եւ մէկ ձեռքը շահուց եւ կրից պահանջմունքներն եւ միւս ձեռքը խղճմտանաց պահանջմունքներն առած՝ հանդարտօրէն խոկալով, իւր վերջնական եւ բացարձակ վճիռը կը հատանէ :

Վասնորոյ պատշաճութեամբ կրնանք ըսել, թէ Կամքը մարդուս հոգեղէն բնութեանը մէջ դազաթնահայեաց կէտն է կամ դազաթնահայեցութեան գիրքն ունի . նա է որ նստի յաթոռ տեսչութեան եւ վճառահատութեան գերակայ իշխան ի վերայ այլոցն ամենեցուն : Էականապէս եւ հաւասարապէս պէտք է սա վասն ներգործականութեան եւ պատասխանատուութեան, վասն ազատութեան եւ վասն կարգաւորութեան եւ առաքինութեան : Առանց ասոր՝ այլքն ամենայն բաղդատօրէն սչինչ են : Աս այսր վերաբերմամբ է որ բոլոր միւս կարողութիւններն իրենց գիրքը կը պահեն եւ իրենց պաշտօններն կը կատարեն : Անոնք ասոր բոլորութիւնը չըջան կ'առնուն իրրեւ շուրջ գէտարակաց կեդրոնիւ, նորին ձգողական զօրութեամբը քարշեալ, եւ նորին գերակայութեամբը իշխեցեալ :

37. Ծանօթութիւնը յազգս բնութեան կամ ինչութեան կամաց :

Տեսանք որ Միտքն հետազօտելի է երբեակ դէմքով ԻՄԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ՝ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԵԱՆ եւ ԿԱՄՅՅՈՂՈՒԹԵԱՆ . տեսանք նաեւ Իմացականութեան եւ Զգացականութեան առ Կամքն ունեցած յարաբերութիւնը . այժմ պիտի անցնինք վերոյիշեալ կարողութեան ճշգրիտ բնութեանը հետազօտութեանը :

Եւ աստանօր միջանկեալ զգուշացուցիչ խօսք մը ընենք: Մտքին մէկ մասին վրայ միւսներէն որոշելով երբոր կը խօսինք, եւ կամ մէկ մասէ մը կամ կարողութենէ մը ուրիշ մասի մը կամ կարողութեան մը անցնելու խօսք որ կ'ընենք, ատկէց պէտք չէ հետեւցընել թէ միտքը զատ զատ քանի մը տեսակ գոյութեանց շեղակոյտ մըն է, եւ կամ թէ որ եւ իցէ նկարագրական կամ նիւթական իմաստով բաժանումի ընդունակութիւն ունի: Ներգործութեանց զանազանութիւնը հարկաւորապէս միութեան սրահասութիւն չի նշանակեր՝ այն տարրական գոյութեան մէջ, որմէ որ ծագեալ են յիշեալ ներգործութիւններն: Մտական տարրը, ուրեմն, անբաժանելի է: Հստ ինքեան ճշմարտապէս եւ էականապէս միութիւն մը, միասնական ամբողջութիւն մըն է, թէեւ՝ ամենաաքանչելի կերպով մը՝ իւր ներգործութեանց եղանակներովը երեք է: Եւ կամք որ կ'ընենք, ուրիշ բան չէ՝ այլ սոսկ այս կիրառութեան կամ ներգործողութեան եղանակներուն մէկը: Ուրեմն Կամք անունը մտքէն զատեալ բան մը նշանակելու չի ծառայեր, այլ սոսկապէս մարդկային մտքին այսինչ մասնաւոր եղանակաւ գործելուն իրողութիւնը կը բացատրէ:

Եւ ուստի Կամքը ըստ բաւականին պատշաճօրէն կրնայ սահմանուիլ այսպէս. ԿԱՄՔԵՆ Է ԱՅՆ ՄՏԱԽՈՐ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ, ՈՐ ԱՐՏԱԳԻԷ ԶԿԱՄՆՅՈՒՄՆ: — Եւ ըստ այսմ սահմանի, եթէ ուղենք առաւելագոյն կատարելութեամբ վերահասու ըլլալ այս կարողութեան բնութեանը կամ ինչութեանը, հարկ է որ անոր արդիւնքներն զննենք, եւ այն մտաւոր հանգամանքներուն բնութիւնը կամ ինչութիւնը քննենք, որք ծագումն կ'առնուն անկէ: — « Հարկ է », կ'ըսէ Մդիւարդ՝ ամենայն իրաւամբ « որոշ գաղափար մը ձեւացընել կա՞նչո՞ւն բառով նշանակեալ բանին վրայ. քանզի այս անունը յատկապէս կը ցուցընէ մտքին այն կարողութիւնը, որուն ներգործութիւնն է կամեցումն ըսածնիս. եւ կամեցողական ներգործութեան ատեն գիտակցութեամբ ունեցած փորձառութիւններնուս միտ զննելով է միայն որ կարող կ'ըլլանք բան մը հասկընալու նոյն իսկ կարողութեան ինչութեանը նկատմամբ »:

38. Կամական ներգործութեանց կամ կամեցողութեանց բնութեանը վրայ:

Կամական գոյութեան եւ կիրառութեան արդիւնքն եղող կամեցողութեանց վրայ անկարող ենք սահման մը տալ այնպիսի խօսքով մը, որ ինքնին յստակ իմանալի ընէ բանին ինչութիւնը: Կամեցողութիւնը սարգ մտաւոր հանգամանքներ են, եւ այդ պարագան միայն բաւական է սահման տալուն հնարաւորութիւնը ի վերեւ հանելու. այնպիսի սահման մը որ՝ բառին ճշգրիտ եւ յատուկ իմաստովը՝

սահման ըսուելու արժանաւոր ըլլայ: Արդարեւ կրնանք անուանել զանոնք որոշողութիւնք կամ վճռահատութիւնք մտաց, եւ կամ առաջադրութիւնք կամ ընտրութիւնք մտաց, եւ այլն. իսկ այս ըսածնիս կամեցողութեան տեղ ուրիշ բառեր փոխանակել կ'ըլլայ միայն, որք եւ իրենք բացատրութեան կարօտ են. եւ ի հարկէ հետագօտեալ նիւթին լուսաբանութեանը օգուտ մը չեն ընծայեր: Եւ այսու աղաքաւ պարտական կ'ըլլանք յետս առ գիտակցութիւնն մեր դիմել, ինչպէս որ հարկ է ընել ամէն առեւն երբ որ մեր հետադրութեանը նիւթ եղող բանը սարգ մտաւոր հանգամանքի մը բնութիւնը կամ ինչութիւնն է: Եւ երբոր այս գիտակցողութիւնն ընենք առ ներքին փորձառութիւնն մեր, եւ անոր վկայութիւնը ընդունինք, ահա յայնժամ ձեռք բերած կ'ըլլանք այն բոլոր հմտութիւնը՝ որուն բանին բնութիւնը ընդունակ է: Եւ պէտք է ենթադրենք թէ ամէն մարդ ըրած է աս բանը չափով իւրիք: Անկարծելի բան է, գոնէ կրնանք ըսել թէ ամենեւին անհաւանական է, որ շարունակարար ներգործականութեան մէջ եղող մարդիկ՝ որ այսինչ ընթացքին հետեւող կ'ըլլան եւ այնինչէն կը հրաժարին, որ մէկ գաղափարադիժ մը կ'որդեգրեն եւ միւս մը կը մերժեն, որ կ'ընդունին եւ կ'անարգեն, որ կը բարեկամանան եւ կը հակառակին, որ ասոնց ամէնն ալ՝ եւ բազում այլք՝ կամական ներգործութիւն կը նշանակեն, տակաւին տղէտ ըլլան կամքին ներգործութեան ինչ բան ըլլալուն կամ ինչութեանը վրայ:

39. Կամեցումն չ'ըլլար առանց առարկայի մը գոյութեան:

Թէպէտեւ պարտական ենք գլխաւորապէս գիտակցութեան նայելու՝ կամեցողութեանց ինչութեանը վրայ հմտութիւն ստանալու համար, սակայն այս եւս ճշմարիտ է՝ որ քանի մը բաներ կրնանք գրուցել ասոնց վրայով, որոնք մեծ օգնութիւն կ'ընծայեն մեզի ասոնց վրայով յստակ գաղափար մը կազմելու մասին: Ընդ այլ պարագայս, եւ այս քաջայայտ բան մըն է՝ որ Կամքն ասին ներգործութիւնք առարկայ մը պէտք է որ ունենայ: Խիստ հարեւանցի մտածութիւն մը բաւական է այս հաստատութեան ճշգրտութիւնը բացայայտելու: Կամեցումն ալ՝ խորհրդոյ, յիշելութեան եւ զուգորդութեան նման է այս բանիս մէջ, որոնց ամէնն ալ իրենց ներգործութեանցը առարկաներ ունենալու են հարկաւ, եւ ասանց առարկայի մը կարողութեանը՝ մարդուս կամքը ի ներգործութիւն չի կրնար շարժիլ:

« Կամեցողական իւրաքանչիւր ներգործութիւն », կըսէ Տօքթըր Րիտ, « առարկայ մը ունենալու է, Ան որ կը կամենայ, Բան մը կամենալու է, եւ այն բանն որ կը կամենայ, կը կոչուի կամեցողութեան »:

Կամեցումն, կամ

Թեան առարկայ, Ինչպէս որ մարդ մը չի կարենար խորհրդածել առանց իրի մը վրայ խորհելու, եւ ոչ յիշել՝ առանց բան յիշելու, նմանապէս եւ չի կարենար կամենալ՝ առանց բան մը կամենալու: Ուրեմն իւրաքանչիւր կամական ներգործութիւն պէտք է որ ունենայ առարկայ մը. եւ նա՛ որ կը կամենայ, հարկ է որ կամեցեալ առարկայի մը՝ քիչ շատ յստակ ըմբռնումը իւր մտքին մէջ ունեցած ըլլայ:

10. Կամեցողութիւնը ի դէպ կու գան վերաբեմամբ այն առարկաներուն որ մեր կարողութեանը տակ կ'իյնան:

Ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ դիտելի, առ ի լուսարանութիւն կամեցողութեանց. այսինքն է՝ թէ Երբէք կամեցումն չ'ըլլար նկարագրէ այնպիսի քաներու, որոնք գիտութիւն մեր յեանհաստեմբնէն դուրս ըլլալ կը հասարակ: Որովհետեւ մէկը չկայ որ հաւատայ թէ կարող է թռչիլ օդուն մէջ, վասնորոյ բնաւ երբէք չենք տեսներ մէկ խելօք մարդ մը՝ որ կամեցողութիւն մը ընէ թռչելու: Որովհետեւ որ մէկը չկայ հաւատացող թէ կարող ըլլայ անգոյութենէ գոյութիւն հանել, կամ յոնչէ ինչ մի արտադրել, վասնորոյ բնաւ երբէք չենք պատահեր մէկու մը, որ առանձադէ՛ որոշէ կամ կամենայ այդպիսի բան մը ընելու: Յիրաւի, յայտնապէս անանկ ստեղծագործեալ ենք, որ երբոր մէկ բանի մը համար կը հաւատանք թէ բոլորովին եւ բացարձակապէս մեր կարողութեանէն դուրս գործ է, անոր նկատմամբ կամեցողութիւն չ'ըլլար եւ չի կրնար ըլլալ: Երկրագործը, օրինակի աղաղաւ, սաստիկ երաշտութեան ատեն մեծաւ ըզձիւ անձրեւի կը բաղձայ, այլ անձրեւել չի կամենար. բաղձանք մը կ'իմանայ իր ներսիդին, այլ կամեցումն ոչ բնաւ: Նոյն իսկ կամքին բնութիւնը միջամուտ կ'ըլլայ այնպիսի դէպքի մէջ, եւ արդիւնապէս կ'արգելու կամեցողական ներգործութեան ծագումը: Եւ այս այնպիսի մտադիւրութեամբ եւ որոշ կերպով կը կատարուի, եւ առանց բացարձակեան յամենայն դէպս այնպիսի ճշգրտութեամբ կը գործադրուի, որ ստուգապէս ի վեր քան զկար մեր ճանչցած մէկ բաներնուս վրայ իբրեւ կամեցողութեան առարկայ մտածելն անգամ դժուարին գործ մը կ'ըլլայ:

Մեր գործածած գրուցատրութեան կերպերն ալ լուսարանութիւն մըն են այս որոշումներին, որ քաղցրաբար մեր ձեռնհասութեան ենթակայ եղող առարկաներուն ալ կը գործածենք, շեղողներուն ալ իսկ կ'աշխարհաբար միայն առջիններուն: Բան կայ որ կը կամինք կամ կ'առաջադրենք ընել՝ կ'ընենք, բան ալ կայ որ նկատմամբ անոր անփոփոխապէս միայն ցանկալու կամ բաղձալու խօսք կ'ընենք: Ըստ այսմ խօսակցութեան սովորական ոճին համաձայն եւ ըստ օրինի խօսելու համար պարտական ենք ըսել, եթէ խօսակցութիւննիս այն

Կամակսն հակառակս մեսց:

բաներուն վրայ է, թէ ի մտի եղեալ եւ կամ կը կ'աշխարհաբար չ'ըլլայ, իսկ փոփոխութեանը. թէ տուն մը շինելու՝ կը կ'աշխարհաբար մը ստեղծելու՝ կը քաղցրաբար: Ինչպէս որ վերը ըսինք, նոյն իսկ մտքին կազմակերպութիւնը կը պահանջէ բառերուն այս կերպ գործածութիւնը: Այսինքն է՝ մեր կարողութեան ներքեւ ինկող բանին կ'աշխարհաբար գործածել, եւ ընելնիս անկարելի եղող բաներու համար քաղցրաբար գործածել:

11. Կամեցումնը միայն բուն իսկ մեր ներգործութիւններուն եւ կամ մեզմէ կախումն ունեցողներուն վերաբերութիւն ունին:

Թէեւ մինչեւ ցայս վայր գրուցածներնիս կամական ներգործութեանց ինչութեանը բացատրութիւն մըն են ըստ իմիք, այլ բան մըն ալ կը մնայ ծանուցանելու: Ըստ բաւականին որոշ խօսք մը չի թուիր պարզապէս ըսելն՝ թէ կամեցողութիւնը լոկ մեր կարողութեանը ենթակայ եղող կամ այնպէս կարծեցեալ բաներու միայն վերաբերութիւն ունին: Կրնայ հարցուիլ նաեւ, թէ մեր կարողութեան ներքեւ ինկնալն ինչ ըսել է, եւ թէ այդ գրոցքին իմաստը մինչեւ ո՛ր կը տարածի: — Վասնորոյ պէտք է յաւելուլ, թէ կամեցումնը վերաբերութիւն ունին, նախ եւ առաջ՝ բուն իսկ մեր ներգործութիւններուն, թէ մէկ մարմնական շարժումնքի մը եւ թէ մէկ մտաւոր ներգործութեան մը: Սակայն այս ըսելով՝ կամեցումնը հարկաւորապէս միմիայն ներգործութեանց սահմանեալ են ըսել չենք ուզեր: Կրնայ ըլլալ որ կամենանք ընել այնպիսի ամենապարզ տեսակէ գործ մը, որուն կատարումը միայն ներկայ վայրկեանի մը պէտք ունենայ՝ եւ կրնանք այնպիսի յօդուածոց արարք մը կամենալ, որ շատ երկար ատեն տեւէ: Արարքներու որ եւ խցէ չափով շարայտրութիւն մը, թէ իմացական ըլլայ՝ եւ թէ մարմնական, զոր հնար է մեզի կատարել, եւ զոր մեր հասողութիւնը կրնայ նկատել իբրեւ մի՛ անոր այլ եւ այլ մասանցը առ միմեանս ունեցած յարաբերութիւններն յստակ ըմբռնելով, մեր կամքին ներգործողութեան կամ կամական որոշման ենթակայ կրնայ ըլլալ իբրեւ մէկ արարք: Այնպէս որ կամեցումն կախումն ունեցող գործ մը սոսկ ձեռքի մը կամ մատի մը շարժումն ալ կրնայ ըլլալ, եւ կամ օրուան մը՝ շաբթուան մը կամ տարուան մը շարունական արարք, եւ կամ երկարատեւ ճանապարհորդութիւն մը կամ արկածալից ծովագնացութիւն մը: Դանէն ի փողոց քայլափոխած միջոցնուս, որչափ պատշաճօրէն կրնանք ըսել թէ սա ոտքս միւս ոտքէս առաջ կ'ոտել կը կամիմ, նոյնչափ պատշաճութիւն ունի ըսել թէ ասկէ Անդրիա ճանապարհորդել կը կամիմ: Կամեցումն կրնայ ի դէպ գալ՝ դարձեալ՝ մեր կամքին կախումն

Կամեցումն, կամ

ունեցող որ եւ իցէ բանի վերաբերմամբ, որչափ ալ որ մանուածոյ եւ հեռաւոր ըլլայ այդ կախուճը: Ամենայն սրտոյնմութեամբ կրնայ ըսուիլ թէ վաճառական մը առաջադրեր կամ կամեցեր է նա մը կամ խել մը նաւեր ծովագնացութեամբ հանել, եւ աշխարհի այլ եւ այլ մասերը ուղարկել, թէ եւ այդ արարքին մէջ բուն իսկ իր մասին ինչպէս զործակատարութիւնը հազիւ տեսնակի կ'ըլլայ: Իւր կամեցողութեան ազդեցութիւնը, բուն իր ուղղակի եւ անձնական ձեռնհասութեան շատ անդին անցած, եւ ի հեռաւոր վայրս աշխարհի ճըզտեալ կ'իջխէ բազմութիւ անհատից ներգործութեանցը վրայ, որք կախեալ կան իրմէն:

« Հարկ չէ որ », կ'ըսէ արդի մատենագիր մը, ճիշդ այս նիւթիս վրայ խօսած ատենն, « այնպէս մտածել թէ կամեցողութիւնը ամէն մարդու ինքրի ֆիզիքական կարողութեանցը վրայ կ'իջխէ միայն: Որ եւ իցէ զօրութիւն, որուն կրնանք տիրանալ հարստութեամբ կամ աստիճանաւ եւ կամ տաղանդով, այնքան ճշգրտութեամբ կրնայ մեր կամքին մէկ գործիքը ձեւանալ, որչափ որ մեր ձեռքը կամ ստաքը գործիքականութիւն կ'ընէ անոր: Այն տիրապետողն որ իւր անձնատուր դերեաց բանակները ստատերագով կը խաղայրնէ, քաղաքներ քանդելու եւ թագաւորութիւններ կործանելու համար, իւր մէկ մատը խաղայրնելու կամ մէկ դիէն մէկալ դիւն դառնալու համար ինչպէս որ հո՛ւ կը նէ՛ ճիշդ նմին նման կը կախայ եւ կը գործողութէ այդ դէպքերն: »

Պ. Կամեցողութիւնը նախահայեցողութեան տար մը ունին իրենց մէջ:

Կամեցողութեանց մէկ ուրիշ նշանն կամ յատկութիւնն ալ, որով որ յոմանց մտաւոր հանգամանայ թէպէտ ոչ յամենեցունց կ'որոշուին, այս է՝ որ ասոնք բացարձակ վերաբերութիւն մը ունին ապաստանին, այսինքն է՝ ըլլուելու բանի մը: — Կամեցում ըսածնիս՝ նոյն իսկ իւր բնութեամբը՝ « ապաստանական » բան մըն է: Ինք իր մէջը, եւ իրրեւ իւր էութեանը մէկ մասունքը, նախահայեաց տարր մը կը բովանդակէ. չունի ընդունակութիւն կամ ձեռնհասութիւն դէպ ի յետս ակնարկելու, այլ միշտ դէպ ի յառաջ կը նայի:

Իմացական կամ հասողական ներգործութիւններն իրենք իրենց վրայ դադար կ'առնուն: Ընտանցողութեան կամ հմտութեան կերպարանքն ստեննուն պէս, հոն իրենց պաշտօնը կը լինայ. դիրենք առանձնաբար աւնելով եւ ոչ թէ ուրիշ մտաւոր կարողութեանց վերաբերմամբ: Երբոր գիտութիւն կամ հասողութիւն կոչուելու վիճակը կ'առնուն, անդանոր կը դադարին: յիրաւի՝ ուրիշ զգացմունք

Կամեցումն հակաբանական

ներու ծագմանը եւ գործողութեանը առիթ ընծայելով, այլ ինքնին ոչ միայն կատարելագործեալ այլ եւ յաղեցեալ եւ հանգուցեալ կը մնան:

Իսկ կամեցումնք ատանկ չեն, որք՝ բուն իսկ իրենց բնութեանէն՝ չեն կրնար իրրեւ շտապեալ եւ յաղեցեալ հանգչել սոսկ ի դէպ դաւլովնին: Եթէ ներելի ըլլայ մեզի սա ձեւով ըսել, ատոնք շարունակ ձեռքերնին դէպ ի յառաջ կը ձգեն դեռ եւս գոյութիւն չտած առարկաներու: Այլով բանիւ՝ միշտ ի տեսութեան ունին ասիէ՛ ետեւ ի դէպ դաւլու բան մը. բանի մը ակնկառոյց են, որ ըլլուելու է, որուն որ կատարուիմը ի հարկէ ապաստանին մէջ կ'ըլլայ: Այս սրտխուժութիւնը կամեցողութեանց մէկ տարրն է, կամ՝ լաւագոյն է ըսել բնականապէս եւ հարկաւորապէս իրենց բնութեանը մէջ կայ, եւ որ ասոնց սեպհական յատկութիւններէն մէկը կը համարուի, որով որոշելի են՝ եթէ ոչ յայլոց՝ դոնէ միայն մտքին իմացական եւ զգացական հանգամանքներէն:

Պ. Կամեցողութիւնը գանազան աստիճան գործեամբ կ'ըլլան:

Կամեցողութեանց մէկ ուրիշ յատկութիւնն ալ կայ, զոր պէտք չէ անմտադիր անցնել. այսինքն թէ կամեցողութիւնք միշտ մի եւ նոյն աստիճան գործութեամբ չեն ըլլար: Անտարակոյս իւրաքանչիւրք գիտակցութիւն ունեցած ըլլալու է սա բանիս վրայ որ կամական կիրառութիւնն կամ ներգործութիւններն երբեմն աւելի մտադրաբար եւ ուժգին կ'ըլլան քան յայլ ժամանակս: Գիտենք որ այս հաստատութեան դէմ սա առարկութիւնը կրնայ ըլլալ, թէ երբոր կը կամենանք բան մը ընելու, այդ ներգործութիւնն իսկ կամեցում է եւ ոչ ինչ պակաս քայն զայն, եւ թէ հարկաւորապէս ամէն պարագայի տակ կամեցումը մի եւ նոյն բան է: Յիրաւի անտարակաւելի ճշմարտութիւն է այս, թէ մենք բնաւ երբէք գործ մը չենք ընել, բայց եթէ կատարեալ կամեցում մը. եւ թէ եթէ երբէք կամական ներգործութիւն մը ի դէպ դայ, ճշմարտապէս եւ կատարելապէս կամեցողութիւն մ'է այն եւ ոչ այլ ինչ, որ ըսել է կամեցողական ներգործութիւնը միշտ մի եւ նոյն բանն է, ցորչափ որ իւր ներքին իսկութիւնը նկատելի է: Եւ սակայն վստահաբար կրնանք պնդել թէ հակասութիւն մը չկայ այս ըսածնուս մէջ եւս, թէ կամեցումնք այլ եւ այլ աստիճան ուժգնութեամբ կ'ըլլան:

Բնութեամբ միշտ մի եւ նոյն եղող մտաւոր հանգամանքի մը այլ եւ այլ աստիճաններով ի դէպ դաւլ միայն կամեցողութեան յատուկ չէ: Այս նոյն սրտխուժութիւնը կը տեսնուի մտաւոր ներգործութեանց վրայ ամէն այն դէպքերուն մէջ ուր որ հանգութիւն տալ

կամ հաւատալ կայ : Այն մտաւոր հանգամանքն որ ՀԱՒԱՏՔ կամ ՀԱՒԱՏԱԼՆ կ'անուանենք , միշտ մի եւ նոյն է բնութեամբ , այլ ըստ զօրութեան այլ եւ այլ աստիճաններով կ'ըլլայ : Հաւատքի զգացման մէջ զօրութեան կողմանէ եղող այդ տարբերութիւններն մենք կ'որոշենք այն նոյն գիտակցութեան ձեռամբ , որով որ սոսկ նոյն ինքն զգացումն ի դէպ դալուն վրայ հմտութիւն կը ստանանք վստահաբար : Այլով բանիւ՝ գիտակից ենք մենք եւ կամ կ'ըզգանք որ մեր հաւատքը երբեմն տկար կ'ըլլայ եւ երբեմն զօրաւոր , որ այդ դանազանութիւններն կը բացատրենք սա կերպ բառերով , կարծիք՝ հաւանականութիւն՝ բարձրաստիճան հաւանականութիւն՝ եւ ստուգութիւն : Ահա սա նոյն կերպով մեր գիտակցութեանը դիմելով՝ մեր ներսիդին դարձած դէպքերն զննած ատեննիս՝ կամեցողութեան նկատմամբ ալ այս եզրակացութեանը պիտի դանք , թէ ժամանակ կ'ըլլայ որ մեր կամեցումներն մեծ ուժգնութիւն կ'ունենան , ժամանակ ալ կ'ըլլայ որ տկարացոյն կ'ըլլան . թէ երբեմն այնչափ տկար կ'ըլլայ որ հազիւ կ'որոշուի սոսկ բաղձանքէ մը կամ ըզձուլթենէ մը , եւ դժուարաւ կը նշմարուի կամեցողութիւն եղած ըլլալը , մինչդեռ ուրիշ ատեն խիստ որոշ եւ ուժգին կ'ըլլայ :

44. Պատճառք զանազանութեանց զօրութեան կամական ներգործողութեանց :

Կամական ներգործողութեանց ուժգնութեանը մէջ ի դէպ եկող զանազանութեանց ինչ բան ըլլալուն վրայ պարզաբանութիւն մը ըրած կ'ըլլանք , թէ որ մէկ երկու գիտողութիւն ընենք ատոր պատճառներուն վրայ : Մտքերնիս կամական կարողութեան վրայ տեսնուած քնդաբոյս կամ բնածին տարբերութիւններուն վրայ խօսիլ չէ բնաւ . այդ նիւթը առ այժմ մէկ գի կը թողունք , վասն զի ետքը ուրիշ յարմարացոյն պատեհութիւն պիտի ունենանք ատոր վրայ ընդ երկար խօսելու : Այն աստիճանաց զանազանութիւններն՝ որ կան կամական ներգործողութեան մէջ , զանի բնածին տարբերութիւններէ անկախաբար մտածելով , այլ եւ այլ պատճառներէ յառաջ կու գան , որոնց երկուքը մասնաւորապէս մտադրութեան արժանի են . — Նախ եւ առաջ , որովհետեւ կամեցողութիւնը միայն այն բաներուն վերաբերմամբ կ'ըլլան , որոնք մեր կարողութեան կամ ձեռնհասութեան տակն ըլլալ կը հաւատանք , վասնորոյ մեր կամեցողութեանց զօրութիւնը բնականապէս այդ ունեցած հաւատքնուս զօրութեանը համեմատ կ'ըլլայ . Արդէն տեսանք որ երբ որ մէկ բանի մը ձեռք բերուելուն վրայ հաւատք չունենանք , այն տեղը ալ կամեցողութիւն չի կրնար ըլլալ . ուստի կը մակարերենք կ'սխալուին , թէ բանի մը վրայ հաւատքէ կողմանէ նուազութիւն որ պատահի , ան նոյն աւարկային

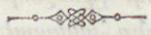
նկատմամբ շարժեալ կամական ներգործութիւնն ալ անոր համեմատ անգոր պիտի ըլլայ : Ըստ այսմ՝ կը գտնենք որ ընդհանրապէս իրողութիւնն ալ ասանկ է , որ երբոր աւարկայի մը ձեռքբերութիւնը որոշարար տարակուսելի ըլլայ , կամական ներգործութիւնն ալ , տեսակ մը տարախիտիկ կարկամութեամբ մածեալ , յողբողք եւ տկար կ'ըլլայ : Վասնորոյ՝ կրնանք իբրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն մը հաստատել , թէ կամեցողութեանց ուժգնութիւնը՝ գէթ ըստ մտանն՝ առջեւնիս եղած աւարկային ձեռք բերուելուն հաւանականութեան աստիճանէն կախումն ունի : Ասով ըսել չենք ուզեր՝ թէ երբոր մէկու մը դէմ խափանարար տարակոյսներ եւ դժուարութիւններ կ'ելլեն , ալ այն տեղն հարկաւորապէս կամեցողութեան ուժգնութիւն տեղի չունենար , քանզի քիչ չի պատահիր որ ատոր հակառակն ըլլայ . այլ ըսկ սա հաստատել կ'ուզենք , թէ այդպիսի տարակուսանաց եւ դժուարութեանց բնական քերձանք , ամէն ուրիշ բաներն հաւատարութեան մէջ ըմբռնելով , կամեցողութեան ուժգնութեանը մէջ ըբումն եւ վարանմունք ներմուծանել , եւ զանի ուժաթափ ձգել է : Եւ աստի է որ սովորական հնարք մը դարձած է այս որ երբոր մէկը միւսին առաջադրութիւնը շարժելու իղձ ունենայ , անոր ընթացքին մէջ գէմն ելլելու խել մը դժուարութիւններ կը ներկայացընէ , եւ իւր առջեւն ունեցած նպատակին հասնելուն անհաւանակութիւնը մէջ կը բերէ եւ կը ջանայ կարելի եղածին չափ զայն մեծցընել : Եւ թէ որ զգուշութեամբ դիտենք , կը գտնենք որ՝ եթէ միշտ ալ չըլլայ , ընդհանրապէս ճշմարիտ է որ մէկ մարդ մը այնպիսի վհատեցուցիչ զրոյցքներու որչափ ականջ կախելու որ ըլլայ , այնչափ իւր ջանացողութիւններն կը տկարանան եւ կը տարտամին : Զանացողութեան նուազութիւն ըսելն ալ կամեցողութեան զօրութեան նուազութիւն ըսել է :

45. Այլ բացատրութիւնք նոյն նիւթին վրայ :

2. Կամեցողութեան զօրութիւնն կախեալ է՝ երկրորդապէս՝ Զգացողութեանց վիճակէն : Օրինակի աղաղաւ՝ թէ որ մասնաւոր աւարկայի մը վրայ ունեցած բաղձանքնիս զօրաւոր ըլլայ , եւ թէ որ ատոր դէմ ելլող հակառակամարտ եւ խանդարիչ ուրիշ զգացմունք չձագին , կը տեսնուի որ կամեցումն ալ անոր համեմատ զօրեղ կ'ըլլայ : Եւ թէ որ՝ այսինչ դէպքին մէջ՝ պատահի որ այդ զօրեղ բաղձանքներն ի պարտազգացութեանց եւս հաւանութիւն եւ օգնականութիւն գըտած ըլլան , յայնժամ ներգործողութեան շարժառիթն ալ շատ աւելի ուժգնութիւն կը գտնէ , եւ կամեցողական որոշման կամ գիտաւորութեան զօրութիւնն ալ ամենայն հաւանականութեամբ կը սաստ-

կանայ նովին համեմատութեամբ: Եւ թէ որ այնպէս պատահի որ չէ թէ միայն Պարտազգացութեանց միաբանութիւն ըլլայ ընդ Բաղձանս, այլ որ երկուքն ալ զօրաւորացն եւ սաստիկացն տեսակէ ըլլան, ադկէ կրնանք բանաւորացն կանխատեսել որ կամական ներգործութեան ուժգնութիւնն ալ եւս առաւելագոյն սաստիկ պիտի ըլլայ:

Զգացողութեանց գալով, կ'օգտէ որ համառօտիւ յիշենք հոս, որ ասոնց ուժգնութիւնը այլ եւ այլ պարագաներէ փոխօրտութիւններ կ'ընդունի: Այն կենդանութեան եւ զօրութեան տարբերութիւններն որ ատեն ատեն աչքերնուս կը հանդիպին, կրնան պատճառեալ ըլլալ մարդոց մէջ ի դէպ եկող կազմակերպութեան բնածին տարբերութիւններէ, ինչպէս որ արդէն նախընթաց գլխուն մէջ, առիթ ունեցանք տեսնելու: Երբեմն ալ զգացողութեանց աշխուժութիւնն ու կենդանութիւնը այնպիսի պատահական պատճառներէ փոխօրտութիւններ կ'ընդունի, զորս չենք կարող դիւրութեամբ բացատրել: Եւ ի մասնաւորի, առ հասարակ ասոնց ուժգնութիւնը կը զանազանի մեր ունեցած հմտութեան քանակութեանը եւ որակութեանը համեմատութեամբ, մեծաւ չափով համաձայնելով ճիշդ այն գիրքին կամ կացութեանը, որուն մէջ որ իմացականութիւնը առ ժամն կը գտնուի:

ՊՆՈՒՆ Ե.

ՈՐՈՇՄՈՒՆՔ ԸՆԴ ՄԷՋ ԲԱՂՁԱՆՍ ԵՒ ԿԱՄԵՑՈՂՈՒԹԵԱՆՑ

46. Ընդհանուր դասակարգութեան դժ երբեմն յառաջ բերուած առարկութիւն մը:

Ընդհանուր բաժանմամբ կամ դասակարգութեամբ մտքին հանդամանքներն Իմացողականի, Զգացողականի եւ Կամեցողականի շարակարգելնէս հարկաւորացն կը հասկըցուի, թէ Կամեցողութիւններն որ երրորդ բաժանմունքէն են, կ'որոշենք ի Բաղձանաց' որ

երկրորդին մէջ բովանդակեալ եւ անոր մէկ մասն են: Յիշեալ ընդհանուր դասակարգութեան կամ բաժանմունքին ուղղութեանը վրայ, քանի որ ամէն կողմանէ այնքան ճոխ ապացուցութեամբ հիմնովին հաստատեալ կը գտնենք, բնաւին տարակուսելու տեղիք չէ մնացած եւ երկրայելութեան թողտուութիւն չենք կրնար տալ մենք մեզի: Այլ չենք կրնար ուրանալ որ մէկ բանի մը կողմանէ, զոր այժմ կը ձեռնարկենք քննութեան ենթարկել: Բոլորովին գոհացուցիչ եղած չէ: Մէջ բերելիքնիս այն առարկութիւնն է, որ երբեմն կ'ընեն եւ կը պնդեն վստահաբար՝ թէ, թէպէտ եւ կամեցողութիւնը յատկութեամբ եւ յայտնապէս որոշելի են իմացողութիւններէ, նուեւս շարժութիւններէ, սակայն այնքան դիւրութեամբ չեն որոշուիր զգացողութեանց այն մասէն, որ կ'անուանին Քաղ շան: Յիրաւի ոմանք մատենագիրք, անոնք ալ ոչ թէ անհշտ եւ անզոր գրչի տէր եղողներէն, կամեցողութիւնը եւ Քաղ շան մի եւ նոյն բանն են ըսեր են. եւ առջիններուն ըստ ինքեան որոշ եւ ուրոյն եւ անկախ ինչութիւն մը ունենալը բոլորովին հերքեր են:

Որովհետեւ այն ընդհանուր դասակարգութիւնը որ առաջարկած ենք՝ հիմնական բան մըն է, եւ կամքին վրայ ճշմարիտ հմտութիւն ստանալու համար բացարձակապէս եւ էականապէս եւ անտնօրինելի կերպով հարկաւոր է, կ'արժէ որ ջանադիր ըլլանք՝ ոչ միայն ուղղակի ապացուցներով զոյն հաստատելու, այլ եւ որ եւ իցէ առարկութեան գիտադրաւ լինելու եւ առջեւն առնելու, զորս մարթ է յառաջ բերել թող ըլլայ որ ամբողջապէս նոյն խի դասակարգութեանը դէմ գայ, ըլլայ ալ որ անոր որ եւ իցէ մտաին դէմ բերուի: Այն առարկութիւնը որ մէջ բերինք, մասնաւոր կարեւորութիւն ունեցող առարկութիւն մըն է. եւ յառաջ կը մատչինք այնպիսի խուզարկութիւն մը ընծայել անոր, որուն որ իւր կարեւորութիւնը կ'արժանացընէ լինել: Կարեւոր է կ'ըսենք՝ այս պատճառաւ, որ աներկրայապէս ճշմարիտ է թէ մեր կամական բնութեան բովանդակ նիւթին վրայ կայացեալ մթութեան մեծ մասը առ կէտիս մէջ եղած սխալմունքէն ծագած է: Եւ սխալմունքը որչափ ատեն որ մնայ, մթութիւնն ու շիտթութիւնն ալ պիտի չփարատի այլ յարատեւէ: Մենք ամենայն վստահութեամբ կը պնդենք, թէ ամենաբերելի մաքերն անգամ պիտի վրիպին այս գործոյ մէջ բովանդակեալ ամենակարեւոր հետազօտութիւններն գոհացուցիչ վախճանի մը բերելու, առանց նախ եւ առաջ կատարելապէս եւ ուղղապէս այս կէտս հաստատելու, այսինքն թէ՛ Այն ճիշտութիւնը հանգամանն որ խափցածն է՝ անոնանէ, Բարբառն որոշեալ է Քաղ շան իրեցեալէն:

47. Հաւանական պատճառ բաղձանաց եւ կամեցողութեանց մէկ մէկու հետ շփոթելուն :

Մեր առջեւն ունեցած առարկութեան վրայ հարկ եղած բացատրութիւններն ընելու չսկսած, կ'արժէ որ սա դիտողութիւնն ընենք, թէ կամեցողութիւնն ու Բաղձողութիւնը իրարու հետ շփոթելու մասին մարդուս վրայ տեսնուած հակամիտութիւնը՝ պարագայիւք մտածելով՝ տարօրինակ բան մը չէ: Մեզի միշտ դժուարին կու դայ մէկ մէկէ զատանել եւ որոշել այն բաներն որ երկար ատեն եւ զորաւոր կերպով իրարու հետ զուգորդած ենք: Արդ՝ քաջայայտ է թէ բաղձանք եւ կամեցողութիւնք խիստ սերտիւ միացեալ են իրարու հետ՝ իբրեւ նախորդք եւ հետեւորդք մէկ մէկու: Նոյն իսկ մեր մտքին կազմակերպութեամբը ասոնք խիստին կ'ընթանան, եւ մէկ մէկու նախընթացք եւ հետընթացք են միշտ: Ըսել չենք ուղեր՝ թէ կամական ներգործութիւնք բաղձանաց վրայ հիմնեալ են միայնակ, անոնցմէ ի զատ ուրիշ որ եւ իցէ հնարաւոր խորիսմ մը կամ շարժառիթ մը չունենալով կիրառութեան, այլ այս կ'ակնարկենք՝ թէ աներկբայապէս ճշմարիտ է որ բաղձաթիւ դէպքերուն մէջ եւ թերեւս դէպքերուն յոյժ մեծագոյն մասին մէջ բաղձանքներն են կամեցողութեանց միայնակ նախորդ պատճառներն, (որով ըսել կ'ուզենք միայնակ խորիսք կամ առիթք կամեցմանց) ի կատարումն սովորական պարտուց կենցաղոյս՝ ի հանապազօրեայ յամենայն իրս որ վերաբերութիւն ունին մեր ստեղծելին՝ հազնեղիքին՝ եւ այլն, անուրանալի բան է որ մենք ընդհանրապէս այն բաներն կ'ընտրենք եւ այն եղանակաւ կը վարուինք, որք առաւելագոյն իմե՛ հաճելի են մեզ եւ որք առաւելագոյն ուժգնութեամբ կը շարժեն մեր բաղձանքներն: Այլով բանիւ մեր բաղձանքներն ու կամեցումներն խիստին կ'ընթանան. մէկը նախընթացաբար, եւ միւսը հետընթացաբար կամ հետեւորդաբար: Ահա այս կանոնաւոր յաջորդութենէն է որ (որ ըստ մեծի մասին խիստ շոյտ կամ արագաշարժութեամբ կ'ըլլայ, այնքան որ՝ իրօք՝ հազիւ հազ միջոց մը կը մնայ յիշելութեան հիմն ըլլալու,) տակաւ առ տակաւ կ'լցնանք երկուքն իրարու հետ շփոթելու ունակութեան մէջ, եւ վերջապէս այն աստիճան միացուցման ճանաչողութեան մը կամ կարծիքի մը կը հասնինք՝ որպէս թէ իրաւցընէ երկուքին մէջ ամենեւին տարբերութիւն մը եղած չըլլար:

48. Բաղձանաց ի կամեցողութեանց որոշմունքն հաստատուի զիտակցութենէ: Մինակ սա դիտողութիւնն ալ ընելով, թէ այս երկու մտաւոր

հանգամանքներն իրարու հետ շփոթելու մասին մեր ունեցած յիշեալ բնական հակամիտութեան դէմ հարկ է միշտ զգուշութիւն բանեցընել. յառաջ կը մատչինք քանի մը հետազօտութիւններ ընելու, որոնք մեր ջատագոված որոշմունքը պայծառ յստակութեամբ կը հաստատեն լիովին: Եւ հոս բնականապէս սա խնդիրը կ'ըլլէ մեր առջեւն, ինչպէս եւ ամէն ուրիշ մտաւոր հանգամանաց նկատմամբ, թէ ի՛նչպէս հմտութիւն կը ստանանք ասոնց երկաքանչիւրին վրայ ալ: Եթէ մեր դիտակցութեանը խորհուրդ հարցընենք, որ սկզբնական եւ հեղինակական աղբիւր մ'է՛ հմտութեան, կը գտնենք որ նա որոշաբար կ'ընծայէ բաղձանաց առանձինն եւ որոշ գոյութիւն մը, եւ որոշ ու յատկական որակութիւն մը: Եթէ դարձեալ միւս մասին նկատմամբ խորհուրդ հարցընենք, անոր համար ալ ոչինչ նուազ որոշաբար եւ յատկաբար սա պատասխանը կ'ընդունինք, թէ կամեցողութիւնք եւս անոնց չափ որոշ եւ յատկական առանձինն գոյութիւն եւ հանգամանքաւորութիւն ունին: Իսկ եթէ գիտակցութիւնն մեր, սա երկու բաներուն նկատմամբ ուրոյն ուրոյն կը հաստատէ թէ յատկական եւ որոշ որակութիւններ ունեցող որոշ գոյութիւններ են իրապէս, ուրեմն պիտի չհաստատէ՛ եւ չի կրնար ալ հաստատել թէ այդ երկուքը մի եւ նոյն կամ համանման բաներ են: Այլ ընդհակառակն հարկ կ'ըլլայ համարել թէ երկուքին իրարմէ բոլորովին որիշ զատ զատ բաներ ըլլալուն նկատմամբ վճռահատութիւն մըն է այդ ըրածը, թէ եւ ըլլայ որ երբեմնակի խիստ շատ մերձաւորութիւն ունենան մէկմէկու:

Եւ երբոր այս խուզարկութիւնը փաթութող դժուարութիւններն կը մտածենք, շատ մեծ պատշաճութիւն ունի որ մեր գիտակցութեան ներքին վիպուցութիւնը ամուր բռնենք ու կենանք, եւ ամեն մարդ յորդորենք որ ամենայն մտադրութեամբ անոր այս վճռահատութեանը ուշադիր ըլլան: Յոյժ բաղձալի է որ իւրաքանչիւր ոք խնամով եւ զգուշութեամբ խոկայ Բաղձանքին ինչութեանը եւ կամեցողութեան ինչութեանը վրայ զատ զատ, երբ մեր հանապազօրեայ փորձառութիւնքը առաջի մեր կը ներկայանան այլ եւ այլ հանգամանօք, ինչպէս հրապուրանաց եւ փորձութեան եւ ներգործողութեան կերպարանքերով: Եւ մասնաւորաբար այն դէպքերն մասնաւոր մտադրութեան եւ դիտողութեան արժան են, որք ոչ սակաւ կը պատահին, ուր կամեցողութիւնք ի դէպ կու դան եւ ուր մեր դիտաւորութիւններն յառաջ մղել կ'առաջադրենք, միանգամայն արհամարհելով եւ դիմադրաւ լինելով այնպիսի բաղձանքներու որ մի եւ նոյն ժամուն առաջի մեր կան եւ կը մնան, եւ զորոնք կը նուաճենք եւ ոտքի տակ կ'առնենք: Միթէ ամէն մարդ այս փորձառութիւնն ունեցած չէ՞ ինք իր վրայ: Միթէ իւրաքանչիւր ոք երբեմ-

Որոշումնի ընդ մեջ

Նախի՛ բարձր բարոյական զգացմանց իշխողութեան ներքեւ՝ որոշած չէ այնպիսի ընթացք մը վարելու, որ իւր սրտին բազում սիրալից իղձերուն եւ խանգիւ տածեալ ուժգին եւ սրտատրուի բաղձանաց շնչասպառ շիջուցում մը կ'ըլլայ: Արդ՝ ուրեմն՝ թող իւր միտքը բերէ մտաւոր զգացումներն ու ներգործութիւններն որ այդպիսի ատեններու մէջ ունեցած է. թող խնամով մտածէ անոնց վրայ. չէ՞ որ իւր գիտակցութիւնը, մտածեալ պարագայից մէջ ի դէպ եկող երկու բաներուն մէջ՝ ոչ միայն յստակ կերպով մէկ որոշում մը պիտի ցուցնէ, այլ մինչեւ անգամ իրարու հետ նոյն եւ նմանութեան անհնարութիւնն ալ պիտի հաստատէ. անտարակուսելի բան է սքանչուշտ այնպէս սիտի ըլլայ:

49. Բաղձանք կը օտարեման ի կամեցողութեանց հաստատութեան եւ սեւտողականութեան կողմանէ:

Մէկ մասնաւոր հանգամանք մը կայ, որուն համար մեր գիտակցութիւնը վիայութիւն կու տայ, որ կարծենք թէ դիւրաւ եւ յայտնապէս կրնանք ցոյց տալ: Իւրաքանչիւր ոք զգացած ըլլալու է՝ որ մեր բաղձանքներն մեծաւ չափով հաստատութիւն կամ տեւողականութիւն ունին. եւ որ աս հանգամանքով կ'որոշուին եւ կը զատանին ի կամեցողութեանց: Մեր կամեցողութիւններն կարող ենք մեծ արագութեամբ փոփոխելու. եթէ ներելի կ'ըլլայ ըսել, ի քթթեւ ական: Կարող ենք փոփոխել զանոնք օրը հազար անգամ: Կը դանենք օր ասանք իրենց սեպտական ներգործողութեան պարփակին մէջ սքանչելի արագաշարժութիւն՝ դիւրաթեքութիւն մը՝ եւ այլընդոթիւն մը կ'երեւցնեն իրենք իրենց վրայ: Ասի իրրեւ ընդհանուր հաստատութիւն մը յառաջ կը բերենք, առանց օղորդելու թէ ասոր բացառութիւններ չ'ըլլար:

Սակայն՝ այս սքանչապէս ասանկ է կամեցողութեանց համար, միեւնոյն դիւրաշարժութիւնը՝ միեւնոյն դիւրափոփոխութիւնը չի տեսնուիր մեր բաղձանաց վրայ: Յիրաւի կրնանք զանոնք փոփոխել ժամանակէ մը ետեւ, եւ վերջապէս այնպիսի վիճակի մը բերել՝ զոր կ'ըմբռնենք թէ իրենց պատշաճ հանգամանքաւորութիւնն այն ըլլալու է: Այլ այնպիսի յամրաշարժութեամբ, իրենց վրայ կատարուելու փոփոխութեանց մէջ այնպէս յամրաքայլ յառաջնացութեամբ մը, որ բովանդակ գործողութիւնը աւելի բեռնակրական ճգնողութիւն մը կը թուի ըլլալ՝ քան թէ կենդանի եւ ինքնագործ սկզբունքի մը կիրառութիւնը:

Կը հաւատանք սք այս ըրած հաստատութիւննիս դիւրեմբռնելի եւ յստակ հասկըցուելու բան մըն է. բանտարկեալ մարդ մը կրնայ

Բարձրանց եւ կամեցողութեանց:

վայրկենի մը մէջ եւ առանց ճգանց զսպել իւր ցանկալի ընտանիքը տեսնելու բաղձանքը: Կարելի է որ աքսորեալ եւ ի տար աշխարհ թափառական եղեալ մէկը իւր հայրենեաց եւ անոր մէջ ունեցած վայելչութեանց քաղցր եւ կարօտակէզ յիշելութիւններն դիւրութեամբ մտքէն դուրս արտաքսէ: Իւրաքանչիւր ոք անշուշտ դիտնալու է՝ թէ երբոր իզճ մը խորարմատ հաստատուած ըլլայ իւր սրտին մէջ, որչափ երկարատեւ իւր շարժմունքն ու ձայնը լսելի կ'ըլլայ անդանօր, եւ որչափ դժուարին բան է զայն նուաճելն կամ արմատախիլ ընելը: Այլ սակայն բաղձանքի մը մասնաւոր բանի մը վրայ հաստատուելէն եւ դէպ ի հոն վազելէն հարկաւորապէս չի հասկըցուիր թէ կամեցողութիւնն ալ այն նոյն բանին վրայ հաստատուելու եւ դէպ ի հոն շարժելու է: Կրնայ ըլլալ որ կամքը բոլորովին տարբեր ճամբայ բռնէ, քանի որ այսինչ այնինչ բաղձանքներն դեռ եւս անշարժ հաստատութեամբ կան եւ կը մնան զետեղեալ ի սրտի վասն զի կրնայ ըլլալ որ կամքին որոշումներուն ուղեցոյց ըլլալու ուրիշ բաղձանքներ ի դէպ եկած ըլլան, եւ կամ առաւել եւս բարձրագոյն եւ ազնուազոյն շարժառիթներ ներկայացնող բարոյական առարկաներ մէջ մտած ըլլան: Որ ատեն մարդուս սիրտը կը հեղգանայ՝ կը տարտամի եւ տարակուսութեամբ կը նեղանայ եւ կը գոցուի, անդանօր կամքը հզօր ուժգնութեամբ եւ անտարտամ աշխուժութեամբ կըրնայ իւր գործին պարապել: Վասն որոյ առանց ամենեւին տարակուսի՝ իրրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւն մը՝ կը հաստատենք, թէ այն անշարժութիւնն ու անթեքելի առածգականութիւնը որ շատ անգամ բաղձանաց վրայ կը տեսնուի, կամական կարողութեան վրայ չենք տեսնել: Իսկ եթէ բաղձանք եւ կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բանն եղած ըլլային, չէինք կրնար այս հաստատութիւններն ընել, որոնք՝ կարծենք թէ՛ ընդհանուր փորձառութեան վրայ հիմնեալ են:

50. Յաւելեալ ապացուցումիւն այս որոշման՝ ի լեզուաց:

Կը թուի թէ կրնանք նաեւս փտահարար դրուցել, թէ Բաղձանաց եւ կամեցողութեանց մէջ տեղն եղած որոշմանը լեզուաց գործածութեան կերպն ալ սալացոյց մի է: Ասուցիւ իրողութիւն մըն է այս, որ մարդիկ թէ հասարակ խօսակցութեան մէջ եւ թէ ի դրուած՝ ընդհանրապէս այնպիսի եղանակաւ մը կը խօսին, որից կը հասկըցուի թէ ներքին համոզմամբ կը ճաննաչեն որ բաղձանք եւ իզճ կը տարբերին բնութեամբ ի գիտաւորութեանց՝ յառաջադրութեանց եւ յորոշմանց: Եւ որով հետեւ այս որոշմունքն, որ այնքան յայտնի կերպով եւ այնքան յաճախակի կը հանդիպի մեր գիտողու-

Որոշումների քննարկում

Թեանը, ընդհանրապես հաստատեալ բան մըն է յամենայն լեզուս, վստահարար կրնանք ասիկայ հզոր ապացոյց մը համարել այս իրողութեանը, թէ առ հասարակ բոլոր մարդիկ միօրինակ գիտակցութիւն ունին այսպիսի որոշման մը կայութեանը վրայ: Այս իրողութիւնը ի դիտողութիւն բերած եւ ազդու բանիւք հաստատած է Րիտ: — « Բաղձանք եւ կամեցողութիւնք իրարու հետ մէկ են այս բանիս մէջ, որ երկուքն ալ առարկայ մը ունենալու են, որուն վրայ նախընթաց ըմբռնում մը ունեցած ըլլալու ենք, եւ ուստի երկուքին հետ ալ մասամբ մը հասողութիւն ընկերացած ըլլալու է: այլ զանազան բաներու մէջ ալ կը տարբերին մէկ մէկէ: Բաղձանաց առարկայ կրնայ ըլլալ որ եւ իցէ բան մը, որուն հետամուտ ըլլալու կը յորդորուինք մեր ակտրօփակներէն կամ կիրքերէն. որ եւ իցէ դէպք մը, որուն ի դէպ վաղ մեղի համար եւ կամ՝ որոց հետ որ համակրութիւն ունինք՝ անոնց համար բարի կը համարինք. կրնամ փախաքիլ ուտելիքի՝ խմելիքի եւ կամ ցուէ մը հանդիստ գտնելու: Եւ սակայն այս ինչ ուտելիքը կամ ըմպելիքը կամք կ'ընեմ, կամ այս հիւանդութեանէս ընտանալու կը կամենամ չ'ըսուիր մեր լեզուին մէջ: Ըսել է թէ հասարակ խօսակցութեան մէջ յայտնի կը տեսնուի որ բաղձանքն ու կամքը մէկ մէկէ որոշեալ են:

51. Պատուոյ եւ յարգանաց զգացումներէն ալ կը հասկըցուի աս որոշումները:

Սակաւ ինչ մտածողութեամբ կը տեսնուի եւս որ մեր այս հետազոտած որոշումները՝ այլ եւ այլ առիթներու մէջ ուրիշներուն վարմունքին նկատմամբ մեր ներսիդին շարժած պատուոյ եւ յարգանաց զգացումներէն ալ կը հասկըցուի: Իրողութիւն մըն է այս՝ որ շատ անգամ կը պատահի որ պատիւ եւ յարգանք կ'ընծայենք մէկու մը, այս պատճառաւ որ իւր հակամիտութեանց եւ բաղձանացը դրդմանը յայտնապէս դիմադրութիւն ըրած եւ նուաճած է զանոնք: Իրիստ հասարակ օրինակաւ մը բացատրենք ըսածնիս, այսինքն է հաստատուն գինեմուլի մը օրինակը մէջ բերելով: Գինին կը փալլիլի գաւաթին մէջ իւր աչքին առջեւը, լեզուն կոկորդը ցամբած վրան կը նայի, եւ սիրտը կը բարախէ ու կը հատնի, ամենասատուի բաղձանօք փախաքելով որ սունէ բերանն ի վար լեցընէ, խմէ: Այլ իւր խղճմունքն նոյնօրինակ միւս կողմանէ ստիպողաբար ցոյց կու տայ իրեն իւր ընտանեացն ու հայրենեացը եւ Աստուծոյ պահանջներէն: Պահ մը այս ներքին մարտնչմանը գիմանալէն յետոյ՝ կ'առաջադրէ, կը կամենայ, եւ կը գործէ, եւ գետինը զարնելով այն հրապուրիչ գաւաթը կտոր կտոր կ'ընէ: Իւրաքանչիւր տեսնող կը ցընծայ այդ գործին վրայ, եւ մեծ պատուով կը նայի զանի կատարող

Բաղձանաց եւ կամեցողութեանց:

քաջ եւ անյաղթելի կամատէրին վրայ. եւ աս խնդակցութիւնը ոչ թէ այն անձին սրտին եռանդուն բաղձանքը յազենալուն վրայ բացատրեալ հաճութիւն մի է, այլ անոր իւր բաղձանացը ներհակ կամեցողութիւն ընելուն եւ այնպէս գործելուն համար է: Իւր ներսիդին յարուցեալ պատերազմին մէջ բաղձանքը նուաճուելուն եւ պարտազլայցութիւնը, այն մի միայն վճռահատ դատաւորին՝ այսինքն է՝ կամքին վճիռովը յաղթող հանդիսանալուն համար է:

Այս բացատրութեանը վրայ արժան կը համարինք նաեւ Րիտի մէկ խօսքն ալ յաւելուլ, որ այս նիւթիս նկատմամբ կ'ըսէ: « Մեր ներգործութիւններուն գալով, կրնանք բաղձալ բան մը՝ զոր չենք կամենար, եւ կամենալ բան մը՝ զոր չենք բաղձար. եւ ոչ այսչափ միայն, այլ կրնանք կամենալ բան մը, որուն դէմ մեծ ատելութիւն ունինք. Մարաւ մարդ մը մեծ փախաք կ'ունենայ ջուր խմելու, այլ մասնաւոր պատճառաւ մը կ'որոշէ չյաղեցընել իր բաղձանքը: Դատաւոր մը՝ արդարութեան եւ իր պաշտօնին պարտաւորութեանը համար մահուան կը դատապարտէ եղեւնադործ մը, թէ եւ գթութեան եւ կամ մասնաւոր համակրութեան մը համար՝ կը փախաքի որ մարդը ապրի: Մարդ մը՝ առողջապահութեան համար, կրնայ խմել զլուելի ըմպելիք մը, որուն բնաւ փախաքիլը չի գար, այլ որմէ ստուգիւ կը գարչի: Ապա ուրեմն՝ բաղձանքը, մինչեւ անգամ երբոր անոր առարկան բուն իսկ մեր ներգործութիւնը կամ գործը եղած ըլլայ, լոկ գրգիւ մըն է կամքին, սակայն կառնուած չէ: Կրնայ ըլլալ որ միտքը որոշէ կամ առաջադրէ չընել ան բանը, զոր կը ցանկայ ընելու »:

52. Կամեցողութիւնք երբեմն ի դէպ կու գան նկատմամբ յողուածոյ ներգործութեանց, զորոնք մարդու միտքը իրեն մէկ ամբողջութիւն մը կրնայ ըմբռնել:

Մեր կամեցողութիւններն միշտ եզական ներգործութեանց վերաբերեալ չըլլալով, յաճախակի յողուածոյ ներգործութեանց եւ կամ յողուածոյ ներգործողութեան հիմնադիմներու կը վերաբերին: Կը տեսնուի որ մարդս կարող է մտաւորապէս միտքիւն մը առ խել մը ներգործութիւններու, որոնք մէկմէկու հետեւորդ են յաջորդաբար եւ իրարմէ որոշ բաներ են: Մէկը, օրինակի համար, ճանապարհորդութիւն մը ընել կը մտածէ. կը քննէ այն ամէն պարագաներն, որոնք կապակցութիւն կամ վերաբերութիւն կրնան ունենալ առաջադրեալ ճանապարհորդութեան հետ, եւ ստոնց ամէնը իմացականութեան այլ եւ այլ գործողութիւններովն՝ իրարու հետ կապակցելով, բոլորը մէկտեղ մէկ տեսութեան մը կ'աւնու: Յայնժամ

այդ յօդուածոց առարկան կ'առաջարկուի զգացողութեան, ոչ թէ իւր մանր մասամբը, այլ իրրեւ մի ամբողջութիւն մը։ Անտունը կը յուզին այլ եւ այլ տեսակ բաղձանքներ եւ սարսաղագացութիւնք։ Եւ անոնց ետեւէն կու գայ կամեցողութիւնն։ Այս տեսակէն եզոյ՛ ամէն զէպքերու մէջ մարդուս միտքը կարող է գործելու, եւ իրողութեան նայելով՝ ընդհանրապէս կը գործէ՝ առաջարկութիւնը բովանդակապէս իւր ամբողջութեամբը նկատելով։ Ի դէպ եկող կամեցողութեան կրնայ ըլլալ որ սրտին մէջ յուզեալ բաղձանաց համաձայն կամ չդայ։ կրնայ ըլլալ որ բարոյական զգացողութեանց համաձայն եւ բաղձանաց բոլորովին հակառակ դայ։ այլ երկու դէպքին մէջ ալ նմանապէս բաղձանքն եւ կամեցողութիւնը իրարմէ որոշ բաներ կ'երեւան։ Եւ այս տեսութիւնն ճշգրիտ կը յարմարի ոչ միայն քիչ մը առաջ ի մէջ բերեալ գիտեմտիկն արեւոյցուցիչ գաւաթը գետինը գործնելու դէպքին, այլ նաեւ իր սարսաղագացութեանը համեմատ ամբաստանեալի մը վրայ մահուան վճիռը կարգացող յիշեալ դատաւորին օրինակին։ Անտարակոյս՝ դատաւորը գործը իր բովանդակ հանդամանքներովն եւ բոլոր արդիւնքներովը իմիասին տեսութեան կ'առնու։ Իւր իմացականութեանը տեսութեանը մէջ բանք մէկ գործ մըն է, թէպէտեւ զանազան ստորակարգ մասունքներէ բաղկացեալ։ Եւ իրրեւ մի ամբողջ առաջարկութիւն, որ որոշակի իւր առջեւը գրուած եւ իւր տնօրէնութեանը ենթարկեալ է, մէկ խնդիր մըն է մահու կամ կենաց։ Եւ վստահաբար կրնանք հաստատուել թէ այսպիսի վճռահատութեանց հասարակ դէպքերու մէջ իւր մտքին ճշմարիտ վիճակն ընդհանրապէս այս կ'ըլլայ, որ ինքք կը փոփոխի որ ամբաստանեալը սպրի, այլ կը կոփ որ մեռնի, եւ թէ բաղձանքն ու կամեցումը աս տեղ ոչ միայն որոշ են մէկմէկէ, այլ եւ հակառակ են իրարու։ Իրողութիւնն այս է, որ իր ներսիդին երկու կերպ սկզբունք կը գոյանան մէկմէկու ներհական եւ մէկմէկու հետ մարտնչող. մէկ կողմանէ բաղձանքներն, եւ միւս կողմանէ բարոյական սարսաղանութեան զգացումներն։ Ասոնց երկուքն ալ անմիջական յարակցութիւն կամ մերձաւորութիւն ունին կամքին հետ։ այսինքն է՝ ուղղակի ազդեցութիւն ունին անոր վրայ։ Բարոյական շարժառիթին համաձայնութեամբ գործած ատենը, բաղձանքին դէմ գործած կ'ըլլայ, եւ բաղձանքին դէմ ի դէպ եկող ներք գործութիւն մը, թէ մտաւորական ըլլայ եւ թէ մարմնական, չի կրնար ըսուիլ որ անոր հետ իսկական նոյնութիւն ունեցած ըլլայ։

53. Եթէ խնդիր եղող որոշմունքը չըլլայ, բարոյականի հիմք խախտած կ'ըլլայ։

Ուրիշ մէկ կարեւոր կէտ մըն ալ կայ դիտելի այս խնդրոյս հետազոտութեանը մէջ. — Համարենք թէ ընթերցողը ճշմարտապէս կը հաւատայ մեր բնութեան այն մասին գոյութեանը եւ գործնական օգտակարութեանը, զոր այլ եւ այլ անուններով կ'անուանենք բարոյական զգացողութիւն կամ խղճմտանք։ Սրգ՝ եթէ խղճմտանքը երբէք արժէք մը ունի, այն ալ այս է՝ որ իրմէ ծնունդ առած սրտատաղաւորութիւններն կամքին ներգործութեանցը շարժառիթք են, եւ ատեն ատեն կամեցողական ներգործութեան մը հարկաւոր նախորդքը կամ կանխապահանջեալ սրտմաններն կ'ըլլան։ Եւ մանաւանդ որ աս աղբիւրին եղող շարժառիթներն ամբողջապէս եւ հակամիտութեանց եւ կրից ընծայած շարժառիթներն գերազանցապէս տեղի նախապատիւ են։ Իսկ եթէ կամեցումն բուռն բոնը միշտ եւ անխօսիփառապէս իսկական նոյնութիւն ունենար որ եւ իցէ տեսակ բաղձանաց հետ, յայնժամ՝ յայտնի է որ խղճմտանքը բուռն ակզունքը կը ջնջուէր, եւ բարոյական շարժառիթներու եւ սրտատաղաւորութեանց բովանդակ կազմածը ամենաաննշանակ՝ ամենաանպիտան՝ եւ ամենաոչնորական բան մը եղած կ'ըլլար։ ատենք, այդ եթէ ազդեցութեամբ, սոսկ իշխանութեան կամ հեղինակութեան երեւոյթ մը պիտի ունեցած ըլլային, առանց որ եւ իցէ գործնական եւ իրական արդիւնքի մը աղբիւր կամ պատճառ ըլլալու։ Այնպէս որ ամենայն վստահութեամբ կրնանք հաստատուել, թէ այն վարդապետութիւնը որ կը սնդէ թէ կամեցումն ուրիշ բան չէ բայց եթէ բարձրագոյն տեսակէ բաղձանք մը, վերջապէս մեր բովանդակ բարոյական բնութիւնը ընաճինք կ'ընէ։ Եւ ըստ բարոյականի, մարդս անբան անասնոց հետ համահաւասար կը դասակարգէ։

Մենք երբէք չենք դատաւարտեր իր բաղձանքը կատարող անասուն մը իրրեւ մեղաւարտ։ Եւ ինչո՞ւ. վասն զի խղճմտանք չունի, բարոյական զգացողութեան տէր չէ. եւ ի հարկէ իր բաղձանքն ի դատ ուրիշ հիմն չկայ անոր ներգործութեանը. եւ ուստի երբ որ անբանը իր բաղձանացը համեմատ կը գործէ, իր բնութեանը սկզբունքներուն համաձայնութեամբ գործած կ'ըլլայ միայն, եւ անոնց զօրութիւնը ի գործ դրած։ Սակայն՝ թէ եւ ստորին կարգի կենդանեաց համար այսպէս ըլլայ բանը, բայց մարդուս համար ստուգիւ ասանկ չէ։ Մարդս իր ներսիդին ոչ միայն բաղձանք ունի. այլ բարոյական սրտաւոր զգացումներ ալ. ան կը ճանաչէ ոչ միայն որ ինչ լաւն է, ոյլ նաեւ որ ինչ արդարն է. եւ եթէ երբէք, որ եւ իցէ ցուցանե-

Որոշման մասին

Այս պահին մեջ, ինչքան կը կամի եւ կը գործէ իր բարոյական զգացմանցը համաձայնութեամբ, եւ իր բաղձանացը ընդդէմութեամբ, ապա ուրեմն իր կամեցողութիւններն եւ իր բաղձանքներն էսպէս մի եւ նոյն բանը չեն :

54. Օրինակը ի բացատրութիւն հետազոտելու որոշման մասին :

Կարծենք թէ գործնական շատ օրինակներ կրնայինք բերել հետազոտելու որոշմանը լուսարանելու համար, եւ որոնք ոչ միայն բացատրութիւն են այլ եւ արագացնող հաստատելու որոշմանը իրական գոյութեանը : Մնողական յարարերութիւնը, գէթ անոնց որ այդ կացութեանը հետ կցորդ եղող կիրքին գորութեանը փորձառու եղած են, խնդրարկեալ նիւթերնուս լաւ բացատրութիւն մըն է : Գործարարութիւն սիրով սիրեցեալ աղեկը յանցանք մը կամ մեղք մը կը գործէ չարդարացուցանելի, եւ հայրը կը ստիպուի զանի պատճեղու : Ամէն հայր գիտէ թէ այդպիսի դէպքերու մէջ պատիւ տալն ինչպիսի պատերազմ մը կը յարուցանէ իր ներսիդին : Ընտանեկան խղճմանը մը հիմնարկած պարտադրացութեան հզօր զգացումը վրէժը մէկ կողմ քաշելով, եւ ծնողական աղեկէ՛ղ գործովը բուռն թախի միւս կողմ վրէժը ձգելով : եւ չի տեսնուի թէ ինտոր հնարաւոր կրնայ ըլլալ որ այս յուզմանքը խաղաղի, եւ իր բարոյական բնութիւնը իր գերակայութիւնը պահէ, բայց թէ միայն կամքին ազդու եւ իշխանական ձգամբքը :

Այս տեսութիւնը նահապետին Արրահամու սքանչելի դէպքին վերածենք, երբ որ Աստուած այլն նախախնամական Տեսչութեան անօրինութեամբ իր որդին իսահակը Մորիս լեռան անտառներուն մէջ ողջակէզ ընելու կանչուեցաւ : Միթէ կը համարձակի մէկը ըսելու, թէ երբոր պեւոր հայրը մէկ ձեռքը իր միածին անմեղ որդւոյն մերկացուցեալ սրտին վրայ դրած եւ միւսովը մահացուցիչ դանակը վեր կը վերցնէր, իր ներսիդին մարտնչումն մը չէր դգար : Թէ ամենաեռանդուն եւ գրեթէ անյողթելի ըղձիւ չէր աննչար իր որդեկին ազատութեանը : Միթէ իր հայրական գորովը տասնապատիկ բոբ բոքմամբ չլուսեցաւ իր ներսիդին, եւ իր բոլոր սիրտը չէր այրեր ու տոչորեր, երբ իր ծնողական բովանդակ սիրոյն ժառանգորդը անուս եւ ամենավատա՛ն մանկական տիտց պարզութեամբ կը հարցընէր իրեն, « Հայր, ո՞ւր է ոչխար յողջակե՞ղ » :

Քանի որ որդեկին ապահովութեան իղձը վերջին ծայր սաստկութեան հասած էր իր ներսիդին, իր ներգործողութեանը վրայ իշխող ուրիշ բարձրագոյն եւ սրբազնագոյն սկզբունքներ կը տիրապետէին, եւ ատոնց վրայ ակնարկելով, կամեցողութեան կարողութիւնը, իւր

Բաղձանաց եւ կամեցողութեանց :

բոլոր ուժն վրայ բերած, որդիական գորովոյն արմկայոյզ հեղեղները պատուեց անդին անցաւ, ինչպէս Մովսիսական դաւազանը կարմիր ծովու ալեծուփ ջուրերը բաժնելով ճանապարհ հորդեց յաղթողաբար :

55. Այլ օրինակը ի բացայայտութիւն ապացուցութեան :

Ասոր նման օրինակներու շատ ուրիշ տեղեր ալ կը պատահինք թէ սրբազան եւ թէ արտաքին պատմութեան մէջ. եւ մասնաւորապէս Հռովմայ Հնախօսութեանց մէջ : Հռովմայեցոց պատմութեան վերածանողը կը յիշեն՝ որ երբոր Լուսինոս Յունիոս Բրուտոսի որդիքը դաւաճանութիւն գործեցին ընդդէմ Հռովմէական հասարակագետութեան, եւ ի մահ դատարարուեցան, հայրերնին, որ յայնժամ կառավարութեան գլուխն էր, պարտական եղաւ մահապատժու գործադրութեանը վերատեսուէչ հանդիսատես գտնուելու : Եւ ո՞վ կը տարակուսի թէ անեղ մարտ եւ պատերազմ մը չյուզեցաւ անշուշտ այդ ազնուական հօր եւ հայրենասէր պաշտօնատար Հռովմէականին հողւոյն մէջ : Պատմագիրը կը ծանուցանէ թէ անոր դէմքին վրայ ակներեւ կը տեսնուէր իր հողւոյն խռովութիւնը, երբ իր աչքին ստջեւ կը կատարուէր մահացուցման զարհուրելի գործողութիւնը : Բայց թէ որ բաղձանքն ու կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բան են, ուստի կրնար ծագիլ այսպիսի մարտնչումն իր ներսիդին :

Ասկէ ոչինչ նուազ ազդողական եւ սրտաուռչ դէպք է Վիրգիլիոսի ինք իր ձեռքովը իր ամենասիրտլի գուստը սպաննելը : Երբոր տեսաւ որ ամենահզօր դատաւորաց մէկուն ձեռամբ նենգաւ այնպիսի կերպով մը ամբաստանեալ էր որ իր սիրեցեալ գուստը անձառելի վատահամբաւութեան մը ենթարկեալ կը գտնուէր անխուսափելի կերպով, մտազործի դանակ մը յատիչտակելն ու դաւկին սիրտը խրելն մէկն ըրաւ : Եւ միթէ կարելի է մեզ ըսել, ատանց բանդագուշանաց, թէ այդ գորովալից հայրը իր այնչափ ջերմ սիրով սիրած դաւկին մահուանը կը փախաքէր : Այն դէպքին բովանդակ պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Վիրգիլիոս ծնողական սրբազան սիրոյ ամենայն սաստկութեամբ յանձնարար կը սիրէր իր ազնիկը եւ բոլոր հողին անոր վրայ հաստատուած էր : Այլ այդ քստմնելի եւ իր զգացմանցը անտանելի եղեւնագործութիւնը գործեց, անոր համար որ չէր կրնար իր ազնիկը այն իր վրայ դալու զարհուրելի նախատինքնն ուրիշ կերպով ազատիլ :

56. Ասացայցս մարդկային կազմակերպութեանը մէջ եղող քանի մը իրողութիւններէ :

Մեր ձեռնարկութեան այս կէտին որ հասեր ենք, հիմայ արժան կը համարինք մեր մտաւոր կազմութեան մէջ եղող հետաքրքրական իրողութիւն մը մէջ բերել, որն որ կը թուի թէ վերջնական եւ վրձնական լուծում մը կու տայ խնդիրին : Զրուցելու իրողութիւննիս այս է, թէ երբոր բարոյական սարսաղագացութեան եւ կամ բնական բաղձանքի առարկայ եղող բան մը ձեռք կը բերենք, միշտ նոյն իսկ մեր բնութեան կազմութեան բերմունքէ՞ մէկ հաճութեան զգացում մը կ'ունենանք, այլով բանիւ՝ ներքնապէս երջանկութիւն մը կ'զգանք մեր հոգւոյն մէջ : Երբոր այնինչ դէպքին մէջ այս երկու դրդիչ մտաւոր աարեքներուն, այսինքն է՝ բաղձանաց եւ պարտագացութեանց մէկը յաղենաց եւ միւսը չյաղենաց, ճշմարիտ է որ ձախող կողմը ի դէպ եկող ցաւով զգացումը՝ միւս յաջող կողմը եղող հաճոյահան զգացման հակակշիւտ կրնայ գալ եւ ծանրակշռել եւս : այնքան որ չենք կրնար ամէն ատեն հաճութեան զգացումին մէկ սրու զխաակցութիւնը ունենալ : Ի վերայ այսր ամենայնի այս իրողութիւնը, լուրջ քննութեամբ կը տեսնուի որ մեր փաստաբանած այն կարեւոր հոգեբանական ճշմարտութիւնը կատարելապէս կը հաստատէ :

Սրդ այս տեսութիւնը մերձեցընենք վերի յօշուածներուն մէջ յառաջ բերուած դէպքերէն ոմանց : գատապարտեալին վրայ մահուան վճիռ կարգացող դատաւորին, Աբրահամու երբոր իւր որդին Իսահակը զոհագործելու վրայ էր : Բրուտոսի որ տնօրէն նստաւ իւր որդւոցը մահացուցման գործադրութեանը, Վիրգինիոսի՝ երբոր դաշոյնը կը վարնէր իր աղջկանը կուրծքին ; եւ որ եւ իցէ այս տեսակէն եղող օրինակներու :

Առաջին բանն որ դիտելու ենք այս օրինակներուն մէջ, այս է որ բարոյական զգացումին կամ խղճմտանքին կը հաւանէր իրենց ըրածին, այսինքն է բարոյական հաւանութեան այն հաճոյական զգացումը ունեցան, որ միշտ եւ հարկաւորապէս հետեւորդ է բարի խղմտանքով կատարուած գործի մը : Սրդ՝ եթէ բաղձանքն ու կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բանն է ըսենք, աղկէ կը հետեւի որ ատոնք ոչ միայն գործելն իրենց պարտ համարած բաներնին ըրած եղան, այլ նաեւ իրենց փոփոխած բաներն կատարած եղան : Իրենց ոչ միայն պարտագացութիւնը յաղեցուցած եղան, այլ նաեւ իրենց բաղձողական զգացումներն ալ :

Հետեւաբար արդէն ի դէպ եկած երջանկութեան վրայ աստիճան

մը երջանկութիւն ալ պէտք է յաւելուլ՝ որ բնականապէս կը ծագի բաղձանաց յաղեցումէն : Եւ ոչ այսչափ միայն : այլ տրտմութեան ամենայն սկունքը (քանզի յայտնի է թէ ուր որ արդարութիւն գործելն մեր բաղձանաց հետ համաձայն կու գայ, հոն տրտմութիւն ըսուած բանը չի կրնար ըլլալ) բոլորովին գոցուած ըլլալու են, եւ գլխովին տարագրեալ : Եւ ուստի այս անձինքը, փոխանակ ցաւօք հեծելու եւ խորին կարեկցութեան առարկաներ ըլլալու, ոչ միայն բոլորովին խաղաղ եւ հանդարտ կեցած ըլլալու են, այլ եւ դերասանաց տասիճանաւ երջանիկ : Սիրելի զաւկի մը սիրտը դաշոյն մը մխելը, այնպիսի սարսաղանքու մէջ, վառաւոր գրօսանք մը եղած պիտի ըլլար : Փոխանակ արտասուք թափելու՝ հրճուանաց ցոյցեր պիտի ընէին, վասն զի առաքինագործութիւնն ու իրենց բաղձանաց կատարումը երկուքը մէկին մի եւ նոյն առթով վայելած պիտի ըլլային :

Սակայն՝ հարկ չէ ըսել, թէ այս տեսութիւնը բոլորովին հակադարձն է իրողութեանց : Եւ ոչ այսչափ միայն, սոսկ զրոյցքը անգամ զայրոյթ կը բերէ մարդկայինս բնութեան : Եւ չենք վարանիր պընդելու, քանի որ առջեւնիս ունինք վերոյիշեալ եղելութիւններն եւ անոնց նմանները, թէ այն փիլիսոփայութիւնն որ բաղձանքն ու կամեցողութիւնը մի եւ նոյն բանն են կ'ըսէ, երբէք չէ մեկնած եւ բնաւին չի կրնար մեկնել այն բարոյական երեւոյթներն որ մարդկային բնութեան վրայ շարունակ կ'երեւնան :

57. Այն յանդիմանութեանց վրայ որ Գերագոյն էակը կու ջայ իր սիրելիներուն :

Մէկ կէտ մըն ալ կը մնայ հետազոտութեան : — Մեր ամենաբարի Արարչին իր արարածներուն գործադրած աստուածային Տեսութեան արարքներն երբոր կը դիտենք, բոլոր տեսածներնիս այս մեր քննած նիւթին հաստատութիւն կու տան երեւելապէս : Սուրբ գրոց մէջ ամէն տեղ կը տեսնենք սքանչելի բացատրութիւններ որք անոր ամէնէն զօրաւոր սէրը կ'արտայայտեն իր արարածներուն վրայ, քանի որ նոյն ատենն հարկադրեալ է իր յանդիմանութիւններովն ու խրատներովը զանոնք պատուհասելու : Հին կտակարանն լեցուն է սխալիւր գլխութեան գործովից խօսքերով, Իսրայելացւոց նախնի Եկեղեցւոյն ուղղուած « Սնուց եւ մեծ ցուց զանոնք զաւկներու պէս » : « Սրատեց ու իր աչքին բիբին պէս պահեց » : Անոնց ապստամբած ատեններն անձառելի գործով կը կանչէ անոնց, « Բեզ ինչպէս տամ՝ ով Եփրեմ, քեզ ի՞նչպէս յանձնեմ՝ ով Իսրայել, քեզ ինտո՞ր Աղմայի պէս ընեմ, քեզ ինտո՞ր Սեբոյիմի պէս դնեմ : Խմ սիրտս ներսիդիս կը խռովի, Կարեկցութիւններս ալ միանգամայն կը բռնկին » : Բայց, թէ՞ պէտեւ կը սիրէր զանոնք հայրական ամենաջերմ գործով, սակայն

Որոշումն և ընդ մեջ

իր ամենասուրբ բնութեան յախտենական սկզբունքներն կը հարկադրէին զինքը որ իր բարեսիրութիւնը իր արդարութեան օրինաց համաձայնութեամբ ի կիր արկանէ : Որ ատեն որ իր ժողովուրդը կ'ապրտամբէին եւ իր յորդորանացը չէին անսար, ահեղ պատիժներով կը պատուհասէր զանոնք : Կը հեղուր Իսրայէլի վրայ իր սաստիկ ցատուսն ու սրտառութիւնը, մարտ եւ պատերազմ կը յուզէր անոր դէմ, եւ հրաբորբոք այրմամբ կը տոչորէր զանոնք շուրջանակի Սակայն, թէպէտեւ իր ժողովրդեան աւերմունքն ու կործանումը եւ տառապանքը կը վճռէր իր կամեցողութեամբը եւ կը գործադրէր վասն զի կ'ըսէ, « Ո՞վ մատնեց Յակոբը յախշտակութեան, ու Իսրայէլը կողոպտիչներուն, չէ՞ որ Տէրը » . չենք կրնար ըսել թէ կը քաղ յար առ բաներն ընել. վասն զի հին Կտակարանին ամէն բացատրութիւնները կը հաստատեն թէ մեծապէս կը վշտանար ատոնց համար :

Եւ ո՞վ չի յիշեր մեր Փրկչին այն սրտառու լսուքը որ Սուրբ Բաղբին վրայ ըսաւ, « Ով Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, որ մարգարէները կը սպաննէիր, ու քեզի խրկուածները կը քարկոծէիր » . Եւ սակայն շատ ջանցած Որդւոյ մարդոյ նշանը երեւցաւ երկինքի մէջ. արեգակն ու լուսինը լաւարեցան, երկիրը ողբ ու կոծ առաւ, սով, սրածութիւն եւ դետնաշարժ սոսկում սիւնեցին համատարած . այն հրաշագեղ եւ սիրեցեալ տաճարէն քար մը քարի վրայ չմնաց . եւ բովանդակ Երուսաղէմ, ամենայն աշխարհի բերկրութիւնը, արեան հեղեղներով ողողեցաւ, եւ հրաճարակ սպառեցաւ : — Ո՛չ թէ մեր Փրկիչը ալ չէր սիրեր զայն, եւ կամ անոր աղկիւթեանը չէր ցանկար, այլ վասն զի անոր անօրէնութեան չափը լեցուած էր, եւ յախտենական արդարութեան սկզբունքներն կը հարկադրէին զինքը կ'ափեւ եւ գործադրելու այնպիսի պատուհաս մը, զոր այնպիսի անհուն բարեսիրութեան տէր էակ մը բնաւ ամենեւին չէր կրնար քաղ յար տեսնելու : Հիմայ ալ չի՞ բաղձար որ ամէն մեղաւոր դառնայ եւ վերկուի, մանաւանդ թէ չ'աղաչէր հաւատեալ : Եւ երբ անպեղծ մեղաւորները խտրու կը պատժէ, միթէ իր սիրոյն դադրելն է, թէ վասն զի անխօսիս արդարութիւնը զայն կը պահանջէ :

Այս նիւթիս վրայ չենք կրնար չյաւելուլ, ամենայն անկեղծութեամբ, թէ ճշմարիտ Փրկիստօմայութիւնը կը պահանջէ որ Աստուածաշունչ Մատեանն ինչպէս որ է այնպէս հասկըցուի, իւր բացայայտ իմաստովը, ինտոր որ կրնայ մէկ անուս ընթերցող մը միտք առնել : Արդ՝ ճշգրտապէս եւ ամենայն հաստատութեամբ ճշմարիտ է, ինչպէս որ Սուրբ Գրեանք կը սորվեցնեն մեզի, թէ մարդս ըստ պատուի երի Սրարչին իւրոյ ստեղծագործեալ է : Եւ ինչպէս որ մարդուս համար նոյնպէս եւ Աստուծոյ համար ճշմարիտ է, թէ իր բնութեանը մէջ այնպիսի տարերքներ կան, որոնցմով պէտք կ'ըլլայ իրեն երբեմ

Բաղձանաց եւ կամեցողութեանց :

նակի որոշել կամ կամենալ այն բանն որ Ինքը չի բաղձար : Աստուծոյ համար ճշմարիտ չէ եւ չի կրնար ըլլալ, թէ երբէք կը ցանկայ պատիժ տալ արարածոց, թէպէտեւ մեղանշողաց յամառութիւնը եւ անպեղծութիւնը շատ անգամ կը հարկադրէ զինքը կ'ափեւ անոնց պատուհասը : Ինչ եւ իցէ կերպով որ ըլլայ՝ պատուհաս եւ թշուառութիւն բերելու ըզձալը կամ բաղձալը, բառը իր սկզբնական ճշգրիտ նշանակութեամբը առնելով, չար էակի մը գործ է, ոչ թէ բարի : Այլ ինչ աստիճան ամբարշտութիւն է այս նիւթիս վրայ ամենողորմ գերագոյն էութեան յաճախակի կրկնած այն սրտառու բացատրութիւններն ծռելու վորձ վորձելով : « Ես կենդանի եմ՝ կ'ըսէ Տէր Եհովան, որ ամբարշտին մեռնիլը չեմ ուզեր . հասկա որ ամբարիշտը իր ճամբայէն դառնայ ու սալրի » :

58. Առարկութիւն թէ այս տեսութիւնը հակասութեան կը քանի :

Եթէ բաւական կարեւորութիւն տայինք, կրնայինք հոս քննութեան առնուլ քանի մը առարկութիւններ, զլսաւորապէս բառական տեսակէ, որոնցմէ թերեւս բաւական կ'ըլլայ զխտողութեան բերել մէկ հատ մը միայն, իբրեւ օրինակ միւսներուն : Ենթադրելով թէ ամէն բաղձողական ներգործութիւն նախապատուութիւն մը կամ ընտրութիւն մը ընել ըսել է, եւ գործեալ մէջ բերելով՝ իբրեւ սահմանումն թէ կամեցումն է ներգործութիւն կամ գործողութիւն ինչ ընտրողական, ան ատեն դէմերնիս կ'ելլէ այս բացայայտ հակասութիւնը՝ թէ, եթէ երբէք բաղձանաց հակառակ կամեցումն կամ բաղձողական ներգործութեան ներհակ կամեցողական ներգործութիւն կ'ըլլայ, ըսել է որ ան ատեն կ'ընտրենք զոր չենք ընտրեր, եւ այլն : Այս առարկութիւնը, որ թերեւս ըստ կարծեաց ոմանց համոզական երեւոյթ մը ունենայ, սակաւ ինչ քննութեամբ բառական իմաստակութեան մը կը վերածի, եւ իմաստակութիւնը ի ցոյց բերուելուն պէս, ինքնիրեն կ'աներեւութանայ կը կորնչի :

Ամենուն գիտցած բանն է որ լեզուաց անկատարութեանը պատճառաւ երբեմնակի մի եւ նոյն անունը կու տանք կամ մի եւ նոյն բառը կը գործածենք թէ բնութեամբ եւ թէ յարարելութեամբ մէկմէկէ տարբեր բաներու : Արդ՝ անտարակոյս իրաւ է որ ընտրել եւ ընտրութիւն բառերը անխտարար կրնան գործածուիլ, ըստ կրօնարութեան լեզուի, թէ բաղձանքի համար եւ թէ կամեցողութեան համար . բայց աղկէց չի հետեւիր եւ ճշմարիտ չէ թէ ատոնք մեր բնութեան այն երկու մասերուն համար գործածած ատեննիս երկու պարագաներուն մէջ ալ ճիշտ մի եւ նոյն իմաստով կը գործածենք զանոնք : Ընտրութիւն բառը երբեմն բաղձանքի մտօք կը գործա-

Որոշումեք ընդ մեզ

ծենք . եւ երբեմն ալ կամեցողութեան նշանակութիւնով . իսկ երկու առթով ալ գործածած ատեննիս մասնաւոր առմամբ մը խմանալու ենք : Երբոր բաղձալու մտօք է բառին գործածութիւնը , ան ատեն կը նշանակէ մեր մտաց առջեւը բերուած խել մը բաղձալի առարկաներէն մէկ բաղձալին ընտրել՝ իրրեւ նախապատել քան զայլըս . եւ այս մասնաւոր բաղձալի առարկային կամ բաղձանքին համար մեր ընդդէմնը այս է կ'ըսենք : Նմանապէս երբոր կամելու մտօք է բառին գործածութիւնը , կը նշանակէ թէ քանի մը կերպ կամեցողական առարկաներ ներկայացեալ կան մեր տեսութեան առջեւը , եւ ատոնց մէջէն մէկ հատը միւսներէն աւելի ընտրելով , անոր նկատմամբ ընտրութիւննիս այս է կ'ըսենք , իոխանակ այս կը կամիմ ըսելու : Ըսել է թէ ընտրութիւն բառին նշանակութիւնը իրապէս բուրրովին փոխուած կ'ըլլայ : Ուրեմն չեմ բաղձար կամ չեմ ուզեր բայց կը կամիմ ըսած ատեննիս , բաղձալ եւ կամիլ բառերը ճշգրտապէս ինչ նշանակութիւններ որ կու տան , նոյն տարբեր եւ որոշ նշանակութիւններով գործածուած են ընտրել եւ ընտրութիւն բառերը այս յիշեալ պարագաներուն մէջ . եւ վերի պարագային մէջ ընտրելը բաղձալ կը նշանակէ եւ վարինին մէջ՝ տարբեր իմաստով՝ կամենալ կը նշանակէ : Հետեւապէս երբոր մէկմէկու ներհական բաղձանք մը եւ կամեցում մը բացատրելու համար չեմ ուզեր բայց կը կամիմ որ կ'ըսենք , այդ իմաստը՝ ընտրութիւն բառը միւսներուն տեղը փոխանակելով՝ կ'ընտրեմ՝ բայց չեմ ընտրերի չենք կրնար չըլել , եւ մէկ իմաստի մը մէջ երկու բոլորովին տարբեր գործողութիւններ ցուցնելու համար մի եւ նոյն բառը գործածելը լեզուի օրինաց դէմ մեզանչել է :

39. Լօրայ եւ ուրիշներուն կարծիքը այս նիւթի վրայ :

Այս գլուխը կը վերջացընենք ծանուցանելով թէ մեր յիստորաբանած որոշմունքը շատ կամ քիչ յստակութեամբ ճանչցած եւ հաստատած են քանի ջանի մատենագիրք , որոնց կարծիքը՝ երկարատեւ եւ հասուն մտածողութեամբ մատուցեալ ըլլալուն համար՝ խիստ մեծ կարեւորութիւն ունի . մասնաւորապէս Մաքինդօզ , Րիտ , Կուտ , Սդիւարդ , Պօքչամմէր եւ այլք : Ասոնցմէ առաջ Լօք իմաստէրն եւս նոյն կարծիքն հաստատած է հետեւեալ բանիւք , զոր կ'ընծայենք ի դիտողութիւն ընթերցողաց . — « Կը գտնեմ որ կամքը շատ անգամ խել մը կ'իրքերու հետ շփոթեր են , մասնաւորապէս բաղձանաց հետ , եւ մէկը միւսին տեղը դրեր են . եւ այն ալ այնպիսի մարդիկ , որոնց տարօրինակ պիտի թուէր որ ուրիշները կարծեն իրենց համար թէ իրենք շատ որոշ գաղափար ունեցած չեն քննած բաներ »

Բարձանաց եւ կամեցողութեանց :

Նուն վրայ , եւ թէ շատ յստակ կերպով ճառած չեն քանոնք : Այս բանը , կարծեմ թէ քիչ առիթ տուած չէ մթութեան եւ սխալանաց այս նիւթիս մէջ . եւ ուստի որչափ որ հնարաւոր է զգուշանալու է ազկէ : Բանգի երբոր մէկը իր մտածութիւնը դէպ ի ներքս իր մտքին մէջ անցած դարձուածքներուն դարձընէ կամեցողութիւն մը ըրած ատեն , ոլիտի տեսնէ որ կամքը կամ կամեցողութեան կարողութիւնը սերիչ բանի մը հետ գործ չունի , բայց եթէ միայն մտաց այն մասնաւոր առաջողութեանը կը պարապի , որով որ , սոսկ մէկ խորհրդոյ ներգործութեամբ մը , մարդուս միտքը կը ճգնէ սկզբնաւորութիւն կամ շարունակութիւն եւ կամ դադարումն տալու մէկ ներգործութեան մը , զոր ինքն իր կարողութեանը ներքեւ կը ճանաչէ : Այս բանս , եթէ ազէկ միտք առնուի , բացայայտ կը ցուցնէ որ կամքը կատարելապէս որոշ եւ զատ բան մըն է բաղձանքն տարբեր , որն որ նոյն խի կամական ներգործութեան մը միջոցին կրնայ ուրիշ կողմ մը մըլել զմեզ կամքին զմեզ վարած ճամբուն հակառակ » : — Սղխարդ եւս , ինտոր որ արդէն նշանակած ենք , սոյն կարծիքն է : Այս հռչակաւոր եւ ամենազգոյշ մատենագիրք , որուն պընդած բանը միշտ շատ մեծ արժէք ունի , հետեւեալ խօսքը կը զրուցէ այս նիւթիս վրայ : « Մտաւոր հանգամանք մը կայ կատարելապէս որոշ եւ տարբեր Կ Ա Մ Յ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ն Ա Ն թէ կարողութեանէն եւ թէ ներգործութեանէն , որոնց հետ որ շատ անգամ շփոթուած են , եւ որոնց որոշիչ յստակութիւններն արժան է որ բացատրենք : Ըսած հանգամանքս տիրապէս կ'անուանի Բ Ա Ղ Ջ Ա Ն Ք » :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՅ ԻՄԱՑԵԱԼ ՅՐՆԴԴԱՆԲԱՆՈՒԹԵՆԷ ՕՐԻՆՍՑ

60. Նախընթաց գլուխներն նկատելի են իբրև պատահական հետազոյից :

Մարդկային հոգեղէն բնութեան երբորդ կամ կամական բաժնին այս Առաջին մասին մէջ յառաջ բերուած հետազոտութիւններն կամքին Ընդհանուր բնութեանը վրայ եղան : Մեծ կարեւորութիւն ունէր այնպիսի ընդհանուր տեսութիւն մը ունենալն : Այսուհետեւ դալու նրբագոյն խնդիրներն , որ խիստ երկարատեւ վիճից եւ սոյքարաց նիւթեր են եղած , դեռ հետազոտելու չդարձաւ , հարկաւոր էր որ բոլոր բանը աչքերնուս առջեւ պատկերացընէինք եւ գլխաւոր կէտերն որոշ եւ պայծառ տեսութեան բերէինք . թէպէտեւ ի հարկէ ստիպեալ պարտականք եղանք քանի մը կրկնութիւններ ընելու առաջին եւ երկրորդ բաժանմանց մէջ յիշեալ քանի մը ծանօթութիւններ դարձեալ մէջ բերելով , ինչպէս էին Մաքին երբեակ բաժանմամբ այն է ըստ Իմացականութեան ըստ Զգացականութեան եւ ըստ կամականութեան հետազոտելի ըլլալուն ճշմարտութիւնը , եւ ասոնց նմաններն : Խիստ կարեւոր կը թուէին այս մեր նախընթաց քննութիւններն մասնաւորապէս յոտակ աղացուցութեամբ հաստատելու համար Բաղձանաց եւ կամեցողութեան մէջտեղն եղած սրոշումը , որուն վրայ ազատ դադարաւոր ունենալն բազմաթիւ հոգեբանական մեծամեծ ոխականաց առաջնորդած է զմարդիկ : Եւ միայն այսչափով , այսինքն կամքին ուրիշ մեծամեծ մտաւոր կարողութիւններէ ունեցած գատականութիւնը հետաքննելով ալ չէր լինար . հարկը կը պահանջէր նաեւ որ յատկապէս կամքին որամիտութիւններն եզրդ եւ անոր որոշ եւ յատկական բնութիւնը կամ ինչութիւնը բացատրող եւ ի յայտ բերող քանի քանի բաներ համառօտակի յառաջ բերէինք : Կը հաւատանք որ մեր յառաջ բերած խուզարկութիւններն ու փաստաբանութիւններն հետազոտեալ կարեւոր կէտերուն վրայ յոտակ եւ անյողղողդ դադարաւոր մը վերծա-

նողաց մտքին մէջ տպաւորելու ծառայած ըլլան : Բաղձալի է մեզ որ վերծանողը դիտան թէ մեր կրկնաբանութեանց եւ երկարաբանութեանց շատերուն պատճառն այս է , որ հետազոտեալ նիւթերուն ամէնքն ալ իրարու հետ մեծ կապակցութիւն ունենալով , կարելի չ'ըլլար մէկուն վրայ խօսիլ ասոնց այլոց վրայ վերադիտումներ ընելու . եւ մինչեւ որ այսինչ բաներուն վրայ ըստ արժանւոյն ճճառուի , ուրիշ գլխաւոր կէտերու անցնելու ճամբան պատրաստուած չ'ըլլար : Ըստ այսմ այս անցեալ Առաջին Մասին մէջ յառաջ բերուած վարդապետութիւններն եւ սկզբունքներն , զորոնք քիչ շատ լուսարանեցինք եւ հաստատեցինք , ներածութիւն են յետ այսր հետազոտելի այն երեք կարգ մէկմէկէ որոշ տեսութեանց , որք ոչ միայն ինքնին խիստ հետաքրքրական նիւթեր են , այլ եւ գործնականապէս շատ մեծ կարեւորութիւն ունին , եւ ասոնք են . ՕՐԷՆՔ՝ ՍՋԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՅ : Եւ այժմ այս երեք գլխաւոր ճիւղերն ըստ կարգի հետազոտելու պիտի պարապինք :

61. Ձեռնարկեալ նիւթոց կարեւորութեանը վրայ :

Այս երեք կարգ նիւթերուն , մասնաւոր կամքին Օրինացը ու Ազատութեանը չափ մտազրուութեան արժանի հետաքրքրական խնդիրներ քիչ կը գտնուին . այնպէս որ իրաւացի կը թուի մեղի ընթերցողաց ուշի ուշով եւ արդարացի մտազրուութիւնը պահանջել ձեռնարկեալ հետազոտութեանց , ասոր հետ մէկտեղ այս եւս յիշելով՝ ըստ պատմագրական ստուգութեանց՝ որ ասոնց չափ ալ կարծեաց տարբերութեան ենթակայ եզրդ նիւթ քիչ կը տեսնուի ժիւլիստիստիական խուզարկութեանց մէջ . Այս եւս կը յաւելունք զրուցեւ , որ մարդկային պատասխանատուութեան հիմանցը այնքան մերձ կցորդութիւն ունեցող այս երեւելի նիւթոց կարեւորութիւնն ու հետաքրքրականութիւնը ոչ միայն տեսական հայեցողութեան կողմանէ է , ըստ ինքեանց մասնուածոց եւ դժուարալուծանելի խնդիրներ ըլլալուն ստոճառու , այլ մասնաւոր գործնական արդեանց կողմանէ է երեւելի չափով : Օրինակի ազազա՝ եթէ մարդ մը այս կարծիքն ընդունելու ըլլայ , թէ կամքի ազատութիւն ըսուած բան չկայ , եւ թէ մարդիկ անդիմադրելի ճակատադրի մը ենթականերն են , ասոր հետեւանքն ընդհանրապէս այս կ'ըլլայ՝ որ իր վարմունքն այն իր ընդունած կարծիքին կամ հաւատքին նմանօրինակ կ'ըլլայ : Սխալ մեկնութիւն մը տալով Սողոմոնի այն խօսքին , թէ « ժամանակ ու դիպում կը պատահի ամենուն » , այդպիսի անձինք բախտին աւերացը կը յանձնեն ինքզինքնին , առանց ամենեւին նկատելու թէ հովերն ու ջուրերը ո՛ր պիտի հասցընեն գիրենք վերջապէս , բարի-

թէ չարի, փառաց թէ անարգանաց, Հոգ չէ ինչ որ ըլլայ, կ'ըսեն ատանկներն, վասն զի ամէնը բարձրագոյն իշխանութենէ մը տնօրինեալ է. եւ գլխովին ապարդիւն եւ յանդգնական գործ է՝ մեղի ոլէս սոսկ որդերու՝ ճախայ ցոյց ապ անհուն էին: Ասոնց կարծեալցը նայելով՝ ոչ ամենանորը շրջակայեցութիւններն, ոչ քրտնաջան աշխատութիւններն, ոչ անյաղթելի հաստատամտութիւնն եւ ոչ ուրիշ մէկ բան մը բնաւին ազգեցութիւն մը չեն ըներ այն կարգադրեալ եւ նախասահմանեալ դիւրամտաց շարքին, որ յաջորդաբար եւ անայլայլելի կերպով պիտի ստատահին:

Ասոր հակառակ՝ եթէ մէկը կատարելապէս հաւատաց թէ ամէն բան ինք իր ձեռքն է, մէկ խնատուն եւ հզօր վերատեսչութիւն մը չբաւանելով, այդ ալ զինքն յանդուգն յանձնադատանութեան մը կը տանի, որ բոլորովին անպատշաճ եւ վտանգաւոր է: Այդպիսին՝ անարդարացի յանձնադատանութեամբ մը հպարտացեալ, ի բարձանց օգնութիւն հայցելու կարօտութիւն չի գգար իր ներսիդին, իր բարբը Աստուածային նախախնամութեան ցուցմունքներուն համաձայնեցնելու փոյթ չ'ունենար, այլ ինք իր գաղափարներն կը կազմէ, հիմնադիժներն կը անօրինէ, եւ կը ճշդի գանոնք գործադրել միայնակ ինք իր գօրութեամբը:

Այս երկու գրութիւններն սլ՝ որ ասոնն որ ընդունուին ի բաց մերժելով այն ամէն տեսութիւններն որոնցմով ատոնք պիտի փոխակերպէին եւ եղանակաւորութիւն, իրաւամբ եւ վճռարար կրնայ ըսուիլ թէ սուտ են եւ վտանգաւոր. եւ որչափ որ ուղիւ փիլիսոփայութեան հակառակ որ են, նոյնչափ եւս ատանձնական պարտականութեան եւ ընդհանրական բարեաց սկզբունքներուն ներհական կու գան. թէպէտեւ անտարակուսելի կերպով ճշմարտ է թէ ամէն դարու մէջ այս երկուքին ալ շատ հետեւողներ եղած եւ գանոնք իրենց վարուցը իրեւ իշխող սկզբունք ճանչցած են: Վասնորոյ արտօնութիւն ունինք ըսելու թէ հիմա հետադատութեան համար մեր առջեւն բացուած նիւթերն, գործնականապէս նկատելով, շատ մեծ կարեւարութիւն ունին: Մեր բաղձանքը պիտի ըլլայ, որքան՝ ասոնց քննութեանը ձեռնամուխ ըլլալ այնպիսի խնամով եւ անաչառութեամբ, զոր իրենց գործնական մեծ կարեւորութիւնը կը պահանջէ. եւ կը յուսանք որ կը յաջողինք անանկ կերպով մը ըլստարանելու գանոնք, որ թէ Աստուածային պահանջմանց եւ թէ մարդկային պատասխանատուութեանց միանգամայն համեմայն գան:

62. Կամքին օրինաց ենթակայութեան խնդիրը ազատութեան խնդրէն առաջ է:

Կամքին Ազատութեանը վրայ ճշգրիտ գաղափար եւ ճանօթու-

թիւն մը ստանալու համար, որ այս խնդրոյն մտածաւոր ուշադրութիւն պիտի ըլլայ յետոյ իր տեղը, արտօնած կը թուի նախ եւ առաջ սա նախնական խնդիրը որոշել. այսինքն թէ՛ Արքեօ՛ կամքը եմբակայ է օրինաց, եթէ իրաւ է, ինչպէս որ քանի մը հետազոտութիւններով պիտի բացատրենք, թէ Կամքն իր օրէնքներն ունի, յայնժամ Կամքին ազատութիւնը, ինչ տեսակ բան որ ալ ըլլայ, հարկ կ'ըլլայ որ այս նախնական խնդրութեանը համեմայնութիւն եւ ներդաշնակութիւն ունենայ: Հոս պիտի ենթադրենք թէ մարդու Կամքը ազատ է. այդ տեսութեան ուղղութեանը վրայ ամենեւին վէճ յարուցանելու միտք չունինք. տարակոյս չիւց որ կամքին ազատութիւնը լիակատար ապացուցութեան ընդունակ խնդիր մըն է. բայց թէ որ ուրիշ մտաւոր իրողութիւններ ալ կան՝ տար նման եւ ասոր չափ ապացուցանելի, յայնժամ հարկ կ'ըլլայ որ Կամքին Ազատութիւնը այդ ուրիշ իրողութիւններուն հետ հաշտութեամբ եւ յարմարութեամբ իր գոյութիւնը պահէ. եւ պէտք կ'ըլլայ որ անանկ եւ միայն անանկ Ազատութիւն մը ըլլայ, որ կրնայ համեմայնիլ մտքին այդ ուրիշ յատկութիւններուն հետ: Այս ըսածնիս յայտ է թէ, շատ բացայայտ տեսութիւն մըն է. եւ ուստի յոյժ կարեւոր է որ այս կէտը նախ եւ առաջ հաստատուի որոշուի: Հետեւապէս մեր նպատակը պիտի ըլլայ այժմ ինչ ինչ դիտողութիւններ յառաջ բերել ապացուցանելու համար թէ ԿԱՄՔԻ ՕՐԷՆՔՆԵՐ ՈՒՆԻ:

63. Ամենայն ինչ ի ընտանի իրեն յատուկ օրէնք ունի:

Կամքին օրէնքներ ունենալուն խնդրոյն քննութեանը մտած ատենանիս չ'արժեք որ նախ եւ առաջ ընտանիքէն ընդհանուր վերաբնութեանէն ձեռնարկենք. եթէ ընտանիքէն կողմը դրոշմեալ կը դրոշմենք այս ճշմարտութիւնը ընթերցանելի տառերով, թէ ամենայն ինչ ենթակայ է օրինաց, այս մեղի դօրաւոր ենթադրութիւն մը չ'ընծայեր՝ թէ մարդկային մտաւորական ընտանիքն որ եւ իցէ մասին մէջ եւս բացառութիւն մը պիտի չգտնենք: Յիշեալ ընդհանուր սկզբունքներն գալով, որուն վրայ որ այս մեր ենթադրութիւնը կը հիմնենք, ասոր խօհուրթիւնը ամենեւին տարակոյս չի վերցնենք: — Սքզբնիս դարձնենք՝ նախ եւ առաջ՝ նիւթական իրերու վրայ: Երկրիս մատուցը իրենց յարաբերական դրիցը մէջ հաստատուն կեցեցեք են մէկ անշարժելի օրէնքի մը ներգործութեամբ. արեգակնային դրութիւնը կողմով այլ եւ այլ ահապին մարմիններն իրենց շրջաններն կը կտտարեն մէկ անտարաբնակ սկզբունքի մը իշխողութեանը ներքեւ. չիւց մինչեւ տեղամ տունի մը կամ քար մը, անկեալ տերեւ մը եւ կամ առաջահատ մը որ ազատ ըլլայ կառավարութենէ եւ իշ-

խողութենէ : Այսպէս իմանալու ենք ամենայն նիւթական առարկայից համար, ինչ որ կայ բնութեան մէջ. եւ աներկեան ու անտարակուսելի բացառութիւն մը գտնելն կատարեալ անհնարութիւն մըն է :

Սոյն այս ճշմարտութիւնը վաւերացեալ է կեանք եւ բանականութիւն ունեցող էակաց մէջ եւս : Հոգեգէն եւ կամ մտաւոր բնութեան տէր գոյութիւններն ալ իրենց համար յատուկ եւ սրտչ սկզբբունքներ ունին էութեան եւ ներգործութեան : Սրդարեւ քանի քանի բաներ կան որ դեռ եւս անբացատրեալ մնացած են. կան այնպիսի գիտելիքներ, որոնց ինչութեանը վրայ կատարեալ վերահասութիւն մը ունենալու չէ կարողացած դեռեւս մարդկային սահմանաւոր խելքը . եւ սակայն հանապազ մեր գիտողութեանը ենթակայ եզրը անհամար աւարկայք յայտնապէս եւ ամենայնապէս կերպով ի լըյս կը բերեն եւ կը հաստատեն այն ընդհանուր սկզբունքը, թէ ուր որ գոյութիւն կայ, հոն օրէնք ալ պիտի ըլլայ անշուշտ, այն գոյութեան տեսակը կամ որակութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ : — Վասնորոյ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է Մօնդէսգիլի սա խօսքը թէ, « Ամենայն էակը իրենց համար օրէնք ունին, Աստուածութիւնը իրեն համար օրէնք ունի, նիւթական արարչութիւնը իրեն օրէնքներն ունի, գերագոյն կարգի էակներն օրէնք ունին, անասուններն օրէնք ունին, մարդաց համար օրէնքներ կան : »

64. Աստուծինք Կիկերոնի յաղագս ընդհանրականութեան օրինաց :

Օրինաց ընդհանրականութեան դադախարը միշտ ծանօթ եղած է այնպիսի նշանաւոր մտքի տէր անձանց, որոնք խորհրդոյ ընդարձակութեան եւ փիլիսոփայական հանճարի կողմանէ մասնաւորապէս մեծ հռչակ հանած են : Ասանկներէն մէկն է Հուովնայ համբաւաւոր ատենախօսը, որ կը հաստատէ թէ կայ այնպիսի օրէնք մը, որուն հիմը բնութեան մէջ է, եւ որ ընդհանրական՝ միօրինակ եւ յաւիտենական է : Կը հռչակէ թէ Աստուած է անոր հեղինակը . եւ կը յաւելու թէ ոչ ոք կրնայ սզատ կացուցանել իր անձը անոր իշխողութենէն, եթէ ոչ ինքքինքէն դուրս ելլելով կամ բուն իսկ իր մարդկային բնութիւնը ի բաց մերժելով եւ ինքիրմէն տարադրելով : Այս օրէնքին վրայ այս հաստատութիւններն ըրած միջոցին է որ սա հռչակաւոր գրոյցքը մէջ կը բերէ : « Հոռմի համար ուրիշ օրէնք, Աթէնքի համար ուրիշ օրէնք չ'ըլլար, ուրիշ հիմնայ եւ ուրիշ ետքը, այլ թէ ամէն ազգաց եւ թէ ամեն ժամանակ մէկ յաւիտենական եւ անմահ օրէնք պիտի տիրէ, եւ մէկ աստուած պիտի ըլլայ իբրեւ ամենուն հասարակաց վարդապետ եւ հրամանատար » : Այս նշանաւոր գրոյցքը ծայրէ ի ծայր խնամով քննողը անհնար է որ չկարենայ տես-

նել թէ ատոր հեղինակը իր մտքին մէջ ունէր կենդանի գաղափար մը այնպիսի մեծ եւ կեդրոնական եւ կատարեալ իմաստութեան եւ տրդարութեան տէր Զօրութեան մը վրայ, որմէ որ կը բղխի այնպիսի գերակայ եւ տիրապետող ազդեցութիւն մը, որ կ'իշխէ ազգաց վրայ ինչպէս եւ անհատից վրայ, որ կը տարածի իր տէրութեանը ամէն մասերուն, ի բազմաց մէկ ամբողջութիւն մը կազմելով ու իրարու հետ ներդաշնակութեան բերելով՝ պահանջելով բոլոր անոնցմէ ներգործել եւ շարժել իր գերագոյն իշխանութեան հպատակութեանը ներքեւ :

65. Աստուծինք Հուրբրի յաղագս ընդհանրականութեան օրինաց :

Չենք կրնար զանց առնել մէջ բերելու հոս սիւն նիւթիս վերաբերութիւն ունեցող այն նշանաւոր գրոյցքը, զոր Հուրբր Անդղիացի հեղինակն ըսած է, եւ զոր կը ներկայացընենք ընթերցողաց՝ ոչ թէ իբրեւ ճարտասանական աշխոյժ եւ ընտիր բացատրութեան օրինակ մը, այլ հեղինակին իրապէս իր ըմբռնմանը մէջ ունեցած կենդանի գաղափարին մէկ ճշգրիտ նկարագիրը : « Օրինաց համար ոչինչ նուազ քան զայս կրնանք գրուցել իսկապէս թէ՛ Անոր կայանը Աստուծոյ ծոցն է, անոր ծայրը տիեզերաց ներդաշնակութիւնն է . ամենայն ինչ որ յերկինս եւ որ յերկրի ծառայութեան մեծարանք կը մատուցանեն անոր, ամենէն յետինը՝ որպէս թէ անոր խնամակալութիւնը զգալով, եւ ամենէն մեծը ինքզինքը անոր գօրութենէն չարձակեալ ճանաչելով թէ հրեշտակք եւ թէ մարդիկ, եւ ամենայն որ եւ է կարգի էակք, թէ եւ իւրաքանչիւրն այլ եւ այլ ասպարէզներու մէջ եւ այլ եւ այլ եղանակներով, սակայն ամէնքն ալ միօրինակ հաւանութեամբ կը բերկրին իրմով եւ կը զմայլին իր վրայ, ճանչնալով զինքը իբրեւ իրենց խաղաղութեան եւ ցնծութեան մայրը » :

Այս գրուցուածքին մէջ արտայայտեալ խորհուրդը Կիկերոնին յար եւ նման կու գայ : Բացատրութիւն մըն է սա այն վսեմ ճըշմարտութեան, թէ օրէնքն, տիեզերաց այն մեծ կապն, Աստուծոյ ծոցէն կը ծնանի եւ անկէ կը սնանի, եւ իր հիմամբքն ու տարերքովը համադրոյակից է անոր բնութեանը . եւ այդ նախնական եւ ծննդատու կեդրոնէն ամենէն հնարաւոր շխտութեամբ յառաջ խաղալով, նման ճառագայթից արեգական, ամենայն տեսակէ եւ ամենայն կերպարանաւորութենէ եզրող թէ բանաւոր եւ թէ անբան էութեանց ամէնը իր մէջը կը պարփակէ եւ իրարու հետ կը ներդաշնակաւորէ եւ ամենուն վրայ հաւասարապէս կ'իշխէ : Եւ ինտոր բարձր ու վսեմ եւ հրճուալից խորհուրդ է այս : Եթէ կարելի ըլլար ենթադրել մինչեւ անգամ մէկ եզակի անկենդան շամանգաղի մը՝

յիշխողութենէ օրինաց ծնեալ միութեան այն մեծ սկզբունքին անբաւ հիսուածքներէն բրդիլ դուրս իյնալը, տարակոյս չկայ որ մեր սրտին խաղաղութեանը եւ ցնծութեանը վրայ արատ մը պիտի ըլլար: Օրինաց ընդհանրականութեան, կամ որ նոյն է, հաստատուն եւ անխախտ սկզբանց առաջնորդութեան ներքեւ ներգործող ընդհանրական Զօրութեան մը վարդապետութիւնը, բանաւոր արարածոց սրտին ալ ընդունելի վարդապետութիւն մըն է ինչպէս որ մտքին, եւ քանի որ ինքզինքը ընդունելի կ'ընծայէ ամենուն նոյնպէս եւ երջանկութիւն կը մատակարարէ ամէն էակի, կրնայ մէկը ըսել թէ իր սրտին մէջ երջանկութիւն չ'իմանար յիշելով թէ Աստուած ամենարարին մեր բոլորտիքը եւ մեր մէջն է: Մեծ միտթարութեան ազդելը չէ՞ իր հայրական աչքերուն հանապազ մեր դնացքներուն վրայ ըլլալը, մեր նստելն ու ելլելը, մեր ելլն ու մուտքը տեսնելն ու խմանալը. եւ մեր անձին վերաբերութիւն ունեցող ամենամանր ներգործութիւններն ու դէպքերը ամենադէպ վերատեսչութեամբ կարգադրած ատեն, մեզմէ ի զատ ուրիշ անթիւ անհամար տեսակ գոյութեանց վրայէն ալ համատարած իշխողութեան հսկողութիւնը չ'պակսեցընելը:

66. Օրինաց ընդհանրականութիւնը Աստուծոյ գոյութեան ճշմարտութենէն իմանալի է:

Աստուածային էութեան մը կայութեանը գաղափարը կը բովանդակէ իր մէջը Օրինաց ընդհանրականութեան իրական ճշմարտութիւնը: Շատ ազգեր, որոնք Յայտնութեան ըստին գուրկ մնացեր են, գերազոյն Զօրութեան մը վարդապետութիւնը դաւանած են: Մարդուս միտքը այնպէս կազմակերպեալ է, եւ այսպիսի հաւատք մը իր ներսիդին զարթուցանելու ձեռնառութիւն ընող այնպիսի բազմադիմի ազդեցութիւններով չ'ըջապատեալ է որ, Աստուածութեան գաղափարը, թէպէտեւ երբեմնակի խիստ ձախողակ պարագաներու ազդեցութեամբ բոլորովին աւրուի ալ, բնականապէս կը ծագի եւ կը զարգանայ շատ կամ քիչ ուժգնութեամբ:

Ամենէն վայրենի ազգերն անգամ, թէեւ շատ ճշմարիտ ըլլայ ալ որ յաջողութեան ժամանակ հակամիտ են Զինքը մտնալու, ձախողութեան օրերը իր ողորմութիւնը կը հայցեն: Անոնք ընդհանրապէս այս համոզումն ունին իրենց ներսիդին, որ թէպէտեւ անորոշ ալ ըլլայ՝ կատարեալ խիղութիւն մըն է իրենց մտքին մէջ, թէ Աստուած մը կայ ներկայ. թէ կայ հնարաւոր ճամբոյ մը հաղորդակցութեան Անոր եւ մարդոց մէջ տեղը. թէ առաքինադործը շնորհք կը գտնեն անոր առջեւ, եւ շարագործք պատուհաս կ'ընդունին Անկէ, — Սակայն Աստուածային Բանին հաղորդակցութիւնը վայելողնե-

րուն համար, բնութեան լուսոյն ընծայած այս կարծիքներն ուրախաթիթ՝ անվրէպ եւ անշարժելի ստուգութիւններու կը փոխարկին: Այն բարձր եւ անքննելի էակն ստեղծագործած է ամէն բան. ինքն ոչ միայն ձեւակերպեց զուշխարհ եւ անոր մէջ եղածները, եւ կարգին դրաւ արեւն ու լուսինը եւ անհամար աստղերն, այլ եւ ինքն ունի իր ձեռքը որդւոց մարդկան սրտերն, եւ ուր որ ուզէ կը դարձնէ՛ զանոնք: Անիկայ ոչ միայն անհուն է զօրութեամբ, այլ գիտութեամբ եւս անեզր եւ անսահման, եւ գերազոյն իշխան իր միահեծան տէրութեանը մէջ: Աստուծմէ մին կամ միւսն ուրանալն, կամ անոր ամենակարողութիւնը կամ ամենազիտութիւնը եւ կամ գերագոյն տեսչութիւնը ուրանալը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անոր տիեզերական գահէն զինքը վար առնել, եւ արդեամբ ժխտել անոր գոյութիւնը իրեւ Աստուած: Ինչպէս որ զուրեցեցինք, այսպիսի գերազանց ստորագիւղքներու տէր Աստուծոյ մը գոյութեանը դաւանութիւնը հարկաւորապէս կը բովանդակէ իր մէջն եւ կ'արոտայցայտէ Օրինաց ընդհանրականութեան ճանթութիւնը կամ գաղափարը:

Ամենայն կերպ վերատեսչութենէ եւ իշխողութենէ ճշմարտապէս եւ զիտովին գերծ եւ ազատ որ եւ իցէ բան մը տիեզերաց մէջ կը գտնուի ըսելն բոլորովին հակասական կու գայ Գերագոյն էակի մը գոյութեանը ճանաչողութեանը: Եթէ Աստուած մը կայ, ընդհանրական օրէնք մըն ալ կայ: Կրնայ այն Զօրութիւնը տիրապէս ամենակարող անուանիլ, որուն գործողութեանցը ասպարէզին մէջ կան այնպիսի առարկաներ, որ բոլորովին արձակ են անոր վերատեսչութենէն եւ իշխողութենէն: Միթէ կարելի՞ է ամենազէտ անուանել այն իմաստութիւնը, որ չի գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլան մարդոց դիտաւորութիւններն ու գործքերը ամենայն ենթադրելի պարագաներու մէջ, յամենայն ժամ եւ յամենայն տեղիս: Կրնայ, որ եւ իցէ պատշաճութեամբ բանից, Գերագոյն կառավարութիւն կոչուիլ այն տեսչութիւնը, որուն սահմաններուն մէջ գտնուին այնպիսի ներգործողներ, զորոնք որ եւ է կերպիւ հնար չ'ըլլայ, թէ եւ ամենանուազ չափով մը ըլլայ, այն կապանքներուն մէկուն մէջ պարփակել, որոնք կը ծառայեն չ'ըջապատը կեդրոնին հետ կապելու եւ բազմադիմի մասունքը մի հասարակ գլխու մը հետ կապակցելու եւ միացընելու: Ուրեմն հարկ է կրկնենք թէ՛ եթէ Աստուած մը կայ, պէտք է որ օրէնք մըն ալ ըլլայ. անանկ օրէնք մը որ, բառին ամենաճշգրտիտ իմաստովը, ԸՆԳՆԱՆՐԱԿԱՆ եղած ըլլայ:

67. Ասոնցմէ այս ենթադրութիւնը կ'ելլէ, թէ մարդու կամքը օրէնքի չ'սակ է :

Այլ հարկ չկայ որ այս նիւթը ընդ երկար շարունակենք, այսպիսի ընդհանուր կերպով մը դայն հետազօտելով: Արդէն ինչ որ ըսուեցաւ, կ'օգտէ մեր ներկայ նպատակին: Թէ որ Օրինաց Ընդհանրականութեան վարդապետութիւնը անդրդուելի հաստատութիւն ունի եւ ամենեւին անժխտելի է, ինչ պիտի ըսենք Կամքին համար: Կամքը օրէնքի ենթակայ չէ՝ եթէ ըսենք, կամքը տիեզերաց մէջ զարտուղութիւն մըն է ըսել չ'ըլլար: Այն բանն որ որ եւ իցէ տեսակ եւ որով եւ իցէ չափով իշխողութեան մը տակ չէ, այլ բոլորովին անկանոն է եւ դիպուածական եւ ամէն պայմաններէ զերծ, հարկաւորապէս անպատասխանատու է որ եւ իցէ զօրութեան մը վերատեսչութեանը, մինչեւ անգամ նոյն ինքն Աստուծոյ: Ուրեմն, այս նիւթս ամենաընդհանուր դիտողութեամբ նկատելով, խիստ զօրաւոր ենթադրութիւն մը կամ կարծիք մը ունինք ձեռքերնիս, ի նպատակ այս նախադասութեանը, թէ Կամքը օրէնք ունի: Մասնաւորապէս երբոր մտածենք այն յարարերութիւնը, զոր ունի Կամքը մտքին միւս կարողութիւններուն հետ. երբոր մտածենք՝ որ անոր ներդրածողութիւնն է այն երեւելի կէտ նպատակին, առ որ մեր բնութեան բոլոր միւս մասունքը կը ձկտին. այլով բանիւ, որ ամէն կերպ շարժմանց կամ ճգանց դէպքերու մէջ Կամքունն է բոլոր միւս մտաւոր ներդրածութեանց ծայրագոյն վախճանը, եւ իրականապէս ան է ամբողջ մտքին ներկայացուցիչը: Եթէ Կամքը ըստ պատահման կը ներդրծէ, ուրեմն ճարտարապետապէս պատահման կը գործէ. եւ եթէ մարդս յարաժամ այս ասացեալ տեսակարար կերպն ունի գործողութեան, այսինքն եթէ իր գործելու յատուկ կերպը դիպուածաբար գործել է, ուրեմն չէ թէ միայն ազատ է յամենայն օրինաց, եւ գլխովին գուրկ այն խաղաղութենէն եւ ցնծութենէն՝ որուն, Հուքրի խօսքին նայելով, ծնողն է Օրէնքը, այլ եւ մինչեւ անգամ Աստուծոյ իշխողութենէն արձակեալ է. Աստուածութիւնն ալ չէ կարող իշխելու ատանկ էակի վրայ: Անիկայ մայր բունէն խզեալ ի բաց հանեալ բան մըն է, որ ի բաց դնացեր եւ ըստ ինքեան առանձինն տեղաւորուեր է. ինք իր գլխուն անանկ անկախ կայսերութիւն մը հաստատեր է, ուր մինչեւ անգամ Բարձրեալն ինքը մուտք չի կրնար դնել. որ ասոր պէս բան բովանդակ տիեզերաց մէջ գտնուող գոյութեանց՝ կարողութեանց եւ բանաւոր էութեանց մէջ ստուգապէս բնաւ երբէք չէ տեսնուած, եւ որ կշտամբելի է եւ սարսառելի՝ հաւասարապէս թէ՛ տրամաբանութեան եզրակացութեանցը եւ թէ՛ առաքինութեան թելադրութեանը կամ ազդմանց առջեւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՑ ԻՄԱՑՆԱԼ Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷ

68. Յաղագս գոյութեան բարոյական կառավարութեան:

Արդ դարձնենք մեր մտադրութիւնը այս հետաքրքրական այլ ընդհանուր հետազօտութիւններէն, որոնք՝ դիտելի է որ՝ մասնաւոր վերաբերութիւն ունին Բնական օրէնք եւ Բնական իշխանութիւն Գերագոյն էութեան անուանեալ իրաց, եւ մտադիր ըլլանք այն հիմնական սկզբանց, որոնք կարծենք որ՝ կը տիրեն անոր Բարոյական կառավարութեանը մէջ: Եւ որոնք ոչ միայն կ'իշխեն եւ էական են Աստուածապետական կառավարութեան մէջ, այլ՝ որ եւ իցէ վերատեսչութեանէ՝ տնօրինեալ՝ ամենայն բարոյական կառավարութեանց՝ մէջ եւս:

Ապա մեր նպատակն է այս գլխուն մէջ ապացոյցներ յառաջ բերել ցուցնելու համար թէ Կամքին ընդ օրինքը հպատակելութեան վարդապետութիւնը հարկաւորապէս իմանալի է ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ իրական գոյութենէն: Եւ այս ձեռնարկութիւնը հաւասարապէս կը զօրէ. ինչպէս որ ակնարկեցինք, թէ՛ հետազօտեալ բարոյական կառավարութիւնը Աստուածային ըլլայ, թէ՛ մարդկային: Մենք ի հարկէ այս ենթադրութեամբ պիտի ձեռնարկենք, թէ խօսքերնիս անոնց հետ է՝ որոնք կատարելապէս կը հաւատան եւ կ'ընդունին թէ Բարոյական Կառավարութիւն կայ, եւ թէ մարդիկ անոր հպատակներն են: Արդարեւ լի ու լի վկայութիւն կայ ասոր ասանկ ըլլալուն, աստուածային յայտնութեան մէջ այս նիւթիս վրայ ծանուցեալ ճշմարտութիւններէն անկախաբար մտածելով: Բնութեան ըլլալ յատակ եւ նշանաւոր կերպով ցոյց կու տայ այս իրական ճշմարտութիւնը, թէ կայ մէկ բարոյական կառավարութիւն մը, որ իր իշխանութիւնը տարածած է մասնաւորիւ մարդկային սեռին վրայ: «Մարդկային ազգը», կ'ըսէ հռչակաւորն Պրոքլոր իր Հանգիստութեան անուն գրքին մէջ, ինքզինքնին Աստուծոյ կողմանէ այնպիսի պարագաներու մէջ դրուած կը գտնեն, որ իբր թէ անխուսափելի կեր-

պով պատասխանատու են անոր իրենց վարուց եւ բարուցը համար , եւ թէ շատ անգամ կը պատժուին եւ երբմիակի կը վարձատրուին Անոր կառավարութեանը ներքեւ՝ իրենց շարագործութեանցը կամ մեծամեծ բարեգործութեանցը համար դէպ ի մարդկային ընկերութիւնը » : Իսկ Աստուածային Յայտնութիւնը , անօգնական բնութեան ցոյցբերուն յատկութիւնը կամ աղօտութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ , այսպիսի բարոյական կառավարութեան մը կայութիւնը ամենայն տարակոյսէ զերծ կը կեցընէ : Վասնորոյ այսպիսի կառավարութեան մը գոյութեանը իրական ճշմարտութիւնը իբր ընկալեալ կ'ենթադրենք :

69. Օրէնք կամաց մակարեելի են ի նախնական սկզբանց բարոյական կառավարութեան :

Եթէ բարոյական կառավարութիւն մը կայ , որուն իսկութիւնը ընդունուած է եւ հանրածանօթ , ուրեմն այդ կառավարութիւնը հարկաւ նախնական սկզբունքներ կամ տարերք ունենալու է : Ի հարկէ տիրող հանգամանքներ որոշիչ յատկութիւններ , մէկ քանի ընդունեալ եւ էական ճշմարտութիւններ ըլլալու են ատոր մէջ : Եւ եթէ այդ որակութիւններուն կամ սկզբունքներուն հաւանութիւն տրուի , յայտ է թէ անոնց հետ միատեղ ըստ օրինի յարակցեալ հետեւանքներուն ալ հաւանութիւն տրուելու է , ինչ որ ալ ըլլան այն հետեւութիւններն : Այս պիտի ըլլայ ահա՝ մեր արամաբանելու կերպը : Ասկէ հանած ձեռնարկութիւննիս քայլ առ քայլ յառաջ տարած տեսննիս , ջանալիք պիտի ըլլանք քանի մը բաներ ցոյց տալու , որոնք՝ առ հասարակ ճանչցուած է որ՝ կան եւ էական են բարոյական կառավարութեան մէջ , եւ քանի որ այս տարրական սկզբունքները հեղհեատէ յառաջ բերենք , համառօտակի քննութեան պիտի առնենք խնդիր եղած նիւթերնուս հետ ունեցած վերաբերութիւննին : Եւ այս ճամբով միտք ունինք ցուցնելու թէ կամական կարողութեան ընդ օրինօք ներգործելուն վարդապետութիւնը իմանալի է բարոյական կառավարութեան գոյութենէն : Եւ եթէ այնպիսի կառավարութիւն մը կայ , ապա ուրեմն խնդիր եղած վարդապետութիւնը ճշմարտութիւն մըն է :

70. Օրէնք կամաց մակարեելալ այն վեհապետներն են կամ գերագոյն իշխանութիւնն որ էականապէս կայ բարոյական կառավարութեան մը մէջ :

Ամէն բարոյական կառավարութիւն էականապէս հարկ է որ ունեն.

նայ իր մէջը , նախ եւ առաջ , մէկ իշխող մը , կառավարող մը , մէկ տեսակ մը գերագոյն իշխանութիւն : Նոյն իսկ կառավարութիւն բառը որ եւ իցէ սրակացուցիչ մտկանունէ եւս անջատարար անելով , յայտնապէս կը նշանակէ թէ կառավարեալ էակներ կան , որ այդպիսի իրողութիւն մը կամ եղելութիւն մը անբաժնելի է առանց բարձրագոյն եւ իշխեցող զօրութեան մը առնչական ներկայութեան իրողութեանը : Եւ ինչ որ ուրիշ ամենայն կառավարութեանց համար ճշմարիտ է՝ ոչինչ նուազագոյն ճշմարիտ է եւ այս տեսակ կառավարութեան նկատմամբ , որ կ'անուանի բարոյական կառավարութիւն : Ուրեմն ամէն բարոյական կառավարութեան մէջ անժխտելի կերպով հարկ է որ գտնուի մէկ գերագոյն իշխանութիւն մը որուն համարատու են անոնք որ անկէ կառավարեալ են :

Արդ՝ եթէ մարդիկ կառավարութեան տակ են , ըսել է որ օրէնքի տակ են : Կառավարուիլ ըսելը՝ յայտնի է թէ՛ կանոնաւորութեան տակ դրուիլ , առաջնորդուիլ կամ իշխեցուիլ ըսել է , շատ կամ քիչ : Մարդիկ կառավարեալ են ըսել ու դառնալ օրէնքէ ալ արձակ են ըսելը ստուգիլ թէ բառական եւ թէ իրական հակասութիւն մըն է : Իսկ երբոր մարդիկ օրէնքի տակ են կ'ըսենք , մեր մտքը սոսկ վերացեալ ճշմարտութիւն մը հաստատել չէ . այլ արդեամբք գոյ եղող բան մը բացատրել կ'ուզենք . այլով բանիւ՝ սա իբրեւ ճշմարտութեան կ'ուզենք , թէ մարդոց գործքերը կամ ներգործութիւնները , ինչ կերպ կամ ինչ աստիճան ազատութեան տէր ալ որ եղած ըլլան , անոնք այս կամ այն եղանակաւ ազդողական (այսինքն է՝ ճշմարիտ կամ իսկական) վերատեսչութեան մը իշխողութեանը տակ են : Եւ երբոր կը մտածենք այն անուրանալի եւ անտարակուսելի կախումը , զոր մարդոց արտաքին ներգործութիւններն ունին ի ներքին կամեցողութենէ , շատ բնականապէս եւ տիրապէս կը հետեցընենք , թէ արտաքին ներգործութեանց վերատեսչութեան կամ իշխողութեան տակ ըլլալը , կամական ներքին տարրին նախընթացաբար՝ վերատեսչութեան կամ իշխողութեան ներքեւ ըլլալուն արդիւնքն է : այլով բանիւ , թէ Կ Ա Մ Ա Յ ՕՐԷՆՔԻ ՏԱԿ Է :

71. Օրէնք կամաց մակարեելալ այս իրողութիւնն են , որ բարոյական կառավարութեան մը հպատակներն պէտք եղած կամ պատշաճ կարողութեանց տէր ըլլալու են հնազանդութիւն ընելու :

Բարոյական կառավարութիւն ըսելով կ'իմացուի , երկրորդապէս , թէ ոչ միայն մէկ բարձրագոյն եւ իշխեցող զօրութիւն մը կայ ներկայ , այլ թէ ստորնագոյն մըն ալ կայ , որ պատասխանատու կամ համարատու է այդ գերագոյն իշխանութեան : Եւ հետեւապէս՝

որովհետեւ ամէն բարոյական կառավարութիւն, այս կամ այն սահմանաւորութեամբ, իրաւունք ունի հնազանդութիւն ընդունելու անոնցմէ որ տիրապէս իր իշխեցողութեանը տակ են, ասկէ հարկաւորապէս կը հետեւի որ այդպիսի կառավարութեան մը ստորնագոյններն կամ հպատակներն հնազանդելու համար պէտք եղած կարողութիւններուն տէրն ըլլալու են. չէ թէ սոսկ վաղանցիկ վայրկեանական հնազանդութեամբ մը, այլ այնպիսի հնազանդութեամբ որ կարգադրեալ ընթացքի մը հանգամանքներուն համեմատ եւ պատշաճաւոր ըլլայ, եւ՛ ըստ որոշելոյն՝ այսինչ չափ ատեն հաստատուն մնայ: Ապա՛ եթէ մարդուս կամքը, որ իր ներգործութիւններուն վրայ իշխող զօրութիւն է, օրէնքի ենթակայութիւն չունի, ինքնաշայտ է թէ այսպիսի շարունակական կամ երկարաձիգ հնազանդութեան ընթացքի մը յարատեւութիւն չի կրնար ի դէպ գալ, մինչեւ անգամ եթէ ի կողմանէ հնազանդելու պարտաւորելոց շատ նպատաւոր հակամիտութիւն մըն ալ ըլլայ: Մարդս, այս պարագային տակ ինք իր վրայ իշխողութիւն չի կրնար ունենալ. բնաւ եւ ոչ մէկ վայրկեանի մը մէջ կրնայ գիտնալ թէ ինչ պիտի ըլլայ կամ ընէ հետեւեալ վայրկեանին. եւ ուստի բոլորովին անընդունելի բան մը կ'ըլլայ կարծելն թէ անիկայ կարող է, ինք իր ներգործողութեամբը, հնազանդութեան բերել ուրիշի մը իշխողութեանը: Այդ պարագային տակ արդարեւ երբեմնական եւ վայրկեանական համաձայնութիւններ կրնայ պատահիլ իր գործքերուն եւ իրմէ եղած պահանջումներուն մէջտեղը. բայց որ ատեն որ ատանկ համաձայնութիւն մը պատահի սոսկ դիպուածական բան մը եղած կ'ըլլայ, եւ ոչ իրապէս եւ ոչ հոգիով կը մերձենայ այն հնազանդութեան գաղափարին, որ ի ստորնագոյնէ առ գերագոյնն մատուցանելի է: Միով բանիւ՝ եթէ կամքին ներգործութիւններն, գոնէ զիրենք ի շարժումն կոչող ստիժներուն չափ ըլլայ, հիմնեալ չեն որ եւ իցէ պայմաններու վրայ, եւ ճշմարտապէս պատահական կամ դիպուածական են, ապա ուրեմն մարդս չունի կարողութիւն հնազանդելու կամ անկարող է հնազանդութիւն մատուցանելու որ եւ իցէ գերագոյն զօրութեան: Եւ թէ որ հնազանդելու կարողութիւն չունի, (թէ՛ շարունակական կամ երկարաձիգ եւ թէ՛ վայրկեանական կամ վաղանցիկ հնազանդութեամբ ըսել կ'ուզենք,) ապա ուրեմն պարտականութիւն եւս չունի հնազանդելու. այսպիսի պարագաներու տակ ալ բարոյական կառավարութիւն ըստւած բանը չի կրնար ի դէպ գալ նկատմամբ մարդկային ազգին:

ՊՁ. Օրէնք կամաց մակարեւել ի բանականութենէն որ էական է բարոյական կառավարութեան մը հպատակներուն:

Երրորդապէս՝ եթէ եւս առաւել դիտողութիւն ընենք բարոյական կառավարութեան տարրական սկզբունքներուն, կը գտնենք որ այս տեսակ տեսչութիւնը ամենայն բնական կամ ֆիզիզական կառավարութենէ կը տարբերի այս պատճառաւ, որ իւր հպատակներն կամ ենթականերն ոչ միայն սոսկ ներգործ իջք կամ գործակատարք են, այլ հարկաւորապէս քանակաւ գործակատարներ են: Բանականութեան ստորդելիքը բացարձակապէս էական է ասոնց, իբրեւ պատասխանատու եւ բարոյական էակը: Որ ըսել է՝ թէ իրենց գործքերն, որչափ որ բարոյականութեան յատկութիւնն ունին, հուսկ յետոյ մեր իմացական մասին կամ հասողութեան խնայումներուն վրայ հիմնեալ են:

Տարակոյս չկայ որ մենք կրնանք ըմբռնել մտօք սոսկ զգայական էակ մը, ձեւակերպեալ ամբողջապէս ի բնական ազդմանց, յախորժակաց, ի բաղձանաց, եւ ի կրից, առանց իմացական ճիշտ, այսինքն իմացողութեան, բաղդատութեան, վերացուցման, եւ տրամաբանութեան: Եւ ոչ իսկ սոսկ երեւակայութեան թողեալ է այսպիսի էակի մը հնարաւորութիւնը, ըստ որում մեր բոլորախորք պատող անբան արարածոց բաղմութիւնը առատագոյն եւս օրինակ կ'ընծայէ մեզի այս մասին: Բայց այսպիսի էակներն, ո՛ր ուրեք եւ գտնուին, եւ քիչ կամ շատ կարեւորութիւն ունեցող ո՛ր եւ իցէ նպատակի որ ծառայեն տիեզերաց կարգադրութիւններուն մէջ, բարոյական շարժութեանց եւ պարտազգացութեանց ենթակայ էութիւններ չեն, եւ ոչ իսկ բարոյական պատասխանատուութիւն ունին: Ասոր վրայ տեսակ մը բնական ազդմամբ ունեցած իմացումն իսկոյն կը վճռահատէ թէ անբանք այդ բարձր վիճակին անընդունակ են: Ուրեմն՝ բանականութիւնը բարոյական բնութիւն ունեցող էակաց կըցորդ է կամ յաւէտ իմն կարեւոր:

Իսկ արդ՝ եթէ մարդս բանական էակ է, որ այս իրողութիւնը՝ պարտական ենք ճանչնալ թէ՛ անժխտելի կերպով կապուած է մարդուս ընդ բարոյական կառավարութեան հպատակեալ ըլլալուն իրողութեանը կամ եղելութեանը հետ; ուրեմն իր ներգործութիւններն, ինչպէս որ ըսուեցաւ, հուսկ յետոյ հիմնեալ են հասողութեան իմացումներուն վրայ: Եւ թէ որ իր գործքերն այսպիսի հիմանց վրայ կայանալու եւ կանոնաւորուելու ընդունակ են, ուրեմն կամքին գործողութիւններն ալ կրնան կառավարուիլ (եւ հաբէ է որ կառավարուին ճիշդ արտաքին ներգործութեանց չափովը) մի եւ նոյն

կերպով, որովհետեւ արտաքին ներգործութիւնք ըստ ճիշտ կամական կարողութեան ըրած որոշմունքներէն կ'առնուն իրենց ծնունդը : Իսկ թէ որ ճշմարիտ է թէ կամքին ներգործութիւններն այս եղանակաւ կապակցեալ են, դէթ անուղղակի եւ վերջնական կերպով մը, իմացականութեան նախընթաց իմացումներուն հետ, ապա ուրեմն ասոնք եւս օրինաց տակ են : Յիրաւի իմացականին իմացողութեանցը եւ կամքին ներգործութեանց մէջտեղը կրնան մտնել եւ ստուգիլ կը մտնեն շարժութիւնք եւ բաղձանք եւ պարտադրացողութիւնք . սակայն տակաւին կամքին ներգործութիւններն այդ միջամուտ մտաւոր տարբերքներուն մէջէն կը ստղոսկին կ'անցնին եւ վերջապէս, եթէ ներքի է ըսել, իմացականութեան վրայ կը փակչին կը մնան իրբեւ իրենց սկզբնական հիմն ու խարխիւր : Առանց ասոյ՝ մարդս չէր կրնար պատշաճապէս բանական էակ անուանուիլ . եւ ասով՝ չի կրնար պատշաճապէս այնպիսի էակ մը համարուիլ, որուն կամքին ներգործութիւններն՝ որ եւ է իրական մտքով մը՝ պատահական կամ դիպուածական եղած ըլլան :

73. Օրէնք կամաց մակարեւեալ այս իրողութենէն որ բարոյական կառավարութեան մը տեսչութեանը մէջ շարժառիթներ ի գործ կը դրուին :

Այս եւս պէտք է յիշել, իրբեւ անխախտելի սկզբունք մը բարոյական կառավարութեան մէջ, որ անոր որակութիւնը՝ իրբեւ բարոյական կառավարութիւն՝ կը պահպանուի, ոչ թէ Ֆիզիկական գործութեանց կիրառութեամբ, այլ միայն շարժառիթներու ներկայացուցմամբ : Մարդոց իրենց առջեւը ներկայացեալ շարժառիթներէն ազդուելուն եւ անոնցմով առաջնորդուելուն իրողութեանը հանրածանօթ ճշմարտութիւն մը ըլլալէն է որ կը քաջալերուինք բարոյական ջանացողութիւններ ընելու եւ այնպիսի միջոցներ գործածելու, որոնք յարմարութիւն ունին շարագործը իր ճամբէն ետ կեցընելու եւ զմարդիկ բարեգործութեան շարժելու : Երբոր մարդիկ կը մտորին, զանոնք ուղղութեան բերելու ջանացողութիւններնուս մէջ ինչ կրնանք ընել աւելի, քան թէ խոստումներ կամ սպառնալիքներ եւ յորդորանքներ դնելն անոնց առջեւը : Ասոնք կը ներկայացընենք անոնց իրբեւ շարժառիթ, ահիկալելով որ իր այնպէս պիտի ընդունուին եւ անոնց վրայ ազդեցողութիւն պիտի ունենան : Ասոնք են մեր գործածած միջոցներն, եւ կը գտնենք որ յաջողութեամբ կը պահուին : Սակայն արձակէ կամքը մասնաւոր բերմունքներէ եւ օրէնքներէ . ցուցուր թէ յետին աստիճան անկարող ենք անոր ներգործութեանցը ո՛ր եւ իցէ պարագայից տակ՝ ինչ ըլլալիքը

կանխադուշակելու, եւ ահա յայնժամ չի մնար մեր ձեռքը ամենեւին մէկ քաջալերութիւն մը բարոյական վախճաններու հասնելու համար միջոցներ ի գործ դնելու : Երբոր այսպէս ըլլայ բանը, բնաւ երբէք չենք կարող գիտնալու թէ ո՛ր բանն յարմարութիւն ունի մարդոց ներկայացընելու՝ զանոնք համոզելու համար որ իրենց վարքն ու բարքը փոխեն : Եւ այսպիսի պարագաներու տակ բարոյական կառավարութիւն ըսուած բանն ալ երբէք ի դէպ չի կրնար գալ :

74. Մակարեւեալ նաեւ վարձուց եւ պատահաց կիրառութենէն :

Ուրիշ դիտողութեան կէտ մըն ալ կայ սոյն նիւթիս վրայ մտածելու : -- Ի հարկէ անուրանալի բան է որ Պատասխանատուութիւնը էականապէս եւ հիմնականապէս բովանդակեալ կ'իմացուի բարոյական կառավարութեան գաղափարին մէջ : Իսկ պատասխանատուութիւն ըսելով կը հասկըցուի թէ բարոյական կառավարութեան մը հպատակ եղող անձը կամ անձինքը համարատու են մէկու մը . եւ ասիէ ալ ի հարկէ կը հասկըցուի որ այն էակն որ իրաւանց տէր է զանոնք ի համարատուութիւն կոչելու, կրնայ եւս պատուհասել զանոնք եթէ յանցաւոր ըլլան : Այլով բանիւ, ուր որ պատասխանատուութիւն կայ ի միւս՝ կողմանէ, հոն անոր առինչունակն եղող իրաւունք մըն ալ կայ ի միւս կողմանէ՝ այդ պատասխանատուութիւնը ստիպմամբ գործադրելու . որ ըսել է՝ պատժապարտելու, եթէ հարկ ըլլայ : Բայց եթէ կամեցողութիւնը շարժառիթներէ անկախ են, եւ բոլորովին դիպուածական են, մէկը կարող չէ բնաւ գիտնալու, ինչպէս որ արդէն ակնարկեցինք, մէկ ժամու մը կամ մէկ վայրկեանի մը մէջ թէ ինչ պիտի ընէ երկրորդ ժամուն կամ վայրկեանին . անհնարին կ'ըլլայ որ նախատեսութիւն ունենայ բուն իսկ իր գործքերուն վրայ, եւ չի կրնար ջանացողութիւն մը ընել արգիլելու այն գործքերն որ չար են : Ուղիղ խղճմտանքի մը առջեւ, աւելի պատշաճութիւն չկայ այսպիսի մարդու մը գործքերն պատուհասելուն մէջ, քան թէ դիպուածով մեզի փնտա մը տուող քարի մը կտոր կամ փայտէ գունդ մը պատժապարտելն : Որովհետեւ իր կամքը ամենայն օրինաց իշխողութեանէ դուրս է, ըսել է որ չկան սկզբունքներ որոնց միջոցովը հնարաւոր ըլլայ անոր կիրառութիւններն հպատակեցընելու, չենք ըսեր թէ այս իշխանութեանը միայն, այլ նաեւ ինք իր իշխանութեանը : Անիկայ անհասկընալի, անկշռելի, անգրտանելի դիպուածի մը խաղալիք եղած կ'ըլլայ . տեսակ մը խաղու գնտակ, ամենայն հնարաւոր ներհակաձգութեամբ վարեալ . անորոնք ի դիպուածին անդադար՝ այլ ապիկար խաղալիք : Ասանկ մարդ մը ստուգիլ պատշաճ ենթակայ մը չի կրնար ըլլալ պատուհասի : Եւ

ասոր նման պատճառներով, վարձուց եւս տիրապէս ենթակայութիւն չի կրնար ունենալ:

75. Նոյն մակարեռեալ այս իրողութենէն, որ ներկայ կեանքիս բարոյական կառավարութիւնը իր բնութեամբը խրատական է:

Մէկ ուրիշ դիտողութիւն մըն ալ կայ այն բարոյական կառավարութեան վրայ, որուն ներքեւ դրուած են մարդիկ, որն որ մտաւոր նկատողութեան արժան է մեր Հետադասած նիւթին հետ վերաբերմամբ: Այն բարոյական տեսչութիւնը, որուն սակն որ դրուած են մարդիկ այս ներկայ կեանքիս մէջ, իր բնութեամբը Խրատական է: Որչափ որ մարդս նկատելի է, ասիկայ չորացուի որ այս իր ներկայ էութեան վիճակը սկզբնաւորական եւ պատրաստական վիճակ մըն է այլ իմն եւ ընդարձակագոյն գոյութեան վիճակի մը: Հոս, ուրեմն, այս գործոց ասպարէզին, այս մեր ներկայ կեանքին մէջն է որ պիտի խրատուին եւ կրթութիւն մարդիկ վասն փառաց՝ պատուց եւ անմահութեան:

Ներկայ կեանքը ուրեմն, այս յիշեալ վախճանին համար պատրաստական, փորձի կամ հանդիսի վիճակ մըն է միայն: Պէտք է նաեւ ի մտի ունել թէ այս վախճանին կամ նպատակին հասնուի պիտի փորձուելով, խտտութեանց ենթակայանալով, մարդուութեամբ, դաստիարակութեամբ, եւ կրթութեամբ: Իսկ այս տեսակ խրատական կրթութեան ընթացքի մը կայութենէն կը հասկըցուի, թէ չարիքներ կան դիմողքաւ ըլլալու: Թէ պարտականութիւններ կան կատարուելու: Թէ արգելքներ կան յաղթուելու: Թէ փորձութիւններ կան ընդդիմանալու: Եւ թէ մարդիկ ոչ միայն պահպանելու են իրենց հոգին համբերութեամբ, հեղութեամբ, եւ հաստատամիտ սրութեամբ, այլ մաքրելու են դանոնք վախճանական յաղթանակի մը ակնկալութեամբ:

Իսկ թէ որ մարդուս կամքը օրինաց ենթակայ չէ, բոլոր այս դրուցածներնիս աննշանակ խօսքեր են: Յայտնի է թէ մարդս բարոյական խրատի կրթութենէ չի կրնար անցած ըլլալ առանց փորձուելու: Նոյնչափ եւս քաջայայտ է թէ փորձութիւնը վերջնականապէս առ կամքն մերձենալու են, ասպ թէ ոչ փորձութիւն եղած չեն ըլլար: Իմ հասկըցողութիւնս, օրինակի աղաղակ, կ'ըսէ ինձի թէ այնինչ բանին ստացումը ներկայ բարեկեցութեանս շահաւոր է: Բողձանքներս ալ սատարի կը վառին ի տեսութիւն այն առարկային: խղճմբտանքս կը դատասարտէ զայն: Եւ այս տեղն է, անտարակոյս, փորձութեան հիմունքը կամ նախապատրաստական սպայմաններն: Իսկ սակայն մէկ ներքին ենթակայ մը գտնուելու է, որ անոր վրայ փոր-

ձութիւնը ծանրանայ. մեր մտաւոր բնութեան մէկ տարրը ըլլալու է, որ անոր հետ փորձութեան գորութիւնը դէմ առ դէմ գայ եւ մաքառի: Եւ ո՞ր դասնելի է այս սկզբունքը կամ կարողութիւնը, որուն վրայ որ փորձութեան ոյժը թափի եւ անոր հետ մարտնչի, եթէ կամքը չըլլայ այն: — Իսկ եթէ բարոյական խրատք կամ կրթութեան ընկալ, (դէ՞ թ այս ներկայ կեանքինը) փորձութեանց ենթակայութիւն կ'իմացուի: Եւ եթէ փորձութիւն ընկալ, ինչպէս որ յայտնի է, կամքին վրայ գործադրեալ ստիպողութիւն մը կ'իմացուի, ուրեմն կամքը օրէնքի տակ եղած ըլլալու է: Քանզի թէ որ օրինաց ենթակայութիւն չունենայ, ալ հնարաւոր ճամբայ մը չի մնար որով փորձութիւնը կարողանայ մերձենալ անոր կամ ազդեցութիւն մը բանեցնել անոր վրայ: Այն բանն որ օրէնք չունի, թէ մտաւոր ըլլայ թէ նիւթաւոր, հարկաւորապէս անմերձենալի է, բայց եթէ միայն դիպուածաբար կամ ըստ պատահման:

76. Կամքին օրէնք ունենալը առարկանութեան եւ մոլութեան գոյութենէն իմանալի է:

Ի վերջոյ՝ եթէ կամքը ճամբատապէս դիպուածական է իր ներգործութեանցը մէջ եւ բոլորովին առանց օրինաց, ասկէ անպատճառ առ կը հետեւի, թէ չկայ ուրեմն հաստատուն եւ անշարժ հիմ մը Առաքիլութեան եւ Մուսլիման: Հասարակ առած մըն է սա, հաստատեալ ընդհանրական փորձառութեան վրայ, եւ առ հասարակ իրբեւ ճամբատութիւն ընդունեալ, թէ մարդոց գործքերն պարսաւելի կամ գովելի կ'ըլլան ըստ դիտաւորութեանց՝ ըստ նպատակաց՝ կամ ըստ չարժաութից՝ որոնցմով, որ գործուած են: Իսկ եթէ կամքին ներգործութիւններն կատարելապէս դիպուածական են (այսինքն թէ՛ ի դէպ կու գան առանց ուրիշ ինչ եւ ինչ բանի մը նըկատման,) յայնժամ յայտ է թէ դիտաւորութիւնք եւ չարժաութք բոլորովին արտաքսեալ կ'ըլլան եւ ի չիք կը դառնան: Յայտ է թէ մէկ մարդ մը այդ պարագաներուն մէջ բարոյական գործ մը կատարած ատենը կրնայ համարձակաբար դրուցել դանիկայ առաքինական կամ մղելիան, գովելի կամ պարսաւելի դատողաց, թէ այն գործն ի դէպ եկաւ վանզի դիպուածը անանկ բերաւ: Թէ անիկայ ի դէպ եկաւ առանց ամենեւին նախատեսութեան կամ դիտաւորութեան կամ նպատակի իր կողմանէ: Թէ բնաւ անձանօթ է իրեն անոր ծագմանը ստիժ եղող ո՞ր եւ է բանաւոր պատճառ մը: Եւ միով բանիւ, թէ ճամբատապէս եւ ամբողջապէս քեզսածակաւ է: Եւ միթէ ասանկ մարդ մը, որուն գործոցը վրայ դրուցուած այս խօսքերն անուրանալի կերպով ճամբարիս եղած ըլլան, պարսաւելի կամ գովելի կրնայ

ըլլալ: Ո՛ւր տեղ դռնալու է, իր գործոցը կամ բարուցը մէջ, կամ բարոյականութեան եւ կամ անբարոյականութեան հիմն ըլլալու բան մը: Չէ՞ որ այդպիսին ըստ ամենայնի արտաքոյ է ի սահմանաց առաքինութեան կամ մղութեան:

Մէկը չկայ որ չգիտնայ թէ մարդ մը յանցանքով մը ամբաստանուած ատեն, առաջին հարցախորձերէն մէկը կ'ըլլայ, այն յանցանքը ինչ դիտաւորութեամբ կամ նպատակաւ գործած ըլլալը: Ըստ օրինաց երկրին, եթէ մէկը մարդ մը սպաննած ըլլայ, չարակամ կանխամտածութեամբ, (այսինքն է մեռցընելու չար նպատակաւ կամ դիտաւորութեամբ,) եղեռնագործութիւն ըրած կ'ըլլայ. եթէ սպանութիւնը վայրկենական կրից բռնութեամբ գործածուած ըլլայ, առանց կանխախորհուրդ դիտաւորութեան, յայնժամ մարդասպանութեան թեթեւագոյն յանցանքը գործած կ'ըլլայ. եթէ դիպուածական ըլլայ պատահմունքը, կամ՝ այլով բանիւ՝ առանց ամենեւին թշնամական զգացման, կամ առանց բնաւին դիտաւորութիւն մը կամ ակնկալութիւն մը ունենալու այնպիսի դէպքի մը, յայնժամ ամենեւին յանցանք եղած չ'ըլլար պատահածը: Նմանապէս, միւս կողմնէ, եթէ մէկը խիստ օգտակար գործ մը կատարելու ըլլայ, բարեգործութեան նպատակաւ եւ դիտաւորութեամբ, բոլոր մարդիկ միաբանօրէն զայն առաքինական եւ գովելի կ'անուանեն. բայց եթէ տեսնուի որ գործը բոլորովին ըստ դիպաց բան մըն է եղեր, ամէն մարդ նոյնպէս միաբանօրէն ո՛չ բարոյական արժանաւորութիւն եւ ոչ գովութիւն կ'ընծայեն զանիկայ գործողին: Միով բանիւ, ամենուն գիտցած բանն է, որ գործքի մը դիպուածաբար ըլլալուն հանդամանքը զանիկայ բարոյական բնութենէ բոլորովին կը հանուեցընէ: Իսկ ի՞նչ է քիչո՞ւսած ըսուած բանին ճշգրիտ գաղափարն կամ որակութիւնը: Յայտնի է թէ դիպուածն այն է, որ չունի պատճառ մը կամ առիթ մը կամ որ եւ իցէ հաստատուն սկզբունքի մը վերաբերութիւն: Եւ ամէն կամական ներգործութիւն, ենթադրելով թէ կամքն օրէնք չունի, ճիշդ այս գաղափարին կը նմանի: Ամէն այսպիսի կամեցումն ճշմարտապէս դիպուած մըն է: Եւ իբրեւ դիպուած նկատելով, բովանդակ մարդկային ազգը միաբանօրէն չեն ընծայեր անոր որ եւ իցէ բարոյական հանգամանք, թէ՛ ըստ ինքեան աւանդով եւ թէ՛ ըստ արդեանց իւրոց:

Պ Լ Ո Ւ Խ Պ.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՅ ԻՄԱՅԵԱԼ Ի ԿԱՆԽԱԳԻՏՈՒԹԵՆԷ ԿԱՄ Ի ՆԱԽԱՍԵՍՈՒԹԵՆԷ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

77. Մարդու բնականապէս Աստուածութեան վրայ ձեւացուցած գաղափարին մէջ կանխագիտութիւն կ'իմացուի:

Առ ի սպայեցութիւն ընդհանուր նախադասութեանս, թէ կամքն ՕՐԷՆՔ ունի, կը մտնենք այժմ ուրիշ եւ որոշ կարգ մը մտածութեանց: Այս գլխուն մէջ դիտաւորութիւնն իսկ Աստուծոյ կանխագիտութիւնը յառաջ բերելն է ի հաստատութիւն սպայեցանելի նիւթիս: Եւ ըստ այսմ հարկ պիտի ըլլայ քանի մը խօսք զրուցել նախ ի հաստատութիւն այս իրողութեանը, թէ կայ այսպիսի կանխագիտութիւն, այլով բանիւ, թէ Աստուած գիտէ կանխաւ ինչ որ պիտի ըլլայ սպայեցին մէջ: Սակայն այս տեսակարար մասնաւոր բնաբանին երկար պարսպելու միտք չունինք. վասն զի Աստուածային կանխագիտութեան նախադասութեանը վրայ եղող ընդհանրական հաւանութիւնն ու համոզումը հարկ չի թողուր ասոր, այլ մէկ երկու դիտողութիւններ միայն յառաջ պիտի բերենք ասոր վրայ:

Եւ բնականապէս կը ծանուցանենք, նախ եւ առաջ, թէ բոլոր մարդոց միասնաբար Աստուածութեան վրայ ձեւացուցած գաղափարին մէջ կանխագիտութիւն իմանալի է: Հոս խօսքերն ի Յայտնութենէ նկատմամբ այս կէտիս ընդունուած լուսոյն վրայ չէ, այլ զրուցածն իս սոսկ այն ընդհանուր գաղափարն է զոր մարդիկ ինքնին կը ձեւացընեն Աստուածութեան վրայ: Այս գերագոյն գաղափարին հիմունքը լիապէս զետեղեալ է մարդկային բնութեան կազմակերպութեանը մէջ, չենք ուզեր հոս զրուցել թէ ընդարդոյ կամ բնածին գաղափար է, այն խնայողով որով որ բնածին բառն ընդհանրապէս կը հասկըցուի. այլ միայն կը հաստատենք թէ մարդկային միտքն այնպէս կազմակերպեալ է, եւ այնպիսի ազդեցութեանց ներգործութեանը ենթակայ է, որ Աստուծոյ գաղափարն կը ծագէ

Օրհնիք կրակաց խնացեալ :

ինք իր մէջը բնականապէս եւ ստուգապէս , մինչեւ որ չըլլան այնպիսի մասնաւոր պարագաներ որ այս իւր կահամիտութիւնը խափանեն եւ արգելուն : Վասնորոյ ամէն երկրի եւ ամէն աստիճանի մարդոց մէջ , էսկիմոսացոյն տիրատեսիլ խրճիթին մէջ , Սաղազական Ուլիլիանտի կղզիները բնակող բիրտ եւ անտպայ ցեղերուն մէջ , Թափառական Սրաբացոյն վրանին մէջ , ինչպէս նաեւ գիտութեամբ եւ արուեստովք զարգացեալ ազգաց մէջ առ հասարակ կը գտնենք Աստուածութեան մը գաղափարը ձեւակերպեալ : Այս ըմբռնումը արդարեւ անդոր եւ անկատար բան մը կրնայ ըլլալ՝ բազմատմամբ Սուրբ Գրոց մէջ յայտնուածին . այլ թէ եւ տկար , սակայն միշտ կը բովանդակէ իւր մէջը կանխադիտութեան կամ նախատեսութեան գաղափարը , այնպիսի աստիճանաւ մը , որ գեր ի վեր է քան զմարդկան նախատեսութիւն : Նոյն ինքն Հեթանոսն անգամ կը ծիծաղի այնպիսի Աստուծոյ մը գաղափարին վրայ , որուն գիտութիւնը ներկայ վայրկենիս միայն սահմանաւորեալ ըլլայ :

78. Ասուծոյ կանխագիտութիւնը իմանալի է եւ բովանդակեալ իր ամենագիտութեանը մէջ :

Ապա , այս նիւթիս հետազօտութեանը մէջ , մարդոց Աստուծոյ համար ձեւացուցած գաղափարներուն քննութենէն ծագեալ թեւադրութիւններով միայն մնացած չենք , որչափ բնականապէս ալ որ ձեւակերպեալ ըլլան այդ գաղափարներն կամ որչափ ընդհանրահանութիւն ալ որ ունեցած ըլլան : Աստուած ամենաբարին պատշաճ տեսաւ , իր մեծ ողորմութեամբ , իր Յայտնեալ խօսքով մեզի խօսիլ , եւ բանականութեան աղօտ եւ անստոյգ լուսոյն վրայ ներշնչելութեան լոյսն ալ հեղուլ : Նա ինքն յայտարարութիւն ըրած է մեզի թէ ինք ահա քիտոսիան իր մէջը բովանդակեալ ունի : Աստուածաշունչ մատենը վերծանողք անտարակոյս կրնան բազմաթիւ աստիճաններ միայն բերել , որոնցմով այս մեծ ճշմարտութիւնը բացատրեալ է : Հարիւր երեսուն եւ իններորդ Սաղմսը ամենընտիր եւ սքանչելի օրինակ մըն է սրբազան բանաստեղծութեան մէջ , այս նիւթիս , այսինքն Աստուծոյ մեծ եւ հիւանալի գիտութեանը վրայ ճառող : « Ով տէր՝ զիս քննեցիր ու ճանչցար , դուն գիտես իմ նրատելս ու ելլես . իմ խորհուրդս հեռուանց կ'իմանաս : Իմ շաւիղս ու պառկիլս կը քննես , ու իմ բոլոր ճամբաներս գիտես » : Սաղմսսերգուն ուրիշ տեղ մը Տէրօջը եւ անոր զօրութեանը մեծութիւնը պատմելն ետեւ , անմիջապէս կը յաւելու , թէ « Անոր խնամտութիւնը անհուն է » : Ասոնց նման տարբերութիւններ լի ու լի են Սուրբ Գրոց մէջ որոնց բացայայտած խնաստն այս է , թէ Ամենակալն

Ի կանխագիտութեան կամ ի նախատեսութեան Աստուծոյ :

Աստուած ամենայն էութեանց եւ իրաց եւ ամենայն զիպուածոց եւ փոփոխութեանց եւ եղելութեանց եւ որպիսութեանց անթերի եւ յստակ գիտութիւն ունի , թէ բան մը չկայ որ դուրս մնացած ըլլայ իր տեսութենէն , որ կը տարածի մինչ ի ծագս տիեզերաց եւ կը պարփակէ ամէնը միահազդն իւր մէջը :

Արդ՝ թէ որ Աստուած ամենագէտ է , հարկաւորապէս կը հետեւի որ ինքը կարող ըլլալու է ապառնիկն մէջ պատահելիք ամէն դէպքերն , ինչ որ ըլլան , նախատեսելու :

Եւ թող յիշուի հոս , որ Աստուած ճիշդ մարդոց ունեցած կերպովը հմտութիւն չ'ունենար իրերու վրայ , այսինքն է , յաջորդութեամբ , կամ իրերն իր մտքին տեսութեանը ներկայանալով իրարու ետեւէ յաջորդաբար . այլ՝ ընդհակառակն՝ այս կ'երեւնայ յաւատ իմն բանին եղելութիւնը , որ ամենայն գիտութիւն ունի նա իր մտքին խնացողութեանը եւ ըմբռնմանը մէջ միահազդն եւ միասնական կերպով . մի եւ անկրկիտ եւ անբաժանելի տեսութեամբ մտաց ամենայն ինչ պարփակեալ է իր հասողութեանը մէջ : Իրեն համար ոչ օրերու սկզբնաւորութիւն կայ եւ ոչ տարիներու վախճան . ոչ ներկայ , ոչ անցեալ եւ ոչ ապառնի : Եւ ուստի , եթէ անոր տիեզերարկան համապարփակ գիտութեան շրջանակէն դուրս ձգենք այն մասն կամ հատուածն զոր՝ մեր մտքին սահմանափակ տեսութեանը համար՝ ապառնի կ'անուանենք , իր ամենագիտութիւնը խնայն կը թերանայ ի կատարելութենէ , եւ պակասաւոր ու ծայրատեալ տեղութեան վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ մեր առջին : Վասնորոյ կը հաստատենք թէ Աստուծոյ ամենագիտութիւնը , որ բանակալութեան այնքան քաջածանօթ եւ ի Գրոց Սրբոց այնքան ճօխաբար բացատրեալ ճշմարտութիւն մըն է , կը բովանդակէ իր մէջը ԿՍՆ-ԽԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ վարդապետութիւնը , եւ թէ Աստուած ամենայն ապառնի զիպուածոց վրայ կատարեալ եւ յստակ գիտութիւն ունի :

79. Ասուծոյ կանխագիտութիւնը ուղղակի յայտնեալ է Սուրբ գրոց մէջ :

Աստուծոյ կանխագիտութիւնը կամ նախատեսութիւնը ոչ միայն իմանալի է իր ամենագիտութենէն , որ Սուրբ Գրոց մէջ կը սորվուի , այլ ուրոյն եւ որոշ կերպով ծանուցեալ է բազմաթիւ պարբերութեանց մէջ : Գերագոյն էն ինքը , Եսայի մարգարէին միջոցաւ իրեն ընծայեալ զրուցուածքի մը մէջ կը հաստատէ . « Ես եմ Աստուած , եւ ինձ մէ ուրիշը չկայ . ես եմ Աստուած եւ ինձի պէս մէկը չկայ , որ վերջինը սկիզբէն , որ դեռ չեղածը առաջուրնէ պատմեցի : » « Յայտնի է Տէրօջը իր բոլոր գործքերը աշխարհիս սկիզբէն հետէ » , կ'ըսէ Յակոբոս առաքեալ :

Եւ ո՛չ իսկ ընդհանուր ասութեանց վրայ միայն կայացեալ է Աստուծոյ կանխագիտութեան վարդապետութիւնը : այլ բազմաթիւ մարդարէութեանց օրինակներ ունինք, անոնցմով նկարագրեալ դէպքերն պատահելէն շատ երկար ժամանակ յառաջմանէ խօսեցեալ, որոնք մի ըստ միով կատարուած են : Զրհեղեղը, ի դէպ գալէն հարիւր քսան տարի յառաջ, մարդարէութեամբ կանխագուշակուեցաւ : կանխասացաւ թէ որդիքն Իսրայելի չորս հարիւր տարի գերութեան մէջ պիտի մնան : Սիրիացի Ազայէլին անգամ թ վարքը, եւ Պարսիկ Կիրոսին ձեռամբ գործուած ազատութիւնը մանրամասն ճշգրտութեամբ կանխասացեալ բաներ են : Բարիլոնի եւ Նինուէի կործանումն ալ, ասոնց կործանման հետ կցորդեալ բազմաթիւ պարագայներով, մարդարէացեալ յայտնուեցաւ կանխաւ : Գալուստն Յիսուսի Գրիստոսի, եւ՝ մասնաւորիւ՝ իր խնարհականութիւնը, փորձութիւններն, եւ մահը կանխասացաւ մարդարէից բերնով նոյն իսկ դէպքերուն պատահելէն շատ տարիներ եւ մինչեւ անգամ դարերով յառաջմանէ : Երուսաղէմաց կործանումն ալ սքանչելի օրինակ մըն է մարդարէութեան, որ իր մասնաւոր պարագաներովն զարմանալի կենդանութեամբ նկարագրեալ է հանդիպելէն շատ տարիներ յառաջմանէ : Այս եւ ասոնց նման եղելութիւններն զիտելնուս վրայ այս ծանօթութիւնը միայն յաւելուլ կ'ուզենք, եւ ասոր ուղղութեանը վրայ կատարեալ վստահութիւնուն ենալով հանդերձ, թէ այսքան բազմաթիւ եւ այսչափ մանրամասն եւ տեսակարար կանխասացութիւններ, այնքան ըման եւ ճշգրիտ կատարելութիւն գտած, անհնարին էր որ յայտնուէին, առանց զանոնք առ մեզ հաղորդող հեղինակին վրայ կանխագիտութիւն կամ նախագիտութիւն գտնուելու :

ՏՕ . Պէպրեու կանխագիտութենէն կամեցողութեանց կանխագիտութիւն իմանալի է :

Ասկէ ետքը՝ սա ալ պէտք է զիտել, որ անցեալ հատուածին մէջ յիշուածներուն նման մարդարէութեանց քուսմը եղող դէպքերուն, եթէ ամենը չըլլայ, գոնէ շատերը մարդկանց կամեցողութիւններէն կախեալ բաներ էին : Մարդկանց կամաւորական գործքերն ըսելով հարկաւորապէս այս կ'իմացուի թէ գործքերէն յառաջ կամական ներգործութեանց կիրառութիւնք ի դէպ եկած են : եւ անհնարին է որ ո՛ր եւ իցէ էակ՝ մարդոց գործքերը նախատեսէ, առանց միանգամայն անոնց հոգոյն մէջ ի դէպ գալիք կամեցումներն նախատեսելու : Իբր բացատրութիւն, կանխասացաւ առ Սքրահամ թէ իւր սերունդը Եգիպտոս պիտի երթան, եւ հոն պիտի բնակին : այլ այսպիսի կանխասացութենէ մը յայտնապէս կը հասկըցուի որ կանխասացողը

Ի կանխագիտութենէ կամ ի նախաստեարեանէ Աստուծոյ :

զիտեր այն ամէն պարագաներն, եւ մանաւանդ մասնաւորաբար այն ամէն շարժառիթներն եւ անոնց հետ կապուած այն ամէն կամեցումներն, որոնցմով այս շարժումը պիտի կատարուէր : Այսպիսի կանխասացութեան մը մէջ ի հարկէ բովանդակեալ կ'իմացուի զիտութիւն ոչ միայն նախագուշակեալ դէպքերուն անմիջական գործադիրներուն կամեցողութեանցը եւ գործոցը, այլ այն անձինքներունն ալ, որոնք այն դէպքերուն մէջ զիտուածական եւ հեռաւոր եւ անուղղակի կերպով միջամուտ պիտի ըլլային : Յառաջիկայ օրինակնուս մէջ խմանալի է թէ Իսրայելացոց զաղթականութիւնը կանխագուշակողը զիտեր Յովսէփի եղբարցը նախանձութիւններն, եւ զանիկայ Իսմայելացոց վաճառելով գործելու վատթար անգղամտութիւններնին : զիտութիւն ունէր նոյն իսկ Իսմայելացոց պէտքերուն, չահերուն, եւ շարժառիթներուն վրայ : եւ ալ ի՞նչ յիշենք ուրիշ բազմաթիւ անձանց եւ խմբակայ զիրքերն եւ պարագաները ու շարժառիթները, որոնց ամենքն պիտի կազմուէին անտարակոյս այն նախապատրաստական քայլերն ու միջոցներն, որոնցմով պիտի յառաջ գար մարդարէացեալ զարմանալի դէպքը :

Ամէն մարդ զիտէ որ ամենաերեւելի եւ նշանաւոր դէպքեր կատարուին շատ այնպիսի պարագաներէ, որոնք ամենաչնչին բաներ կ'երեւանան : Վարժապետ Աստուածաբանութեան Տօքթըր Տուայզի մէկ խօսքն է սա, թէ « ձանձի մը շարժումները կրնայ ամենապիտոյ եւ երեւելի անձի մը կեանքին վախճան տալ, կամ մարդու մը բովանդակ ապառնի զիտուորութիւններն փոխակերպել, եւ իր սերունդին բարքը՝ պարագաներն ու բախտը դարձնել այժմ եւ յախտանըս յախտենից » : Արդ՝ եթէ ասոնք ասանկ են, վայրկեան մը չենք կրնար ընդունել, թէ Աստուած կանխագիտութեամբ կը նախագուշակէ դէպքեր, առանց նախատեսութիւն ունենալու այն բոլոր պարագաներուն վրայ, մինչեւ անգամ ամենաչնչիններուն, որոնցմէ որ կրնան այն դէպքերն, որ եւ իցէ հնարաւորութեամբ, կախումն ունենալ : Մասնաւորապէս եւ ի վեր քան զամենայն, Ինքն մանրամասն եւ լիակատար հմտութիւն ունենալու է անոնց անմիջական գործադիրներն ըլլալու մարդկանց կամական ներգործութիւններուն կամ կամեցողութիւններուն վրայ : Մարդոց միջոցաւ կատարելու դէպքերու վրայ նախատեսութիւն ունեցած ատենը, ի հարկէ նախատեսութիւն ունենալու է անոնց կամեցողութեանը վրայ, իսկ այս բանը զիտնալն, առանց ինչ կերպ կամական ներգործութիւններ ընելիքնին նախատեսելու, անըմբռնելի բան մը, կատարեալ անտեղութիւն մըն է :

Յ1. Նախընթաց տեսութեանց բանաւորութեանը վրայ :

Այս տեսութիւններն որ յառաջ բերինք Աստուծոյ կանխագիտութեանը ընդարձակութեանը եւ մասնաւորականութեանը վրայ , բոլոր մարդոց հասարակ դատմանը եւ զգացումներուն բողբոջին ընդունելի եւ հաւանելի բան մըն է : Անօգուտ եւ անպիտան բան մը կ'ըլլար մեծացուցանել զԱստուած իբրեւ արարիչ ամենայն արարածոց եւ էակաց , եթէ չկարենար նախատեսել , թէ ինչ պիտի ըլլան ատոնց ամենուն արարչութեան արդիւնքներն , եթէ կարող չըլլար գիտնալ թէ արդեօք ատոնց գոյութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ թէ վնասակար իրենց եւ այլոց : Գոյութեանց վրայ հմտութիւն որ կ'ունենանք , ոչ միայն ատոնց ըստ ինքեան ինչ բաներ ըլլանին գիտնալով է , այլ նաեւ ինչ արդիւնքներ արտադրելին ճանչնալով : Եւ թէ որ Աստուած նախատեսութիւն չունի իր գործքերուն կամ ստեղծածներուն արդեանցը վրայ , ըսել է թէ՛ ինք ալ չի գիտեր ինչ է ստեղծածը , եւ թէ որ ինք իր ըրածը չի գիտեր , ուրիշ ո՞ր էակ կրնայ ճանաչողութիւն կամ գիտութիւն , ունենալ արարածոց վրայ : Այսպիսի Աստուած մը , զինքը ճշմարտապէս եւ կատարելապէս արարիչ ամենայն իրաց ենթադրելով , կարող կրնամը ըլլալ իր ստեղծած բաներուն կառավարութեան սանձերն ի ձեռին ունել : Մի թէ միշտ եւ հանապաղ տարակուսութեանց եւ շփոթութեանց մէջ պիտի չլինամք , եւ պիտի չստիպուէ՞ր , տիեզերաց գործաւնութիւններուն մէջ ի դէպ եկող ամէն մէկ դարձուածքի ստեան , իւր հիմնագիծներն փոփոխելու , եւ մէկը չյաջողելուն ուրիշ մը , եւ ան ալ ձախորդ գացած ատենը՝ մէկ ուրիշ մը կազմելու : Ստոյգ է , ուրեմն թէ Աստուածութեան լիակատար եւ անթերի կանխագիտութիւնը ուրացող վարդապետութիւնը մեծապէս կը նաւաստացընէ զգերագոյն էութիւնը : Ասանկով ինքը ամենաչնչին պարագաներու եւ փոփոխութեանց բերմունքէն կախեալ խեղճ բան մը եղած կ'ըլլար . եւ մէկ շամանդազի մը շարժումը (ինտոր որ հնարաւոր է որ մինչեւ անգամ այսպիսի շնչին նիւթ մը ամբողջ աշխարհի մը բախտը փոփոխութեան տակ ձգէ) կրնար շփոթել իր ամենախմաստուն գիտաւորութիւններն , եւ տակնի վրայ ընել իւր ամենողորմ նպատակներն :

Յ2. Այս տեսութեանց վերաբերումը առ կամքն :

Իսկ եթէ հաւանելի կերպով կը տեսնուի որ Աստուած կանխագէտ է ամենայն իրաց , եւ մասնաւորապէս մարդոց կամեցողութեանցը , ուրեմն ասկէ յայտնապէս այս կը հետեւի թէ կամական կարողու-

թիւնը կամ կամքը օրէնքներ ունի : Օրինաց ենթակայութեանը ներհականը , ինչպէս որ արդէն ծանուցուեցաւ , կատարեալ իրաւունքն է . եւ դիպուածականութիւն կամ ըստ դիպաց ներգործողութիւն ըսելն ալ , նախագիտելու կամ նախատեսելու հնարաւորութենէն դուրս բան մը ըսել է : Այն բանն որ կանխագիտեալ է , իբրեւ այսինչ ատենին կամ այսինչ տեղւոյն մէջ կամ այսինչ մասնաւոր պարագաներուն տակ պատահելի բան մը կանխագիտեալ ըլլալու է . եւ այն ներգործութիւնը կամ դէպքը որ ստուգեալ եւ իրաւ է որ պիտի ըլլայ այսինչ ատենին կամ տեղւոյն մէջ եւ կամ այսինչ մասնաւոր եւ որոշ պարագաներուն տակ , չի կրնար՝ որ եւ իցէ պատշաճութեամբ բանից՝ դիպուածական անուանիլ : Ապա որովհետեւ այն բանն որ կանխագիտեալ է , չի կրնար դիպուածական ըլլալ , եւ որովհետեւ մարդոց կամեցումներն յայտնապէս կանխագիտութեան ենթակայ իրեր են , ուրեմն կը հետեւի որ ըլլալու են այնպիսի որոշ օրէնքներ կամ սկզբունքներ , որոնցմով կամական կարողութեան ներգործողութիւնը կը կանոնաւորի եւ կը կառավարուի :

Յ3. Այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց համաձայնութիւնը Հոգւոյն Սրբոյ ազդեցութեանը վարդապետութեանը հետ :

Այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց հետ քանի մը մասամբ սերտ կապակցութիւն ունենալուն համար , պատշաճ կը համարինք հոս մէջ բերել Սուրբ Գրոց այն վարդապետութիւնը , թէ Աստուած՝ Սրբոյ Հոգւոյն ազդեցութեանց ձեռքովը կարողութիւն ունի , եւ երբոր իր նախախնամական վարչութեամբ յարմար կը տեսնէ , կը գործադրէ իր կարողութիւնը , մարդոց մտքերն լուսաւորելու՝ սրբացուցանելու եւ առաջնորդելու այս կամ այն բանին : Վերձանողը Աստուածաշունչ գրոց բնականապէս պիտի միտք բերեն հոս մեր Փրկչին այս նիւթիս նկատմամբ զրուցած քանի մը նշանաւոր խօսքերն , որ Յովհաննու Աւետարանին վերջին գլուխներուն մէջ գրուած են : — « Ես Հօրը պիտի աղաչեմ , եւ ուրիշ միսիթարիչ մը պիտի տայ ձեզի , որ յաւիտեան ձեզի հետ բնակի » : « Բայց միսիթարիչը՝ Սուրբ Հոգին , որ Հայրը իմ անունովս պիտի խրկէ , անկախ ձեզի բոլորը պիտի սորվեցնէ , եւ ինչ որ ձեզի ըսի՝ միտքերնիդ պիտի բերէ » : « Անոնք ալ Սուրբ Հոգիէն խրկուած՝ Սէլեկիա իջան » : — « Բայց Սօղոս , որ Պօղոս ալ կ'ըսուի , Հոգւով Սրբով լեցուած՝ աչքերը անոր վրայ տնկեց ու ըսաւ . Ով ամէն խաբերացութիւնով եւ խորամանկութիւնով լեցուած » եւ այլն : « Սուրբ Հոգիէն արգիլուելով որ Աստուծոյ խօսքը Սախայի մէջ չխօսին » : « Որոնք նաեւ կը խօսինք , չէ թէ մարդկային իմաստութեան սոր-

Օրենք կառնաց իրնացեալ

վեցուցած խօսքերովը , հասլա Հոգիին սորվեցուցածներովը » : « Աստուծոյ սուրբ մարդիկը Սուրբ Հոգիէն շարժուած խօսեցան » :

Բոլոր այս համարներէն , ու ասոնց նմաններէն հարկաւորապէս եւ յտտակ կերպով հասկըցուածն այս է որ , թէպէտեւ բնաւին տարակոյս չկայ մարդկայինս բնութեան բարոյական եւ կրօնական սաղարտամբեանը վրայ , սակայն եւ այնպէս մարդուս միտքն ընդ հովանեաւ ամենակարողին կը պարտաւորի եւ անոր ներգործութեանցը վրայ այսինչ չափ Աստուածային իշխողութիւնը կը բանեցուի , եւ հիմա ընդ հպատակութեամբ կը մնայ այն ամենագոր եւ ամենիշխան գերամբարձ տիրապետութեան :

Պ Լ Ո Ւ Ե Պ

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՅ ԻՄԱՅԵԱԼ Ի ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԵՆԷ ԿԱՄ ԿԱՆԵԱԳԻՏՈՒԹԵՆԷ ՄԱՐԳԿԱՆ

81. Մարդս ալ Աստուծոյ նման նախաեստութեան ընդունակ է :

Թերեւս առարկեն ոմանք , թէ Աստուածային Միտքը բոլորովին անբարոնելի եւ ի վեր քան զամենայն հասողութիւն անճառելի բարձր եւ գերազանց բան ըլլալուն համար , Անոր կանխազիտութենէն հանուած ձեռնարկութիւնը այնքան գոհացուցիչ չի կրնար ըլլալ : Աստուածային մտաց քանի մը մասամբ ի վեր քան զհասողութիւն մարդկան լինելն արդարեւ ճշմարտութիւն մըն է , եւ սակայն ատկէ շի հետեւիր որ մէկ ձեռնարկութիւն մը , որ Աստուածային բնութեան մէջ գոյ եղող եւ մեղի ծանօթ եւ հասկընալի ստորագիւլիքի մը վրայ հիմնեալ է , այդ պատճառաւ անբարոնելի կամ մինչեւ անգամ մթին եղած ըլլայ : Այլ , քիչ կամ շատ , որչափ կարեւորութիւն ալ որ ընծայուի այս առարկութեանը , մենք հիմա ուրիշ դիտողութեամբ մը հետադարձու պիտի սրարապինք սոյն նիւթս , անցեալ

Ի նախաեստութեան կամ կանխազիտութեան մարդկան :

գլխուն մէջ յառաջ բերուած դիտողութեանը արդարեւ հանգիտութիւն ունեցող , սակայն տարբեր տեղիքէ մը քաղեալ , եւ ամենուն հասկըցողութեանը ենթակայացող գիւրբմբանելի դիտողութիւն մը : Մարդս ինքը , իր ըմբռնումներն անտարակոյս որչափ սահմանաւորեալ եւ աղօտ ալ որ են , կանխագէտ է սաղառնիին , եւ նախատեսութիւն կ'ունենայ ի դէպ գալիք դիպուածոց վրայ , նման այն պաշտելի էութեան , որ արարչագործած է զինքը : Յիրաւի ոչ թէ հաւասար աստիճանաւ , այլ սահմանաւոր չափով մը : Եւ այս իրողութիւնն ալ հաստատութիւն կու տայ մեր փաստագրանութեանը զոր կամքին վրայով յառաջ բերելու ետեւէ ենք :

85. Մարդոց նախազիտութիւնը կամ նախաեստութիւնը իրենց վիճակին եւ գործոցը վրայով :

Նախ եւ առաջ , մարդիկ կրնան նախազուշակել (չենք ըսեր թէ կատարեալ ստուգութեամբ , եւ ոչ իսկ էականապէս պէտք ունին աստիկայ մեր ձեռնարկութեանը) իրենց վիճակը , գործքերն , եւ յաջողութիւննին սաղառնիին մէջ :

Ամենապարզ դէպք մը , իբրեւ բացատրութիւն , ձեռք առնենք : Մարդ մը միտքը կը դնէ Լոնտոն կամ Փարիզ երթալ , եւ կամ ուրիշ ատոնց նման վաճառաշահ քաղաք մը , հոն գործ մը տեսնելու նպատակաւ : Այս կերպ դիտաւորութեան մը գործադրութիւնը , թէպէտ եւ ատկէ ալ հասարակ եւ պարզ բան մը յիշելն դժուարին է , հարիւրաւոր եւ հազարաւոր կամեցումներ ի կիր արկանել կը պահանջէ : Եւ անտարակոյս իրական ճշմարտութիւն մըն է այս , թէ այն ի մտի եղեալ նպատակն չի կրնար գործադրուիլ մինչեւ որ այս բազմաթիւ կամեցումներն ի դէպ չգան : Եւ սակայն կը տեսնենք որ այս անձը յառաջ կերթոյ վատահարար , եւ իր հաշիւներն կ'ընէ առանց երկիւղի , այնպիսի զգացում մը ունենալով իր ներսիդին թէ ստուգիւ պիտի կարողանայ գործադրելու զանոնք :

Յայտնի է թէ իրեն յառաջ խաղացողութիւնը այս ենթադրութեամբ է , (թէպէտ եւ կրնայ ըլլալ որ նոյն միջոցին կատարեալ դիտակցութիւն ունեցած չըլլայ այդ բանին վրայով , եւ երբէք մտածութեան որոշ նիւթ մը ըրած չ'ըլլայ աստիկայ իրեն ,) թէ կամքին գործողութիւններն ի դէպ կու դան նոյնիչ եւ այնինչ որոշ եւ անխախտ սկզբբանց իշխողութեանը տակ . եւ մասնաւորապէս այլ եւ այլ տեսակ եւ այլ եւ այլ աստիճան շարժառիթներու աղբեցութեամբ : Եւ իր ձեռնարկած գործին վրայ զգուշութեամբ նայելով , եւ անոր մէջ բովանդակեալ թէ՛ շահու եւ թէ՛ պարտականութեան պահանջմունքներուն լաւ վերահասու ըլլալով , իր մտքին մէջ որոշումն եւ կամե-

ցողութիւն կ'ընէ ընելու ձեռնարկութեանը ընդհանուր հիմնադի-
ծին կամ դաղափարին նկատմամբ, առանց մինչեւ անգամ երկրա-
յութիւն մը մտքին մէջ ծնանելու ասոր վրայ թէ իր կամքին բոլոր
ապառնի. ներդործութիւններն ալ համաձայն պիտի դան ձեռնար-
կութեան ընդհանուր դաղափարին բովանդակած մանրամասն պա-
հանջմունքներուն. եւ թէ ըստ ժամանակին ամբողջ ձեռնարկու-
թիւնը ըստ ամենայն մասանց պիտի կատարուի: Իսկ արդ՝ ամենայն
վտանգութեամբ կը հաստատենք թէ անհնարին էր որ այս սյուսկէս
ըլլար, եթէ կամեցողութիւնք բոլորովին դիպուածական ըլլային.
այլով բանիւ՝ եթէ առանց օրինաց եղած ըլլային: Քանզի եթէ այս
վերջինն եղած ըլլար իրողութիւնը, մեր ճանապարհորդը կրնար նո-
վին հաւանականութեամբ Պաղտատ երթալ փոխանակ Լոնտրա եր-
թալու կամ Դեհրան երթալ փոխանակ Փարիզու, կամ ուր որ դի-
պուածական կամեցողութիւնք վարէին զինքը. եւ ճամբայ ելած ատե-
նը ինչ մասնաւոր գործ գործելու նպատակ որ ունէր, կրնար նոյն
հաւանականութեամբ ճիշդ անոր հակառակը բան մը կատարել ու
ետ դառնալ: — Եւ այս տեսութիւնն որ այս մասնաւոր դէպքիս
ասանկ կը յարմարի, ամէն շարժումն եւ հանապազօրեայ բազմա-
դիմի դիպուածոց եւ պարտականութեանց ամենուն ալ կը պատկա-
նի: Եւ ըստ ինքեան, եւ ուրիշ ամէն ձեռնարկութեան բոլորովին
անկախաբար, կատարեալ ապացոյցութեան մը վար տեղ չունի՝ ի հաս-
տատութիւն մեր ձեռնարկութեանը:

ՏԵ. Մարդոց նախաստուծիւնը ուրիշներուն գործերուն համար:

Երկրորդապէս, մարդիկ կարող են կանխատեսելու, մեծաւ չափով
ստուգութեամբ, ուրիշներուն վիճակը, գործքերն եւ յաջողութեան-
քը, որ պիտի ի դէպ գան գալու ատենի մը մէջ: Ասիկայ այնպիսի
նշանաւոր բան մըն է, որ ոչ անյաճախ պատճառ տուած է սա դի-
տողութեանը, թէ մարդկանց գործքերուն մէջ ալ մէկ կանոնաւոր
կարգ մը կայ, աստիճանաւ մը նման իրաց այն կանոնաւոր ընթաց-
քին, զոր ֆիզիկական արարչութեան մէջ անվրէպ կը տեսնենք:
Ամէն տեղ կը դտնուին այնպիսի մարդիկ, որոնց համար՝ այսինչ
տուեալ պարագայից մէջ այնինչ տեսակ ծառերուն բուսնելը որչափ
դիւրութեամբ որ կը նախատեսեն, նոյն չափով դիւրութեամբ եւ
առանց չիտթութեան կարող են կանխաւ ըսելու այնինչ տուեալ
պարագայից մէջ իրենց ընկերաց վարմունքին ճշդիւ ինչ ըլլալը:
Քանի մը օրինակներով դիւրին է բացատրել մեր միտքը: — Աղքատ
մարդուն մէկը իր դրացնութեանը մէջ բնակեալ ընչեզ այլ հաստա-
տուն եւ անտրքելի կծծի ազահ մարդու մը կը դիմէ, գումար մը

ստակ փոխ առնելու նպատակաւ, այլ առանց յօժարակամ ըլլալու
անոր սովորաբար առած հարկերին քսան տոկոսը վճարելու, եւ մի-
անգամայն անկարող ըլլալով մայր դրամին համար պէտք եղած երաշ-
խաւորութիւնը մատուցանելու: Ամէն մարդ զիտէ որ ազաւր իսկոյն
պիտի մերժէ աղքատին առաջարկութիւնը: Ասոր առանկ ընելիքը
խրարանչութեամբ կ'ակնկալէ եւ կը նախաձայնէ գրեթէ նոյնչափ
ստուգութեամբ, որով որ վեր նետուած քարի մը դարձեալ երկրիս
երեսը յնչալիքը կը նախազուշակէ: « Բանտարկեալ մը, կ'ըսէ Հիւսթ, որ
ոչ դրամ ունի եւ ոչ ուրիշ շահու նիւթ մը, յայտնի կը տեսնէ
իր վախճուտին անհարաւորութիւնը. եւ այս տպուորութիւնը
կ'ըլլայ իրեն, ո՛րչափ որ զինքը չըձայապատու պարխայներուն եւ եր-
կաթեայ վանդակներուն տեսութեան, նոյն չափով իր պահապան-
ներուն երկաթակամ յամառութեան. եւ ազատութեան համար ճիշդ
մը թափելու որ ըլլայ, աւելի կ'ընարէ բանալին քարերուն եւ եր-
կաթներուն վրայ բանիլ, քան թէ բանտապետաց անողքելի բնու-
թեանը վրայ: » Հիւսթին այս դրոյցը կարեւոր խօսք մըն է, եւ ան-
տարակոյս էականապէս ուղիղ է: Տարակոյս չկայ որ երբեմն կը պա-
տահի որ բանտարկեալը ջանադիր ըլլան փախչելու, իրենց պահա-
պաններուն կրիցը եւ կամքին վրայ ներդործելով. այլ ամենէն շատ
պատահած դէպքերն անոնք են, որոնց մէջ փախստեան ճգնողներն
լաւագոյն համարած են քարին եւ երկաթին խօսք հասկըցընելու,
քան թէ պահապաններուն: Անոնք այնպիսի լաւ վերահաստութիւն
ունին մէկ կողմանէ՝ շարժառիթի եւ կամեցողութեան, շահու եւ
պարտականութեան, եւ միւս կողմանէ կամքին առաջադրութեանցը
մէջնոցն եղող կապակցութեանը վրայ, որ իրենց վրայ պահապա-
նութեան ընելու կարգեալ անձանց բնաւորութեանը եւ վիճակին
վրայ ունեցած հմտութիւնովն կատարեալ անհարութիւն կը հա-
մարին իրենց փախուստը ի գործ դնել անոնց հետ միատեղ դաւա-
ղըրութիւն մը ընելով, եւ կամ անոնցմէ որ եւ իցէ կերպ օգնակա-
նութիւն մը ընդունելով:

ՏԶ. Ուրիշ ընձանի օրինակներ այս նոյն նախաստուծեան:

Իսկ մենք յառաջ երթանք մէկ քանի այնպիսի օրինակներ տալու,
որ սովորական դիտողութեանէ այնքան հեռի մնացած բաներ չեն:
Տօրթօր ֆլէյ հետեւեալ դրոյցը կ'ընէ մեր ընկերներուն վրայ ու-
նեցած մեր շարունական կախումն նկատմամբ: « Մեր կենացը ամէն
մէկ ժամուն մէջ ուրիշներուն կապաւնինք եւ ուրիշներէն կախուցն
ունինք. եւ անհնարին բան է քայլ մը առնելն, կամ՝ որ չարագոյնն

է՛ վայրկեան մը հանդարտ նստիլն , առանց այսպիսի ապաւինութեան եւ կախումի :

Ես հիմա հանգիստ նստեր գիրս կը գրեմ՝, ամենեւին չտարակուսելով (կամ յաւէտ՝ բնաւ չանվտանգանալով , եւ ուստի բնաւ ատոր վրայ մտմտութիւն մը չունենալով) որ մնազործը պիտի դրկէ իմ ապրսպրած միտս , իր մշակը պիտի առնէ բերէ զանիկայ , խոհարարս պիտի երիէ , եւ սպասաւորս առնէ վեր պիտի բերէ , եւ ժամը մէկին սեղանիս վրայ դրուած պիտի գտնեմ : » — Եւ այս անանկ բան մըն է որ շարունակաբար կը պատահի , ոչ միայն մեր կենացը պահպանութեանը համար պէտք եղած հանապազօրեայ կերակրոյն նկատմամբ , այլ հազարումէկ ուրիշ բաներու մէջ ալ : Վաճառականը իր Գարտուղարներէն կախումն ունի . գործարանապետը իր կարգ կարգ բազմաթիւ գործաւորներէն . մեծաքանակ գործ բռնած երկրագործը ուրիշներուն ձեռացը աշխատութենէն այնքան կախումն ունի , որ քան որ ինք իր ձեռքերուն վրաստակէն . նաու մը նաւապետը միշտ իր նաւատեսաց ձեռնհաս գործակցութիւնը ի հաշիւ կ'առնէ . զօրաց հրամանատարը ընդարձակ գումարտակներու եւ խումբերու խիստ նեղ ժամերու մէջ յետին աստիճան ճշգրութեամբ կատարելու խլրտումներուն կ'ապաւինի : Այսպէս է նաեւ ամէն դիրքի եւ վիճակի եւ ամէն կարգի մարդկանց մէջ , ինչպէս որ խրաքանչիւրօք , վայրկեան մը մտաբերելու աշխատութիւնը եթէ յանձն առնէ , կատարելապէս իր աչքին առջեւ կը պատկերանայ բանը եղածին պէս : Սակայն թէ որ բոլոր այս անձինքը սոսկ զխալուածով գործելու ըլլային , եւ առանց որ եւ իցէ անխախտ սկզբունքի մը նկատողութիւն ունենալու , թէ որ բոլորովին զխալուածական բան մը եղած ըլլար իրենց խոտմունքներն եւ դաշինքներն կատարելին կամ չկատարելին , գիւրիւն է տեսնել որ վայելչութեան եւ մինչեւ անգամ գոյութեան բոլոր աղբիւրներն իսկոյն կը կործանելին , եւ ընկերութեան հիմունքը երազապէս կը քայքայէին :

88. Կամքին ընդ օրինօք գործելուն իրողութիւնը բացատրեալ կամաւոր նուէրներու կանոնաւորումնէն :

Առ ի բացատրութիւն մեր առաջիկայ նիւթին , այսինքն թէ այսինչ չափ ստուգութեամբ կրնանք նախատեսել եւ գուշակել ուրիշներուն գործքերը ու վիճակը որ ի դէպ պիտի գան ապառնի ատենի մը մէջ , ընթերցողին մտադրութիւնը կը խնդրենք կարգ մը իրողութեանց , որ մէկ մասնաւոր սրակութիւն մը ունին : Ամէն մարդու մտադրութեան հանդիպած ըլլալու է անշուշտ այս մտտարիներուս մէկ յատկական հանգամանքն եղող բան մը , որ է այս , որ

բազմաթիւ բարեսիրական ընկերութիւններ կան կազմուած , եւ ասոնց ամենուն եկամուտներն բոլորովին կաճաւոր տուրքերէ կամ նրւէրներէ կախեալ են : Այլ թէպէտեւ իրենց եկամուտներն բոլորովին կամաւորական են , որ եթէ փորձը հակադարձը հաստատած չըլլար՝ շատ վնասեցուցիչ գործաւնութեան կերպ մը պիտի համարուէր այս դրութիւնը , այդ ընկերութիւններն իրենց գործաւնութիւնները կարգի կը դրնեն գրեթէ կամ բոլորովին այնպիսի վստահութեամբ մը , որպէս թէ հաստատուն դրամադրութիւն մը ունեցած ըլլային անով գործելու : Աստուք քարոզիչներ կը հանեն , դպրոցներ կը հաստատեն , Աստուածաշունչ մատուաններ կը թարգմանեն , անձանօթ ծովեր , ծոցեր եւ ցամաքներ կ'որոնեն , դաղթականութիւններ կը հաստատեն , եկեղեցիներ կը կառուցանեն , եւ ուրիշ բազմաթիւ կարեւոր եւ բազմաթիւ գործերու ձեռք կը դարնեն , առանց ստակ մը դրամադրութիւն ունենալու , բայ ի կամաւոր նուէրներէ հաւաքելի ստակէն : Իրենց ճշմարիտ դրամադրութիւնը՝ այսինչ տղւեալ պարագաներուն մէջ մարդկային մտաց գործողութիւններուն ինչ ըլլալիքին վրայ ունեցած հմտութիւնն է : Այդ ի հաշիւ առեալ պարագաներուն իրենք լաւ տեղեկութիւն ունին . եւ ատով կը կարողանան այսինչ չափ ատենի մէջ որչափ եկամուտ ընդունելիքնին նախատեսելու գրեթէ այնքան ճշգրութեամբ , որքան որ իր ձեռքին տակը արդէն իսկական դրամադրութիւն մը առ սրատրաստի ունեցող երկրագործ մը կամ վաճառական մը կրնայ ճշգրութեամբ հաշիւ ընել ըլլալիքը : Այս գիտելիքը , միւսներուն հետ մէկ տեղ եւ անոնց նրման շարժանքներ , թէ մարդուս կամքը ընդ օրինօք կը գործէ :

89. Խորագիտութիւն անհասկան քառուց վրայ կարծիք կամ գաղափար ձեւացնելուն մէջ :

Այժմ պիտի հրաւիրենք ընթերցողին մտադրութիւնը այս գլխուն մէջ բացատրուած նիւթին վերաբերութիւն ունեցող մէկ ուրիշ իրողութեան մը , որ ոչ միայն ինքնին խիստ հետաքրքրական բան մըն է , այլ եւ մտադրութեան արժանաւորութիւն ունեցող ձեռնարկութիւն մ'ալ է : Անսովոր բան չէ երբեմն այնպիսի մարդոց պատահիլ , որոնց վրայ տեսակ մը նրբամտութիւն կամ խորագիտութիւն կը տեսնուի անհատից բարուցը կամ բնաւորութեանը վրայ կարծիք ձեւացնելու մասին , որոց համար երբեմնակի աշխարհաբեկ եւ ծարրածանալ կամ ծարր հասկացող են կ'ըսուի , կամ ուրիշ այսպիսի ատութեամբ կը բացատրուի իրենց ճարտարամտութիւնը : Այս գիտութիւնը անտարակոյս ամեն մարդ չափով մը կ'ունենայ . այլ երբեմնակի այնպիսի անձինք կը գտնուին , որոնք այս տաղանդը խիստ

բարձրաստիճան գորութեամբ կը կրեն իրենց վրայ : Ոմանց նկատմամբ կրնայ մինչեւ անգամ իրաւամբ ըսուիլ որ այս ձիրքերնին , ճարտարական նախատեսութեան եւ կանխատեսութեան ոչ միայն երեւոյթ թրն զդեցած է , այլ եւ անոր բնութեանն ալ մտնեցած է . եւ երբ որ այս աստիճան խորագիտութիւն կ'ունենայ մէկը , ամեն մարդ գիտէ որ ատիկայ մեծ գորութիւն եւ մեծ արժէք ունեցող տաղանդ մը եղած կ'ըլլայ : Ճէնչեմացի Մր . Տիւման մատենագիրը՝ Միրապոյի Յիշատակարանը անուանեալ իր գործին մէջ այս ձիրքին մէկ խիստ նշանաւոր պատկերը կը նկարագրէ : Այդ հռչակաւոր մարդուն քաղաքական կեանքին վրայով խօսելով , մասնաւորապէս մարդոց վրայ ունեցած գիտութիւնը եւ իր քաղաքական նախատեսութիւնը մէջ բերելով , յառաջ կ'երթայ իր նկարագրութեանցը մէջ եւ կ'ըսէ . Այն նոյն բնագիտական թափանցող նրբամտութիւնովն էր որ Միրապոյ այնքան դիւրութեամբ երեւան կը հանէր ազգային ժողովին ըզգացմունքներն , եւ այնքան յաճախ շփոթութեան մէջ կը ձգէր իր հակառակորդներն , անոնց գաղտնածածուկ շարժառիթներն ի յայտ բերելով , եւ մեծ զուշաւորութեամբ թագուն պահէր ուղած բաներնին մէկիկ մէկիկ անոնց առջեւը պարզելով : Կը թուէր թէ չկար մէկ քաղաքական մտիժ եւ խրթին խնդիր մը , զոր ինքը չի կարենար ըրծել : Ամենէն ներքին գաղտնածածուկ բաներուն խի եւ խի խեղամուտ կ'ըլլար , եւ իր խորագիտութիւնը միայն՝ աւելի պէտքի կը ծառայէր իրեն , քան թէ բազմաթիւ լրտեսք թշնամոյն բանակին մէջ : Ես երբեմն իր դատումներուն խտտութիւնը ատելութեան կամ նախանձու կու տայի , այլ հետագայ դէպքերն կ'արդարացնէին զանոնք . եւ ժողովին մէջ կարեւորութիւն ունեցող մէկ մարդ մը չէր գտնուեր , որուն բարուցը բովանդակութիւնը Միրապոյին անոր վերայ ձեւացուցած գաղափարին համաձայն չղար » :

« Այս բնական ձիրքն , այս թափանցողութեան հանձարն ի դատ , նաեւ այս ալ կար , որ իր կեանքը այնքան յուզմունքներու հանդիպած էր , եւ մարդկային գոյութեան ծովուն պէտքը վրայ , ինտոր որ ինք սովոր էր ըսելու , այնքան տատանած էր , որ աշխարհի եւ մարդոց փորձառութեանը նկատմամբ խիստ ընդարձակ հմտութիւն մը ունեցեր էր : Վայրկենի մը մէջ կ'իմանար որ եւ իցէ մասնաւորութիւն մը ունեցող բարբի մը ամենայն տեսակաւորութիւններն . եւ իր գիտողութեանցը արգասիքը արտայայտելու համար յատկական լեզու մը հնարած էր , որ իրմէն ի դատ ուրիշ մէկը հազիւ կրնար հասկընալ . բռտեր ունէր , որոնցմով կը նշանակէր եւ կը բացատրէր տաղանդներու , որպիսութիւններու , առաքինութիւններու կամ մղութիւններու կոտորակներ , — կէսեր եւ քառորդներ — , եւ մէկ նայուածքով կրնար իմանալ ամէն մէկ իրական կամ երեւութական

ներհալութիւն : Յուցամարտութիւնն , ծպտեալ փառասիրութիւնը , կամ ոլորտապտոյտ խեղաթիւր գործողութիւն մը որ եւ իցէ պատկերով չէր կարող իր առջեւն ելլելու , եւ իւր թափանցանց սրտեստութեանն սրժելու ազատելու . այլ նա կարող էր նաեւ բարի յատկութիւններն ալ իմանալու , եւ մէկը չկար որ իրեն չափ յարգանք մատուցանէր ողջ եւ սուրբինական բարուց » :

Հարկ չենք տեսներ բան մը աւելցնելու այս տեղս , ցուցնելու համար թէ ինչպէս այս օրինակն , եւ ուրիշ ասոր նմաններն կապակցութիւն ունին մեր հետագոտած նիւթին հետ եւ բացատրութիւն մըն են անոր :

Պ . Նախաստուրքիւն գործոց եւ բարուց ժողովրդոց եւ ազգաց վրայ :

Չախազանցութիւն ըրած չենք ըլլար , եթէ ըսենք , որ մարդիկ կարող են նախագուշակել մեծաւ չափով ստուգութեամբ , ոչ միայն անհատից վարմունքը՝ այնինչ տուեալ պարագաներուն մէջ , այլ նաեւ մարդկանց ամբողջ դասերու . եւ մինչեւ անգամ ազգաց ունեւնալու վարմունքն ալ ապագային մէջ : Ասոր համար է Լորտ Պէյքընի բրած սա գրոյցքը , որ միանգամայն բանաստեղծական է եւ փիլիսոփայական : « Ժողովրդեան հովիւներն » , կ'ըսէ , « պէտք է որ վերահասու ըլլան որչափեան մէջ քրիստոնէական կանխագուշակ նշաններուն . հեռուանց եկող խորին հողմածայներն , եւ ծովերուն երեսցող հանգարտաշարժ ուղղոյցներն շատ անգամ կարապետ կ'ըլլան փոթորկաց » :

Իսկ մենք կրնանք յառաջ տանիլ այս դիտողութիւնը առ ինչ ինչ մասնաւոր իրողութիւնս , որոնք մտադրութեան արժան բաներ են : Օրինակի ազգաւ՝ հասարակաց ընտրութեան եւ քուէարկութեան արդիւնքներն շատ անգամ կ'ըլլայ որ իրեւ որոշեալ եւ կատարելագործեալ հաշուուն , մինչեւ անգամ քուէարկութեան օրը դեռ չհասած . թէպէտ եւ այս կերպով ձեւացեալ մակարերութիւններն հիմնեալ կ'ըլլան ըստ մասին՝ մարդկանց ամբողջ դասերու նկատմամբ ձեւակերպեալ գաղափարաց վրայ , որոնք թէ իրենց զբաղմունքներովն՝ թէ իրենց շահերովն եւ թէ իրենց նախապաշարմունքներովն կը տարբերին մէկ մէկէ :

Դարձեալ , հասարակաց կամ ազգային արժէտումներու վրայ եղող աւելտուրներն շատ անգամ մեծամեծ փոփոխութեանց տակ կ'ընան այն գաղափարներուն կամ կարծիքներուն պատճառաւ , զորոնք այդ կերպ աւելտուրի զբաղեալ անձինք կարող կ'ըլլան ձեւացնելու տէրութեանց եւ ազգաց բռնելու ընթացքին վրայով ապագային մէջ : Ուրիշ նշանաւոր օրինակ մըն ալ , ժողովրդոց վարմունքին վրայ

եղած նախատեսութեան կամ կանխադիտութեան, այն դրամական հաշուողութիւնն է, որ կառավարութիւններն կ'ընեն: Յայտնի է որ վաճառականութեան դրուած ստացուածոց գումարը կամ քանակութիւնը, այդ ազրիւրէն տէրութեան գանձը մտնելու եկամուտովը միատեղ, ամէն տարի կանխաւ հաշիւի կ'առնուի ի կողմանէ գանձային պաշտօնէից ամենայն քաղաքակիրթ ազգաց, եւ իրենց ըրած հաշիւներն խիստ մեծ ճշգրտութիւն կ'ունենան:

Բոլոր այս բաներն վճարար կը ցուցնեն որ մարդոց գործքերն, թէ անհասանելուն եւ թէ խումբերու կամ հասարակութեանց գործքերն, սոսկ դիպուածի կամ պատահարի ճգուած բաներ չեն:

ՊԻ. Ապացոյց այն կանոնաւորութենէն որ դիտելի է ոճրագործութեանց մէջ:

Ոճրագործութեանց վիճակագիրներն, ինչպէս նաեւ մարդկանց դրաղմունքներուն եւ վարուցը նկատմամբ եղած բոլոր վիճակագրական վնասութիւններն, բացատրութիւն մը կ'ընծայեն մեր քննած նիւթին: Ընթերցողը կրնայ վերծանել որ եւ իցէ այս կերպ վիճակագրական հեղինակութիւն, որ ընդհանրապէս քաղաքակիրթ Տէրութեանց մէջ տարուէ տարի ի լոյս կ'ընծայուի: Այս կարգէն եղող գրուածքներէն եւ հրատարակութիւններէն կը տեսնուի որ, այն ինչ տուեալ պարագաներուն տակ մարդկային բնութիւնը անտարակուսելի բերմունք մը կամ հակամիտութիւն մը կ'ունենայ ոճրագործութեան, մինչու այսինչ աստիճան: Եւ այս հակամիտութիւնը, ոճրագործութեանց վիճակագրական ցուցակներուն ընծայած եղելութիւններն խնամով իրարու հետ բաղդատելով, կը գտնենք որ այն աստիճան որոշ եւ ստոյգ է, որ մէկ մարդ մը կրնայ ի սկզբան տարւոյն նախագուշակել կամ կանխաւ ըսել թէ բոլոր տարւոյն մէջ քանի հոգի ոճրագործութեանց դատարանները պիտի բերուին, ատոնցմէ քանի հոգի պիտի արձակուին, եւ քանին պիտի դատաւարաւորուին ի մահ, եւ քանին ի թի ցկեանս կամ այսքան տարի, եւ քանին առանձին բանտարկութեան, եւ շատ ուրիշ ասոնց նման բաներ. եւ ասիկայ կրնայ ըլլուիլ մեծ աստիճան ճշգրտութեամբ եւ ստուգութեամբ. հաւանականաբար աւելի մեծ ստուգութեամբ, քան թէ Տէրութեանց Գանձային Պաշտօնէութիւններն կրնան իրենց տարեկան հաշուողութիւնը ընել ազգային եկամտից եւ ծախուց նկատմամբ: Եթէ վիճակագրական ցուցակներ չինուէին ամէն արհեստի՛ գործառնութեան եւ զբաղմունքի նկատմամբ, երկրագործաց՝ կոշկարարաց, դերձակաց, վաճառականաց, եկեղեցականաց, եւ ամենայն կարգի մարդկանց համար, ասոնց նմանօրինակ արդիւնքներ յառաջ կու գային. ըսել կ'ուզենք թէ շատ մօտաւորութեամբ կրնա-

յին զրուցել կանխաւ, տար՝ քան՝ երեսուն՝ քառասուն կամ մինչեւ հարիւրսուոր տարիներ յառաջմանէ, թէ այսինչ տուեալ տեղւոյն մէջ եւ այնինչ տուեալ պարագաներուն տակ քանի՛ հոգի հողագործութիւն պիտի ընեն, եւ քանի՛ հոգի երկաթագործութեամբ պիտի զբաղին, քանին վաճառականութեան պիտի պարապին, եւ քանին ուրիշ զբաղմունքներու, — Պէտք է գիտել որ այս նիւթիս վրայ մեր ունեցած այս տեսութեանը համար մասնաւորապէս չի կրնար ըսուիլ թէ սոսկ հայեցողական կամ կարծիքական է: Եւ մարդկային մտաց կազմակերպութեանը, մասնաւորապէս այժմու մեր հետազոտութեանը նիւթ եղած մասին՝ այսինքն է կամբին՝ հետ այս տեսութեանս ինչ կապակցութիւն ունենալը ընթերցողք շատ յստակ կրնան տեսնել:

Գ Լ Ե Ո Ւ Ե.

ՕՐԷՆՔ ԿԱՄԱՅ ԻՄԱՅԵԱԼ, ՆՈՅՆ ԻՍԿ ԻՐ ԲՆՈՒԹԵԱՆԸ ՄԷՋ

ՊԶ. Կամբին ընդ օրինօք հպատակութեան վարդապետութիւնը հաստատելի զիտակցութենէ:

Յառաջ երթանք այժմ այս հետաքրքրական նիւթիս վերաբերեալ ուրիշ դիտողութեանց, որոնցմով նոր եւ քիչ մը աւելի որոշ եւ տեսակարար կերպարանք մը պիտի զգենու իր վրայ: Թէ որ արժան զգուշաւորութեամբ քննելու ըլլանք, պիտի գտնենք որ Կամբին օրէնքներն յստակ կերպով պարփակեալ են բուն իսկ իր բնութեանը մէջ: — Սակայն այս առաջարկութեան իմաստը բացատրելէս եւ ունոր ճշմարտութիւնը ցուցնելէս առաջ, մէկ ծանօթութիւն մը ունինք սպաւ. այսինքն թէ, Կամբին ընդ օրինօք ըլլալուն վարդապետութիւնը հաստատեալ է ի գիտակցութենէ: Ստոյգ է այս, եւ մենք ամէնս մեր ներքին պարձառութեանը վկայութիւնը ունինք ասոր ստուգութեանը, թէ կամեցողութեան շարժառիթներու մէջ տեղը ճշմարիտ յարաբերութիւն մը կայ, ինչ որ ալ ըլլայ այդ յա-

րաբերութիւնը եւ որչափ դժուարին ալ որ ըլլայ անոր ինչութիւնը բացատրելը: Իբրեւ ընդհանուր հաստատութիւն մը մէջ կը բերենք, (վասն զի հոս մեր խօսքը սյնալիսի գործքերու վրայ չէ, որոնք ստէպ ստէպ կրկնուելուն պատճառաւ, զրեթէ մեքենական բաներ եղած են, եւ ոչ ալ այնպիսեաց վրայ՝ որ բոլորովին չնշին եւ աննշան բաներ են,) որ ոչ ոք իր ներսիդին կամեցողութիւն մը ի դէպ գալուն զիտակից կ'ըլլայ, առանց նոյնժամայն զիտակից ըլլալու մէկ նախընթաց բանի մը հմտութեանը, որ այն ի դէպ եկեալ հետեւորդ կամեցողութեանը առիթը՝ շարժառիթը՝ կամ պատճառն եղած է: Եւ թէ որ այս սյսպէս է, ուրեմն զիտակցութեան վիայութիւնը կրնանք տիրապէս յառաջ բերել ի հաստատութիւն այն ընդհանուր նախադասութեանը, զոր փաստաբանելու ջանալիք եղած ենք:

93. Նոյնը հաստատեալ այս իրողութենէն որ կամքը ինքնին առանձինն ննթակայութիւն չունի, այլ մտքին մէկ ստորոգելիքն է:

Իսկ այս գլխուն մէջ պարզաբանուելու բուն իսկ մեր նիւթին դաւով, այսինքն թէ կամբին օրէնքներն նոյն իսկ իր բնութեանը մէջ պարփակեալ են, կը ծանուցանենք թէ կամական կարողութիւնը ինքնին մէկ էակութիւն մը չունի, այլ յաւէտ ուրիշ բանի մը կցորդը կամ յարակիցն է, այլով բանիւ՝ ինքը չէ եւնակա՞ն, որ աւելի պատշաճութեամբ անոր կը պատշաճէր անկախութեան պահանջումներ ընել, այլ սոսկ ստորոգելիքն մը ստորնագոյն յարաբերութիւն ունի առ ենթակայն, որ է մեր հոգեղէն բնութիւնը: Որովհետեւ կամքը յայտնապէս այն որոշ եւ կազմակերպեալ գոյութեան՝ զոր հոգի կամ միտք կ'անուանենք, շատ ստորագելիքներուն միայն մէկ հատն է, ուրեմն հարկաւորապէս հպատակելու է բոլոր այն պայմաններուն՝ զորոնք այդ առնչութիւնը կը դնէ իր վրայ: Թէ որ կամքը, ըստ իւր հասարակ պայմանաց, ոչ միայն ազատ է, (մէկ ճշմարտութիւն մը որ ամենայն մտադիւրութեամբ եւ կատարելապէս ընդունելի է,) այլ նաեւ կատարելապէս զիպուածական կամ ըստ պատահման ներգործութեան ալ ձեռնհաս է. թէ որ ոչ միայն ստիպողութենէ անկախ է, այլ ամեն կանոնաւորիչ վերատեսչութենէ եւ զստիպողութենէ ալ բացարձակապէս զերծ է, թէ որ եւ ոչ մէկ սկզբունք մը, ինչ որ ըլլայ ըլլայ, իր բազմատեսակ ներգործութեանցը վրայ կը տիրէ, եւ զանոնք կարգի կանոնի տակ կը պահէ. ապա ուրեմն, որչափ վերահասութիւն որ ունինք այս բանիս մէջ՝ գիտցածնիս այս է, որ անիկայ յայտնապէս այն մեր միտք կամ հոգի անուանած ամբողջին ոչ միայն սոսկ մէկ ստորագելիքը կամ մէկ մասն

է, այլ պէտք է որ ինքն ըստ ինքեան որոշ գոյութիւն մը համարուի: Իսկ թէ որ ասանկ չէ, եւ կամքը ճշմարտապէս մէկ ստորագելիք մըն է, ինչպէս որ անտարակոյս անանկ է, ուրեմն՝ ուրիշ ամէն ստորագելիքի նման հարկաւորապէս ստորակարգեալ է հիմնական պայմանաց այն գոյութեան կամ էակութեան, որուն որ կը վերաբերի. եւ բանին բնութենէն՝ կարող չէ ընել այն պահանջմունքներն բոլորական անպատասխանատուութեան եւ անկախութեան, որոնք երբեմնակի ընծայուեր են իրեն:

94. Նոյնը հաստատեալ այս իրողութենէն, որ կամբին ամէն մէկ կիրառութիւնը առարկայի մը ներկայութիւն կը ցուցնէ:

Պրնանք նաեւ ձեռնարկութիւն բերել ի հաստատութիւն հետազոտեալ նիւթիս, կամքին կիրառութեանցը կամ կամեցողութեանց ինչութեանը քննութենէն: Թէ որ ուղիղ վերահասու եղած ենք բանին, նոյն իսկ կամեցման գաղափարին մէջ մէկ նախընթաց առարկայի մը ներկայութիւն իմանալի է: Այլով բանիւ, կամքին ներգործութեանը մէկ պայմանը կամ օրէնքն է այս, որ չէ կրնար կամեցում ընել, առանց այդ կամեցումը մէկ առարկայի մը վերաբերելու: Որ եւ իցէ տուեալ դէպքի մը մէջ, կատարելապէս յայտնի է որ չի կրնար որոշողութիւն մը կամ վճռահատութիւն մը ըլլալ, առանց իր մը գլխունուելու, որ անոր վրայ ըլլայ կամական որոշումը. չի կրնար կամաւորական հրամանատուութիւն մը ըլլալ, առանց հրամայուելու բանի մը. այլ որովհետեւ այս խօսքերուն ամէնն ալ կամեցում կամ կամեցումն կը նշանակէ, քաջայայտ է ուրեմն, որ անհնարին է որ կամեցում մը ըլլայ՝ առանց առարկայի մը՝ առ որ կամքին ներգործութիւնը ուղղուի: Յիշողութեան, բաղձանաց, զուգորդութեան եւ սոցին նմաններուն համար ինտոր որ է բանը, նոյնն է կամքին կամ կամեցողութեան համար ալ: Կարելի չէ որ յիշողականին մէկ ներգործութիւնը ի դէպ գայ, առանց յիշուած բան մը ըլլալու. չի կրնար բաղձալ ըսուած բանը ի դէպ գալ, առանց բաղձացեալ բանի մը. չի կրնար զուգորդական ներգործութիւն մը ըլլալ առանց ենթակայի մը կամ առարկայի մը որ անոր յարակիցի զուգորդական սկզբունքը: Իսկ եթէ, ըստ ընդհանրական ընդունելութեան եւ հաւանութեան, բոլորովին սոսկ անտեղութիւն է յիշելութեան եւ բաղձալու եւ զուգորդութեան խօսք ընել, առանց առարկայի մը գոյութեան, որ անոր ուղղուած ըլլան այդ ներգործութիւններն, սակէ բացայայտօրէն այս կը հետեւի որ կամեցումն առանց առարկայի ենթադրելն ալ ճիշդ նոյն տեսակ անտեղութիւնն է: Ասիկայ

Օրենք կանսց խնացեալ

բացարձակապէս անհնարից կարգէն է . անանկ բան մըն է որ նոյն իսկ մտքին բնութիւնը զայն ի բաց կը մերժէ :

Իսկ եթէ կամեցու մը ամէն դէպքի մէջ՝ առարկայ մը կ'ունենայ , ուրեմն անուրանալի բան է որ իր ներդրութիւնը՝ ամէն դէպքի մէջ՝ օրէնքի մը ենթակայացած ըլլալու է : Այս առարկայ ըսածնիս , որ առանց անոր կամեցումն չի կրնար ըլլալ , ի հարկէ՝ կամեցումն դոյութեանը մէկ պայծառն է : Եւ այս ալ քաջայայտ է , թէ ամէն բան՝ որ ներդրութեան մը պայման է , մէկ մտքով մը (եւ կրնանք յաւելուլ , թէ ճշմարիտ եւ խիստ կարեւոր խմատով մը) օրէնք մըն է այն դոյութեանը կամ կարողութեանը , որ կ'արտադրէ այդպիսի ներդրութիւն մը : Եւ ուստի՝ կամքը , նոյն իսկ իր բնութեամբը , ենթակայ է օրինաց :

95. Նոյն հաստատեալ նաեւ այս իրողութենէն , որ կամքին ամէն մէկ կիրառութենէ շարժառիժի մը ներկայութիւն իմանալի է :

Դարձեալ , կամքին բնութիւնն այնպէս է , որ իր կիրառութեանը մէջ ոչ միայն առարկայ մը ունենալու է , առ որ վերաբերմամբ դորձէ , այլ նոյնչափ կարեւորութեամբ նաեւ շարժառիժի մըն ալ ունենալու է ներդրութեան : Իսկ մեր խօսքն հոս ներքին կամ ենթակայական շարժառիժին վրայ է , արտաքին կամ առարկայական շարժառիժէն որտեղով : Այս մտք է որ կ'ըսենք , թէ ինչպէս որ առարկայ մը պէտք է , նոյնպէս եւ շարժառիժ մը պէտք է կամքին ներդրութեանը իբրեւ անհրաժեշտ պայման : Թէ որ ասոնց մէկը կամ միւսը սրակասի , անհնարին է տեսնել թէ ինչպէս կամական շարժում մը կարելի կ'ըլլայ ի դէպ գալ :

Դիր որ եւ իցէ առարկայ մտքին ասջեւը . որոշակի խնդիր մը ըրէ այս , թէ այն առարկան ձեռք բերուելու է . որչափ ատեն եւ որքան բազմադիմի խորհրդածութիւններով որ կ'ուզես մտածէ անոր վրայ երկարօրէն . եւ մինչեւ որ մտքին մէջ դոյութիւն չունենայ այն յատկական մտաւոր հանգամանքն որ կ'անուանենք շարժառիժ , այսինքն է մէկ կերպ մը Բաղձանք կամ Պարտազգացութիւն , կամական կարողութիւնը անփոփոխապէս եւ յաւիտենապէս անշարժ կը մնայ , Վասնորոյ կամքին մէկ ուրիշ օրէնքն է այս , որ բուն իսկ իւր կազմակերպութենէն կամ բնութենէն կը ծնանի , ՈՐ ԱՆԻՎԱՅ չի ներքործէր ԲԱՅՑ ԵՐԻ ՄԻԱՅՑ ՇԱՐՃԱՌԻՐՆԵՐՈՒ ԷՅՑ ԿՍՊԱՅՑՈՒԹԵԱՐ :

Շարժառիժներու նիւթը , կամքին վարդապետութեանցը մէջ , խիստ հետաքրքրական եւ կարեւոր նիւթ մըն է : Իսկ հոս ըրածնիս սոսկ մէկ ակնարկութիւն մըն է ատոր վրայ , վասն զի ասկէ ետքը հարկ պիտի ըլլայ այդ նիւթը կրկին ձեռք առնել :

Նոյն իսկ իր բնութեանը մեջ :

Եւ աւելի մասնաւորիւ զայն քննութեան ենթարկել : Սակայն այսչափ չըսած չենք կրնար անցնիլ , թէ արտաքին կամ առարկայական շարժառիժը (աւելի պարզօրէն եւ ճշգրիտ խօսելով , ԱՌԱՐԿԱՆ ինքը) Իմացականութեան ձեռամբ կը գրուի կամքին ասջեւը : Իսկ ներքին կամ ենթակայական շարժառիժը , որն որ՝ փոխափայլական ճշգրտութեամբ՝ ճշմարիտ շարժառիժն է , Զգացողութեանց ձեռքով կը ներկայանայ կամքին ասջեւը : Առաջինը՝ կամքին շարժումին դէպ ինչ բանի ուղղուելիքը ցոյց կու տայ . երկրորդը՝ եղած շարժումին մերձաւոր պատճառն կամ խարխիսն ինչ ըլլալը երեւան կը բերէ : Երկուքն ալ , ինչպէս որ ըսինք , անհրաժեշտ պէտք են կամքին ներդրութեանը . այլ այս պարագան , որ մէկը Իմացական է եւ միւսը Զգայական՝ ըստ ծագման իւրեանց , յաւիտեան կ'որոշէ եւ կը զատէ զանոնք իրարմէ :

96. Նոյնը հաստատեալ նաեւ այս իրողութենէն , որ կամքին ամէն մէկ կիրառութենէն հաւասք իմանալի է :

Այս յառաջ բերած դիտողութիւննիս , գիտենք որ , արդէն գործոյս այս Երրորդ Մասին մէկ ուրիշ գլխուն մէջ բացատրած գիտելիքներնուս մէկ կրկնութիւնն է ըստ իմիք . վասնորոյ զանոնք առաւելագոյն համառօտարանութեամբ պիտի անցնինք :

Կամքին իր բնութեանը մէջ պարփակեալ մէկ ուրիշ օրէնքն ալ , եւ զոր արդէն այլով անթիւ գիտած ենք , այս է , որ ՀԱՒԱՏՔԸ ԿԱՄԵՏՄԱՆ ՄԷԿ ՊԱՅՄԱՆՆ Է : Այլով բանիւ , անհնար է որ կամական ներդրութիւն մը կամ կամեցում մը ի դէպ զայն՝ որ եւ իցէ բանի նկատմամբ , ասոնց ասորձան մը հասարակ կամ վարստութեան՝ կամեցեալ բանին յետո՛ք բերուելուն հնարաւորութեանը կամ բորժարականութեանը վրայ :

Չենք կարծեր որ կամքին ներդրութեանը այս օրէնքը վէճի նիւթ մը ըլլայ : Ո՛վ որ փորձը ընելու ըլլայ . ո՛վ որ ջանադիր ըլլայ կամեցողութիւն մը ընելու՝ որ եւ իցէ առարկայի վերաբերմամբ՝ որուն համար որ կատարելապէս հաւատայ եւ գիտնայ որ իր կարողութենէն դուրս բան է , (օրինակի ազգաւ՝ օդին մէջէն թռչելու կամ ծառ մը կամ քար մը ստեղծագործելու պէս ,) անչուչա պիտի համոզուի որ իր ջանացողութիւնը գլխովին անգործադրելի բան է : Այս տեսակէն եզոզ ամէն դէպքի մէջ յետին աստիճան սակաւութիւն մը կամ տարակայութիւն մը կայ հաւատքի : Գործելու անձը , մինչեւ անգամ ամենաթիւթ եւ հաւատքով չի կրնար հաւատալ բանին գործադրելութեանը . եւ վասնորոյ ոչ միայն չի կամենար , այլ եւ չի կրնար ալ կամենալ : Ասիկայ բնութեանը կարեւակերպութիւնն է :

Եւ դարձեալ , այս մեր հիմնական յիշած կանոց օրէնքին յարա-

կից եւ անկէ ծագեալ մէկ ուրիշ ստորակարգեալ կամ երկրորդական օրէնք մը կը թուի լինել այս ալ, (թէպէտեւ կարելի է թէ քիչ մը անստուգութիւն երեւեայ ստոր վրայ,) որ կամական կամ կամեցողական ներգործութեան ուժգնութեան աստիճանը, այն բոլոր դէպքերուն մէջ ուր որ հաւատք կայ խկապէս, հոգւոյն մէջ գոյութիւն առած հաւատքին չափուն կամ սաստիկութեանը համեմատ կամ գրեթէ համեմատ կ'ըլլայ: Այլով բանիւ, թէ որ մէկ բանի մը գործադրելութեանը վրայ ունեցած հաւատքնիս կատարեալ եւ զօրաւոր ըլլայ, մեր ընելու կամեցողական ջանացողութիւնն ալ մեծաւ հաւանականութեամբ, թէ որ ուրիշ արգելիչ բաներ ներքսամուտ չըլլան, մեր հաւատքին ուժգնութեանը մասնակից կ'ըլլայ: Եւ ընդհակառակն, թէ որ ունեցած հաւատքնիս խախտու եւ անզօր ըլլայ, բնական հետեւանքն այս կ'ըլլայ, որ մեր կամեցումն կամ կամական կարողութեան ջանացողութիւնն ալ անոր համեմատ անհաստատ եւ անզօր կ'ըլլայ: — (Տես այս նիւթիս վրայ մասն Ա. Գլ. Դ:)

97. Ուրիշ օրհնքներու վրայ որ կ'իմացուին նոյն իսկ կամքին կազմակերպումներէն կամ բնութենէն:

Կամքին մէկ ուրիշ օրէնքն ալ, որ բովանդակեալ է իր բնութեանը մէջ, ինչպէս որ ստուգելի է գիտակցութենէն եւ ընդհանուր դիտողութենէ, այս է, որ կամքը իր կիրառութեանցը մէջ քաջասիւս վերաբերութեան ունի բնական ձեւեր գործադրան, եւ ճշմարտութեան ձեւեր կատարան ունեցող բաներուն, իսկ այս սահմանէն դուրս եւ ոչ մէկ բանի մը: — Կամքին ներգործութեանցը այս օրէնքը արդէն (մասն Ա. Գլ. Դ.) այնքան լիովին բացատրած եւ օրինակներով պարզաբանած ենք, որ հարկ չի մնար հոս ստոր վրայ մնալու:

Կրնանք նաեւ մէջ բերել Կամքին այն օրէնքն ալ, որ էր ներքործառնականներն միշտ յատուկապէս եւ, միշտ ապահովին ինչ նային: Չեն նմանիր, օրինակի ազգաւ, զգման եւ ապաշաւանաց զգացումներուն, որոնք միշտ յետահայեաց են: Չեն նմանիր յիշողութեան, որուն գործն է միշտ խորասուզիլ անցած դացած բաներուն անդունդը, եւ անկէ վեր հանել բազմատեսակ իրաց պատկերներն եւ նախագաղախարները: այլ թէ եւ ըստ ինքեան ներկայ են, սակայն շարունակ իրենց դիտողութիւնը ապառնիին մէջ ի դէպ դալիք արդեանց վրայ է: Այսպէս կազմակերպեալ է Կամքին բնութիւնը, եւ ուրիշ կերպով չի կրնար գործել: Կամքին ներգործութեանը ստուգեալ եւ որոշակի ծանուցեալ սկզբունքներուն այս թուարկութեանը մէջ կըրնանք նաեւ յաւելուլ այս իրողութիւնն ալ, որ կամական ճգանց կամ կամեցմանց աստիճանը կամ զօրութիւնը, ոչ միայն մեր առջեւը

եղած բանին գործադրելութեանը վրայ մեր ունեցած հաւատքին համեմատ կ'ըլլայ, այլ նաեւ նոյն ժամանակը մեր ունեցած զգացողութեանց մասնաւոր վիճակէն ալ կախումն ունի յայդմ մասին: Օրինակի ազգաւ՝ թէ որ մեր բաղձանքներն զօրաւոր ըլլան, անոնց մեր ներքը ծագեցուցած կամեցումներն ալ նոյնպէս զօրաւոր եւ ուժգին կ'ըլլան, միայն թէ բարոյական զգացմանց կողմանէ ներհակական եւ ընդդիմակաց ազդեցութիւն մը չըլլայ: Եւ թէ որ թէ՛ բնական եւ թէ՛ Բարոյական զգացողութիւնը, երկուքն ալ, այսինքն թէ՛ բարոյական պարտազգացողութիւնը եւ թէ՛ բաղձանք մի եւ նոյն կողմը հակին, կամական ուժգնութիւնը եւս առաւել կը սաստկանայ: — Ընթերցողք առանց դժուարութեան կրնան մերձեցուցանել այս մեր յառաջբերութիւններն հետազոտութեան ենթարկեալ ընդհանուր նիւթին:

98. Առաջիկայ նիւթոյս ապացոյց՝ տրամաբանց եւ կրից օրինակներէն:

Ուրիշ բան մըն ալ կայ մտածելու, որ այս գլխուս մէջ բնականապէս երեւան կու դայ: Յիշելիքնիս տիրապետող կամ իշխեցող շարժութեանց եւ կրից օրինակներն են, եւ այդպիսի տիրապետող զգացմանց ունեցած ազդեցութիւնը Կամքին ներգործութեանցը վրայ: Ան որ մարդկային բնութիւնը իրեն ուսմունքը ըրած է, թէ մարդկային ազգին անցեալ տարեգրութիւններովը, եւ թէ իւր անձնական զննութեանցը սահմաններուն մէջ դիտածներովը, շատ հեղհանդիպած ըլլալու է այնպիսի անձանց, որոնց վրայ կիրքերն այնքան բռնացած են, որ կամական կարողութեան իշխանութիւնը յատիշտակած, եւ զանիկայ իրենց իշխողութեանը տակն առած են: Հոգ չէ ինչ կիրք որ ըլլայ, (թէ՛ անձնական մտերիմ բարեկամաց, թէ՛ հայրենեաց եւ ծննդեան վայրերու յարումն, թէ սէր հաճութեանց եւ թէ իղձք ընչից, թէ նախանձութիւն եւ թէ կուսակցութեան եռանդ թէ ատելութիւն եւ թէ փառասիրութիւն) ընկերութեան մէջ ամէն տեղ կը գտնուին այնպիսի օրինակներ տիրապետող կամ բռնացեալ կրից, որ այնպիսի բուռն զօրութեամբ տիրած եւ իշխած են մարդու մը վրայ, որ զանիկայ իրենց գերի ըրած են:

Կրնայինք հոս օրինակներ յառաջ բերել, եւ աւելի որոշակի բացատրել ինչ ըսել ուզելնիս, թէ որ այս գործոյս մէկ յետագայ մասին մէջ, աւելի պատշաճագոյն տեղ մը, զատ զլսու մը մէջ քննելու դիտաւորութիւն չունենայինք Կամաց Գերութեան նիւթը առանձինն: Այլ հաւանականաբար կրնանք հոս, առանց վարանման,

իրբեւ քաջածանօթ եւ ամենայն մտադիւրութեամբ ընդունուած իրողութիւն մը ենթադրել այս , թէ իրօք սցսպիսի օրինակներ կան . թէ մարդիկ , տիրապետող կիրքի մը ազդեցութեանը հստակեցում , մեծաւ չտիրով կը կորսնցընեն այն կամական իշխանութիւնը կամ զօրութիւնը , որ մարդկային բնութեան մէկ յատկութիւնն ու ազնուութիւնն է : Թէ մարդիկ կան , որոնց կամքը քանի որ այսինչ անձանց՝ տեղեաց եւ առարկայից նկատմամբ ազդու ներգործութեամբ կը գործէ , այնինչ անձանց՝ տեղեաց եւ առարկայից նկատմամբ իր զօրութիւնը կորսնցուցած է , բարբառիկն անշարժ եւ նուաճեալ մնացած է . եւ թէ որ ատեն ասենք ֆօֆէլէ ջանացողութիւն մը ընէ ալ , յաջողակ ջանացողութիւն մը ընելու անբաւական կ'ըլլայ , եւ շատ անգամ ասիկայ կ'ըլլայ իրաց մշտնջենաւոր վիճակը : Շատ անգամ կ'ըլլայ որ , ոչ ժամանակի անցը , ոչ ամենակատարեալ առանձնութիւնը , ոչ բարեկամաց յորդորանքներն եւ միտքարութիւնները կարող կրնան ըլլալ տկարացընելու այն իշխեցող եւ բռնացեալ ազդեցութիւնը , ինչ որ ըլլայ , եւ ասանկով՝ կամքն գերութենէ ազատ կացուցանելով՝ մտաց իւրաքանչիւր մասունքը իրենց ճշմարիտ եւ յատկական զիրքին բերելու : Այլ ստուգիւ իխտ քաջայայտ բան մը ըլլալ կը թուի այս , որ եթէ կամքը ասանկ երբեմնակի գերի կ'ըլլայ կրից , ուրեմն մէկ իրական եւ գործնական կապակցութիւն մը ըլլալու է կամքին եւ կրից մէջտեղը : Այլով բանիւ՝ թէ մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ անխախտելի յարաբերութիւններ ըլլալու են , եւ մէկ մասէն միւսին անցնող փոխադարձ ազդեցութիւններ : Եւ ասոր ալ մէկ բնական հետեւանքը այս կը թուի ըլլալ , որ մարդկային կամքը՝ մէկ ճշմարիտ եւ իրական մտքով մը՝ օրինաց ենթակայ նկատուելու է :

99. Թէ ինչ իմաստով հասկըցուելու է հետագօտեալ նախադասութիւնն :

Բաղձալի է մեզ հոս մեր հետազօտութեանցը մէջ կանգ առնել քիչ մը , զիտողութիւն մը ընելու նպատակաւ : Մենք յառաջ բերինք եւ ջանադիր եղանք սպացուցանելու , թերեւս հաւաքական անուանելի ձեռնարկութեամբ , այս ընդհանուր նախադասութիւնը , Թէ ԿԱՄՔՆ ՕՐԷՆՔ ՈՒՆԻ : Եւ այս ընելու տտեննիս աւիթ ունեցանք այդ օրէնքներէն մէկ քանին նշանակելու : Իսկ հիմակուան գրուցելիքնիս այս է : — Կամքին օրէնք ունենալը ըսելով , չենք ուզեր հաստատել թէ կամքն օրէնք ունի այն նոյն մտքով , որով որ փայտի կտոր մը՝ կամ ձօճանակ մը՝ կամ ժամացոյց մը եւ կամ ուրիշ ասոնց պէս զուտ նիւթական առարկայ մը օրէնք ունի կ'ըսենք : Երբոր կը հաստատ

տենք թէ կամքը օրէնքի ենթակայ է , այս նախադասութեան եզրներն ի հարկէ նիւթին բնութեանը համեմատ եղանակաւորութեամբ մը բացատրեալ իմացուելու են , եւ ըստ այնմ հասկըցուելու են :

Եւ ոչ իսկ հարկ մը կայ կարծելու թէ մէկ գործնական մթութիւն մը կամ դժուարութիւն մը կրնայ ըլլալ սցսպիսի եղանակաւորութեան մը գործադրութեանը մասին : Մենք , օրինակի աղաղաւ , զօրութիւն բառը կը գործածենք սա երկու խօսքին մէջ ալ , Մարդկային մտաց Զօրութիւնը՝ կ'ըսենք , եւ նաեւ Շոգեգործոյն զօրութիւնը՝ կ'ըսենք . սակայն յայտնի է թէ ամենեւին դժուարութիւն մը չկայ այս երկու գրոյցքներուն մէջ գործածուած զօրութիւն բառին իմաստը պէտք եղած եղանակաւորութեամբ հասկընալու : Նըմանապէս առաջիկայ նիւթիս մէջ . Օրէնք բառը մտքին համար ալ կը գործածենք , ինչպէս որ նիւթեղինաց համար . այլ յայտնապէս իմաստի այնպիսի եղանակաւորութեամբ մը , որ բանին բնութենէն կը ծագի : Եւ ոչ իսկ այս եղանակաւորութեան հարկաւորութիւնը շիտութիւն մը կրնայ տալ այս կերպով գործածած բառերնուս իմաստը ըստ պատշաճի ըմբռնուելուն եւ հասկըցուելուն : Մարդկային մտաց վրայ խօսուած անհամար նախադասութիւններ կամ առաջարկութիւններ , որոնց նշանակութիւնը , այն իրենց մտաւորական առմանցը մէջ , սակաւ ինչ եղանակաւորեալ են , այնքան յստակ կը հասկըցուին , որքան որ բացարձակապէս նիւթական իրաց վերաբերութիւն ունեցող ուրիշ առաջարկութիւններ հասկընալի են :

Եւ դարձեալ , քաջածանօթ եւ ընկալեալ ճշմարտութիւն մըն է այս , թէ մեծաւ պատշաճութեամբ եւ գործածած բառերնուս իմաստը յստակ կերպով ըմբռնուելով կրնանք ըսել թէ մտքին ուրիշ մասերն ալ օրէնքներ ունին , իմացական կարողութեան՝ յիշողութեան՝ տրամաբանութեան՝ երեւակայութեան եւ ուրիշ կարողութիւններուն համար : Իսկ եթէ կարող ենք օրէնքներ ունին ըսել հոգեղէն գոյութեանց համար , կամ հոգեղէն անորոգելեաց կամ կարողութեանց համար , եւ կամ որ եւ իցէ տեսակ հոգեղէն ներգործութեանց համար , ուրեմն ինչո՞ւ կարող պիտի չըլլանք մի եւ նոյն պատշաճութեամբ եւ յստակութեամբ օրէնքներ ունի ըսել , ի հարկէ վերոյիշեալ եղանակաւորութեամբ իմաստից , մարդկային կամքին համար ալ :

Վասնորոյ՝ այս գլուխներուն մէջ մեր հետազօտելու պարտաւած նախադասութիւնը որոշ եւ նիւթական նշանակութիւն մը ունի : Եւ ասանկ որոշ եւ նիւթական նշանակութիւն մը ունենալովն է որ հետազօտութեան եւ ձեռնարկութեան ենթակայ կրցեր է ըլլալ , եւ ընդունակութիւն ունի հաստատութեան կամ հերքման : Ալ մենք ընթերցողաց կը թողունք որոշել թէ արդեօք այս իրական ճշմարտ

առեթեանը վերաբերմամբ մեր յառաջ բերած եղելութիւններն եւ պարագաներն հնարաւոր է որ ուրիշ կերպով մը բացատրուին եւ հասկըցուին, բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ թէ փաստաբանած նախադասութիւննիս իսկական ճշմարտութիւն մըն է :

Պ Լ Ո Ւ Խ Զ .

ՕՐԷՆՔ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԾԵԱԼ ԱՌ ԿԱՄՔՆ

100. Յաղագս ինչ ինչ օրինաց կամ սկզբանց որ կը վերաբերին ամենայն կարգի իրաց :

Դեռ քանի մը մասնաւոր դիտելիքներ կը մնան որոց նկատմամբ կըրնանք թերեւս շահաւէտ կերպով մը քիչ մ'ալ յառաջ տանիլ մեր խողարկած ընդհանուր նիւթը : Քաջայայտ իրողութիւն մըն է որ՝ կան ինչ ինչ օրէնքներ, որոնց ծագումը կամքին բնութեանն է, եւ ոչ իսկ դիւրին է ըսել ուստի ծագումն առնելնին, բայց եթէ միայն նոյն ինքն Ստուածային մտքէն ծագած ըլլան. բայց եւ այնպէս կը կարծենք թէ՝ վերածելի են կամքին կիրառութեանցը : Այս հիմնական մեր յառաջ բերելու օրէնքներն բարձր բաներ են եւ մասնաւոր որակութիւն մը ունին, եւ այլ եւ այլ աղագաւ արժանաւոր են մասնաւոր մտադրութեան : Ասոնք, հանրածանօթ ճշմարտութիւն է որ, ամենայն իրաց եւ ամենայն կարգի առարկայից կը վերաբերին :

Այս տեսակէն եզոզ առաջին օրէնքն որ ի դիտողութիւն բերել պատշաճ կը համարինք, կ'անուանի օրէնք Պատճառականութեան : Աւելի հասարակօրէն գործածուած բացատրութեամբը յիշելով, ըսած օրէնքնիս սարգապէս աս է . ԱՄԷՆ ԳՈՐԾ ՊԱՏՃԱՌ ՄԸ ՈՒՆԻ : Իսկ առաւելագոյն յատակ եւ սխալ ըմբռնման նուազագոյն ենթակայութիւն ունեցող բացատրութեամբ մը յառաջ բերելով, ստպէս կրնանք ըսել . ՉԿԱՅ ՕԿՁԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՓՈՓՈՒՈՒԹԻՒՆ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆՑ ՊԱՏՃԱՌԻ :

101. Պատճառականութեան օրէնքին հաւասքը մարդկային մեաց մասնաւոր կազմակերպութեան վրայ հիմնեալ է :

Եթէ այս սկզբունքը, (կամ լաւագոյն է ըսել՝ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ,) թէ Ձեռ սկզբնաւորութեան կամ փոփոխութեան փոփոխութեան առանց պարճաւի, իր ամէն հայեցուածքովը եւ մանր մասամբքը քննելու ըլլայինք, ամբողջ հատորի մը էջերը այդ հետազոտութեամբ կը լեւնար : Իսկ մենք հոս ասոր վրայ ընդ երկար քննութեան պարագաւը զիտաւորութիւն չունենալով, որուն գործիս սահմանափակութիւնը չի ներեր բնաւ, քանի մը ծանօթութիւններ միայն պիտի տանք անոր բացատրութեանը համար :

Պատճառականութեան մեծ օրէնքին վրայ բացատրութեան աղագաւ տալու առաջին ծանօթութիւննիս այս պիտի ըլլայ, թէ մարդկային միտքն այնպէս կազմակերպեալ է, որ ամենայն դէպք եւ ամենայն առարկայք հմտութեան, ինչ որ ըլլայ, անոր ծանօթ կ'ըլլան է Ժամանակի : Եւ այս ծանօթութեանս հետ միատեղ այս եւս կը յաւելուենք, թէ չի կրնար ըլլալ խելամուտութիւն կամ դիտողութիւն ժամանակի (մարդկային խնցակալութեան վրայ է խօսքերնիս՝ եւ ոչ թէ Աստուածային) բայց եթէ միայն յաջորդութեան մէջոյով : Այս խնդրոյն միտ դնողներուն ամենուն ալ առ հասարակ ընդունած մէկ ճշմարտութիւնն է այս, որ տեւողութեան գաղափարին մեր մտքին մէջ թերադրուելուն կամ ծագելուն առիթն՝ ՅԱԶՈՐՈՒԹԻՒՆԸ է . մասնաւորաբար խորհրդոց եւ գգացմանց այն յաջորդութիւնը, որուն մեր հոգւոյն մէջ ի դէպ գալուն վրայ յատակ դիտակցութիւն կ'ունենանք, Ուստի՝ մարդկային մտաց կազմակերպութիւնը կը պահանջէ, որ բոլոր այն հմտութեան առարկաներն, որոնք մտաց տեսութեան առջեւ որոշ եւ ուրոյն գոյութիւն մը ունին, իբրեւ մէկմէկու յաջորդականք մտածուին, կամ՝ այլով բանիւ՝ հմտութեան բոլոր որոշ առարկաներն, ինչ տեսակէ որ ըլլան, մտաց հայեցողութեանը առջեւ կը շարուին իբրեւ նախորդք եւ հետեւորք : Ասկէց է որ մեր շատ կանուխ հասակէն կը սկսինք կազմել նախորդութեան եւ հետեւորդութեան գաղափարներն, որովհետեւ որ բնութիւնը ի սկզբանէ անտի հարկաւորակէն կը ներկայանայ մեր մտաւոր տեսութեանը եւ կը տարւորուի մեր ըմբռնմանը վրայ այս հայեցուածքով կամ կերպարանաւորութեամբ : Ասանկ չէ Աստուածային Գերազոյն էութեան մտաւորական իմացողութիւնը կամ միտքը, որուն համար հարկ չկայ այս մասնաւոր ձեւով կամ եղանակաւ հմտանալ ամենայն կարգի առարկայից . այլ ինքը կ'իմանայ ամէն դէպքերն եւ հմտու-

թեան բովանդակ առարկաներն ժանապէս տեսութեամբ , եւ իր առջին արեւակ որպէս թէ ի վերայ տիեզերաց քարտէզի :

Ուստի յայտնապէս կ'երեւի , որ Պատճառականութեան այն մեծ օրէնքին ընծայեալ հաւատքին հիմը դրուած է մարդկային մտաց յատկական կազմակերպութեանը մէջ : Այս օրէնքը ոչ միայն կայ , (ըսել կ'ուզենք՝ թէ ասիկայ ոչ միայն մեծ սկզբունք մըն է բնութեան մէջ՝ որ ամենայն իրողութիւնը եւ դիպումը քարակարգեալ են իբրեւ նախորդք եւ հետեւորդք , եւ իրարու հետ սլատճառի եւ գործքի յարաբերութիւն ունին ,) այլ նոյն ինքն մարդուս միտքն այնպէս ձեւակերպեալ է որ ինքը բնականապէս , եւ որպէս թէ իր ամենականութիւն շնչառութեանը հետ մէկտեղ , ասոր հմտութիւնը կը ծծէ , ներս կ'ընդունի :

102. Պատճառականութեան օրէնքին վրայ եղած հաւասքին ընդհանրականութիւնը :

Ըստ այսմ , մեր կենացը ամենականութիւն հասակէն , մեր մտաւոր կազմութեան ընածին եւ մշտնջենական բերումնընկերովը , բնականապէս կը սկսինք հայլի առարկայից վրայ այս եղանակաւ : Ամենայն առարկայք , որոնք եւ որոշ են եւ դատեալ ըստ ինքեանց , եւ միտքին հայեցողւծոյ առջին որոշակի եւ առանձնաբար կ'երեւնան , հարկաւորապէս յարկաւորապէս կը ներկայանան մեր իմացականութեան տեսութեանը : Անոնք կ'երեւնան եւ կ'աներեւութանան , մի ըստ միտքէ , տեսակ մը յարաշրջան շարժմամբ , ծագելով՝ մտքին ներգործութեանցը ընթացքին մէջ ի խաւարէ ի ըյս , եւ ասպ դարձեալ անդրէն նուազելով եւ ամպանաճ քոլարկեալ՝ յաջաց աներեւութանալով :

Այս կերպով է որ խելամուտ կ'ըլլանք յաջորդութեան ընդհանուր գաղափարին : Այլ հոս չի ըմնար բանը : Խնամով դիտելով թէ մեր ներսիդին եւ թէ մեր շուրջը անցած դարձած բաները , վաղադոյն կը սկսինք որոշում մը դնել մէկ յաջորդութեան եւ միւսին մէջ տեղը . օրինակի աղագաւ՝ այն յաջորդութիւնն որ անհաստատ եւ փոփոխական է , շուտով կը սկսինք որոշել այն տեսակէն որ միշտ մի եւ նոյն է : Այլով բանիւ , շատ կանուխ կը ստուգենք մեր փորձառութեամբը , որ այսինչ եղելութեանց կամ դէպքերուն այնինչ եղելութիւնները կամ դէպքերը կը յաջորդեն անխախտելի եւ անայլալեղի հետեւորդութեամբ , եւ թէ մինչեւ որ առջիններն ի գոյութիւն չգան , հտքիններն բնաւ երբէք ի դէպ չեն գար : Այս է մարդկային ընդհանուր փորձառութիւնը շատ մը իրողութիւններու եւ դէպքերու նկատմամբ , այսինքն թէ անոնք ասանկ անխփոխապէս կապակ-

ցեալ են իրարու հետ : Եւ ակա մասնաւորապէս այս կերպ փորձառութիւննիս է , ուրկից որ եւ ոչ ոք թափուր կը գտնուի , որ առիթ կ'ընծայէ այն ընդհանուր եւ անայլալեղի հաւատքին ծագմանը , որն որ բնականապէս եւ հարկաւորապէս կը ծնանի մարդուս մտքին մէջ , եւ որ կայ եւ կը մնայ յարժամ աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն տեղ միօրինակ , թէ ամէն ֆորթ (ֆորթ բառով նշանակելով ամէն ինչ որ ի դէպ կու գայ կամ կը սկսի գոյ ըլլալ) պարճաւ մը ունի : Աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն տեղ , ըսինք , քանզի որչափ հետազոտութիւն որ եղած է այս նիւթիս նկատմամբ , անգրդուելի եւ անտարակուսելի կերպով այս ըլլալ գտնուած է պարզ եւ իսկական իրողութիւնը . եւ այս ստուգութիւնը այնքան ընդարձակօրէն կատարուած է , որ ալ եւս տեղի չի մնար բնաւին կասկածելու թէ նոյնը պիտի գտնենք հանգիստօրէն բոլոր մարդոց վրայ ընդհանրապէս : Այս նախադասութիւնը , զոր կրնանք անուանել Օրէնք ՊՍՏԱՌԱԿԱՆՆՈՒԹԵԱՆ , այն գերակայ կամ նախնական ճշմարտութիւններէն մէկն է , որոնք հիմունք են ամենայն հմտութեանց : Անոր ընծայեալ հաւատքը անգրգիւ՝ ինքնաբուզիս եւ ինքնածնունդ հաւատք է . անիկայ մտքին ներգործութեանէն հարկաւորապէս ծնունդ առնող բան մըն է , այն սլարագաներուն մէջ որոց ներքեւ դրուած ենք . եւ ամենեւին տրամաբանութեան մէկ արդիւնքը չըլլալէն ի գատ , (որով որ արդարեւ մեր հմտութեան մէկ մեծ մասը գոյութիւն կ'աւնուի ,) բոլորովին նախընթաց է անոր , եւ սէտք է որ նկատուի իբրեւ այն բաներուն մէկը , որոնցմէ նոյն իսկ տրամաբանութեան կազմութիւնն ինքը կախում ունի , իբրեւ իր ներգործողութեանը նախնական եւ անտնօրինելի հիմունքը :

103. Պատճառաց բաժանումը՝ նախապատճառական եւ ներգործական :

Ճշմարիտ է որ մարդիկ իրենց փորձառութեամբը ոչ միայն կատարելապէս խելամուտ կ'ըլլան այս հիմնական նախադասութեան , այլ եւ անոր տեսակներուն մէջտեղն ալ սրոշմունք մը կ'ընեն , որն որ արդարեւ աներկեւան հատատութիւն ունի , եւ կը զատեն ներքոր-թախան սլատճառները , որոնք զբոլեան կ'իրատուութիւն կը բովանդակեն իրենց մէջը , այն տեսակ սլատճառներէն , որ սոսկ նախադասութեան մը կամ առիթ մը կ'ընծայեն հետեւելի դէպքին : Ուստի այս երկու կարգ սլատճառներուն , զանոնք մէկմէկէ՝ որոշելու դիւրութիւն մը ըլլալու համար , նախապատճառական եւ ներգործական անունները կրնանք սլատճածօրէն յատկացնել : Ստոյգ է որ այսպիսի որոշումնք մը սէտք է որ ըլլայ . եւ թէ առանց ասոր սլատճառականութեան ընդհանրականութեանը հիմնական սկզբունքը

ճշմարիտ եղած չ'ըլլար : Այս երկու կարգ պատճառներն ալ անփոփոխապէս նախորդութեան հանգամանքը ունին վրանին . բայց ասով կը տարբերին մէկմէկէ : Նախապատրաստական պատճառք հետեւելու դէպքերուն սոսկ ասպարէզն կամ առիթներն են . իսկ ներգործական պատճառք՝ հետեւելու դէպքերուն ոչ միայն առիթներն կը բուսնադակեն , այլ նաեւ այն ներգործական ձեռնհասութիւնը կամ զօրութիւնը , որ նա ինքն յառաջ կը բերէ հետեւելու դէպքը : Ներգործական պատճառք իրենք իրենց մէջը զօրութիւն ունին . քանի որ նախապատրաստական պատճառք միայն այն յատկական եւ հարկաւոր առիթը կ'ընծայեն , որով որ ուրիշ տեղ օթեւանեալ ազդողական եւ ձեռնհաս զօրութիւնը ներգործութեան կը շարժի : Երկու տեսակն ալ էականապէս հարկաւոր եւ կարեւոր են իրենց հետ կապակցեալ յատուկ արդիւնքներուն կամ գործքերուն . սակայն այն կարգն որ ձեռնհասութիւնը կամ ազդողականութիւնը ինք իր մէջն ունի , ճշգրտիւ ներգործական պատճառ է , եւ իրականապէս կը կատարէ կամ ի դէպ կը բերէ գործը , ինչ որ ըլլայ . իսկ միւս կարգը , որ ինք իր մէջը ազդեցողութիւն մը չունի , ըսկ նախապատրաստական պարագայ մը՝ առիթ մը կամ պայման մըն է , որով որ այն գործ անուանեալ բանը , թէ՛ ինք իր զօրութեան արդեամբը եւ թէ՛ ինք իրմէ դուրս ուրիշ մէկ կցորդական զօրութեամբ մը , անփոփոխապէս ի դէպ կու գայ :

104. Նախապատրաստական եւ ներգործական պատճառաց բնութեանը վրայ :

Թերեւս պատշաճ կ'ըլլայ հոս համառօտ պարզաբանութիւն մը ընել վերոյիշեալ երկու կարգ պատճառներուն մէջտեղն եղող որոշմանը վրայ . — Ուստի կ'ըսենք նախ՝ թէ ամենայն բնական կամ ֆիզիզական պատճառք , ըստ ինքեանց եւ նոյն իսկ իրենց բնութեամբը , սոսկ նախապատրաստական են եւ ոչ թէ ներգործական : Ներգործական պատճառ ըսելով ինք իր մէջը զօրութիւն ունեցող պատճառ կը հասկըցուի . եւ զօրութիւն ըսածնիս մտքի ստորոգելիք է եւ ոչ թէ նիւթոյ : Զոր օրինակ՝ անձրեւը նախապատրաստական պատճառ մըն է ցորենին աճմանը : Առանց անոր ցորենը չի բուսնիր : Սակայն ձեռնհաս կամ ներգործական պատճառն Աստուծոյ զօրութիւնն է , որ՝ ըստ իւրումն սահմանադրութեան՝ իրաց կարգին պահանջմանը համեմատ՝ ազդեցողութիւն կ'ընէ անձրեւէն տունկին աճմանը օգուտ մը ելլելուն : — Նմանապէս հողին արօրադրուիլը եւ սերմին ցանուիլը նախապատրաստական պատճառներ են . եւ առանց ասոնց , հասնելու բերքը , ինչ որ ըլլայ , երեւան չի գար : Սակայն ասոնք ի գործ դրուելու ալ ըլլան , ներգործական պատճառք , որ

միշտ մտաց ստորոգելիք է եւ ոչ թէ նիւթոյ , հարկ է որ ի գործ դրուի այդ դէպքերուն հետ իմաստին :

Այս երկու կարգ պատճառներն ալ կան մարդկային մտաց մէջ : Կ'առաջադրենք , օրինակի աղագաւ , այնինչ տեղն երթալու , եւ ոչ այսչափ միայն , այլ նաեւ Բաղձա՛ մ'ալ կ'ունենանք երթալու : Այս դէպքիս մէջ բաղձանքը ի դէպ եկող կամեցողութեան Շարժառիթը կամ նախապատրաստական պատճառն է . կամեցումն ալ , իւր կարողին մէջ ներգործական պատճառն է երթալու գործողութեան : Այնպէս որ կամեցումը՝ ստեղծական տնօրինութեամբ՝ այնպիսի դիւրք մը առած է , որ ոչ միայն նախորդութեան եւ հետեւողութեան երկակի յարաբերութիւնն ունի , այլ ինք իր մէջը՝ եւ իւր բնութեանը միութեանը ամենեւին չբաժնուի , կը բովանդակէ երկու տեսակ տարբերք , մէկը կախման եւ միւսը զօրութեան , մէկը ստորնութեան եւ միւսը իշխողութեան : Ասիկայ շատ նշանաւոր հանգամանք մըն է որ կայ կամեցողութեան վրայ . եւ ասոր ըստ արժանաւոյն չհասկցուելէն հետեւած են բազմաթիւ վէճեր :

Կը վախաբինք այս եւս գրուցելու , որ շատ կարեւոր բան է այս երկու կարգ պատճառներուն , նախապատրաստականին եւ ներգործականին մէջտեղն եղած որոշումը ըստ միտք պահելը : Այս որոշումը դիտելով է , եւ ոչ ուրիշ կերպով , որ կը կարողանանք հաստատելու պատճառականութեան ընդհանրականութիւնը . այլով բանիւ ամէն գործոյն մէկ պատճառ մը ունենալու : Եւ վասն այսորիկ կը կըրկնենք հոս , որ մարդոց՝ թէ բանիւ եւ թէ գործով՝ յայտարարեալ ընդհանուր հաւատքն է այս , թէ բնաւ առանց պատճառի ոչ գոյութեան սկզբնաւորութիւն կ'ըլլայ եւ ոչ փոփոխութիւն :

105. Այս նիւթիս վրայ այլ եւ այլ փիլիսոփայից ունեցած կարծիքներն :

Հաւանականաբար եւ ոչ մէկ նիւթի մը վրայ պիտի կարենանք այնքան համաձայնութիւն եւ այնքան որոշ ներդաշնակութիւն դըտնել փիլիսոփայից վկայութեան , որչափ որ այս հետազօտեալ հիմնական նախադասութեան վրայ : Ի հաստատութիւն ըսածնուս , ընթերցողաց մտադրութեանը պիտի ներկայացընենք հոս քանի մը ծաղկաքաղ հաստատմաներ երեւելի հեղինակութիւններէ :

ՏՕԲԹԸ ԳՂԱՐՔ : Աստուծոյ գոյութեանը եւ Ստորոգելեացը վրայ ըրած ապացուցողութիւններուն մէջ , մեր հետազօտութեան նիւթին վերաբերութիւն ունեցող քանի մը բան կ'ըսէ այս երեւելի հեղինակը , այսպէս . — « Բացարձակապէս եւ անուրանալի կերպով ստոյգ է , թէ Բուն Բնութեան ասէր էյասէրէնէն : Ասիկայ այնպիսի քաջայայտ եւ անուրանալի առաջարկութիւն մըն է որ ոչ ոք յանկրօնից եւ ոչ

մէկ դարու մը մէջ երբէք համարձակած է ասոր ներհակը պնդե-
լու, եւ ուստի շատ հարկ չկայ ասոր ասպայտելութեանը պարա-
պիլ մանրամասնարար: Քանզի, որովհետեւ կայ հիմնայ բան մը,
յայտնի է ուրեմն որ կար միշտ բան մը. ապա թէ ոչ, այն բա-
ներն որ կան հիմնայ, պէտք է որ յառաջ եկած ըլլային յոչըն-
չէ, բացարձակապէս եւ առանց պարճառի մը. որ բացայայտ հա-
կատութիւն է: Վասն զի մէկ բանի մը համար գոյացած է ըսելն,
ու դառնալ այդ գոյութեան ալ բնաւ պատճառ մը չկայ ըսելը, գրու-
ցել թէ այսինչ բանը ներքործեալ է՝ երբ և ոչ մէկ բանէ մը է ներքոր-
ծեալ, այսինքն, երբ քնասին զներքործեալ: Ինչ որ գոյ է, իւր գո-
յութեանը պարճառ մը, կամ հիմ մը կայ. (մէկ հիմ մը, որուն վրայ
իւր գոյութիւնը կայացած է, մէկ պատճառ մը, որ անով գոյ եղեր
է յաւէտ քան թէ անգոյ.) կամ նոյն իսկ իւր բնութեանը հարկա-
ւորութեանը մէջ, եւ յայնժամ նա ինքնին յաւիտենական եղած
կ'ըլլայ, եւ կամ ուրիշ էակի մը կառնին մէջ, եւ յայնժամ այն ու-
րիշ էակը պէտք է որ, գոնէ ըստ կարգի բնութեան եւ պատճա-
ռականութեան, անկէ առաջ գոյացած ըլլայ »:

ԼՕՐՏ ԳԵՅՄՍ, իր Սկզբունք բարոյականութեան եւ Բնական Օրի-
նաց անուանեալ գրքին մէջ կ'ըսէ. « Բոլոր մարդոց թէ անուսին եւ
տղէտին եւ թէ՛ ուսեալին եւ գիտնականին, առ հասարակ ընդու-
նած մէկ սկզբունքն է այս, թէ՛ ոչ ինչ պատահի առանց պատճառի: Ինչ
որ կը պատահի, չէ բնաւ ըմբռնելի իբրեւ ինքնին պատահեալ
այլ իբրեւ ուրիշ բանէ մը արտադրեալ արդեօք կամ հորձ իմանալի է:
Որչափ որ տղէտ ալ ըլլանք պատճառին վրայ, սակայն եւ այնպէս
կը վճռահատենք թէ ամէն դէպք պատճառ մը ունենալու է: Թե-
րեւս դժուարին գայ մեզի կամ անկարանանք մտկածել այս սկզբուն-
քը որ եւ իցէ նախաչափը առաջարկութիւններէ, տրամարանական
հաւաքաբանութիւնով, Ս.Յ. իմացողութիւնը համոզումն կրնայ ըն-
ծայել մեզի, ուր տրամարանութիւնը զմեզ մութի մէջ կը թողու:
Մենք կ'իմանանք որ այս նախադասութիւնը ճշմարիտ է: Եւ արդա-
րեւ ասանկ ամենուն ընդհանուր եղող իմացական խորհուրդ մը հարկ
է որ ամենուն ընդհանուր բնութեանը վրայ հիմնարկեալ բան մը
եղած ըլլայ »:

Ասոնց նման բազմութիւ ուրիշ ընտիր հատուածներ կրնայինք յա-
ռաջ բերել մեծանուն հեղինակներէ, այլ շատանանք հատուած մըն
ալ մէջ բերելով Փրէզիտէնդ Էտուարտէն, ինչպէս որ գրուած է իր
Հեթադարձութեան Կամայ անուանեալ գիրքին մէջ: « Ս. յայտնաւ բացատ-
րած ըլլալով », կ'ըսէ նրբաքննին հեղինակը, « Պարճառ ըսելով
ինչ ըսել ուղեւիս, կը հաստատեմ թէ ոչ երբէք բան մը ի դէպ
կու գայ առանց պատճառի: Ան բանն որ ինքնագոյ է, հարկ է, որ

ի յաւիտենից եղած ըլլայ, եւ հարկ է որ անխորտակելի ըլլայ: Իսկ
այս ամէն բաներն որ սկիզբն կ'անենաւ ըլլալու, անոնք ինքնագոյ չեն,
եւ ուստի պէտք է որ իրենց գոյութեանը հիմ մը կամ սկզբնապատ-
ճառ մը ունենան իրենցմէ դուրս: — Ս. յ նախադասութիւնը, թէ
ինչ բան որ սկիզբն կ'ունենայ ըլլալու, որն որ առաջ չէր, հարկ է որ
պատճառ մը ունենայ իր գոյանալուն սկզբնաւորութեանը, կը թուի
թէ Աստուծոյ ի միտս ամենայն մարդկան անկած եւ հաստատած
ընդհանուր եւ բնական խելամուտութեան առաջին ազդումը կամ
ազդարարութիւնն է, եւ զիստոր հիմն բոլոր մեր տրամարանութիւն-
ներուն յազազ գոյութեան ներկայ՝ անցեալ եւ ասպայտելի իրաց:

« Եւ ընդհանուր խելամուտութեան այս ազդումը հաւասարապէս անկ
է նիւթոց եւ որակութեանց, կամ իրաց կերպաւորութիւններուն
եւ սրարգաններուն: Ս. յայտնաւ՝ երբոր կը տեսնենք մինչեւ ցայտլայր
դադարեալ վիճակի մը մէջ կեցած մարմին մը որ իր դադարուն վի-
ճակէն յանկարծ կ'ելլէ՝ ու կը սկսի շարժիլ, այնքան բնական է մեզի
կարծել թէ հարկաւորապէս մէկ պատճառ մը ըլլալու է յիշեալ գո-
յութեան այս նոր եղանակաւորութեանը, որքան որ բնական է մե-
զի նոյնը մտածել եթէ մինչեւ ցարդ էութիւն չունեցող մարմին մը
սկզբնարար գոյութեան գար: Ս. յայտնաւ ալ՝ եթէ մինչեւ ցարդ այս-
ինչ ուղղութեամբ շարժելու ետեւէ եզող մարմին մը յանկարծ իր
շարժման ընթացքը փոխելու ըլլայ, եւ կամ իր նախկին կերպարան-
քը թողելու եւ նոր կերպարանք մը առնելու ըլլայ, եւ կամ իր գոյ-
նը փոխելու ըլլայ, այս նոր եղանակաւորութեանց սկզբնաւորու-
թիւններն մէկ մէկ նոր դէպքեր են, եւ մարդուս միտքը հարկաւո-
րապէս կը կարծէ թէ առոնց իւրաքանչիւրին մէկ մէկ պատճառ ան-
շուշտ կայ »:

106. Պատճառականութեան օրէնքին ուրացումնանը հետեւանքներն:

Մէկ երկու ծանօթութիւն ալ կը մնայ տալու, ի հաստատութիւն
մեր հետադասած վարդապետութեան կարեւորութեանը: — Ն. Ա. Ս.
Սրտաքին եւ նիւթական աշխարհի մը վրայ ունեցած հաւատքնիս
ատիճանաւ մը՝ ասոր վրայ հիմնեալ է: Մենք՝ օրինակի ազգաւ՝
այլ եւ այլ զգայութիւններ կ'ունենանք հոտաութեան, ճաշակման,
ճայնի, շօշախման եւ տեսութեան. այլ դիտելի է թէ՛ ասոնք,
ըստ ինքեանց նկատելով, բոլորովին ներքին մտաւոր հանգամանք-
ներ են, եւ հոգւոյն որակութիւններն են, այնքան, որքան որ զը-
ւարթութեան եւ ցնծութեան եւ տրտմութեան եւ զարմացման շար-
ժութիւններն են: Դարձեալ՝ այս եւս պէտք է դիտել, որ իբրեւ
գիտակցութեան նիւթ նկատելով զանոնք, այդ մտաւոր հանգամա-

նաց սոսկ գոյութեանը ծանօթ կ'ըլլանք, եւ իրենց գոյութենէն ի դատ ոչ ուրիշ բանի մը, մինչեւ որ պատճառականութեան այն մեծ օրէնքը, որ անդատին ի նախկին ծագմանէ իմացականութեան կը մտնէ եւ կը տեղաւորուի մեր ներսիդին, եւ որ շարունակ մեր զիտողութեանցը վրայ իր ազդեցութիւնը կը բանեցընէ, կը դրոշմէ զմեզ հարցընելու, թէ Ուստի՞ կու գան այս զգայութիւններն: Ի՞նչ բան է այն որ ճայնի զգայութիւններով կը լեցընէ զմեզ, եւ տեսանելի ձեւերու եւ գեղեցկութեանց պատկերներով կը զարդարէ հոգիներս: Ասանկով է որ կ'առաջնորդուինք այն մեր ունեցած ներքին զգայութեանց սկզբնապատճառները արտաքին առարկաներու մէջ ինտուելու, եւ նիւթեղէն աշխարհի մը գոյութիւնը ճանաչելու եւ ընդունելու: Այնպէս որ՝ եթէ հնարաւոր ըլլար մարդոց հատացընել, թէ առանց պատճառի արդիւնք կամ գործք կրնայ ըլլալ, եւ այսպէս քայքայել իրենց ներքին զգացումներն ամենայն արտաքին նախորդներէ, յայնժամ կրնային իրենցմէ դուրս եղող բոլոր գոյութիւններն իրբեւ իրենց անձին մէջ անձնաւորեալ եւ մարմնաւորեալ համարել, եւ իրենց անձին մէջը չէզոք որ եւ իցէ բան սոսկ աննիւթ պատկերներ, պատիր երեւոյթներ եւ առ աչօք տեսիլքներ կ'ոչել:

ԵՐԿՐՈՐԳ. Եթէ ուրանանք եւ մերժենք Պատճառականութեան օրէնքը, անատեն չենք գիտեր թէ ինտոյր կրնանք ապացուցանել Աստուծոյ գոյութեանը վարդապետութիւնը: Պօղոս Առաքեալ կը վստահացընէ զմեզ, թէ Աստուծոյ անտեսանելի բաները, մինչեւ անգամ իր յախտեանական զօրութիւնը եւ Աստուածութիւնը, ստեղծուած բաներով յայտնի եղած են: Եւ, կը հարցընենք թէ, ս'ի կարող է աչքը դարձընել եւ գիտել բնութեան ընդարձակածաւալ երեսը, եւ զննել զանիկայ զարդարող կենաց եւ գեղեցկութեան անհամար կերպարանքները, առանց ամենայն ուրեք կարգաւոր Գերագոյն կարողութեան մը կնիքն ու ստորագրութիւնը դրոշմեալ ըւտեղէն գրերով: Մենք այս վարի ստեղծուած բաներէն դէպ ի վեր առ Ստեղծողն կը տրամաբանենք կը խելամտենք: Սակայն այս տրամաբանական գործողութիւնը, զոր ի գործ կ'ածենք բնութեան գործքերէն Աստուծոյ մը գոյութիւնը ապացուցանելու, յայտ է թէ մէկ հիմ մը ունենալու է՝ որ անոր վրայ կայանայ: Բնութիւնը իբրզութիւններ կը ներկայացընէ մեզի, եւ միայն իրողութիւններ, եւ ոչ թէ այն հիմնական սկզբունքը, որն որ պէտք է անշուշտ այն իրողութիւնները բանի բերելու համար՝ տրամաբանական գործողութեան մը մէջ: Եւ ո՞րն է այս հիմնական սկզբունքը: Ի՞նչ բան է ան, որ տրամաբանական գործողութեանը շարժումն կ'ընծայէ: — Ի պատասխանի հարցմանս՝ բոլոր ըսելիքնիս այս է, թէ այդ տրա-

մարանութեան հիմն ու խարխալը մեզի հետաքօտութեան նիւթ եղած այս նախադասութիւնն է, պատճառականութեան մեծ եւ հիմնական օրէնքին իսկական ճշմարտութիւնն է: Եւ առանց այդ ճշմարտութեան, յիշեալ ձեռնարկութիւնը մէկ մատի չափ հիմնատեղի չունի վրան կանգնելու: Իսկ եթէ՝ ընդհակառակն՝ ճշմարտ է թէ ամէն գործ պատճառ ունի, յայնժամ զմեզ շրջապատող գործոց տիեզերքը, որ համատարած եւ համապարփակ միութեան եւ խնաստութեան ցոյցներովն ի մի ամբողջութիւն ձուլեալ կը թուի, իրաւամբ կը պահանջէ՝ իր ստեղծագործութեանը համար՝ Գերագոյն էակի մը ներգործողութիւնը, եւ այսպէս կրնայ տանել մեր հաւատքը այս արարչագործեալ նիւթական բաներէն ի վեր առ ամենակարող հեղինակն նոցին, եւ ճանչցընել մեզի թէ Ի՞նքն է միայն սկզբնապատճառ համայն տիեզերաց:

ԵՐԿՐՈՐԳ. Եթէ պատճառականութեան վարդապետութիւնը ուրանանք եւ հերքենք, ոչ միայն անկարող կ'ըլլանք Աստուծոյ գոյութիւնը ապացուցանելու, այլ յայնժամ իրապէս Աստուած եղած չըլլար, որ անոր գոյութիւնը ապացուցանենք: — Աստուածութիւն բառը, սովորաբար գործածուած խնաստովք, ամենագիտութեան եւ նախախնամութեան զազախարները մասնաւորապէս կը բովանդակէ իր մէջը: Սակայն յայտնի է որ՝ եթէ պատճառականութեան վարդապետութիւնը իրաւ չըլլայ, գերագոյն էին այս երկու ստորողելիքներուն ոչ մէկուն եւ ոչ միւսին հիմն կը մնայ: Եթէ գործք ի դէպ կու գան առանց պատճառի, եթէ դէպք կը պատահին առանց ինչ եւ իցէ կապակցութիւն ունենալու որ եւ իցէ նախորդի հետ, ուրեմն յայտնի է թէ չի կրնար ըլլալ մէկ կապ մը որ կարենայ արդեամբք կապակցել զանոնք թէ Աստուծային մտքին հետ եւ թէ որ եւ իցէ մտքի մը հետ: Անոնք իրարմէ եւ ամէն ուրիշ բաներէ անջատեալ եւ մեկուտի կը մնան: Կու գան ու կ'երթան, իրենց ընդհանրական եւ ընդարձակածաւալ կարգին եւ շարքին մէջ, անձանօթ աշխարհէ՝ եկող օտարականներու պէս, որոնց գալուստն ալ երթն ալ նոյն օրինակ դուրս են ամենայն նախատեսութենէ եւ հմտութենէ: Անատեն այն ընդարձակածաւալ եւ անսահման կայսերութիւնը, որուն գլուխը Աստուած է, պիտի լեցուէր այնպիսի դէպքերով, որոնց մէջ ինքը բնաւ ներգործողութիւն մը պիտի չունենար, եւ որոնց վրայ չէր կրնար որ եւ իցէ նախընթաց ըմբռնում մը ունենալ: Փոխանակ ներդաշնակաւորութեան եւ միութեան, որ այժմ յամենայն ուրեք կայ եւ կը մնայ, եւ յամենայն տեղիս երջանկութիւն կը սխտէ, խստնակութեան եւ շիտթութեան անդունդ մը պիտի ըլլար համայն տիեզերք: Իրաց հաստատուն դրութիւններուն ամէնը առ հասարակ պիտի խորտակէին եւ կործանէին. եւ անոնց

տեղը պիտի թագաւորէին դիպուածը եւ վրդովուժը, խառնաշփոթութիւնն ու աններդաշնակութիւնը : Այլ պատճառակալութեան օրէնքը կը հանդարտեցնէ ամէն շփոթութեան ազնուիքը, կը կարողաւորէ անհամաձայն եւ աններդաշնակ նիւթերը, եւ զամենայն ինչ կարգի կանոնի տակ կը պահէ :

107. Վերածուծիւն տեսութեանց այս զխոյ առ կամքն :

Այս զխոյն մէջ բովանդակեալ տեսութիւնները, թէպէտեւ այսօր մասամբ հետաքրքրական նիւթեր են խուզարկողութեան, ինչ նպատակաւ յառաջ բերելիս յայտնի է : Ասոնց ամէնը ուղղակի առ կամքն վերածելի են, եւ թէ որ ասոնց ուժը սխալ հասկըցած չենք, վճռողարար կը հաստատեն այս վարդապետութիւնը, թէ կամակամ կարողութիւնը, որչափ ալ որ ազատ եղած ըլլայ, տակաւին ՁԵՐՑ ԶԻՆՔԻՆԻ : Եթէ բնաւ կայ մէկ նախնական տարր մը մարդկային բանաւորութեան, եթէ երբէք մէկ անտարակուսելի եւ հիմնական ճշմարտութիւն մը կայ նոյն խի մտքին կազմակերպութենէն յառաջ եկած, եւ ընդհանրական հաւանութիւն եւ ընդունելութիւն գտած, անիկայ այս մեր հետազոտածն է : Իսկ թէ որ կամքը ամենայն օրինաց վերատեսչութեանէն զերծ է, թէ որ անոր ներգործութիւնները բնաւ նախորդներու չեն նայիր, եւ մէկ պայմանի մը իշխողութեան տակ չեն, ուրեմն այս նախնական նախադասութիւնը ճշմարիտ չէ, եւ բնաւ ասանկ բան չկայ : Այլ եթէ՝ ընդհակառակն՝ մեր բնութեանը ազդարարութիւններուն համեմատ եւ մեր դիրքին անխուսափելի պահանջմունքներուն համաձայն, ընդունինք այս ճշմարտութիւնը՝ իր բովանդակ հանրածառալ եւ ամենապարփակ ընդարձակութեամբ, որ այս է իր մեծ արժէքը, ի հարկէ պիտի ստիպուինք կամքին իւրաքանչիւր ներգործութեանը մէկ Պատճառ մը տալու :

Սակայն դիտելու է որ հոս մենք չենք տեսակարարեր պատճառին ճշգրիտ բնութիւնը կամ ինչութիւնը եւ որակութիւնը : Պատճառ բառը կը գործածենք հոս, ինչպէս որ ըրինք մինչեւ ցարդ բոլոր բնութեան խօսքերուն մէջ, իւր ամենքնդարձակ խնամտով, նշանակելով, խօսուած նիւթին բնութեանը համեմատ, կամ սոսկ նախորդ առիթը, եւ կամ նախորդը զօրութեան հետ կցորդեալ. նշանակելով կամ ներգործական պատճառը, որն որ ճշմարտապէս յառաջ կը բերէ հետեւորդութիւնը, եւ կամ նախապատրաստական պատճառը, որն որ սոսկ պայծառ մըն է այնպիսի հետեւորդութեան ի դէպ գալուն : Փրէզիտէնը էտուարտսին բսածին պէս, մենք կը գործածենք զայն՝ « անով բացատրելու համար մէկ նախորդ մը, թէ՛ բնական եւ թէ՛ բարոյական, թէ՛ դրական եւ թէ՛ բացասական, որմէ որ մէկ

դէպք մը, թէ մէկ բան մը եւ թէ բանի մը եղանակաւորութիւնը կամ պարագաները, այնպիսի կախումն կ'ունենայ, որ անիկայ հիմն եւ պատճառ կ'ըլլայ, թէ ամբողջովին եւ թէ ըստ մասին, իրեն ի գոյութիւն գալուն յաւէտ քան թէ չգալուն, եւ կամ թէ եղածին պէս ըլլալուն յաւէտ քան թէ ուրիշ կերպ : Բաւին այս ընդարձակ խմաստովը, իբրեւ անուրանալի ճշմարտութիւն կ'ընդունինք այս, թէ չ'ըլլար կամական ներգործութիւն կամ կամեցումն առանց պատճառի : Եւ այս այսպէս ըլլալով, ի հարկէ կը հասկըցուի թէ կամքն ինքը, սրմէ որ ներգործութիւնը կամ կամեցումը կը ծագի, ենթակայ է կանոնաւորութեան սկզբունքներու. այլով բանիւ, թէ ԿԱՄՔԻ ՕՐԷՆՔԻ ՏԱԿ է :

108. Այս տեսութեանց ընդհանուր եւ գործնական վերածուծեանը վրայ :

Պատճառականութեան օրէնքին առ կամքն մերձեցուցանելի ըլլալը ընդհանուր փորձառութեան եւ ընդհանուր խելամուտութեան մէկ ազդարարութիւնն է, ինչպէս նաեւ փիլիսոփայական վերլուծութեան ալ արդիւնքն է : Ըստ այսմ կը գտնենք որ ի վաղեմի դարուց անտի զարգացած մարդկային բարուց վրայ եղած դատաքննութեանց մէջ այս օրէնքը ի հաշիւ առնուած է եւ միշտ կ'առնուի : Եւ այս՝ ոչ թէ միայն իր աւելի ընդհանրադոյն վերաբերմամբ առ ամենայն իրս որք սկիզբն կ'առնուն ըլլալու, այլ իր վերաբերմամբ առ մարդկային կամքն : Եթէ՛ որ եւ իցէ տուեալ դէպքի մէջ՝ արժանաւորութիւն կամ գովութիւն կ'ընծայենք մարդու մը, եւ կամ յանցաւոր կը դատենք զինքը, հարկաւորապէս այս հասկըցողութեամբ է, թէ իր վարմունքը, որն որ մեր ըրած դատաքննութեան հիմն է, դիպուածական բան մը չէր, այլ իրեն նախորդ մը, պատճառ մը, շարժառիթ մը ունէր :

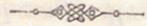
Ասիկայ մասնաւորապէս ճշմարիտ է պատմութեան համար : Բնական պատմութիւնը հետազոտելի է երկու տեսակ դիտողութեամբ, մէկը՝ Վիճակագրական եւ միւսը՝ Փիլիսոփայական : Վիճակագրական տեսութեամբ՝ սոսկ հաւաքում մըն է եղելութեանց եւ չի բովանդակիր Պատճառականութեան օրէնքին առ կամքն վերածութիւնը. իսկ Փիլիսոփայական տեսութեամբ, որ ասիկայ պատմութեան բարձրագոյն եւ ազնուագոյն կերպարանքն է, շարունակ այս վերածութիւնը մեր տեսութեանը առջեւ կը ներկայանայ : Մարդոց էնչը գործած ըլլալուն վրայ հմտութիւն ունենալը արդարեւ հետաքրքրական բան մըն է. իսկ այս գիտնալը՝ թէ ԻՆՉՈՒՆ ԶԱՄԱՐ այնպէս գործեցին յաւէտ քան թէ այլ իմն եղանակաւ, լրջմտ եւ խմտատասէր հետաքննողին եւս առաւելագոյն փութաշարժ բան մըն է : Սակայն

որ աստե՛ն որ այս հարցումը կ'ընենք թէ ինչու համար կամ ինչ պատճառաւ այնինչ տուեալ եղանակաւ գործեցին եւ ոչ թէ ուրիշ կերպով, ասիէ հարկաւորապէս այս կը հասկըցուի՝ թէ գործքերու համար սկզբունքներ կան, եւ ամէն գործ պատճառ մը ունի: Եւ այս ալ հարկաւ Պատճառաւսկանութեան օրէնքը առ կամքն վերածել է:

Ասոր համար՝ շատ մեծ պատշաճութեամբ եւ փիլիսոփայական իմաստով է որ կը գրուցէ Հիւմ. — « Կ ու զե՛ս գ ի տնալ Յոանայ եւ Հոովնայեցոց զլազմունքներն՝ հակամիտութիւններն ու կենցաղափարութիւնը, աղէկ մը ուսիր Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց բնաւորութիւններն ու գործքերը: Մեծ սխալմունք մը գործած չես ըլլար եթէ ետքիններուն վրայ ըրած գիտողութիւններուդ շատը սոջիններուն վերածելու ըլլաս: Մարդկային սեռը յամենայն ժամանակս եւ յամենայն տեղիս այնքան նոյն եւ նման են, որ պատմութիւնը յայսմ մասին նոր եւ տարօրինակ հմտութիւն մը չ'ընծայեր մեզի: Պատմութեան զխտանոր պիտանութիւնը՝ մարդկային բնութեան շարունակ եւ ընդհանրական սկզբունքներն ի լոյս բերելն է, ներկայացընելով զմարդիկ ամէն կերպ պարագաներու եւ զիրքերու մէջ, եւ մեզի այնպիսի նիւթեր ընծայելով, որոնցմով մեր ընելու գիտողութիւնները կարող կ'ըլլանք կատարելու, եւ տեղեակ ըլլալու մարդկային գործողութեան եւ վարմունքին կանոնաւոր զսպանակներուն այսինքն սկզբնապարճաւորում: Այն պատերազմներու, չարահարութիւններու, անմխարանութիւններու եւ յեղափոխութիւններու վէպերը բոլոր փորձառութեանց հաւաքածոյ մըն են, որոնցմով քաղաքագէտը եւ փիլիսոփան իրենց գիտութեան սկզբունքները կ'որոշեն եւ կը հաստատեն այն նոյն եղանակաւ, որով որ բժիշկը կամ բնագէտը տեղեկութիւն կը ստանայ տունկերու՝ հանքերու եւ ուրիշ արտաքին առարկաներու վրայ, անոնց վրայ կատարած փորձերովը: Վերջապէս, Արիստոտէլին եւ Հիպոկրատին քննած հոգը՝ ջուրը եւ ուրիշ տարերքներն այսօրուան օրս մեր գննութեանցը ենթակայ եղող հոգին՝ ջուրին եւ ուրիշ առարկաներուն որքան նման որ են, անիէ ոչինչ նուազ նմանութիւն ունին Պողիբիոսի եւ Տակիտոսի նկարագրած մարդիկներն այժմու մարդկանց՝ որոնք աշխարհս իրենց լոտողութեան ներքեւ կը կառավարեն:

Պ Ա Ռ Ի Կ Ե .

ՕՐԷՆՔ ՄԻՕՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԾԵԱԼ ԱՌ ԿԱՄԳՆ

109. Բնութեան գործողութիւններուն շարունակ փորինսկութեանը վրայ մարդոց ունեցած հաւատքը:

Գործնականապէս ընդհանրական մերձեցումն ունեցող կամ ամէն բանի վրայ իշխող մէկ ուրիշ օրէնք մըն ալ, որն որ՝ նախընթաց օրէնքին նման՝ հիմնականապէս հարկաւոր կը համարուի տրամաբանական կարողութեան՝ իր սովորական կիրառութեանցը մէջ՝ ըստ արժանւոյն գործելուն, եւ որուն ճշմարտութիւնը առ հասարակ ընդունուած է, այս է, թէ Բնութեան գործողութիւններուն մէջ յարաբերութիւն եւ փոփոխութիւն կայ: Երբոր կը հաստատենք եւ ան ալ առանց ամենեւին վարանման, թէ այս սկզբունքին բոլոր մարդիկ կը հաւատան եւ թէ առ հասարակ ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է, ըրած նիս ուրիշ բան չէ այլ միայն մարդոց սովորական խօսակցութեանը եւ վարուցը մէջ յարաժամ քաջայայտ երեւցող մէկ իրողութիւնը հաստատել: Եւ միթէ ասանկ չէ՞ ըսնը: Սոսկ հարեւանցի գննութիւն մը բաւական չէ՞ զայն բացայայտ ի տես բերելու: Ամէն մարդ կը հաւատայ որ մտանող արեգակը դարձեալ պիտի ծագի սահմանեալ ժամանակին. թէ դալու ձմեռուան մէջ անձրեւներն պիտի իջնեն, հովերը պիտի փչեն, եւ թէ ձիւնն ու սառնամանիքը պիտի ծածկեն երկիրն երեսը էսպէս յար եւ նման նախընթաց ձմեռնային եղանակներուն մէջ պատահածներուն: Թէ ովկիանոսի մակնթացութիւններն ու տեղատուութիւններն պիտի ելնեն ու իջնեն մինչեւ ցարդ եղածին պէս. եւ թէ տաքն ու պաղը պիտի յաջորդեն իրենց փոփոխմունքներովը տարւոյն բոլոր շրջանին մէջ. եւ թէ առուակներն ու դետերը պիտի շարունակեն իրենց հոսման ընթացքը: Իրենց վարմունքը բացորոշ կը ցուցընէ, բոլոր այս դէպքերուն եւ ասոնց նմաններուն մէջ, իրենց ներսիդին հաստատուն հաւատք մը ըլլալը վերայիշեալ միօրինակութեան սկզբունքին վրայ. այնպիսի հաւատք մը որ խիստ խո-

բարմատ , մշտնջենական եւ յետին աստիճան անայլայլելի եւ անսասանելի է : Եթէ տարակոյս մը ունենային , ստուգիւ այս հիմա-կուան ըրածնուն պէս ամենեւին պիտի չարկէին եւ պիտի չզարծէին եւ պիտի չզգային : Այս հաւատքով է որ գիշերուան ստուերներն երկիրը պատելուն պէս կը հանգչին եւ կը ննջեն , այս հաւատքով է որ առաւօտեան ըյսովը կ'արթնան կ'ելլեն , եւ իրենց ճակատին քրտինքովը դժուարակիրթ հողը կը մշակեն . այս հաւատքով է որ գիտութեամբ իրենց միտքը կը համբարեն , որ՝ առանց այդ հաւատքին՝ չէին կրնար երբէք մտածել թէ ինչ օգուտի պիտի ծառայէ այն իրենց . այս նոյն անասանելի համովման ազդեցութեամբն է որ տուներ կը կառուցանեն , եւ բազմադիմի եղանակներով պարաստութիւններ կը տեսնեն ապառնիին բերելու բարիքներուն եւ չարիքներուն՝ ցնծութիւններուն եւ տառապանքներուն համար :

Բաղձալի է մեզ որ այս մեծ գործնական եւ հիմնական սկզբունքին վրայ ըրած հաստատութիւննիս սխալ մտօք չհասկըցուի : Այս սկզբունքը , թէպէտեւ ինքը տարրական եւ հիմնական բան մըն է , սակայն կ'երեւնայ թէ , մէկ մտքով մը , ստորակարգեալ է պատճառականութեան օրէնքին կամ սկզբունքին : Ետքինը աւելի գերազանց բնութիւն մը ունի : Անոր ոչ միայն կատարելապէս կը հաւատանք , այլ անհնարին բան է որ չհաւատանք :

Որքան որ անհնար է հաւատալ թէ մասը ամբողջն մեծագոյն կ'ըլլայ , նոյնչափ անհնար է մեզի հաւատալ թէ առանց պատճառի էութիւն մը գոյութեան կրնայ գալ , կամ՝ այլով բանիւ՝ թէ յոչնչ արտադրի ինչ : Իսկ միւս սկզբունքին գալով , թէպէտեւ այնպէս կազմուած ենք որ լիսպէս ստորասականին կը հաւատանք , սակայն հարկաւորապէս չենք հաւատար բացասականին բացարձակապէս անհնարին ըլլալուն : Այլով բանիւ՝ քանի որ՝ նոյն իսկ մեր կազմակերպութեան բերմունքէն , կը հաւատանք կատարելապէս բնութեան միօրինակութեանը յամենայն յարաբերութիւնս իւր եւ յամենայն վերաբերութիւնս իւր առ մեզ , նոյն ատենը չենք կրնար հարկաւորապէս արգելուլ այն էակին հնարաւոր միջամտութիւնը եւ բնութեան կանոնաւոր ընթացքէն դուրս բաներ ընելը , որուն զօրութեամբը միայն համայն բնութիւնը կեցեր է : Մեր այս բանիս վրայ ունեցած հաւատքը , ուրեմն , անտարակոյս այսպիսի սահմանաւորութեամբ մը սահմանաւորեալ է :

110. Այս հաւատքը ինչպէս որ նիւթոյ նոյնպէս եւ մտաց վերաբնութիւն ունի :

Այլ քանի որ այս եղած հաստատութիւններուն հաւանութիւն կը տրուի , վերաբերմամբ առ նիւթական աշխարհս եւ առ արտաքին

աւարկայս ընդհանրապէս , կրնայ կարծուիլ որ մարդուս ճոքն եւ հոգեղէն կամ մտաւոր աւարկայից չեն պատշաճիր : Սակայն այս մէկ սխալ կարծիք մըն է : Պատճառ չունինք ամենեւին այսպիսի հաստատութիւն մը ընելու թէ մարդիկ այս խնդիր եղած սկզբունքը սոսկ նիւթական բաներու վերածելու խորհուրդ ունենան . այլ՝ ընդհակառակն՝ մարդոց հաւատքն անտարակոյս այս է , թէ յիշեալ սկզբունքը , իրենց բոլոր զննութեանցը նայելով , մարդուս մտքին ալ կը վերաբերի , եւ վերաբանութեամբ խելամուտ կ'ըլլան որ տիեզերաց ամէն մասանցը մէջ գտնուող ամենայն մտաւոր էութեանց եւս վերածելի է : Այլով բանիւ՝ մարդիկ կը հաւատան անդրդուելի կերպով՝ թէ ինչպէս որ նիւթական ներգործութեանց մէջ նոյնպէս եւ մտաւոր ներգործութեանց մէջ միօրինակութիւն կայ : Ստուգիւ ամէն մարդու դիտողութեանը աւարկայ եղած ըլլալու է այս թէ մարդիկ ճիշտ այնպէս կը գործեն որպէս թէ այսպէս եղած ըլլար բանը , եւ այսպէս եղած ըլլար իրենց անյողգողգ հաւատքը : Ամենուն ընդունած բանն է այս՝ որ մարդիկ իրենց արտերը կը սերմանեն եւ կը տնկեն գարունին , լիակատար ակնկալութեամբ եւ վստահութեամբ թէ բնութեան գործողութիւններն էականապէս նոյնը պիտի ըլլան ինչ որ եղած են , եւ թէ իրենց գարնանային աշխատանքներն աշնանային բեղնաւորութեամբ պիտի վարձատրուին : Սակայն միթէ նմին նման վստահ ակնկալութիւն ցոյց չե՞ն տար մէկմէկու հետ ունեցած իրենց կենցաղաւորութեանը մէջ : Ո՞չ ապաքէն ծնողքը իր զաւկին միտքը կը մշակէ , մտաւոր հուեծքի մը լիակատար ակնկալութեամբը : Ո՞չ ապաքէն մարդիկ խոստմունքներ կ'ընեն , եւ դաշնադրութիւններ կը հաստատեն եւ պատասխանատուութիւններ վրանին կ'առնեն այնքան յաճախ եւ այնպիսի վստահութեամբ մը որ ուրիշ կերպով չի մեկնուիր բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ , որ անոնք միօրինակութեան օրէնքը՝ ինչպէս որ Փիղիքական բնութեան՝ նոյնպէս եւ մտաւորական բնութեան վերածելի կը համարին : Առանց այսպիսի հաւատքի մը ոչ պայմանագրութիւններ կրնային ըլլալ երկու անձանց մէջտեղը , ոչ ապառնի պատասխանատուութիւններ եւ պարտականութիւններ բովանդակող գործառնութիւններ կրնային կատարուիլ , ոչ ընտանեկան յարաբերութիւններ եւ առնչութիւններ կրնային հաստատուիլ . այլ ամէն բան յետին աստիճան խառնակութեան եւ շիթութեան մէջ պիտի խնար . եւ մինչեւ անգամ ընկերութեան կապերը , առանց որոց մարդս հաղիւ կ'ապրի , եւ ստուգապէս երջանկութեան երես չի կրնար տեսնել , պիտի քայքայէին եւ խզէին : Այնպէս որ մարդոց վիճակն ու բարիքը այս բանիս մէջ իբրեւ ապացոյց կը համարուին իրենց ունեցած հաւատքին : Եւ ասոնք այսպէս նկատուելով , քաջայայտ կը հաստատեն եւ կ'ապացուցանեն

մարդոց վրայ գտնուող այն համոզումը՝ թէ կայ մէկ հաստատուն եւ միօրինակ կարգ մը մարդկային ազգին մտաւոր գործողութեանցը մէջ, որն որ՝ եթէ կատարեալ ալ չըլլայ՝ սակայն նիւթոյ եւ մտայ մէջտեղն եղող բնական տարբերութեանց ներածին շափ՝ վերաբանութիւն ունի իրաց այն կանոնաւոր ընթացքին, զոր շարունակ կը տեսնենք ի մէջ ֆիզիզական աշխարհին :

III Այն պարագաներն ընդ որովք այս հաւասքը ծագումն կ'առնու :

Հարկ է թերեւս այս ալ յաւելուլ, առ ի բացատրութիւն թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ մտաւորական բնութեան յարակցութեանը եւ միօրինակութեանը վրայ եղող այս հաւատքին, թէ չ'երեւիր որ սոսկիայ մէկէն ի մէկ իր բովանդակ ուժգնութեամբ կը ծագի եւ գոյութիւն կ'առնու : Այլ կ'երեւնայ որ նախ եւ առաջ մասնաւոր գէպքեր մը մէջ ծնունդ կ'առնու . եւ յետոյ դարձեալ ուրիշ առթիւ մը ի գոյութիւն կու գայ . եւ ապա այլ իմն առթիւ եւ հետզհետէ բազմադիմի գէպքերով : Ինչեւ որ վերջապէս այդ կերպով կերպարանաւորեալ յարատեւութիւնն ու միօրինակութիւնն իրբեւ տիեզերական վերածութիւն ունեցող իրողութիւն մը կը նկատենք, միայնակ այն բացառութեամբ, զոր արդէն յիշած ենք, այսինքն այն մեծ էակին հնարաւոր միջամտութիւնը եւ արդեւումը որմէ որ համայն բնութիւնը կախումն ունի : Եւ քանզի այս հաւատքը սասանկ աստիճանաւոր եղանակաւ մը ծագումն կ'առնու, քաջապէս կը կարծենք թէ իր ծագման եւ աճման սկզբնաւորական տեսներն համեմատաբար տկար ըլլալու է . այլ շուտով մեծ գորութիւն կը ստանայ . այնքան որ ամէն օր եւ ամէն ժամ չենք վարանիր զանիկայ մեր գործոցը հիմն ընելու : Մինչեւ անգամ մեր տղայութեան եւ պատանեկութեան տեսնը, սոոյգ գիտենք որ անիկայ մեր մտքին մէջ անխախտելի սկզբունք մը եղած էր, որուն վրայ՝ սովորական գէպքերու մէջ՝ չէինք կրնար աւելի մտարերել կասկած յարուցանելու քան թէ մեր անձնաւորութեանը կամ անձնական նոյնութեանը վրայ : Մենք յարածամ բնութեանը վրայ նայած ենք, մինչեւ անգամ այդ կանուխ հասակներուն մէջ, իբրեւ անդրդուելի՝ անսասանելի՝ անչարժելի բան մը, որ իր բազմազան ներգործութիւններովը յառաջ կ'ընթանայ անտարակուսելի կերպով այս եւ այն որոշեալ վախճաններուն հասնելու համար, եւ որ՝ անցեալին մէջ եղածներովը ապառնիին մէջ ըլլալիքներուն ամենակատարեալ երաշխաւորութիւն մը կ'ընծայէ :

112 . Դիպուածականութեան ճշմարիտ գաղափարին վրայով, որոշմամբ ի միօրինակութենէ :

Ձենք վարանիր հաստատուելու թէ խնդիր եղող հաւատքը իրողութեան համաձայն է . մարդուս միտքը, յայտ մասին եւս՝ որպէս յայլս . մեր շուրջը պատող իրաց գործողութիւններուն եւ ընթացքին համեմատ կու գայ : Ատենք յիշատարածարար յարմարցուած են իրարու : Եթէ ոմանք այնչափ վստահութիւն չունենան այս հաստատութեանց վրայ, կ'առաջարկենք անոնց որ վայրիկ մի մտածեն պնդեալ միօրինակութեան ներհականին՝ այսինքն է՝ դիպուածականութեան վրայ : Կամ ՕՐԷՆՔ պիտի ընդունինք, որ գործողութեան միօրինակութիւն ըսել է, կամ ԳԻՊՈՒԱԾ, որ ոչ բնաւ միօրինակութիւն ունի : Այս երկուքին կամ մէկը պիտի ընդունինք հարկաւ, կամ միւսը : Սակայն ի՞նչ է ԳԻՊՈՒԱԾԸ : Դիպուած ըսելով մարդուս գիտութեանը մէջ եղող եղելութիւն մը կամ դիրք մը կ'իմացուի . թէ սոսկ մարդուս տգիտութեանը վերաբերութիւն ունեցող բան մըն է . այլով բանիւ՝ մարդս իր գիտցած ու հասկըցած բանին դիպուած կ'ըսէ, թէ չգիտցած ու չհասկըցած բանին : Յայտ է թէ ետքինին : Եւ աստի կը սրտասէի որ մէկուն դիպուած սեպած ու անուանած բանը, ուրիշ մը, որ աւելի խորագոյն տեսութիւն ունի այն բանին վրայ, ամենեւին դիպուած չի համարիր եւ չ'անուաներ : Եւ ասանկ ամէն գէպքեր մէջ, ինչ որ ըլլայ ըլլայ, գիտութեան աճումը կը նուազեցընէ այն բաներուն թիւը, զորոնք դիպուած կը համարին անոնք որ անկարող են՝ կատարելապէս քննելու զանոնք : Չոր օրինակ մէկը կ'ըսէ թէ սոսկ դիպուած մըն է թէ արդեօք Ամերիկայի Գոնկրէսը կամ Անգղիոյ ծերակոյտը այս կամ այն որոշումը պիտի ընեն՝ դաւու նիստին մէջ, թէ ոչ : Բայց թէ որ այս անձը կարող ըլլար կատարելապէս թափանցանց տեսութեամբ գննելու բոլոր անդամակցաց սրտերը, անոնց համոզումները՝ շահերը՝ նախապաշարումները եւ բարոյական զգացումները, այն բանը ալ եւս դիպուած չէր ըլլար իրեն համար, այլ ստուգութիւն մը :

Վասնորոյ երբոր մարդիկ բանի մը համար դիպուածով եղեր է կ'ըսեն, չենք կրնար սեպել թէ ճշմարտապէս այս հաստատուելու մտք կ'ըսեն, (քանզի իրենց ներսիդիէն ձայն մը, իրենց բնութեանը մէկ սկզբնական դրդումը հակառակը կ'ազդէ իրենց) թէ յիշեալ բանը պատահեր է առանց որ ե իցե աւելի կամ պարճաւի, ե միօրինակութեան օրէնքն քուրթլին անխաբար : Այս բանիս վրայ իրենց ունեցած գաղափարներն թերեւս անորոշ ըլլան, եւ հնարաւոր է որ առջի բերանը այսպիսի գաղափար մը մտքերնուն մէջ ըլլայ . սակայն եթէ

միայն յանձն առնեն վերլուծել իրենց խորհուրդները, պիտի համոզուին թէ՛ որ եւ իցէ պատշաճութեամբ՝ չեն կրնար այս վերոյիշեալ խօսքով ուրիշ բան մը հասկըցընելու գիտաւորութիւն ունեցած ըլլալ բայց եթէ միայն իրենց հմտութեան նուազութիւնը կամ տգիտութիւնը խնայընել: Այլով բանիւ, երբոր մէկ բան մը գիտաւածով կը պատահի, երբնոյ նկատմամբ գիտաւածով կը պատահի: Որ ըսել է թէ չեն կարող վերահասու ըլլալ եւ բացատրել թէ ինտոր պատահած է. անիկայ կերպով մը ի դէպ եկեր է, բայց չեն գիտեր ինչ կերպով. եւ որովհետեւ օրէնք մը չեն կրնար վերածել անոր, վասնորոյ անոնց այնպէս կ'երանայ թէ աւանց օրէնքի եղեր է: Եւ ահա մարդոց առ հասարակ գիտաւած բառով բացատրել ուզածք անտարակոյս սոսկ այս երեւոյթն է յաւէտ, քան թէ պատճառի եւ միօրինակութեան օրինաց տարակայութեանը իրականութիւնը:

113. Հիմն կամ կայան այս հաւատոյ:

Թերեւս խնդիր ըլլայ, թէ ի՞նչ հիման վրայ կոչացած է՝ բնութեան մէջ յարակայութեան եւ միօրինակութեան այսպիսի մեծ սկզբունք մը կենալուն վրայ եղած այս խորին եւ ընդհանրական հաւատքը: Մեր կազմութեանը ո՞ր մասին վերաբերելի է ասիկայ: — Ասոր մէկ բնական մեկնութիւն մը թուի թերեւս այս թեւադրութիւնը, թէ այս հաւատքը տրամաբանութեան ներգործութեանցը վրայ հիմնեալ է: Այլ քննութեամբ կը գտնենք որ ասանկ չէ բանը: Արդարեւ մենք երբեմնակի, ինտոր որ ասկէ առաջ առիթ ունեցանք ծանուցանելու, սա կերպ խօսքեր կ'ընենք. Արեգակը ծագեցաւ այսօր, աստի եւ վաղն ալ պիտի ծագի. կերակուր կերանք կ'ըտացանք այսօր, աստի վաղն ալ եթէ ուտենք նոյնպէս կը կ'ըտանանք, եւ այլն. մէկ կերպ մը բացատրութիւն, որկէ կը հասկըցուի թէ ապառնիին միօրինակութիւնը անցեալին եղելութիւններէն կը մակաբերուի կամ կը հետեւեցուցուի տրամաբանական գործողութեամբ մը: Այլ ստուգիւ գիւրդին է տեսնել թէ այս տեղս բան մը կայ պակաս. թէ այս տրամաբանական շղթային մէջ օղակ մըն ալ գրուելու է որ եզրներն կամ մասունքը իրարու հետ կցորդին, եւ թէ հետեւապէս տրամաբանութեան սոսկ երեւոյթը կամ ձեւը կայ հոս, բայց իսկութիւնը ոչ բնաւ: Լոկ այս պարզ եղելութիւնը թէ արեգակը այսօր ծագեցաւ, առանց ուրիշ բան մըն անոր հետ իմիասին կապակցելու, բնաւ ամենեւին տեղիք չ'ընծայեր այսպիսի հետեւութիւն մը հանելու՝ թէ վաղն ալ կրկին պիտի ծագի. եւ նոյնը կրնանք ըսել բոլոր ասոր նման օրինակներու համար ալ: Վասնորոյ ընդ խնդրով եղող միօրինակութիւնը այս կերպով ապացուցանել չ'ըլար:

Իսկ եթէ տրամաբանութիւնը չէ այս հաւատքին կայանքն ըլլալու հիմը, եւ եթէ ուրիշ հաւանելի մեկնութիւն մըն ալ չենք կարող տալու նորին ծագմանը, (եւ չենք գիտեր թէ ինտոր կրնանք տալ,) բոլոր ըսելիքնիս այս է միայն, թէ այսպիսի միօրինակութեան մը վրայ այնքան ընդհանուր կերպով մարդկային ազգին ունեցած հաւատքը քննութեան վերջոյ պարբեր կամ յերբէս, որ ո՛չ մակածութեամբ կը սորվուի ուրիշ սկզբունքներէ հետեւեցուցանելով, եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցէ երկրորդական գործողութեանց միջոցով կը հաղորդուի մարդոց. այլ կ'արտադրի կամ կը ծագի բնականապէս իրենց ներօրդին. իսկապէս իրենց մտաւոր կազմակերպութեանը մէկ հարկաւոր եւ անսխալելի ծնունդը կամ արտադրութիւնն է: Բնածին հաւատք մըն է: Այլով բանիւ՝ նոյն իսկ մեր մտքին կազմուածքը կը պահանջէ որ իրբեւ ստուգութիւն եւ ճշմարտութիւն ընդունինք այս, թէ՛ ինչպէս անցեալ ժամանակին մէջ՝ նոյնպէս եւ գալու ատենին մէջ պիտի ըլլայ այն հաստատեալ յարակայութիւնը եւ միօրինակութիւնը՝ թէ մտաւորական եւ թէ նիւթական բնութեան այլ եւ այլ ճիւղերուն մէջ յաւաք գացող գործողութեանց ամենուն մէջ ալ: Այլ ստոյգ է որ մէկը չկայ որ տարակուսի ասոր ասանկ ըլլալիքին վրայ, թէ պէտեւ մէկ չկայ որ կարենայ ապացոյց մը բերել իրողութեան իսկութեանը, բաց ի ներքին գոյութեան անդիմադրելի թեւադրութիւններուն տուած վկայութիւններէն: Այնպէս որ՝ միօրինակութեան սկզբունքն ալ, պատճառականութեան սկզբունքին նման, տրամաբանութեանէն նախընթաց բան մըն է, եւ ոչ թէ անոր հետեւորդ. անդր եւ ի վեր է քան զտրամաբանութիւն, եւ ոչ կախեալ ի նմանէ. այն սկզբնական եւ հիմնական սիւներէն մէկը, անկեալ յանձնին մեր բնութեան նախասնամիջ հոգածութեամբ, զոր տրամաբանութեան կարողութիւնը ոչ երբէք կարող էր հաստատել հոն, այլ որուն վրայ այդ կարողութիւնն ինքը, ինչպէս եւ այժմ իսկ յիշեալ այն միւս մեծ սկզբան վրայ ալ, կը կառուցանէ յետոյ իր հոյակապ շինուածքները:

114. Կարծիք Ռիսի եւ Ապերքոսի այս նիւթոյ:

Պատշաճ կը համարինք ծանուցանել, թէ այս տեսութիւններն իրբեւ նոր բաներ յառաջ չենք բերեր: Երեւելի մատենագիրներ յաճախակի եւ մեծաւ յաջողակութեամբ հաստատած են զայս, որոնցմէ միայն մէկ երկու համառօտ օրինակ մէջ բերելու հազիւ կը ներք գործոյս համառօտութիւնը:

« Բնութեան երեւոյթներուն մէջ », կըսէ Ռիտ՝ Իճապական Կարողութեան Գարբոց անուանեալ գործին մէջ, » այսուհետեւ ըլլալիքներն հաւանականաբար նման պիտի ըլլան ասկէ յառաջ եղածներուն՝ նոյն եւ

նման պարագաներու մէջ : Փորձառութենէ բան մը սորվելու կարողացածնուս պէս իսկ եւ իսկ հարկաւ պիտի ունենանք այս համոզումը մեր ներսիդին . վասն զի ամենայն փորձառութիւն այս հաւատքին վրայ կայացած է , թէ անցեալը ինչ որ էր՝ սպառնին ալ նոյնը պիտի ըլլայ : Վերցուր այս սկզբունքը , եւ յայնժամ հարիւր տարուան փորձառութիւնը մեզի ցորենահատի մը չափ հմտութիւն չ'ընծայեր գալիքին նկատմամբ :

« Ասիկայ այն սկզբունքներէն մէկն է , զոր երբոր կը մեծնանք եւ բնութեան ընթացքը կը դնենք , կրնանք հաստատել տրամաբանութեամբ : Վերահասու կ'ըլլանք որ բնութիւնը անշարժելի օրէնքներով կը կառավարուի , եւ թէ՛ եթէ ասանկ չըլլար , մարդկային խոհեմութիւն ըսած բաներնիս չէր կրնար ըլլալ . որ եւ իցէ միջոց յարմարութիւն մը չէր ունենար վախճան մը յառաջ բերելու . եւ այն միջոցն որ մէկ առթիւ մը այսինչ վախճանը յառաջ բերու , նովին հաւանականութեամբ՝ ուրիշ առթիւ մ'ալ ճիշդ անոր հակառակը կրնար ազդել :

« Մահայն այս սկզբունքը հարկաւոր է մեզի , զայն արամաբանութեանով քրնելուս կարողանալէն առաջ , եւ ասոր համար մեր կազմաւածքին մէկ մասն էրա՞ծ է , եւ իր արդիւններն յառաջ կը բերէ որ եւ արամաբանութեանը կիրառութեան զգացումը » :

Ապէրբբոմպի , իր Հեղափոխութեան Իմացական Կարողութեանց անուամբ մտերս հրատարակած մէկ փիլիսոփայական գործին մէջ՝ տեղ մը նախնական ճշմարտութեանց վրայ կը խօսի ու կ'ըսէ . « Ասոնք տրամաբանական գործողութեանց արդիւնքներ չեն , այլ բուն գործութեամբ կը գոյանան եւ կը հաստատուին ամէն ողջ հասողութեան մէջ , անսխալելի ստուգութեան հաւատքով մը , առանց նկատողութիւն անսխալելի ստուգութեան հաւատքով մը , առանց նկատողութիւն մը ընելու իմացականութեան տրամաբանական կիրառութիւններուն կամ մտաբերական կարողութիւններուն » : Այս ճշմարտութեանց կարգը բացայայտ կերպով եւ մասնաւորապէս կը դասէ « այն վստահութիւնը որ բնութեան միօրինակութեանը վրայ կայ . կամ՝ այս իրողութեան վրայ թէ մի եւ նոյն նիւթը միշտ մի եւ նոյն յատկութիւնները ցոյց կու տայ . եւ թէ մի եւ նոյն պատճառը , մի եւ նոյն պարագաներու մէջ , միշտ մի եւ նոյն արդիւնքը յառաջ կը բերէ : « Եւ ասիկայ » , կ'ըսէ , « իբրեւ նախնական ճշմարտութիւն մը , հիմնական եւ բնազդական համոզում մըն է » :

115 . Վերածուծիւն այսոցիկ տեսնանց առ կամքն :

Եւ արդ՝ հարցընենք թէ ինչպէս Միօրինակութեան Օրէնքը , որ ըստ ամենայնի հետաքրքրական փիլիսոփայական խուզարկողութեան նիւթ մըն է , վերածելի է մեր հետազոտած ընդհանուր նիւթին :

Միթէ այսպիսի ընդհանրական Օրէնքի մը կայութիւնը խիստ ծանրակշիւ ազացուցութիւն մը չէ՞ Կամքին եւս կանոնաւորութեան տակ ըլլալուն : Մտքէ հանելու չէ՞ թէ հասկըցուածն այս է որ այս ընդ խնդրով եղող Օրէնքը առանց բացառութեան ամէն որ եւ իցէ բանի կը վերաբերի , թէ՛ մտաւորական ըլլայ թէ՛ նիւթական , որ յատկութիւններ , ստորագելիք կամ ներգործութիւններ ունի . միայն ենթակայ ըլլալով , նման ստոնաւորականութեան օրէնքին , այնպիսի եղանակաւորութեանց որ իր իշխողութեանը տակ եղող բանին կամ առարկային բնութեանէն յառաջ կու գայ եւ որոշակի կը հասկըցուի : Եւ ըստ այսմ ստորագութեան եւ հասկըցողութեան , ընդունելութիւն եւ հաստատութիւն գտած է այնպիսի մեծանուն մատենագիրներէ , որոնք շատ ճշգրիտ որոշողութեան տէր ճանչցուած են , եւ որոց կարգէն են Միլարդ , Բիտ եւ Ապէրբբոմպի փիլիսոփաներն ու հոգեբանները : Ուստի այս օրէնքը մարդկային Կամքին ալ վերաբերութիւն ունի կամ կը վերածի :

Եւ այս տեսութիւնը բոլորովին համաձայն կու գայ մարդոց ամենուն ընդհանուր խելամուտութեանցը եւ գործնական ընթացիցը : — Օրինակի աղաքաւ՝ մարդիկ միշտ եւ հանապազ իրարու վրայ ազդեցութիւն կը բանեցընեն , այս կամ այն նպատակին համար ջանադիր կ'ըլլան սյուց ընթացքը կանոնաւորելու՝ փոփոխելու եւ իշխողութեանը տակ առնելու : Եւ ինչ կերպեր կը գործածեն այս վախճանին հասնելու համար : Յայտ է թէ անհնարին է որ իրենց ընկերներուն վարուցը վրայ ազդեցութիւն մը կամ իշխողութիւն մը բանեցընեն , բայց եթէ միայն անոնց Կամքին վրայ ազդեցութիւն մը բանեցընելով : Եւ այն ընթացքն , որ ըստ այսմ տեսութեան կը բռնեն , այս կը տեսնուի ըլլալ , որ խոստմունքներ եւ քաջալերութիւններ կու տան , սպառնալիքներ եւ յորդորանքներ կ'ընեն : Անոնք այս բաները կ'առաջարկեն անոնց , որոնց որ վարուցը ազդեցութիւն ընելու կը փախաքին , իբրեւ շարժառիթ . ակնկալելով , օրինաւոր ստոնաւորութեան վրայ հիմնեալ հաւատքով մը , թէ իրենց առաջարկութիւններն պիտի ընդունուին , եւ իբրեւ շարժառիթք ազդեցութիւն պիտի ունենան : Ասոնք են այն միջոցներն որ կը գործածեն . եւ ամէն մարդ զիտէ որ զանոնք գործածելով մեծ յաջողութեան կը հանդիպին : Բայց թէ որ Կամքին ներգործութիւնը յարակայ սկզբունքներով չկանոնաւորուէր , եւ մասնաւորապէս թէ որ ՄԻՕՐԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔԻՆ Հաստողութեանէն եւ կանոնաւորիչ ազդեցութեանէն դուրս եղած ըլլար , յայտնի է թէ այս բանս չէր կրնար սկստահիլ :

Խօսք մըն ալ այս օրէնքին գործնականապէս բարոյական օգտակարութեանը վրայ բնեք , եւ այս նիւթը վերջացընենք : Միօրինակու-

Թեան օրէնքին Կամաց վրայ իշխելը անոր անպատուութիւն մը չէ եւ անոր ազատութեանը մնաս մը չի բերեր, թէ եւ զմեզ ընդ իշխանութեամբ կը պահէ : Կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան այս պարզ նախադասութիւնովն ու ճշմարտութիւնովն է որ մենք Աստուծոյ գահին հետ կապուած կը մնանք : Թէ որ մեր կամքը Օրէնքի հպատակ չըլլայ, յայնժամ Աստուած մեր Տէրը եղած չ'ըլլար : Եւ ոչ միայն մեր Տէրը եղած չ'ըլլար, այլ իսկապէս անհնարին է որ ըլլայ : — Իսկ ընդհակառակն թէ որ մեր կամքը, օրինաց հասողութենէն դուրս ըլլալու մտօք, անկախ եղած չըլլայ, յայնժամ Ամենակարողին ձեռքը մեր վրայ եղած կ'ըլլայ, եւ անկէ դուրս չենք կրնար փախչիլ եթէ ուզենք ալ, Հաստիչն ամենայն իրաց ամենակալ Աստուծոյ քըննող աչքերը միշտ մեր շաղկին վրայ կ'ըլլայ : Եւ թէ՛ սիրենք թէ՛ ստենք, թէ՛ հնազանդինք թէ՛ ասպտամբինք, չենք կրնար ջնջել իր իշխանութիւնը կամ դուրս փախչիլ իր իրաւասութեան տիրապետութենէն :

Գ Լ Ո Ւ Ե Ը .

ՇԱՐՃԱՌԹԻՑ ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

116 . Շարժառթից, եւ կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան ընդհանուր վարդապետութեանը հետ անոնց ունեցած կապակցութեանը վրայ :

Գործոյս այս մասին մէջ մինչեւ ցարդ ըրած բացատրութիւններովնիս մեր ջանացողութիւնը գրեթէ բացարձակապէս մինակ այս եղաւ որ հաստատենք եւ բացատրենք թէ ԿԱՄՔԸ ՕՐԷՆՔՆԵՐ ՈՒՆԻՒ Սակայն՝ ընդհանուր նիւթին հետ կապակցութեամբ եւ առ ի բացատրութիւն հետազոտեալ գլխաւոր կէտերուն՝ առիթ ունեցանք նաեւ տեսակարարապէս ցուցնելու թէ որոնք են այն օրէնքներէն մէկ քանին : Գիտենք որ ի հաստատութիւն այս գլխաւոր վարդապետութեանը յառաջ բերած ձեռնարկութիւննիս խիստ համառօտ

ծրադրութիւն մըն էր, եւ թէ որ մանրամասն տեղեկութեանց մշտնէինք, խիստ շատ կ'ընդարձակէր . եւ սակայն չենք կրնար ուրանալ որ այս անկատար յառաջբերութիւնն ալ ըստ բաւականին կը հաստատէ եւ կ'արարացանէ ընդ խնդրով եղած գլխաւոր դրութիւնը : Յիրուալի եթէ սասնի չտեսնենք, անպիտան եւ անօգուտ բան մը պիտի համարէինք մեր հետազոտութեանցը մէջ ալ եւս յառաջ երթալն . քանզի եթէ ասոր վրայ վստահութիւն չունենայինք թէ մեր Կամքը օրինաց ենթակայ է, չէինք կրնար վայրկեան մը ակնկալութիւն ունենալ թէ որ եւ իցէ առաջարկեալ նպատակ մը կամ վախճան մը կրնային ձեռք բերել այս բանիս մէջ :

Կամքին օրէնքները մի ըստ միով թուած առեւնիս, պէտք է յիշել որ յառաջ բերած կէտերնուս մէկն ալ այս էր թէ մարդուս Կամքը բնաւ չի գործեր եւ բնաւ երբէք կամեցունն չ'ըլլար, բայց եթէ միայն կապակցութեամբ ընդ Շարժառթիս : Հոս հիմայ կրկին ձեռք առնելու ենք շարժառթից նիւթը, որ մտաւորական փիլիսոփայութեան մէջ ամենահետաքրքրական եւ ամենակարեւոր նիւթ մըն է հետազոտութեան, եւ մասնաւորապէս կամքին փիլիսոփայութեանը մէջ : Շարժառթից վարդապետութիւնը քանի քանի մասամբ շատ սերտ կապակցութիւն ունի Կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան ընդհանուր վարդապետութեանը հետ : Եւ իրապէս՝ շարժառթիք թուի թէ Պատճառականութեան եւ Միօրինակութեան օրէնքներուն հիմունքը կը կազմեն, եւ շատ բնականապէս անոնց ճշգրիտ բնութիւնը եւ տարածութիւնը ի յայտ կը բերեն :

117 . Բաժանումն շարժառթից ի ներքինս եւ յարտաքինս :

Շարժառթից վրայ կատարեալ հմտութիւն մը ստանալու համար հարկաւոր է որ զանոնք այլ եւ այլ տեսութեամբք հետազոտենք : Եւ՝ նախ եւ առաջ՝ իրենց ծագմանը նկատմամբ զանոնք դիտելով, կը տեսնուի որ երկու դասերու բաժանելի են, մէկը Ներքին եւ միւրը Արտաքին : — 1. ՆԵՐՔԻՆՔԻ Կամ ենթակայականք ըսելով այն շարժառթիքներն կ'իմանանք, որոնք նոյն ինքն մտքին մէջ գոյութիւն ունին, ինչպէս են այլ եւ այլ տեսակ ակտորձակներն, հակամիտութիւնք անուանեալ աւելի բարձրագոյն կարգի զգացական սկզբունքներն, եւ զանազան տեսակ եւ զանազան աստիճանաւ կիրքներն, ու նաեւ մեր ներսիղին դռնուող բոլոր այն շարժառթիքներն որ բարոյական բնութիւն ունին : Իրաւ է որ կրնանք՝ կարեւոր խնայտով մը՝ ըսել թէ ամենայն շարժառթիք, գէթ կամքին հասնելնէն եւ անոր ազդելնէն յառաջ, մեր մտքին մէջ հարկ է որ գոյութիւն ունենան, թէպէտեւ ատոնք՝ այսինքն արտաքոյ մտաց գտնուող շարժառթիքներ

րուն համար պարտական ենք ըսելու որ արտաքին առարկաներու հետ կապակցեալ ըլլալով նախընթացաբար եւ առանձնաբար գոյութիւն ունին : — 2. ԱՐՏԱՒԻՆԻ կամ Առարկայականք ըսելով այն շարժառթիւները կ'իմանանք , որ արտաքոյ մտաց են , եւ՝ եթէ ներքին է ըսել՝ արտաքին իրերու վրայ տեղափոխուած են : Ամենայն արտաքին առարկայք որ մեր ներքինին հաճութիւն կամ ահաճութիւն , ուրախութիւն կամ տրտմութիւն կրնան շարժել , ամէն այնպիսի արտաքին առարկայք , որոնք կը կարծուին թէ կապակցութիւն մը ունին կամ մեր աշխարհային յաջողութեանը հետ եւ կամ մեր պարտականութեանցը հետ , մեր վրայ ազդեցութիւն կը բանեցընեն իբրեւ շարժառթիւք : Իրաւ է որ ասոնք մեր մտաւոր բնութեանը միջնորդութեամբը կ'ազդեն մեզի , այսինքն է մեր շարժութեանց՝ կրից եւ բարոյական կարողութեանց ձեռամբ . սակայն որովհետեւ գործադրեալ ազդեցութիւնը վերջապէս այդ արտաքին առարկաներուն վրայ կու գայ կայանք կ'առնէ , իբրեւ վերջնական ենթակայք , վասնորոյ պատշաճութիւն մը կայ զանոնք շարժառթիւներ անուանելու : Արտաքին առարկաներն , բառին հիմնական բացատրուած իմաստովը , անհամար են , եւ ամէն դիէն մեր դիտողութեանը կը ներկայանան , արարածոց բազմադիմի կերպարանքներովն , եւ մարդկային ձեռնարկութեանց անթիւ եղանակաւորութիւններովը :

118 . Արտաքին շարժառթիւք իրենց ազդեցողութիւնը մտքն կ'ընդունին :

Թէպէտեւ մեզմէ դուրս եղող բոլոր առարկաներն եւ բոլոր արտաքին ներգործութիւններն , այլ եւ այլ պարագաներով եւ այլ եւ այլ աստիճաններով , շարժառթիւք կ'ըլլան , բայց եւ այնպէս անհրճարին է մեզի որ այսպիսի արտաքին առարկաներն եւ ներգործութիւնները մեզի համար արժէք մը եւ կամ ինքնին որ եւ իցէ տեսակ արժողութիւն մը ունեցող բաներու պէս նկատենք , բայց եթէ միայն զանոնք այն զգացումներուն հետ կապակցելով որոնք մեր հոգւոյն մէջ կը շարժին այդ յիշեալ առարկաներուն ներկայութենէն կամ ազդումներէն : Թէ որ զատենք անշատենք զանոնք այն ներքին զգացումներէն , որոնց նախընթաց սկզբնապատճառներն են ատոնք , ամէնքն ալ հաւասարապէս անտարբեր բաներ կ'ըլլան մեր աչքին առջեւը : Վասնորոյ նոյն իսկ մեր հոգւոյն մէջ ի դէպ եկող շարժութիւններն ու բազմանքներն են որ բոլոր այդ արտաքին առարկաներուն եւ բազմատեսակ գործքերուն վրայ անդրադառնալով , կը հազուեցընեն զանոնք գեղեցկութեան եւ տգեղութեան՝ անարժանութիւն եւ պատուականութեան յատկութիւններով , եւ կը հա-

զորդեն անոնց այն գորութիւնը՝ ինչ որ ըլլայ ըլլայ , զոր ունին նրկատմաբ կամաց :

Կարծենք թէ դժուարին բան չէ այս տեսութիւնները բացատրող եւ հաստատող օրինակներ յառաջ բերելն : Զոր օրինակ՝ ըսինք թէ պատերազմ մը կը հրատարակուի Ներուպայի մէջ , եւ վաճառականը իր հաշիւները կը գոցէ եւ իր նաւերը նաւահանգիստէն դուրս չի հաներ : Ասանկ ըլլալուն շարժառթիւք պատերազմն է : Յետ այնորիկ սուտ լուր մը կը տարածուի թէ Ներուպայի մէջ պատերազմ կայ , զոր ինքը իրաւ կը հաւատայ , եւ առջի բռնած ընթացքին դարձեալ աս լուրին վրայ ալ հետամուտ կ'ըլլայ : Այս երկու դէպքերուն մէջ ալ , իր երկիւղներուն հետ ի միասին կապակցեալ իր ներքին հաւատքն է որ շարժառթիւն կու տայ այն գորութիւնը , որ կ'ունենայ՝ իբրեւ պատերազմ յՆերուպա . ետքի դէպքին մէջ ազդեցութիւն ընողը միայն իր ներքին հաւատքն է , վասն զի գրուցուած պատերազմը միայն շինծու բան մըն է :

Դարձեալ Հարսոթիւնը , թէ՛ կալուածք ըլլայ՝ թէ ոսկի եւ արծաթ՝ եւ կամ թէ ուրիշ բան , շատ գորաւոր շարժառթիւ մըն է : Սակայն ընդունայն բան է կարծելն թէ ոտքերնուս տակը կոխկուտուած այս հողը եւ կամ մինչեւ անգամ անոր բովանդակած հանքերուն ամենէն փայլուն բեկորներն ալ իրենց մէջը գորութիւն մը , ոյժ մը ունենան զմարդիկ յարածամ գործի ետեւէ վարելու եւ զանոնք երկրէ յերկիր վազցընելու ու ծովէ ծով պտտցընելու : Ոսկին ու արծաթին մէջ ասանկ բան չկայ յաւիտեան : Միւռքն ինքն է որ կը հագուեցընէ զանոնք այնպիսի ստորոգելիքներով որոնցմով որ այնքան ազդեցութեան տէր կ'ըլլան անոնք : Մարդոց ըմբռնմանը մէջ անոնք միջոցներ եղած են իրենց ցանկացած վայելչութիւնները ձեռք ձգելու , իրենց ընկերներուն շրջանին մէջ ազդեցութեան տէր ըլլալու , պատուոյ եւ իշխանութեան հասնելու : Այնպէս որ եթէ ինչք կամ ստացուածք մարդկային կամքին ներկայանալի ամենէն հզոր շարժառթիւներէն մէկն են , մարդու սիրտը՝ հողին է որ զանոնք անանկ ըրած է : Վասն զի թէ որ անոնց այնքան հետամուտ եղող մարդը իր մահուան անկողինին վրայ պառկեցընես , եւ միայն իմացընես իրեն որ իր ոսկեղէն գանձերը ալ եւս չեն կրնար գնել պատիւ՝ ազդեցութիւն՝ վայելչութիւն , եւ ոչ իսկ մինչեւ անգամ մէկ ժամուկեանք , եւ ոչ իսկ մէկհատիկ ցաւէ մը ազատութիւն , այլ այնուհետեւ ինչք եւ ստացուածք շարժառթիւ մը չեն ըլլար իրեն համար , անտարբեր աչօք կը նայի անոնց վրայ , եւ թերեւս զըլուանաց զգացմամբ երեսը կը դարձընէ անոնցմէ :

119 . Շարժառթից որակութիւնը ըստ մասին կախումն ունի անհասից կազմուածոցը որպիսութիւններէն :

Թէպէտեւ ամենայն առարկայք որ կը ներկայանան մեր մտայք Արտաքին շարժառթիւներու կերպարանօք եւ յարաբերութեամբ , իրենց ընթացիցը մէջ մինչեւ որ կամբին սահմաններն հասնին՝ մասնաւոր եղանակաւորութեանց ենթակայ կ'ըլլան , սակայն պէտք է ծանուցանենք որ՝ այդ եղանակաւորութիւններն , այլ եւ այլ անձանց տիրապետող մտաւոր որպիսութեանցը համեմատ , խիստ շատ կը զանազանին մէկմէկէ : Օրինակի ազգաւ՝ ենթադրենք թէ մի եւ նոյն առարկան երկու անձանց նկատողութեանը ենթակայանայ , մէկը գուլ եւ սեղմեալ , եւ միւսը սուր՝ աշխոյժ եւ ընդարձակ տրամաբանական կարողութեանց տէր : Այն առարկան չնչին եւ անկարեւոր բան մը կրնայ երեւնալ առջինին , եւ հասանականաբար այնպէս պէտք երեւնայ , որովհետեւ անոր տրամաբանական կարողութիւններն այնքան ընդարձակութիւն չունին որ զանիկայ իր բոլոր յարաբերութիւններովը եւ հետեւանքներովը ըմբռեն . քանի որ մի եւ նոյն առարկան , միւսին տրամաբանական կարողութեանցը տարբերութեանը ազգաւ անոր խիստ երեւելի եւ կարեւոր կը թուի :

Եւ դարձեալ՝ առ ուրիշ երկու անհատներ , որոնց տրամաբանական կարողութիւններն խիստ մտ նմանութիւն ունենան իրարու , եւ իրապէս բոլորովին նոյն եւ նման ըլլան , այլ որոնց Զբոսողութիւններն կազմակերպուած տարբերին մէկմէկէ . մէկը աշխոյժ եւ զօրաւոր շարժութեանց եւ բազմանայ սաստիկ ընդունակութիւն ունեցող անձ մը . իսկ միւսը՝ ընդհակառակն՝ դանդաղ եւ մաղասային ծանրաշարժ բնաւորութեան տէր մարդ մը : Արդ՝ համարինք թէ զրգըռիչ առարկան կամ շարժառթիւ , ինչ որ է , իրենց տրամաբանութեանէն կամ իրենց կազմութեանը իմացական մասէն անցնելէն ետեւ իրենց զգացական կամ զգացողական մասին հասնի մի եւ նոյն քանակական չափով կամ մեծութեամբ . այլով բանիւ՝ իրենց հասկացողութեանը մէջ եղած ատենը եւ անկէ անցնելով իրենց սրտին հասած ատենը յիշեալ շարժառթիւ այս երկու անձինքներուն ալ ճիշդ մի եւ նոյն որակութեամբք երեւնայ . եւ սակայն առջի յիշուած՝ այն է աշխոյժ զգացողութեանց տէր մարդուն զգացողութեանցը ներկայանալուն պէս իսկոյն կը ջերմանայ եւ կ'ընդարձակի , զօրաւոր ոսպնածեւ ազակոյ մը վառարանին մէջ դրուածի պէս . քանի որ միւսին գալով՝ անոր զգացողութեանցը առջեւ նոյն բանը պաղ եւ կծկեալ եւ թմբերեալ կը մնայ , որպէս թէ ձմեռանային սառնամանեաց շրջանուցիչ եւ սառեցուցիչ ազդեցութեանցը ենթակայացած :

120 . Շարժառթից որակութիւնը կախումն ունի ըստ մասին ժամանակաւոր ազդեցութիւններէ :

Եւ ոչ այսչափ միայն : Ամէն մարդ զխոյն որ մենք ենթակայ ենք այնպիսի ժամանակաւոր ազդեցութեանց , որ երբեմն զիւրին չէ մեկնել եւ իյայտ բերել : Ատեն կ'ըլլայ որ քաջալերական տենջանօք եւ ցնծալից յոյսերով կենդանացած կ'ըլլանք , եւ ամէն բան պայծառափայլ կ'երեւնայ աչքերնուս . եւ յետ սակաւուց տրտում եւ տխուր կ'ըլլանք , եւ ամենայն ինչ տխրազգած կը թուի մեզի եւ սեւամամ : Այսպիսի պարագաներու մէջ , զմեզ առաջադրութեան եւ գործի վարող շարժառթիւներն խիստ այլազան կերպարանօք կ'երեւնան աչքերնուս : Մեր հրճուալից ժամանակին , մտքերնուս լոյսը առաջի մեր ներկայացեալ այլ եւ այլ արտաքին առարկաներուն վրայ կը ցուլանայ , եւ անոնք ալ լուսափայլ իրերու պէս եւ ճամբորդին առաջնորդող լուսածածանչ աստղերու պէս կը փայլիլին նշուլագեղ : Իսկ մեր տխրութեան ատեններն զենիթէն վար կ'իյնան աղօտ եւ մարած լոյսով մը , մենք ալ այլ եւս մտադրութիւն չենք ըներ անոնց :

Բոլոր այս այլ եւ այլ պարագաներն , եւ անոնցմէ հետեւած փոփոխութիւններն զխոտողութեան անուելու են . — Շարժառթիւները արտաքոյ եւ հասողութենէ անկախ ըլլալով՝ այնքան կը տարբերին այն որակութեանէն , որ ետքէն , մտքին նկատողութեանէն եւ զննողութեանէն անցնելէն ետքը կ'առնուն վրանին , որքան որ հատուածակողմ ազակիով բեկբեկեալ շքեղ եւ պէսպէս գոյներն կը տարբերին այն անգոյն եւ միօրինակ լոյսէն որուն մէջ որ առաջ պահուած ծածկուած էին : Եւ մինչեւ անգամ այս բազդատութեան մէջ բովանդակեալէն ալ աւելի մեծ տարբերութիւն կայ . վասն զի ոչ միայն , մեր մտայ մէջ նախ եւ առաջ ներկայացած ատեննին , ի կողմանէ տարածութեանը եւ յարաբերութեանցը , այլ քանի որ յառաջ կ'ընթանան՝ կարծես թէ իրական կենդանութիւն մը , կենսական տարր մը կը մտնէ մէջերնին եւ կը շնչաւորին , որ ստիկայ ալ զգացողութեանց իրական միջամտութեամբ եւ միաւորութեամբ յառաջ կու գայ : Այնպէս որ՝ եթէ ներելի է մեզի ուրիշ օրինակ մը բերել նիւթական առարկաներէն , պիտի ըսենք թէ շարժառթիւք իրենց եղանակաւորուելովը այնքան կը տարբերին իրենց նախնական՝ արտաքին առարկայական վիճակէն , որքան որ վարպետ պատկերհանի մը գոյներն , երբոր կտաւի վրայ կը դրուին ձեւերով եւ համեմատութիւններով եւ կենաց իմացականութեան ազդումներ կ'առնուն վրանին , կը տարբերին մի եւ նոյն գոյներէն՝ երբոր միաձոյլ եւ անյարդաք

կը կենան անոր ներկամաններուն մէջ : — Այսպէս է ահա այն կերպարանախոսութիւնը , որուն որ Արտաքին կամ Առարկայական շարժառիթք ենթակայ կ'ըլլան , մտքին մէջէն իրենց անցըը կատարած ատեննին , սակայն այս փոխակերպութեան չափն ու աստիճանը ոչ միայն մարդուս մտքին ընդհանուր կազմուածքէն կախումն ունի , այլ կը գտնենք որ այլ եւ այլ անձանց վրայ եւ այլ եւ այլ վիճակներու մէջ կը դանազանի :

121. Այլ բաժանումն շարժառ. թից ի Բնական կամ յԱնձնական եւ ի Բարոյական :

Շարժառիթք ոչ միայն Արտաքին եւ Ներքին անուանեալ երկու դասերու բաժանելի են , այլ եւ միւս եւս բաժանման մըն ալ ընդունակութիւն ունին , եւ է այս . Բնական Շարժառիթք եւ Բարոյական Շարժառիթք : Բնական Շարժառիթք (կամ Անձնական Շարժառիթք, որ այս անուամբ եւս կրնան պատշաճապէս յորջորջիլ) այնպիսիներն , եւ միայնակ այնպիսիներն են , որք Բնական Զգացողութեանց մէջ կը գտնուին . մտքին այն բաժինին մէջ , զոր Սիրտ անունը տուած ատեննին մասնաւորապէս նշանակել կ'ուզենք : Բարոյական շարժառիթք անոնք են որ կը գտնուին միայնակ Բարոյական զգացողութեանց մէջ . մտքին այն բաժինին մէջ , զոր Նիւթմտանք բառը գործածած ատեննին մասնաւորապէս իմացընել կ'ուզենք : Ուստի բնական շարժառիթք , ինտոր որ լու եւս կը հասլըցուի Զգացողութեանց վրայ խօսած ատեննին յատաժ բերուած որոշմունքներն միտք բերելով , Ախորժակաց՝ Հակամիտութեանց եւ կրից ընդհանուր կերպարանքներովը ի դէպ կու դան : Ասոնք իրենց մէջը կը բովանդակեն , իբրեւ էական որպիսութիւն , Բաւշանաց զգացումը . եւ իրենց բացարձակ վախճանը , մինչեւ անգամ իրենց վրայ ամենէն շատ առատաձեռնութեան եւ բարեսիրութեան բերմունքներ երեւցած ատեննին ալ , տեսակ մը Բնական բարիք ձեռք բերել է եւ ոչ ուրիշ բան : Բարոյական շարժառիթք , ասոր հակառակ , միշտ իրենց մէջը կը բովանդակեն , իբրեւ իրենց յատկական որպիսութիւնը , բարոյական պարտուց զգացումը . եւ իրենց դիտած վախճանը (տաանց նկատողութեան շահու պահանջմանց , թէ՛ անձնական շահուց եւ թէ՛ այլոց) Բարոյական բարիքը կամ Իրաւունքն է : Այնպէս որ եթէ հարկ սեպէինք խիստ մեծ տեսակարար ճշդութիւն մը պահել մեր անուանակոչութեանը մէջ , մէկուն Բաղձողական շարժառիթք կրնայինք ըսել , եւ միւսին Պարտազգացական Շարժառիթք : Վասնորոյ հոգեբանապէս իրական եւ խիստ երեւելի որոշում մը կայ այս երկու դաս շարժառիթից մէջ տեղը : Այլով բանիւ՝ ասիկայ կազմակեր-

պական որոշում մըն է , եւ ոչ թէ սոսկ արհեստական կամ շինծու բան մը որ մուտ գտնէ առանց բնական իրողութիւններուն նկատման :

122. Բնական եւ բարոյական շարժառ. թից մէջնեղ եղած որոշումը բացատրող ուրիշ ծանօթութիւններ :

Որովհետեւ շարժառիթից այս բաժանումը ի Բնական կամ յԱնձնական եւ ի Բարոյական , (կամ , աւելի ճշդիւ եւ փիլիսոփայորէն՝ ի Բաղձողական եւ ի Պարտազգացական) յայտնապէս կարելոր բաժանում մըն է , աղէկ կ'ըլլայ որ ուրիշ քանի մը ընդհանուր ծանօթութիւններ ալ տանք , լաւագոյն եւս բացայայտելու նպատակաւ : — Ուստի՝ նախ այս կ'ըսենք որ Բնական կամ Անձնական շարժառիթք իրենց յատուկ սահմանաւոր կոպարի մը մէջ կը դործեն , եւ՝ ընդհանրապէս՝ դիւրաւ ստուգելի են : Ընդհակառակն՝ բարոյական շարժառիթք սահման չեն ձանշար . անոնց սահմանը տիեզերքը՝ յաւիտենականութիւնը եւ ի հունաւորէն սկսեալ մինչեւ ցանկունն պարտականութեանց անսահման տարածութիւնն է : Անձնական շարժառիթներու բովանդակածը ասոնք են միայն , եւ ոչ այլ ինչ բաց յայտնէ , այսինքն է՝ այն բաներն որ , թէ՛ իրենց ծագմամբը եւ թէ՛ իրենց արդեամբը , մեր անձին կը վերաբերին , նաեւ ուրիշներուն՝ որչափ որ ասոնք մեր բնական համակրութեանը՝ գորովայն կամ ատելութեանը սոսկ առարկաները կրնան համարուիլ : Բարոյական շարժառիթք կը տարածին առ ամենայն դէպս եւ առ ամենայն ասիթս ներդործութեան , ինչ որ ըլլայ , թէ՛ մեզի վերաբերեալ ըլլայ՝ թէ՛ այլոց , թէ՛ ներկային թէ՛ ապագային , թէ՛ ժամանակիս , թէ՛ յաւիտենականութեան . միով բանիւ՝ մարդկային ներդործողութեան ամէն մէկ կերպին եւ տեսակին եւ հնարաւոր եղանակաւորութեանը . բաւական է որ ներդործութիւնը կամաւորական եղած ըլլայ : Անձնական շարժառիթք ըստ մասին տնկական եւ ընդարդս են , եւ ի հարկէ այս ինչ չափով Բնազգական են իրենց ներդործութեանցը մէջ : Ասոր հակադարձը՝ Բարոյական շարժառիթք , Բնազգական յատկութիւններէ անբաւ հեռաւորութեամբ անջատեալ , ազգական բնութենէ ամենեւին անմասն եւ անբաժին ըլլալով , անհրաժեշտ է որ որ եւ իցէ գործողութեան ձեռնհաս ըլլան եւ կամ գոյութիւն ունենան առանց տրամաբանական կարողութեանը կիրառութեանը . այլ միշտ ի դէպ կու դան եւ կը դործեն այդ կարողութեան հետ կցորդութեամբ : Անձնական շարժառիթք որ ատեն որ տիրապէս բնածին եւ կամ ազգական չըլլան , այլ տրամաբանական մակածութեանց վրայ հիմնեալ ըլլան , միշտ կը դրդեն զմեզ գործելու այս կամ այն բաներուն համար , պարզապէս եւ բացարձակապէս

միայն անոր համար որ ինտոր որ արդէն ակնարկած ենք , անոնք քաղցալի են՝ կամ մեզի համար եւ կամ ուրիշներուն համար : Բարոյական շարժառիթք , ասոր ներհակ , միշտ կը շարժեն զմեզ գործելու այս կամ այն բաներուն համար՝ սարգսպէս այս սլատճառաւ՝ որ անոնք արդար են , ինչ անձնական յարաբերութիւն կամ բերմունք ալ որ ունենան թէ՛ մեր անձանցը եւ թէ՛ այլոց : Այս երկու կարգ շարժառիթներն ոչ միայն իրենց գործողութեանցը ասպարէզին եւ առարկաներու վրայ տեսութիւններնուն տեսակին կողմանէ ունեցած տարբերութիւնովն իրորուի իրարմէ , այլ նաեւ բազդատորէն իրենց ունեցած աստիճանին եւ իշխանութեանը կողմանէ ալ կը տարբերին մասնաւորապէս : Անձնական շարժառիթք , թէ՛ բարեօրական ըլլան թէ՛ անձնասիրական , թէ՛ ուրիշներուն աղէկութեանը համար եւ թէ՛ մեր աղէկութեանը համար գործելու շարժեն զմեզ , յայտնապէս սրատախանատու կամ համարատու են բարոյական շարժառիթից բարձրագոյն իշխանութեանը եւ հեղինակութեանը : Բարոյական շարժառիթք՝ գոնէ չափով մը նմանութիւն ունին այն հաւատքին զոր Գրիստոնէութիւնը կը պահանջէ մեզմէ : Աստուծոյ խոստմունքներուն վրայ . ըստ որում անոնք ալ կը պահանջեն մեզմէ , իշխանական ձայնիւ հրամանաց , այս ինչ առաջարկեալ գործերն կատարել եւ ի գլուխ հանել , որչափ որ ալ նեղութիւնք եւ շիտթութիւնք արգելք ըլլան մեզի մեր շաւղին մէջ : Մարդիկ երբոր հրամայեալ են կամ պարտաւորեալ են գործելու՝ այս տեսակ շարժառիթներ իրենց անձեան ունենալով , ներեալ չէ իրենց որ հարցընեն թէ արդեօք այն գործն կատարելն իրենց բնական բաղձանացը եւ կիրքերուն հաճոյ պիտի գայ թէ ոչ , թէ արդեօք սիրելի գործ է թէ՛ ատելի , թէ՛ արդեօք իրենց շահաւոր է թէ՛ վնասակար . այլ երկու բան կը դրուի առջեւնին , կամ հաւանութիւն եւ կամ ընդդիմութիւն , կամ հնազանդութիւն եւ կամ անհնազանդութիւն , առանց ամենեւին որ եւ իցէ կերպով նկատողութիւն մը ունենալու յառաջ գալիք հետեւանքներուն՝ ինչ որ ալ ըլլան :

123. Շարժառիթը կամեցողութեանց չափ ընդարձակ են :

Շարժառիթից նիւթին քննութեանը մէջ յայտնապէս յառաջ բերուելու ծանօթութիւն մըն է այս , որ շարժառիթէ անկախաբար կամեցողութիւն ի դէպ չի գար , կամ այլով բանիւ՝ առանց շարժառիթի կամեցումն չըլլար : Որ ատեն որ մտքին այն ներգործութիւնն ի դէպ կու գայ , զոր կամեցումն կ'անուանենք , նախընթաց մտաւոր հանգամանք մըն ալ անշուշտ պիտի ըլլայ , կամեցողութեան պատճառը (որով ըսել կ'ուզենք նախընթաց պայմանը , պատրաս-

տութիւնը կամ առիթը) ըլլալով , զոր եւ կ'անուանենք շարժառիթ , նոյն ինքն մտքին կազմակերպութենէն ասոնք երկուքը իմիասին կ'երթան , եւ անբաժանելի կերպով կապուած են իրարու հետ : Այլով բանիւ՝ կամեցողութիւնք այն ատենը կ'ըլլան , երբ շարժառիթներ կան : Սակայն նայէ որ այս մտքէդ չհանես , թէ՛ կամեցումնք այդ շարժառիթներով չեն շնորհիւ կամ ստեղծուի . այլ թէ Աստուծոյ առ մարդկային կամքն շնորհած զորութեան մէկ արդիւնքն է որ կամեցողութիւնք միշտ շարժառիթից հետ մեկտեղ կ'ըլլան , եւ առանց շարժառիթի կամեցումն չըլլար բնաւ :

Այլ մենք արդէն այս կտորին վրայ խօսած ըլլալով , հարկ չենք տեսներ աւելի ատեն անցընելու այնպիսի նիւթի մը վրայ , որուն համար հաւանականաբար կարծեաց տարբերութիւն մը չի տեսնուիր : Սղիւարդ կը յիշէ զայս իբրեւ այն սկզբանց մէկը , որուն համար կամքին վերաբերեալ այլ եւ այլ նիւթոց վրայ պայքարող կուսակցութիւնք միաբան կը գտնուին : Հետեւեալը այս կէտիս նկատմամբ իր զրուցած մէկ խօսքն է . — « Ամէն գործ մէկ դիտմամբ մը , կամ այլով բանիւ՝ մէկ շարժառիթով մը կը կատարուի » :

Այս տեսութիւնը , թէ՛ շարժառիթք համազոյ են կամեցողութեանց , անվիշտ կը հաստատէ այն ընդհանուր վարդապետութիւնը՝ թէ՛ կամքը օրէնքի ենթակայ է , եւ նոյն խի այս տեսութիւնն ու իրողութիւնը ինքնին մէկ օրէնք մըն է : Եթէ շարժառիթից գոյութիւնը այս կամ այն ձեւով , թէ՛ անձնական ըլլայ թէ՛ բարոյական , թէ՛ մեր շահուն վերաբերեալ ըլլայ թէ՛ մեր պարտուց , կամական կարողութեան որ եւ իցէ ներգործութեանը մէկ անհրաժեշտ պայմանն է , ուրեմն ստուգիւ ամենայն ուղղութեանէ բոլորովին զուրկ խօսք մը կ'ըլլայ զրուցելն , թէ՛ կամքին ներգործութիւնը գլխովին գիպուածական եւ անզսպելի ներգործութիւն մըն է :

124. Շարժառիթից ազդեցութեանը բնութիւնը :

Կամեցման եւ շարժառիթին մէջտեղն եղող այս հաստատուն անխախտելի կապակցութենէն , եւ կամեցման նախընթաց շարժառիթէն մէկ կերպով մը անուրանալի կախումն ունենալու իրողութենէն կը գտնենք որ խօսակցութեանց մէջ այս ճշմարտութիւնները նշանակող մէկ քանի բացատրութիւններ կը գործածուին , որոնք արդարեւ դիտողութեան արժանաւոր են . ինչպէս , « շարժառիթք կազդեն կամքին » , « շարժառիթք կ'իշխեն կամքին վրայ » , « կամեցմանը շարժառիթներէն ծնունդ կ'առնեն » , « կամեցողութիւնք շարժառիթից իշխողութեանը տակն են » , եւ այլն : Այս եւ ասոնց նման բացատրութեանց համար սա դիտողութիւնը կ'ուզենք ընել որ՝

Թէ եւ հասարակ խօսակցութեանց մէջ շատ պատշաճ գրոյցքներ են ասոնք, այլ քիչ մը սեղմամբ գործածուելու եւ հասկըցուելու են կամաց համար ի գործ դրուած ամէն այն հետազօտութեանց մէջ, որոնց մէջ փիլիսոփայական ճշդութիւն կը պահանջուի :

Օրինակի աղադաւ, եթէ ըսուի թէ շարժառիթք կամեցմունք կը պատճառեն, ինչպէս որ շատ անգամ կը զրուցուի, ըստ պահանջման ամենայն ուղիղ փիլիսոփայութեան՝ անտարակոյս տարագրելու ենք այդ բացատրութեան մէջէն ուղղակի ձեռնհասութեան դաղափարը : Սօսուած պատճառելութիւնը տիրապէս խօսելով, Յեռնաս պատճառողութիւն մը չէ : Այս տեղ պատճառ բառը (եթէ միայն սոսկ եղելութիւնը արտայայտել է մաքերնիս) չի կրնար ուրիշ բան նշանակել, բայց եթէ միայն նախապատրաստական սրայման կամ պարագայ, կամ առիթ . տեսակ մը նախորդական յարակից կամ կըցորդ այն բանին որ ի դէպ կու գայ : Եւս առաւելագոյն կարեւոր է այս գիտողութիւնը ի մտի սենել, վասն զի անով հասկըցուած հանդամանքատրութիւնը եթէ չըլլայ, դժուարին կ'ըլլայ միտք առնելն թէ ինտոր մարդս իբրեւ ազատ եւ պատասխանատու էակ կրնայ համարուիլ : Վասնորոյ երբոր շարժառիթք կամեցմունք կը պատճառեն, կամեցողութեանց կ'ազդեն, կամեցմանց վրայ կ'իշխեն, եւայլն կ'ըսենք, պէտք է հասկընալ որ մի միայն սա պարզ եւ անտարակուսելի իրողութիւնը բացատրել կ'ուզենք, թէ շարժառիթք կ'առքին ներգործութեանցը նախապատրաստական եւ նախապահանջ պայմաններն են : Բաւերը այս իմաստով գործածելով, յայտ է թէ այդպիսի բացատրութիւններ եւ հաստատութիւններ ըրած ատեննիս այն բանը կը հաստատենք որ զուտ ճշմարտութիւն մըն է, եւ իբրեւ ճշմարտութիւն կարեւոր է որ ճանչցուի եւ ընդունուի . եւ նոյն ատենն ալ հաստատածնիս մարդուս բարոյական ազատութեանը եւ պատասխանատուութեանը ներհական եւ հակասական բան մը եղած չ'ըլլար :

125. Ամենէն զօրաւոր շարժառիթին կամքին իշխելուն վրայ :

Երբեմն կը զրուցուի թէ աֆէնէն զբեղ շարժառիթը կ'իշխէ կամքին վրայ, եւ թէ ի հարկէ ասանկ կ'ըլլայ . կամ ուրիշ եւ թերեւս աւելի սակաւ բացատրութիւն ունեցող կերպով մը բացատրելով, թէ մարդուս կամքը կը գործէ աֆէնէն զբառոյ շարժառիթին նայելով, եւ հարկաւորապէս ասանկ կը գործէ : Թէպէտեւ այս նախադասութիւնը, որ ինքնայայտ երեւոյթ մը ունի իր վրայ, եւ թերեւս այնպէս եղած ըլլայ, երբեմնակի մեծաւ վստահութեամբ իբրեւ ապացոյց յառաջ բերուած է կամքին ընդ օրինօք ըլլալուն ընդհանուր վարդապետութեանը . պէտք է հասկընալ որ մենք այն նիւթին հետա-

զօտութեանը մէջ ասկէ յառաջ դալ կարծուած օգնականութիւնը բանի չբերենք : Մենք լիովին կը հաւատայինք որ առանց այս նախադասութեան օգնականութեանն ալ բաւական եւ բաւականէն ալ աւելի ապացոյցներ ունէինք, բան մը չըսելով ասոր վրայ՝ թէ կարելի է որ նախադասութիւնն ինքը, եթէ քննութեան առնուի, խել մը սեղմումներու եւ բացառութիւններու ենթակայ պիտի գտնուի : Ասոր նկատմամբ մեր ունեցած տեսութիւններն ասոնք են համառօտիւ :

(1.) Զօրաւոր անունը ու նաեւ անոր բաղդատականն ու դերագրականը՝ զբառօրաֆոյն՝ աֆէնէն զբառօր, յարաբերականութիւն մը կ'իմացընեն : Անտարակոյս բաղդատութիւն մը կը ցուցընեն ուրիշ բանի մը հետ, որ այնչափ զօրաւոր չէ կամ տկար է : Վասնորոյ այս նախադասութիւնը, թէ կամքը միշտ եւ անփոփոխապէս ամենէն զօրաւոր շարժառիթին համաձայնութեամբ կը գործէ, կը ճանաչէ սա դաղափարը եւ անոր վրայ հիմնեալ եւս է, թէ շարժառիթք ճշմարտապէս ընդունակ են մէկ մէկու հետ բաղդատուելու : Այս է ահա իրողութիւնը : — (2.) Շարժառիթք իրարու հետ բաղդատութեան կրնան բերուիլ երկու կերպով, եւ միայն երկու կերպով, այսինքն է՝ կամ ուղղակի իրենք իրենցմով, եւ կամ անուղղակի կերպով իրենց արդիւնքներուն միջոցովը : Ըստ այսմ ամենայն շարժառիթք որ ֆէ Լ Դոյն ֆեաակ են, (զոր օրինակ՝ բոլոր անոնք որ Բնական կամ Անձնական շարժառիթք անուանեալներուն կարգը դասեցինք, որոնց ամենուն ալ էական մասը բաղձանքն էր) անտարակոյս իրարու հետ բաղդատութեան կրնան բերուիլ . ոչ միայն ի հեռաստանէ, այլ «ֆեաակ» եւ անֆեաակ : Այն նոյն գիտակցութիւնը որ կ'իմացընէ մեզի նոյն ինքն շարժառիթներուն գոյութիւնը, յստակ կը ցուցընէ նաեւ անոնց սատուութեան կամ զօրութեան տարբերութիւնները, եւ մենք կըրնանք՝ չափով մը ճշդութեամբ եւ ըսածնիս լաւ հասկընալով՝ զրուցել թէ այս շարժառիթը զօրաւորագոյն է, կամ սաստկագոյն կամ ծանրագոյն քան զմիւսն, երբոր սոսկ այդ շարժառիթներն են բաղդատութեան միայնակ բացարձակ եւ ուղղակի աւարկաներն : — Ասիկայ գիտակցութեան ծանօթ բան մըն է, եւ թէ որ մարդուս սրտին մէջ գոյ եղող եւ ներգործող բոլոր շարժառիթներն ֆէ Լ Դոյն այս ֆեաակ եղած ըլլային, այս ալ գիտակցութեան ծանօթ մէկ բան մը եղած կ'ըլլար, եւ իբրեւ այսպէս՝ նախնական եւ անուրանալի ճշմարտութիւն մը եղած կ'ըլլար, թէ կ'առքին ներգործութիւններն միշտ ամենէն զօրաւոր շարժառիթին համաձայն կ'ըլլան : Անտեսն նախադասութիւնը իմաստ մը կ'ունենար եւ անպատասխանելի ճշմարտութիւն մը կ'ըլլար, եւ այս յիշած ծանօթութիւններովնիս մինչեւ ցոր վայր որ հասանք, մինչ այն տեղ այսպէս է բանը : Սակայն եւ այնպէս ընդհանրական նախադասութիւն մը չէ այս, եւ վասնորոյ

մեզի ստակաստուր կ'երեւնայ՝ որ ատեն որ իբրեւ ապացոյց կը բերուի ի բացատրութիւն կամքին ընդ օրինօք ըլլալուն բացարձակ եւ ընդհանրական ճշմարտութեանը : — (Յ.) Տարբեր դասերու կամ տեսակներու վերաբերեալ շարժառարկ.ք (զոր օրինակ Անշնական շարժառարկից եւ Բարոյական շարժառարկից դասերն) իրարու հետ ուղղակի բաղդատութեան չեն կրնար բերուիլ : Ասոնք հիմնովին եւ բոլորովին իրարմէ տեսակաւ տարբեր եւ որոշ բաներ են . եւ ինչպէս որ ուրիշ իրարմէ բոլորովին որոշ բաներ՝ ինչպէս զուգորդութիւնն ու հաւատքը , յիշողութիւնն ու խնացողութիւնը , համակրութիւնն ու ատելութիւնը , կամ բոլորակ մը եւ քառակուսի մը , կարմիրն ու ձերմակը , եւայլն , իրարու քով յարադրութեամբ բաղդատութեան չեն կրնար դրուիլ , ասանկ ալ ասոնք մէկմէկու հետ բաղդատութեան չեն կրնար բերուիլ : Ինչպէս որ բնական շարժառարկ.ք կը վերլուծուին ի բաղձանս , նոյնպէս եւ բարոյական շարժառարկ.ք կը վերլուծուին ի բարոյական պարտազգացութիւնս : Եւ միթէ աս երկուքէն այսինքն է լոկ բաղձանքներէն եւ սոսկ պարտազգացութիւններէն աւելի իրարմէ տարբեր բաներ կրնան ըլլալ . չէ թէ սոսկ աստիճանաւ , այլ տեսակաւ : Ուրեմն այս երկու բաները , այն է Բնական կամ Անշնական շարժառարկներն ու Բարոյական շարժառարկները որ տեսակաւ բոլորովին իրարմէ տարբեր բաներ են , իրարու հետ բաղդատութեան բերելու մի միայն ճամբան՝ կամքին վրայ ըրած ազդեցութիւններնուն եւ անոր վրայ յառաջ բերած արդիւնքներնուն միջնորդութեամբն է : Իսկ եթէ արդիւնքն (այսինքն է՝ կաճեցումն) է սաստկութեան չափը , որ ատեն որ տեսակաւ իրարմէ տարբեր շարժառարկներ մէկմէկու հետ բաղդատութեան կը բերուին , յայնժամ , բոլոր այս տեսակ բաներու մէջ , կամքը ամենէն զօրաւոր շարժառարկով կը կառավարուի ըսելը , նոյն եւ նման կ'ըլլայ այս նախադասութեանը եւ ճիշդ այս իմաստը կու տայ թէ , կամքը կը կառավարուի այն շարժառարկով որով որ կը կառավարուի :

Եթէ խնամով մտածենք վերի բացատրութեան վրայ , անտարակուսելի կերպով պիտի գտնենք որ այնպէս է բանը : Երբոր մէկ շարժառարկի մը համար , տեսակաւ իրմէ տարբեր ուրիշ շարժառարկի մը հետ բաղդատամբ , աս անկէ զօրաւորացնէ է կ'ըսուի , անոր համար է որ կամքը այն շարժառարկին համաձայնօրէն գործեր է : Վասնորոյ բոլոր այսպիսի դէպքերու մէջ շարժառարկին զօրութիւնը ըստ ինքեան եւ մեր գիտակցութեան միջնորդութեամբը ստուգելի եւ չափելի բան մը չէ , այլ այն շարժառարկին մեր կամաց վրայ ելնելուն կամ շեշտելուն իրողութեանը հետ ունեցած իւր յարաբերութեամբը ստուգելի է : Բայց թէ որ այսինչ մասնաւոր շարժառարկին կամաց վրայ իշխելուն իրողութիւնը , եւ միայն այդչափը բաւական է ստու-

գելու համար թէ այն շարժառարկը ամենէն զօրաւորն է , ապա ուրեմն՝ ստուգիւ՝ կամքին վրայ ամենէն զօրաւոր շարժառարկը կ'իշխէ ըսելը՝ արդեամբ ըսել է , թէ այն շարժառարկը կ'իշխէ կամքին վրայ որ կ'իշխէ կամքին վրայ : Եւ ինքնայայտ բան է որ այսպիսի նախադասութիւն մը , որուն ալ աւելի աղէկը եւ հռչակաւոր ձեւի մտածըն այս է , Եւ որ է՝ ե , ապացոյց մը չի կրնար ըլլալ կամքին ճշմարտ եւ ընդհանրական բնութեանը այսպէս կամ այնպէս ըլլալը հաստատելու :

126 . ներքին մարտման արեւաց վրայ :

Այս դիտւեն մէջ եղած հաստատութիւններն այլ եւ այլ մասամբք խիստ ազդու եւ արդիւնաբեր տեսութիւն մը կընծայեն մեզի մարդկային բնութեան եւ բարուց վրայ : Մենք այս երկու դաս շարժառարկից մէջ , մէկ կողմանէ Բնականն կամ Անշնականն եւ միւս կողմանէ Բարոյականն մէջ , մէկ դիէն Բարոյական ճիգերուն եւ մէկալ դիէն Պարոպագոյութեանց ստիպումներուն մէջ , կը գտնենք այն ներքին մարտման եւ թշնամութեան հիմունքը , որ հանապաղ՝ ամէն օր եւ ամէն ժամ կը նորոգի մեր ներսիդին : Իւրաքանչիւր մարդու ծոցը տեսակ մը բարոյական պատերազմի ասպարէզ մը կրնայ համարուիլ , շարունակական ճակատամարտի ներկայութեամբ վրդովեալ եւ շարժեալ : Հոս կը գտնուին անուշ ու լեզի ջուրերը բղխող աղբիւրները : Հոս է այն մարտնչողութեան տեսարանավայրը զոր մեծանուն Առաքեալը այնպիսի սրտաուռ զգացմամբ կը ստորագրէ ըսելով , « Բայց ուրիշ օրէնք մը կը տեսնեմ իմ անդամներուս մէջ՝ որ իմ մտքիս օրէնքին դէմ կը պատերազմի » . եւ որն որ իր սեւամած եւ ահեղախորձ ժամերուն մէջ ազդողակեղ կուտար իրեն դառնակոկիծ հեծութեամբք , « ինչ խղճալի մարդ եմ ես . ո՞վ գիտի պիտի ազատէ աս մահացու մարմինէն » : Այս տեղն է առաքինութեանց օթեւանը , որ կը նմանեցընեն զմեզ հրեշտակաց , եւ կը պատրաստեն զմեզ վասն փառաց . նոյնպէս եւ մարտնչաց կայանը , որ տարտարոսականաց կը նմանեցընեն զմեզ , եւ կարապետք են մշտնջենաւոր ամօթոյ եւ անարգանաց : Յաւիտենական ներհակութեամբ իրարու հակառակ երկու տարերքներ դէմ դիմաց դրուած , մի եւ նոյն կուրծքերուն մէջ փակեալ , սահմանեալ՝ անդադար իրարու հետ պատերազմելու համար՝ մինչեւ որ կամ մէկը եւ կամ միւսը յաղթուի եւ նուաճի :

Ըրած հաստատութիւննիս փիլիսոփայապէս որչափ ճշմարտ որ է , պատմականապէս ալ նոյնչափ իբրեւ իսկութիւն փորձեալ է : Մարդկային ազգին պատմութիւնն ալ մարդկային մտաց փիլիսոփայութեանը պէս՝ հաստատութիւն կու տայ ասոր ճշմարտութեանը : Եւ այս տեսութիւնն է որ շատ կամ քիչ յստակութեամբ Սուրբ գրոց

Շարժարից քննարկուն ու ճեպակներ :

ամէն մասանցը մէջ ներկայացուցեալ է , Նդեմական փորձութենէն եւ մեղանչումէն սկսեալ մինչեւ Յայտնութեան դրքին Եօթն Եկեղեցեաց պատմութիւնը : Մինչեւ անգամ հարեւանցի դիտող մը պէտք է որ յայտնի տեսնէ որ Սուրբ գրոց մէջ ամէն տեղ մարդիկ նկարագրեալ են իբրեւ ընդունակութիւն ունեցող բարւոյ եւ չարի . իբրեւ հանդիսի եւ փորձի վիճակի մէջ դրուած , ուրիշ կերպ գոյութեան վիճակի մը պատրաստուելու համար . եւ իբրեւ իրենց սրտին եւ բարքին մէջ երբեմնակի մելութեան եւ չարութեան գերակայութիւնը ի ցոյց բերող , երբեմնակի առաքինութեան եւ բարեգործութեան գերակայութիւնը : Եւ շատ մտադրութեան արժան ծանօթութիւն մըն է այս , որ Աստուծոյ աչքերը եւ հրեշտակաց աչքերը (չյիշելով խաւարին իշխանին եւ զօրաց բազմախոյթ հսկողութիւնը) ուշի ուշով ուղղեալ եւ բեւեռեալ են այս մարտնչողական դիրքին , մտաւոր տարերաց այս ընդ իրեարս դիմամարտութեանը եւ մաքառմանը վրայ : Եւ երանեալ է նա , որ կատարելագէս խելամուտ եղած է այս մեծ պատերազմին ընութեանը եւ հետեւանքներուն . որ քաջ կը հասկընայ թէ ինչ են պարտքն ու վարձքը՝ մէկ դիէն , եւ մեղքն ու կորուստը՝ մէկալ դիէն : Եւ երկնս երանեալ է նա , որ պատերազմը յառաջ կը մղէ ըստ ամենայն պատահմանց , քաջութեամբ ընդդիմանալով ամենայն ահեղատեսիլ յարձակմանց եւ հզօր դիմամարտութեանց , խոնարհարար ապաւինելով՝ իմաստութեան եւ զօրութեան համար առ էմմանուէլն Յիսուս , որ Ամենակալ էին փառաց Լոյսը ըլլալով , իր անձը ունայնացուց , եւ ծառայի կերպարանքն իր վրայ առաւ , եւ մարդոց նման եղաւ , եւ ԱՄԷՆ ԿԵՐՊՈՎ ՓՈՐՁԸ ԱՌԱՒ ՄԵՂԻ ՆՄԱՆ ԲԱՅՑ ԱՌԱՆՅ ՄԵՂՔԻ :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

Ա Ձ Ա Տ Ո Ի Ք Ի Ի Ն Կ Ա Մ Ա Ց

127 . Յաղագս Մարմնական ազատութեան , որոշմամբ
ի մտաւորական ազատութենէ :

Այսպէս՝ Կամբի Բաժանմունքին երկրորդ Մասին մէջ մեր պատ-
ճառներն յառաջ բերած ըլլալով՝ ի հաստատութեան նախադասու-
թեան , թէ Կամբի Օրէնքներն , եւ ասոր հետ իմիասին այդ օրէնք-
ներուն մէկ քանիին ալ ինչ ըլլալը ցուցուցած ըլլալով , յետ այսմ բնա-
կանապէս կարգը կու գայ Ազատութեան նիւթը հետագօտելու . որ
այս ալ միւսին չափ կարեւոր եւ դժուարին նիւթ մըն է :

— Կամբին Ազատութեանը վրայով ճառող մատենագիրներ՝ երբեմն
իբրեւ ներածութիւն ի նիւթն՝ ճարձհաւորական ազատութեան վրայ բա-
ցատրութիւններ ըրեր են , որոշմամբ ի ճարձհաւորական ազատութենէ :
Թէպէտեւ մտաւոր եւ մարմնաւոր ազատութեանց մէջ տեղն այնպի-
սի վերաբանութիւն մը չկայ որով կարող ըլլանք մէկով գմբաւոր լու-
սարանել , սակայն ժամաւաճառութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ մէկ
երկու ծանօթութիւն տանք մարմնական ազատութեան ինչու թեանը
վրայ : — Մարմնական ազատութիւն ըսելով՝ կ'երեւի թէ որ եւ իցէ
զսպողութենէ զերծ մարմնեղէն ներգործութիւն կը հասկըցուի : Որ
ատեն որ կը կարողանանք արտաքին ներգործութիւն մը ի կիր ար-
կանել , նախընթաց կամեցողութեան մը համաձայնօրէն , նոյն ատե-
նը կատարեալ մարմնական ազատութիւն վայելելու վիճակի մէջ ենք :

— Եւ , ասոր հակադարձը , երբոր մարմնական ներգործութիւն մը
գործադրել կ'ուզենք , ըստ որոշման կամաց մերոց , ու չենք կրնար ,
այդ ալ անսակ մը գերութիւն է մարմնական : Ըստ այսմ , ան որ
բանտի մը ստուար պատերուն եւ դռներուն մէջ վիակեալ է , որոնց-
մէ անհնարին է որ դուրս ելլէ . ան որ հիւանդութեան մը ենթա-
կայացած է եւ այն պատճառաւ իր սենեկին եւ անկողնոյն մէջ գո-
ցուած՝ տեղ մը չի կրնար շարժիլ . ան որ գահավէժէ մը վարկիյնայ ,
եւ իր անկման միջոցին յայտ է թէ չի կրնար ինքզինքը կայնեցընել

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

կամ հակադարձ ուղղութեամբ դէպ ի վեր շարժել . եւ բոլոր այս կերպ վիճակի մէջ եղողներն , որոնք՝ թէ իրենց անձնական գորութեան թերութենէն եւ կամ արտաքին արգելքի մը ներկայութենէն անկարող կ'ըլլան իրենց արտաքին ներգործութիւններն իրենց կամքին պահանջմունքներուն համաձայնեցնելու , տիրապէս կրնայ ըսուիլ իրենց համար , թէ՛ իրենց անկարողութեանը աստիճանին համեմատ՝ զուրկ են ազատութենէ . կամ՝ որ նոյն է՝ հարկաւորութեան կամ գերութեան ենթակայ են կրնանք ըսել , գերութեան եւ ազատութեան մարմնեղէն իմաստովը :

Եւ ահա այս նիւթիս վրայ ասկէ աւելի ըսելիք մը չունինք . վասն զի ասոր վրայով մեր ունեցած տեսութեանցը նայելով , մարմնական ազատութիւնը կամ գերութիւնը , որ կատարելապէս հասկըցուած եւ ամենայն վիճմունքէ գերժ բան մըն է , ամենեւին լոյս մը չ'արձակեր կամ արձակելիքը տկար նշոյլ մըն է միայն , մտաւոր ազատութեան կամ գերութեան ինչուութեանը կամ բնութեանը վրայ :

128. Ազատութեան ինչուութիւնը մեկնելու անյաջող ջանացողութեանց վրայ :

Ըստ այսմ , վերի ակնարկած պատճառնուս համար , ազատութեան վրայ յետ այսմ ինչ որ խօսելու ըլլանք , պէտք է մտաւոր ազատութիւն հասկընալ եւ ոչ այլ ինչ : Մտաւորական ազատութիւնը ինքնիւրեն յատկական եղող բնութիւն մը ունի . նա ինքն առանձին ինչութիւն մը եւ առանձին որակութիւն մը ու տեսակաւորութիւն մը ունի , ուրիշ բաներու հետ անայլայլի . ինք իր էութեամբը իր առանցնական դիրքն ու միտքն ունի . եւ ոչ միայն ըստ ամենայնի որոշ բան մըն է , այլ որ եւ է սոսկ մարմնական ազատութենէ այնչափ առաւել կարեւորութիւն ունի որչափ որ միտքն առաւել է քան զմարմին :

Մտքին ազատութեանը նիւթը հետազօտելու աստեննիս , նախ եւ առաջ դէմերնիս ելլող խնդիրն այս կ'ըլլայ , թէ ինչ պիտի հասկընանք Ա. Զ. Ա. Տ. ՈՒԹԻՒՆ ըսելով , Ա. յս մէկ անանկ խնդիր մըն է որ գրեթէ ամէն դարու մէջ հարցուած եւ իմաստասիրաց մտադրութիւնը իրեն ձգած է : Կարծենք թէ չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք , որ բազում հատորներ մատենագրեալ են մինակ այս մէկ բառին նշանակութիւնը բացայայտելու համար : Երեւակայութեան բեղմաւոր թեւադրութիւններն ու տրամաբանութեան նրբաքննին հայեցողութիւններն ի գործ վարեալ են առ ի հետաքննութիւն այս խնդրոյս : Բոլոր այս ջանացողութեանց մեծագոյն մասը անյաջող էր ունեցած են . որուն մէկ մեծ պատճառը՝ հետազօտութեան համար սխալ ոճ մը բունուիլն եղած է , եւ եթէ ուղիղ սճով խուզարկողութեան

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

թիւն եղած ալ է , շատ անգամ ալ , բանին բնութիւնը մինչեւ ցոր վայր քննութիւն կը վերցընէ այն չորոշելով , տարապայման եւ անսահման խուզարկութեանց հետամուտ ըլլալը արգելք եղած է յաջողակ ելից : Ասիկայ ատուգութիւն մըն է որ , մարդկային մտաց յառաջագիմութեանը նկատմամբ որչափ մեծամեծ ակնկալութիւններ ալ որ կարելի ըլլայ ընել , եւ այն ալ իրաւամբ , այլ սակայն այնպիսի սահմաններ կան , որ անոնցմէ անդին կարող չէ անցնիլ հունաւոր միտքը : Ա. յսու ազագաւ , այս նիւթիս վրայ ճառող շատ մատենագիրներ , իմացականութեան ջանքերն ու ճիգերը պարփակող եւ անոնց ընթացքը պատուարիւ միջահատող սահմաններուն վրայ անկատար հասկըցողութիւն մը ունենալուն պատճառաւ , չափազանց եւ տարապայման ճգանց անձնատուր եղեր են , եւ վասնորոյ հաւանելի կերպիւ բան մըն ալ չեն կրցեր հաստատել :

129. Ազատութիւնը , զանիկայ առաւել իբրեւ խորհրդայ սար մը մտածելով քան թէ իբրեւ իսկական իրականութիւն ունեցող բան մը , պարզ վերացեալ զաղափարի մը անունն է :

Լօքին հեղինակութիւնը ունինք գրուցելու (որ Մտաւորական Փիլիսոփայութեան վրայ գրող ուրիշ երեւելի մատենագիրներ եւ փիլիսոփաներ ալ այս նոյն գրութիւնը պաշտպանած են) թէ մեր բոլոր գաղափարներն երկու դասերու բաժանելի են , Պարզ եւ Յօդաւորչ : Ըստ այսմ , երբոր որ եւ իցէ որոշ հայեցողութեան նիւթի մը վրայ մտադրութիւննիս կը հաստատենք , եւ զանիկայ իր բաղադրիչ մասանցը կը վերլուծենք , եւ այդ մասունքը որոշ կերպով մը մինչեւ այնպիսի դիրքի մը կը հասցընենք , ուր որ ալ բաժանման հնարաւորութիւն չի մնար , յայնժամ վերլուծութեան այնպիսի մէկ սահմանին հասած կ'ըլլանք , որ ալ անկէ անդին անցնելը մարդկային մտաց հասողութենէն դուրս բան է : Ա. յն խորհրդայ տարրներն , որ այդպիսի գործողութեան մը վախճանին ի յայտ կու գան , ալ բոլորովին ՊԱՌԶ կ'ըլլան : Ճշմարտապէս տարրական եւ վերջնական խորհուրդներ ըլլալով , հնարաւոր եղածին չափ հաստատութեամբ խորարմատ գետեղեալ են ի հիմունս շինուածոյն մտաւորական իմացողութեան : Վասնորոյ անոնք համարելի եւ ճանաչելի են իբրեւ հիմնական ճշմարիտ հիմնութիւն եւ բարձրագոյն աստիճանի դիտութիւն , թէպէտեւ այս ալ հաւասարապէս ճշմարիտ ըլլայ , թէ բացայայտութեան ընդունակութիւն չունին , եւ թէ՛ այն մարդն որ ինքն իրմէն եւ բուն իսկ իր մտաւոր ներգործութեան արդեամբը՝ չի գիտեր զանոնք , անհնարին է որ հիմնութիւն ստանայ անոնց վրայով ուրիշ որ եւ իցէ աղբիւրէ :

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

Եւ , ըստ այսմ տեսութեանց , ազատութեան բնութիւնը բացառորեկու աղաքաւ տալու առաջին ծանօթութիւննիս այս պիտի ըլլայ , որ՝ Ազատութիւն բառը , երբոր վերացեալ կերպով եւ յաւէտ մտաւորական իմացում մը կամ ճանաչում մը ցուցնող քան թէ իսկական իրականացումն ունեցող բան մը բացատրող անունի մը պէս կը գործածուի , պարզ խորհրդայ մը կամ քաղաքարի մը անունն է , որուն հաստատութիւնը միայն նոյն ինքն մտքէն կրնանք քաղել : Այս ծանօթութիւնը շատ կարեւոր բան մը կը համարինք , վասն զի ազատութիւն բառին բանաւոր կամ բառական բացատրութիւն մը տալու աշխատութեանց ինչ վախճան ունենալը լաւ կ'իմացնէ մեզի , եւ յտակ կը ցուցնէ թէ այդպիսի ջանացողութիւններն ընելն բոլորովին ընդունայն է :

130. Ազատութեան վերացեալ գաղափարին ծագմանը աւիժներն :

Այլ բարբ վերացեալ գաղափարներու կամ ծանօթութեանց նկատմամբ (ազատութեան սոսկ գաղափարը կամ ըմբռնումն ալ ասոնցմէ մէկն է) երկու հարցումներ կան որ բնականապէս մեր առջեւ կ'ելլեն . մէկը այն՝ զոր հիմայ գիտողութեան աւիժը , թէ այդ գաղափարը պարզ է թէ յօգուածոյ . միւսն ալ այն՝ թէ արդեօք ի՞նչ առիթ ծագումն կ'առնու : Ազատութեան վերացեալ գաղափարին մեր իմացականութեանը ծանօթանալուն եւ մեր ներքին հաստատութեանը մէկ մասը ըլլալուն առիթը ուրիշ բան չէ , այլ միայն նոյն ինքն մտքին ներդրած ողութիւնը՝ այնպիսի բարեբախտ վայրկեաններու մէջ , երբ որ իւր գործողութիւններն իրականապէս ազատ կ'ըլլան : Այնպիսի ատեններու մէջ մենք ի հարկէ գիտակցութիւն կ'ունենանք իրականապէս բանին ինտոր ըլլալուն վրայ . այսինքն մտքին ինք իր ներդրած ողութեան ասպարէզին մէջ առանց արդեւքի կամ խափանարարի գործելուն եղելութեանը վրայ : Եւ ահա այն ատենն է որ ազատութեան վերացեալ գաղափարը կամ ծանօթութիւնը կը ծագի կամ ծնունդ կ'առնու այն կարողութեան գործութեամբ , որ տիրապէս կ'անունանի Սկզբնական թելադրութիւն , այն նոյն կերպով որով որ գոյութեան՝ անձնական նոյնութեան կամ նոյնաբունութեան՝ տեւողութեան՝ միջոցի՝ կարողութեան՝ բարեոյ եւ չարի , եւայլն , եւայլն , վերացեալ գաղափարները կը ծագին ի միտս մեր :

Մեր գոյութեան իրողութիւնը եւ իբրեւ իրողութիւն ճանչցուիլն է աւելի ծագման կամ թելադրութեան ի միտս մեր գոյութեան կամ էութեան ընդհանուր գաղափարին : Զօրութեան իրողութիւնը եւ իբրեւ իրողութիւն յանձինս մեր գիտցուիլն է այն ամենուն ծանօթ եղող գործութեան վերացեալ գաղափարին ծագման առիթը : Եւ , ապոնց նման , որ ատեն որ մտքի ազատութիւն կայ իրականապէս եւ

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

իսկապէս եւ նոյնը իրօք գիտցուած է , մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք որ միշտ եւ առանց մեր կազմանէ ճիշդ մը ընելու որոշաքար կը ստանանք ազատութեան վերացեալ գաղափարը :

131. Ազատութիւն բառին անսահմանելութեանը վրայ :

Մերք՝ եթէ այսպէս է ազատութեան վերացեալ ծանօթութեանը ծագումը , եւ եթէ ասիկայ պարզ գաղափարի մը անունն է եւ ոչ թէ յօգուածոյ , (ինչպէս որ ստուգիւ ամենայն պատճառ ունինք այսպէս ըլլալուն հաւատալու ,) ուրեմն ամէն ով որ ազատութեան վրայ խօսք խօսի կամ անոր վրայով տրամախօսութեան մտնէ , ենթադրելու է թէ ինք իրմէն գիտէ ազատութեան ինչ բան ըլլալը : Ստոյգ է որ՝ եթէ մէկը տգիտութիւն ցուցնէ բառին նշանակութեանը վրայ , ինքզինքնիս գլխովին անկարող պիտի գտնենք որ եւ իցէ կերպ բանաւոր բացատրութեամբ զայն իրեն գիտցնելու : Պարզ գաղափարի մը անուն ըլլալով , թէ որ սահմանելու աշխատինք , հարկաւորապէս նոյնանշան բառեր պիտի գործածենք , որ անոնք ալ ընդ խնդրով եղող բառէն պակաս բացատրութեան կարօտ չեն : Պարզ գաղափարի մը անունին վրայ արուած ամէն սահման , որն որ նոյն իսկ բառին հետ նոյնանշան չէ կամ համանշան իմաստ մը չէ , հարկաւորապէս սխալ է : Բնութիւնը եւ ճշմարտութիւնը երբէք իրենք իրենց ներհական չեն ըլլար : Եւ թէ որ իրաւ ըլլայ մէկ գաղափարի մը պարզութիւնը , յայնժամ զանիկայ վերլուծելու որ եւ իցէ ջանացողութիւն , որ անոր յօգուածոյ ըլլալուն ենթադրութեանը վրայ կրնայ քաղել , վասն զի իրական սահմանատուութիւնը՝ նոյնանշան սահմանատուութեանն՝ որոշմամբ՝ միայն այս ենթադրութեան վրայ յառաջ կրնայ երթալ , յայտնապէս զմեզ սխալման մը պիտի առաջնորդէ : Իսկ նոյնանշան բառերով կամ նոյնանշան իմաստներով եղած սահմանատուութեան գաղտվ , քաջայայտ է թէ ատով նոր ըյս մը չի ծագիր նիւթոյն վրայ . եւ վասնորոյ հարկաւորապէս պարտական կ'ըլլանք ետ դառնալ առ մերս փորձառութիւն՝ հետազօտեալ բանին վրայ հմտութիւն ստանալու համար :

132. Կարծեցեալ սահմանք ազատութեան կա՞մ սոսկ նոյնանշանք են , եւ կամ այնպիսի տար մը կը բովանդակեն որ նա ինքն կարօտ է բացայայտութեան :

Թերեւս օգտակար կ'ըլլայ այս նիւթիս վրայ ճառող գլխաւոր մտտենագրաց տուած սահմաններէն մէկ երկու օրինակ մէջ բերել , ի հաստատութիւն եւ ի բացատրութիւն մեր գրուցածին , թէ ընդ

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

խնդրով եղող բառին սահման չի կրնար տրուիլ : Հօգս կը սահմանէ զայն հետեւեալ կերպով : « Ազատութիւնն է տարակայութիւն ամենայն արգելից եւ խախտման անհրաժեշտ ներգործութեան , որք չեն բովանդակեալ ի բնութեան եւ ի ներքին որակութեան ներգործողին » : Ասոր մէջ արտաբանութեան ամենայն արգելից իմաստը յայտնապէս նոյնանշան է ազատութիւն բառին հետ , եւ նոր գաղափար մը ի լոյս չի բերեր : Այնպէս որ տրուած սահմանը , բառերու լիտանակութեամբ , այս միայն ըսել կ'ըլլայ , թէ Ազատութիւնը ներգործութեան այն ազատականութիւնն է , որ բովանդակեալ է ի բնութեան եւ ի ներքին որակութեան ներգործողին : Պէտք Գըր հետեւեալ սահմանը կու տայ : « Ազատութիւնը այն ներքին տրամադրութիւնն է , որով մարդ կը զգայ թէ յեւնակս է մէկ բան մը գործելու կամ չգործելու , ընտրելու կամ չընտրելու , ի մի եւ նոյն ժամանակի » : Հոս յեւնակս բառը կ'երեւնայ թէ նոյնանշան բացատրութիւնն է . այնպէս որ եթէ ուշադրութեամբ մտածենք այս սահմանին վրայ , հաւանականաբար պիտի գտնենք որ միայն այս ըսել է . Ազատութիւնը այն ներքին գիտակցութիւնն է որ մարդ կ'ունենայ իր ազատութեանը վրայ , գործելու կամ չգործելու , ընտրելու կամ չընտրելու , ինտոր որ կ'ուզէ : Այսպիսի սահմանով ի՞նչ նոր լոյս կ'ընդունի մարդուս միտքը :

Բիտ իմաստասէրին տուած սահմանն այս է : « Բարոյական ներգործողի մը կամ գործակատարի մը ազատութիւնը ըսելով՝ կ'իմանամ այն զբոսութեան որ ունի իր կամքին որոշումները գործադրելու » : Գիտարին բան է այս սահմանէն բան մը հասկընալը , վասն զի ասկէ այնպէս կ'իմացուի թէ կամքին վրայ կամք մըն ալ ըլլալու է , որն որ մեր ներգործութիւններուն անմիջապէս նախընթաց կամակարգութեան որոշումներուն վրայ կ'իջիտէ : Թէ որ այս ըսել չըլլայ , ուրեմն խօսքին բոլոր իմաստն այս եղած կ'ըլլայ , թէ բարոյական էակի մը կամ ներգործողի մը ազատութիւնը իր այն զբոսութեան է , որով որ կամակարգութեան որոշումներ կամ կամեցողական ներգործութիւններ կ'արտադրէ : Եւ յայնժամ Զբոսութեան բառը ազատութեան նոյնանշանը եղած կ'ըլլայ . եւ ի հարկէ ասով լուսաբանութիւն մը եղած չի կրնար համարուիլ :

Այլ հարկ չկայ խօսքերնիս աւելի երկարելու : Հնարաւոր եղած ամենակատարեալ խորհրդածութիւններն ընելէն զինի , քաջայայտ կը տեսնուի որ ընդունայն աշխատութիւն է ազատութեան սահման տալու ջանացողութիւնը , վասն զի բանին բնութեանը մէջ անհնարութիւն կայ . եւ ասկէ ի զատ անխոհեմութիւն ալ է , վասն զի ամէն կարծեցեալ սահման որ տրուեր է , ընդ խնդրով եղած նիւթը չընսարանելէն զատ , ընդհանրապէս երկարածիգ վիճից եւ պայքարաց լայնարձակ դռներ է բացեր առաջի հետաքննին խուզարկուաց :

Մտաւորական ազատութեան բնութիւնը :

133. Ազատութեան գաղափարն եւ իրականութեանը մշտեղն եղող որոշումը :

Սակայն մէկ որոշում մը ըլլալու է , զոր եւ արդէն ակնարկած ենք , ազատութեան սոսկ ծանօթութեանը , սոսկ վերացեալ գաղափարին եւ նոյն իսկ ազատութեան մէջտեղը . ազատութեան՝ իբրեւ առարկայ խորհրդոյ՝ ըմբռնանք , եւ իբրեւ իրականութիւն եւ անձնական փորձառութեան նիւթ՝ անոր ստացմանը մէջտեղը : Մենք կրնանք ազատութեան վերացեալ գաղափարը ունենալ , ճիշդ ինչպէս որ զօրութեան վերացեալ գաղափարին տէրը կ'ըլլանք . եւ կրնանք եւս տրամախօսութիւն ընել ազատութեան վերացեալին վրայ , ճիշդ ինչպէս որ կը տրամախօսենք զօրութեան վերացեալին կամ վերացեալ գաղափարին վրայ . առանց թէ՛ ազատութիւն եւ թէ՛ զօրութիւն ունենալու մեր մէջը :

Ազատութեան գաղափարը , ըստ վերացեալին զոս իմացականութեան մէկ արդիւնքը կամ մէկ թելադրութիւնը եւ կամ՝ մինչեւ անգամ կրնանք ըսել՝ մէկ ստեղծումն է . ըսել կ'ուզենք՝ թէ այնպիսի իմացական ներգործութեանց հետեւանք կամ թելադրածն է , որոնք արտաքին նիւթական տպաւորութիւններէ խաղաւ անջատեալ եւ կարգի հեռաւոր են : Եւ իբրեւ այսպէս , ազատութիւնը ճշմարտապէս մէկ իմացական էակութիւն մը կամ խկութիւն մըն է , մէկ իրական եւ որոշ առարկայ մը հայեցողութեան՝ հմտութեան եւ տրամաբանութեան : Սակայն հուսկ ուրեմն , զիտելի է որ ասիկայ լոկ գաղափարն է իրին , եւ ոչ թէ նոյն իսկ իրը . ազատութեան իմացական ներկայացուցիչն է , այլ ոչ թէ ազատութեան փորձառեալ իրականութիւնը : Այն բանն է որ նոյն իսկ մտաւորական գերի մըն ալ կրնայ ըմբռնել , եւ կրնայ վրանին հայեցողութիւն ընել , իբրեւ ինքնին առ կախեալ մերկ ու անջատ հեռաւոր առարկայ մը . այլ որ մեծապէս կը տարբերի այն իրական իսկական ազատութեանէն , որ զայն ունեցողը կը ճանչնայ իբրեւ իսկութիւն մը իր ձեռքը դրուած , եւ կը վայելէ զայն իբրեւ բուն իր մեծագին ստացուածքը :

134. Ազատութեան վերացեալ գաղափարէն որոշմամբ՝ նոյն իսկ ազատութեան վրայ մեր ունեցած հմտութեան աղբիւրը :

Ազատութեան վրայ , որոշմամբ ազատութեան վերացեալ գաղափարէն . այլով բանիւ՝ արդեամբ իրականացեալ ազատութեան վրայ , մի միայն Գիտակցութեամբ կրնանք հմտութիւն ունենալ : Եթէ մէկ մարդ մը (մարդուս ճոխն վրայ է խօսքերնիս եւ ոչ թէ մարմնոյն , եւ այն ալ առողջ վիճակի մէջ եղող մտքի , եւ ոչ թէ ամբողջական

Մսաւորական ազատութեան բնութիւնը :

եւ կամ մասնական խելագարութեան մէջ եղողին) իրաւցընէ այնպէս կը զգայ թէ ազատ է, ուրիշ բան չունինք ըսելու բայց եթէ իրօք ազատ է : Այս մէկ վերջնական բան մըն է . չենք կրնար անկէ անդին անցնիլ . բնածին եւ վերջնական զգացման մը վրայ կայացեալ ըլլալով, ի հարկէ հմտութեան ամենախոր եւ ամենաստույգ աղբիւրներէն մէկուն մէջ կը գանենք զայն զետեղեալ . եւ ուստի տեսակ մը հարկաւորութեան տակ ենք ընդունելու եւ դաւանելու թէ այս բանիս գիտակցութիւնն ու իրականութիւնը, հմտութիւնն ու իրողութիւնըն մէկտեղ կ'երթան :

Եւ, այս տեսութեան հետ մէկտեղ, չենք վարանիր ենթադրելու, թէ իւրաքանչիւրը հակամիտ է ոչ միայն իր գիտակցութեանը հարցընելու, այլ նաեւ անկասկածօրէն վստահանալու անոր ցուցմունքներուն կամ ազդումներուն : Մենք այս ենթադրութիւնը կ'ընենք, վասն զի ուրիշ ճամբայ մը չենք գիտեր, որով հնարաւոր ըլլայ անոր, այս տեսակ նիւթի մը վրայ, որոշ եւ հաւանելի եղբակացութեան մը հասնիլ ինքնիրեն, եւ կամ վերահասու ըլլալ ուրիշներուն բացատրութեանը : Եթէ ազատութիւնը, խիստութեամբ եւ իրականութեամբ, այն բանն է զոր մեր գիտակցութեամբ կ'իմանանք, եւ անհնարին է որ ուրիշ բան մը ըլլայ, ուրեմն, ազատութեան վերացեալ գաղափարը սահմանելն որչափ դժուարին ալ ըլլայ, մենք ապահովաբար եւ վստահաբար կրնանք քննութեան մտնել մեր առջեւ եղող բուն նիւթին վրայ, որովհետեւ, այս հիմնայ յառաջ բերած տեսութիւններնուս նայելով, անանկ բան մըն է որ հարկաւորապէս իւրաքանչիւր մարդու ինք իր անձնական հմտութեան ձեռնհասութեանէն դուրս մնացած չի կրնար ըլլալ :

135. Բարոյական ազատութիւն ասացուածին ճշգրիտ նշանակութիւնը :

Վերջացընենք այս գլխուն մէջ տուած ծանօթութիւններնիս բան մ'ալ ըսելով . — Շատ անգամ կը ըսենք որ քարոյական ազատութեան ասացուածքը կը գործածեն մարդիկ, եւ մասնաւորապէս առ մարդն վերաբերմամբ : Սակայն բնականապէս մարդս կը մտաբերէ հարցընել թէ ինչ ըսել է բարոյական ազատութիւնը . ազատութիւնը քանի՞ տեսակ կ'ըլլայ : Այս հարցմանը պատասխան այս կ'ըսենք թէ բարոյական ազատութիւն ըսուելէն ինչու թեամբ եւ խիստութեամբ տարբեր տեսակ ազատութիւն մը խնայուու չէ . վասն զի ազատութիւնը մէկ բան մըն է, ս'ը որ կամ ինչ էակի վրայ որ ըլլայ, ամենաբարձրէն մինչեւ ամենախոնարհը . այլ այս միայն հասկնալու է թէ ստորագեալ իրական ազատութեան ենթական եղող էակը ուրիշ էութիւններէն կը տարբերի իր հողեկան տաղանդներովը կամ ձեռնհաս-

Մսաւորական ազատութեան բնութիւնը :

տութեամբը : Անբան անասնոց ազատութիւնը, իր սահմանին մէջ այնչափ կատարելութիւն ունի որչափ որ մարդոց եւ հրեշտակներունը : Երբոր կենդանիք ծուռ կու գան անտառներու մէջ եւ կը թափառին ի լերինս եւ ի հովիտս, կամ լող կու գան յանդունդս ջուրց եւ կամ ամառնային պայծառ օդին մէջ կը ճախրեն երգելով եւ ճուրջտալով, ազատ են եւ իրենց ազատութիւնը կատարելապէս եւ հրճուանօք կը վայելեն : Այլ ասոնց բարոյական ազատութիւն չենք ընծայեր բնաւ, պարզապէս այս պատճառաւ որ, որչափ որ խելքերնիս կը հասնի, մարդոց նման բարոյական բնութեան տէր չեն : Իսկ որովհետեւ մարդկային ազատութեան սահմաններն առաւել լայնատարած են, եւ բարոյական նկատելիքներ կը բովանդակեն, ինչպէս են հաւանութեան եւ բարոյական պարտազգացութեան զգացումներն, վասնորոյ երբոր մարդոց ազատութեանը վրայ կը խօսինք, տեղը կու դայ որ բարոյապէս ազատ է կ'ըսենք, յայտնապէս միայն աս ըսել ուղեւով, որ մարդս, որուն ազատութեան եւ ներգործողութեան սահմաններն այնքան ընդարձակ են որ բարոյական նկատելիքներ եւ բարոյական ներգործողութեան սկզբունքներ կը պարփակեն, ազատ էակ մըն է :

Պ Լ Ո Ւ Ե Ք .

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՇՆԱԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ Է ԽԱՐԻՍԽ ԿԱՄ

ԱՌԻԹ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ

136. Այս գլխուն մէջ ըլլուելու հետազոտութեան յառաջերուծիւնը :

Մինչեւ ցայս վայր դրուցած ներնիս, Ազատութեան ընդհանուր նիւթին վրայ, վերաբերեալ էր ազատութեան վերացեալ գաղափարին, այդ գաղափարին ծագմանը եւ բնութեանը կամ ինչու թեամբ, ազատութեան իրականացումները կամ իրական գոյութեանը ի միջի մերում որոշմամբ սոսկ վերացեալ ծանօթութեանէն, եւ այն եղանակին

Մտաւորական ներդաշնակաւորութիւնն է

որով որ հմտութիւն կ'ունենանք այսպէս մեր մէջը գոյ եղող ազատութեան վրայ, այն է՝ Գիտակցութեամբ: Այս եւս որոշ խնդիր մըն է (անտարակոյս մտադրութեան արժանաւոր) թէ ի՞նչ է ճշգիւ այն մտաւոր վիճակը, որուն հետ կցորդութեամբ ազատութիւնը ի դէպ կու գայ: Այլով բանիւ, թէ որո՞նք են ճիշդ այն մտաւորական պայմաններն կամ նախապիտոյքներն որ էական են մտաւորական ազատութեան: Այս անտարակուսելի բան է որ կրնանք ենթադրել թէ մտաց այնինչ պարագաները կամ պայմանները կան կամ կրնան ըլլալ, որոնք ներհական կամ խանգարիչ են մտաւորական ազատութեան. եւ սակէ բնականապէս կը հետեւի որ ուրիշ պարագաներ կամ պայմաններ ալ կան, որոնց վրայ որ մտաց ազատութիւնը, գոյ եղած ատենը, հիմնեալ է, կամ որոնք որ էական են՝ այսինքն է՝ էականապէս պէտք են անոր: Որոնք են ճիշդ այս պարագաներն: Ի՞նչ բան է ճշգրտիւ մտաց այս վիճակը կամ դիրքը:

Այս հետազոտութիւնն որ ձեռք պիտի առնենք, նախ եւ առաջ մէկ ծանօթութիւն մը կայ տալու, որ գլխաւոր նիւթին հետ կապակցած է, թէ ազատութիւնը այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ունենայ: Քաջայայտ է թէ այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ըլլան խնացողութեան յատկութեանը մէջ եւ կամ շարժութեանց եւ բազմանաց գորութեանը կամ սաստկութեանը մէջ: Ասոր պէս ալ Ազատութիւնը այլ եւ այլ աստիճաններ կ'ունենայ, քանի որ ազատութեան բնութիւնը նոյնը կը մնայ: Արեւեցող մարդը, որուն համար կրնանք ըսել թէ մասամբ մը գերի եղած է խմելիքի, յայտ է թէ նուազագոյն ազատութեան տէր է քան զայն, որուն ակորժակներն չեն խանգարած բնաւին: Սակայն եւ այնպէս մենք հասարակ խօսակցութեան մէջ անանկին վրայով ալ, սուսնց հանգամանքաւորելու, իբրեւ ազատ մարդու վրայ կը խօսինք, ցորչալի ժամանակ որ բացարձակապէս անդին անցած չէ դարձի եւ ուղղութեան հնարաւորութեան: Մինչ եւ ցայն վայր մենք կը համարինք զանիկայ եւ ազատ եւ պատասխանատու: Նոյն ժամանակը այս եւս անտարակուսելի ճշմարտութիւն է, թէ նա ուրիշներուն չափ ազատութեան տէր չէ:

Ասիկայ անտարակոյս կարեւոր տեսութիւն մըն է Կամբի փիլիսոփայութեանը մէջ: Եւ սակայն այս ալ կ'ուզենք որ աղէկ հասկըցուի որ մեր հիմնական քննելու նիւթին, այսինքն է Ազատութեան գոյութեանը էականապէս կարեւոր պարագաներուն վրայ տալու ծանօթութիւններնու մէջ խօսքերնիս Բարձրագոյն աստիճանի ազատութեան վրայ պիտի ըլլայ, կամ ազատութեան կարգաւորութեանը վրայ: Պիտի տեսնուի որ այս նիւթիս նկատմամբ ճշգրիտ գաղափարներ ձեռք բերելու ամենէն դիւրին եւ ամենէն հաւանելի ճամբան այս է միայն:

Խարխի կամ առիթ մտաւորական ազատքեան:

137. Ազատութեան գոյութեանը առիթներն:

Արդ մեր գլխաւոր նիւթին գալով, նախ եւ առաջ այս դիտողութիւնը ընենք, որ սերտ կապակցութիւն ունի անոր հետ: Թէ որ մարդիկ միայն խնամով հարցաքննեն եւ հետազոտեն անշուշտ պիտի իմանան, որ ամենայն ինչ մէկմէկու ներդաշնակաւոր են, համար թէ ներդաշնակաւորութեան դիտումով եղեր են: Ներդաշնակաւորութիւն մը կայ նիւթական աշխարհի այլ եւ այլ մասանցը մէջ. ներդաշնակաւորութիւն մը կայ մարդկային մարմնոյն ամբողջութիւնը կազմող մասերուն մէջ. մտքին կազմակերպութեանը մէջ ալ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ. որով ըսել կ'ուզենք թէ կատարեալ չափակցութիւն մը՝ համեմատութիւն մը՝ մէկմէկու հետ յարմարացում մը կայ մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ, իւրաքանչիւր մասն յատկացեալ ըլլալով ինք իր պարիակին կամ սահմանին մէջ գործելու. եւ այսպէս բնութեան դիտումները կատարած ատեննին, ուրիշ մասանց գործողութեան սահմանին կամ պարունակին մէջ բռնական միջամտութիւն եւ խափանարար աղբեցութիւն չբանեցնելով: Արդ՝ երբոր իւրաքանչիւր մասն այս կերպով կը գործէ, երբոր կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ շարժման, ամենայն ինչ միօրինակ՝ համեմատական եւ իր յատկական դիրքին մէջ ըլլալով. երբոր իւրաքանչիւր կարողութիւն իր առանձնական պաշտօնը կը կատարէ, առանց ինք իր մէջը եղող անխուստփելի շփոթութեան մը, եւ կամ ուրիշ աղբիւրէ մը ծագեալ բռնական արգելքի մը, յայնժամ կ'ունենանք ազատութեան գիտակցութիւնը բաւին ամենէն բարձր խնամտովը:

Ան որ ազատութեան վրայ դիտութիւն չ'ունենար այսպիսի ատենի մը մէջ, բնաւ երբէք ունենալիք չունի. եւ գլխովին անպիտան բան է այսպիսի մարդու մը հետ արամախօսութեան մտնելը: Ազատութեան այն գիտակցութիւնն որ բնականապէս ի դէպ կու գայ ողջպիսի պարագաներու տակ, մեր անոր վրայ ունեցած հմտութեան միայնակ աղբիւրն է: Հազարաւոր սոսկ հայեցողութիւններով անհրճանարին է ձեռք բերել այն ծանօթութիւնը զոր այդ աղբիւրէն կը ստանանք. եւ ոչ իսկ արժէք մը կրնան ունենալ այնպիսի հայեցողութիւններն կամ աղբեցութիւն մը այդ վերջնական ասեանին որոշմանցը հակառակ:

138. Յաղագս այն պարագայից, ընդ որովք այս մտաւոր ներդաշնակաւորութիւնը կրնայ գոյանալ

Այլ թերեւս աւարկութիւնն ըլլայ թէ այս տեսութիւններն, որչափ եւ հաւանելի ըլլան ի հայեցողականն, անպիտան եւ սնտուր բաներ են ի վերածութեան կամ ի գործնական կիրառութեան վասն զի չկայ մէկ կանոն մը կամ չափ մը, որուն որ ներքին ներդաշնակաւորութիւնը համեմատի կամ որ անով չափուի: Եւ արդարեւ բան մը եղած կ'ըլլար այսպիսի աւարկութիւն մը, եթէ հաստատուն հիմն ունենար: Սակայն կը համարձակինք ըսելու որ անանկ չէ բանը. բոլորովին անհիմն աւարկութիւն մըն է: Պէտք է ընդունել, որ եթէ մէկ ներդաշնակաւորութիւն մը կայ մտաց մէջ, հարկ է որ անոր այլ եւ այլ մասանցը մէջ շատ կամ քիչ ստորակայութիւն մը ըլլայ. եւ թէ՛ եթէ ոմանց մասանց մէջ ստորակայութիւն մը կայ, հարկ է որ մէկ տեղ մըն ալ գերակայութիւն եւ վերակայութիւն ըլլայ: Ասոր ետեւէն ալ բնականապէս այս ծանօթութիւնը կու գայ, թէ մտաւորական փոխադասութեան վրայ ճառող մատենագրաց ձեւամար ըստ ամենայնի հաւանելի կերպով հաստատուած նախադասութիւն մըն է այս՝ որ Խղճմտանքն է, մէկ իմաստով մը, մտքին մէկ կառավարող եւ իշխեցող զօրութիւնը: Ներդաշնակաւորութիւնը, որն որ հնարաւոր է որ դոյանայ մարդկային մտաց մէջ, Աստուծոյ սահմանադրութեամբն է. եւ Խղճմտանքը, իբրեւ փոխանորդ Աստուծոյ ի սրտի մարդոյ, ցոյց կու տայ թէ ինտոր պիտի կատարուի ներդաշնակաւորութեան այս բարի նպատակը եւ կը վարձատրէ անոր կատարումը: — Սակայն զիտնալու է որ խղճմտանքը կառավարող զօրութիւն մ'որ է, ոչ թէ բառին գործադրական իմաստովն է այնչափ, որչափ որ օրէնսդրական իմաստովը. ոչ թէ արդեամբ ի գործ դնելու ձեռնհասութեան մասին է այնչափ, որչափ որ առաջնորդութեան՝ կանոնադրութեան եւ կարգաւորութեան մասին: Բառին գործադրական իմաստովը՝ Կամքն է վերակայու եւ իշխեցող զօրութիւնը, քանի որ խղճի մտաց պաշտօնը առաւել խրատատու եւ խորհրդատու տեսակէն է: Ըստ այսմ՝ որ ատեն որ բոլոր ակտիւութիւններն՝ հակամտութիւններն եւ կիրքերն իրենց օրինաւոր յատկական սահմաններուն մէջ կը պահուին ու կը մնան, եւ բռնաբար օտարին սահմանները չեն անցնիր, մենք զիտակցութեամբ կը տեսնենք կամ կը զգանք իրաց այս բաղձալի վիճակը, այս բարի ներդաշնակաւորութիւնը, եւ ներքին հաւանողութիւն մը ցոյց տալով անոր մնայուն յարատեւութիւնը կը խրախուսենք. եւ ընդհակառակն, թէ որ ատոնք իրենց սահմաններէն անցնին, մէկ ներքին յանդիմանութիւն մը եւ դատապարտութիւն մը կ'իմանանք ներսիդիսիս: Այնպէս որ, երբոր

կը հաստատենք թէ մտաւոր ներգործութեանց ներդաշնակաւորութիւնն է այն ճշմարիտ եւ անտարակուսելի առիթը, որով որ բարձրագոյն աստիճանի մտաւորական ազատութեան գոյութեանը վրայ զիտակցութիւն կ'ունենանք, էականապէս սա ըսել է, թէ այս զիտակցութեան առիթը՝ մտաւոր ներգործութեանց կամ գործողութեանց այն վիճակն է որուն մէջ որ խղճմտանքին պահանջմունքներուն համեմայն կը գտնուին: Եւ որովհետեւ խղճմտանքը Աստուծոյ հաստատած մէկ սկզբունքն է, եւ իր կամքը ցոյց տալու նպատակաւ եղած է, վասնորոյ ասկէ ալ անդին կրնանք երթալ ու ըսել, թէ այն առիթը, որով որ բարձրագոյն աստիճանի մտաւոր ազատութեան զիտակցի կ'ըլլանք, մտաւոր ներգործութեանց այն վիճակն է որն որ Գերագոյն էակին պահանջմունքներուն համեմայն կու գայ: Խղճմտանքն է, (ի հարկէ լուսաւորեալ եւ ուղիղ խղճմտանք ըսել կ'ուզենք եւ ոչ թէ խանգարեալ,) որ գործելով յանուն Արարչագործին մարդկային մտաց, անոր զանազան կարողութիւններուն եւ բերմունքներուն իւրաքանչիւրին իր յատակ սահմանը ցոյց կու տայ. որ բարձրագոյն հրամանի ձայնիւ կ'ըսէ այս ակտիւութիւնն եւ այն բաղձանքին, այս հակամտութեան եւ այն կիրքին. Մինչեւ ցայն վայր երթաս եւ անկէ անդին չանցնիս. այս սահմաններուն մէջ քու գործողութիւններդ անմեղ են, ասոնցմէ անդին մեղանշակոս են, ասոնց մէջ՝ ազատութիւն կայ, ասոնցմէ դուրս՝ դերութիւն է:

139. Կարծիք Պըղլըրի խղճմտանքի վրայ:

Զգացողութեանց բաժանմունքին մէջ, մասնաւորապէս Բարոյական Զգացողութեանց մասին մէջ ջանացած ենք նախընթաց հատուածին մէջ յառաջ բերուած նիւթը յատկապէս բացատրելու: Խել մը մատենագիրներ մեր բացատրածներուն նման տեսութիւններ ունեցած են մտքին այլ եւ այլ մասանցը մէջ եղող բաղդատօրէն ստորակայութեանը եւ գերակայութեանը վրայ եւ Խղճմտանքին իշխանութեանը վրայ. մասնաւորապէս Տօքթըր Փրայս եւ Պըղլըր: Իւր հրոչակաւոր ճառերուն մէջ Պըղլըր կը ցուցնէ եւ կը հաստատէ, թէ խղճմտանքը մարդու սրտին ներքին սկզբունքներուն վրայ ալ որոշողութիւններ կ'ընէ, ինչպէս որ անոր արտաքին գործքերուն վրայ. թէ մէկին վրայ ինտոր որ դատաստան կ'ընէ, միւսին վրայ ալ այնպէս. թէ իւր յատկական հեղինակութեամբը այս եւ այն բանին համար կը վճռահատէ թէ ըստ ինքեանց ուղիղ եւ բարի են, եւ այլոց համար թէ թիւր եւ չար են: — Իւր ի լոյս բերած բացատրութիւններէն մէկ քանին հետեւեալներն են: «Նկատէ ծառի մը բոլոր այլ եւ այլ մասունքը, առանց մտածելու իրարու

Մտաւորական ներդաշնակաւորութիւնն է

հետ ունեցած բնական հայեցումներն , եւ չես ունենար ամենեւին ծառի մը գաղափարը . սակայն միացուր այդ այլ եւ այլ կերպարանքներն , եւ յայնժամ կ'իմանաս թէ ինչ է ծառը : Մարդուս մարմինը կրնայ միասուիլ հիւանդութեամբ . ծառ մը կրնայ փտտիլ . մեքենայ մը կրնայ աւրուիլ . եւ սակայն անոնց դրութիւնը եւ կազմուածքը բովանդակապէս չի քայքայիր : Մարդուս բարոյական կազմակերպութեանը մէջ ալ յայտնապէս ասոր նման բան մը կայ : Ով որ ինք իր բնութեանը վրայ մտած է , կը տեսնէ որ այլ եւ այլ ակտիւութիւններն՝ հակամիտութիւններն ու մասնաւոր կիրքերը այլ եւ այլ հայեցումներ ունին իրենք իրենց մէջը : Անոնք մէկմէկու վրայ զսպողութիւն մը , եւ իրարու հետ համեմատութիւն մը ունին : Այս համեմատութիւնը ճիշտ եւ կատարեալ կ'ըլլայ , երբոր բոլոր այն ստորակարգեալ սկզբունքներն կատարելապէս ընթացակից եւ համաձայն կ'ըլլան ԽՂՃՄՏԱՆՔԻՆ , որչափ որ իրենց բնութիւնը կը ներէ , եւ ամէն բանի մէջ անոր բացարձակ եւ ամբողջական առաջնորդութեանը եւ վերատեսչութեանը տակ կը մնան : Ասոր հակառակ ի դէպ եկող ամենախորը չափազանցութիւնը կամ պակասութիւնը , իրենց մէջն եղող պատշաճաւոր համեմատութեանց ամենանուազ փոփոխութիւնը , կամ ԽՂՃՄՏԱՆՔԻՆ հետ ունեցած զուգընթացութիւններնուս ամենախորը խանգարումը , թէ եւ արտաքին գործադրական կերպարանք մ'ալ առած չըլլայ , ըստ իմիք անկարգութիւն մըն է բարոյական կազմակերպութեան մէջ » :

140 . Աւարկեալ Թէ մտաց կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնը իրական գոյութիւն չունի այս ներկայ կեանքին մէջ :

Թերեւս առարկուի , թէ ըսուածներուն նայելով , չկայ ամենեւին մտաւորական ազատութիւն այս մեր ներկայ գոյութեանը մէջ . գոնէ այն բարձրագոյն աստիճանը կամ կատարելութիւնը չկայ մտաւորական ազատութեան . վասն զի քաջայայտ է , եւ առ հասարակ ընդունուած բան մըն է , որ մարդկային մտաց ներդաշնակաւորութիւնը մեծաւ չափով խանգարած է : Աւարկողը այս կը ցուցնէ թէ ընկերութեան մէջ գտնուած ամենէն ընտիր բարոյականի տէր մարդը , եւ մինչեւ անգամ այն մարդն որ սոսկ արտաքին բարի բարքէ ի գտն՝ բոլորովին տողորեալ է Աւետարանի ոգիով , մտաւորական ներդաշնակաւորութեան պակասութիւն ունի : Իր առ Աստուած ունեցած սէրը չունի միշտ այն սաստկութիւնն ու միօրինակութիւնը որ անոր սեպհական հանգամանքն ըլլալու է . իր սէրը առ ընկերս , թէ եւ կրնայ ըլլալ որ ընդհանրապէս անոնց բարւոյն համար մեծ փոյթ ունենայ , այնպիսի այլայլութեանց ենթակայ է որ իր բարե-

Խառնախ կաւ առիթ մտաւորական ազատութեան :

սիրական եւանդին արատ կը բերեն եւ Աստուծոյ դէմ են . իր չար կիրքերն միշտ պէտք եղածին պէս չեն կշտամբեալ եւ զսպեալ , այլ երբեմն ժամերով եւ մինչեւ անգամ օրերով եւ շաբաթներով կը տիրեն իր վրայ : Միով բանիւ իր սիրտը այն հանդարտ եւ խաղաղ լծակը չէ , որ մտաւորական ներդաշնակաւորութեան իրականութեանը մէջ իմանալի է , այլ յաւէտ պեկոծեալ ծովու կը նմանի :

Մարդուս բարոյական վիճակին այս նկարագրութեանը ընդհանուր ճշմարտութիւնը պարտական ենք ընդունելու : Այնքան քաջայայտ բան մըն է որ ուրացութիւն չի վերցըներ : Եւ ասկէ ի հարկէ այս կը հետեւի որ ազատութեան կատարելութիւնը շատ քիչ անգամ կ'իրականանայ այս ներկայ կեանքին մէջ . Ուստի եթէ ուզենք ազատութիւնը իր կատարելութեամբ տեսնել , պէտք է որ առ Աստուած բարձրացընենք մեր սէքերը : Այն փառաւոր Էակին վրայ ամենայն ինչ ներդաշնակաւորութիւն է : Անոր մէջ , իմաստութիւնը եւ բարեսիրութիւնը եւ արդարութիւնը եւ կամական զօրութիւնը կամ իշխանութիւնը , ամէնը կատարեալ համեմատութեամբ հիւսեալ են . եւ ամէնը իրենց յատկական սլարիակին կամ սահմանին մէջ կը գործեն առանց ամենեւին միջամտութեան եւ սահմանազանցութեան , լուսեղէն տարերքներու անբաժանելի հիւսուածք մը կամ նշուլագեղ աստղերու վրասեմակապ համաստեղութիւն մը ձեւացուցած , որոնց մէջը ամենեւին ստուերաճիգ առարկայ մը չի գտնուիր եւ կամ խաւարեցուցիչ արդեք մը անոնց շաւիղը չընդմիջահատեր : Եւ իր մէջը . քան զայլ ամենայն կարգի էակք , առաւելագոյն կատարելութիւն կայ ազատութեան : Հայինք եւս ի վրայ դասուց լուսափայլ հրեշտակայ եւ սերովբէից եւ ամենայն կարգի ամբիծ եւ անարատ իշխանազուն բանակաց երկնային զօրաց , որոնք կը խոնարհին ի ներկայութեան Անոր վեհափառութեան եւ կ'արկանեն Անոր ոտքը իրենց գլխուն թագերը , եւ զանոնք ալ այնպէս կը գտնենք : Անոնց հոգիներն , թէպէտեւ անհունապէս հեռի են Անկէ ի մասին ձեռնհասութեան , են՝ եւ սակայն՝ իրենց բարոյական բնութեանն եւ իրենց սահմանաւորագոյն պարիակին մէջ , կատարեալ հայելիք եւ անդրադարձութիւն նորին անարատութեան . եւ իրենց վրայ ալ , այն պարիակին մէջ՝ ինչ սքըլլայ՝ զոր Աստուած սահմանած է անոնց կայ անտարակուսելի կերպով ազատութեան պայծառափայլ իրականութիւնն ու կատարելութիւնը :

141 . Կատարելութիւն մտաւորական ներդաշնակաւորութեան եւ անոր հետեւորդ մտաւորական ազատութեան , բացայայտեալ օրինակաւ Փրկչին մերոյ :

Բաց մտքի կատարեալ ազատութիւն տեսանելի չէ՞ արդեօք եր-

կրիս վրայ : Աղամ նախահայրն մեր , նախ քան զանկուսն իւր , լիովին կը վայելէր այս ազատութեան կատարելութիւնը : Երկրորդ Աղամայ՝ մարդացեալ Քրիստոս Յիսուսի վրայ ալ , որ ամէն կերպով փորձուեցաւ մեզի նման՝ այլ առանց մեղաց , կար այս ազատութիւնը՝ Հնարաւոր եղած ամենաբարձր աստիճանաւը : Գնա իր ետեւէն իր կենացը այլ եւ այլ շրջաններուն եւ փոփոխութիւններուն մէջ . դիտէ զինքը փորձութեանց եւ նեղութեանց եւ վշտակրութեանց այլ եւ այլ հանդէսներուն մէջ : Տես զինքը իբրեւ որդի հիւսան , եւ ինքն իսկ զբաղեալ իր հօրը գործովը . տես զինքը , յետ ժամանակաց , արդար բարկութեամբ Տաճարին սեղանաւորները խարաղանաւ դուրս վռնտած ատենը . դիտէ զինքը ի ժողովարանս հրէից եւ յանապատս , ի քարոզութեան եւ յաղօթս , միջօրեայ արեգական տապն ու տօթը եւ զիշերուան ցողին ցուրտը կրելով . տես զինքը արամեցելոց եւ ուրախացելոց հետ , կանայ հարսանիքին մէջ եւ Ղազարու գերեզմանին քով . նայէ իր վրայ ամեն կարգի մարդոց ընկերութեանը մէջ , ամենուն բարիքը փնտռելով , բարձրին եւ խոնարհին , մեծին ու սղօտիկին , զգեստաւորեալ քահանային եւ մաքը նստող մաքսաւորին , ընչեղ երիտասարդին , կոյրին եւ կաղին աղէկութիւն ընկելով առանց խորութեան , նայէ իր վրայ Գեթսեմանի պարտէզին մէջ անհնարին տառապանօք տանջեալ աղօթքի կեցած միջոցին , եւ խաչին վրայ մահուան դառնութիւնը ճաշակած ատենը , Դժուարին բան է մէկը գտնել որ այնքան բազմատեսակ վիճակներու մէջ մտած եւ փոփոխութիւններէ անցած ըլլայ , եւ այնքան խառնաշփոթ եւ իրարու հակառակ ազդեցութեանց ենթակայացած ըլլայ : Եւ սակայն այն մտքին մէջ լիակատար եւ ամբողջական ներդաշնակաւորութիւն կը թաղաւորէր . Հոն անոր մէջ ակտիւութիւններն , հակամիտութիւններն ու կիրքերը (վասն զի ասոնց ամէնն ալ կար իր վրայ , եւ ոչ միայն կար , այլ եւ ամէնուն մէջ ալ փորձուեցաւ ,) բնաւ երբէք իրենց յատկական սահմանները չանցան . այլ միշտ եւ հանապաղ կատարեալ համաձայնութեամբ գործեցին՝ իւր հոգւոյն մէջ տնկեալ արդարութեան օրէնքին հետ : Եւ քանզի կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կար իր հոգւոյն մէջ , կատարեալ ալ ազատութիւն կար . եւ քանզի ազատութիւն կար , կատարեալ ալ խաղաղութիւն կը թաղաւորէր այն խաղաղութիւնը , որ ի վեր է քան զհաստութիւն մտաց :

Եւ քանզի Քրիստոս օրինակ տրուած է մեզի , որ անոր հետեւող ըլլանք , ստուգիւ պէտք չէ որ համարինք թէ մեզի համար անհնարութիւն մըն է իրականցընել մեր հոգւոյն մէջ մտաւոր ներդաշնակաւորութեան այն նոյն կատարելութիւնը եւ ներքին ազատութեան այն նոյն լրութիւնը : Ամենուն պարտքն է ճգնիլ անձերին ազատելու այն ծառայութենէն որուն ներքեւը կը տառապին , եւ օրհնու-

թեամբն Աստուծոյ այն վիճակին յետադարձը ձեռք բերելու որմէ որ անկեալ են : Եւ ո՞վ կը համարձակի ըսելու թէ այս ներկայ կեանքիս մէջ այն ներքին ներդաշնակաւորութեան՝ մաքրութեան եւ խաղաղութեան վիճակին ետ դառնալ չըլլար . եթէ ամբողջ կեանքի մը բոլոր ընթացքին մէջ կամ մինչեւ անդամ շարունակաբար մէկ տարի մը չըլլայ ալ , սակայն գէթ այնպիսի շնորհալից վայրկեաններու եւ ժամերու մէջ , երբոր արարածին սրտեռանդն ճիգերը կ'օրհնուին ի բարձանց ներկայութեամբ եւ օգնութեամբն Արարչին , Ուր որ Տէրոջը Հոգին կայ , Հոն ազատութիւն կայ . ազատութիւն , ո՛չ միայն յերկինս այլ եւ յերկրի . ազատութիւն , ոչ միայն ծիսական օրինաց ծառայութենէն արձակմամբ , այլ հոգեւորական գերութեան ծանրագոյն բեռէն թեթեւնալով . եւ կրնանք եւս յաւելուլ , ինչպէս որ չունինք իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն Տէրոջը Հոգւոյն ներգործութեանցը սահման դնելու , նոյնպէս եւ չունինք հեղինակութիւն կամ արտօնութիւն ազատութեան կատարելութեանը կամ լրմանը հնարաւորութիւնը ուրանալու , որչափ ալ հազարադիւտ ըլլայ կամ երբեմնական իրական գոյութիւն ունենայ այն : Եթէ կը տեսնենք որ զլստուած յամենայն սրտէ չենք սիրեր , անոր համար է որ դեռ եւս մէկ անօրէնութեան մը սէրը կը թագաւորէ՝ ներսիղինիս . եւ թէ որ կը դանենք որ բոլորովին ազատ չենք , անոր համար է որ մենք չենք ընտրեր այն կատարեալ ազատութեանը տէր ըլլալ :

143 . Առարկեալ թէ նախընթաց դիտողութիւններն հարկաւոր պէս , եւ նոյն իսկ իրենց բառական բացատրութեամբը , ներհական են ազատութեան :

Սակայն թերեւս առարկութիւն ըլլայ , թէ մտաց այլ եւ այլ մասերուն ընդ իշխանութեամբ խղճի մտաց տոյրակայութիւնը , որն որ՝ մտքին ճշմարիտ ներդաշնակաւորութեանը պայմանը ըլլալուն համար՝ կատարեալ ազատութեան գործնական իրականացուցմանը առիթը կամ խարխիւն է , նոյն իսկ ինք իր բառական բացատրութեամբը զսպողութեան եւ ծառայութեան կամ գերութեան յառաջբերութիւն մը եւ հաստատութիւն մըն է , Բայց կարելի է որ , երբոր բանը ուշի ուշով քննենք , արժէք մը տանք պատշաճօրէն այսպիսի առարկութեան մը : Ամենայն ինչ որ գոյութիւն ունի , հարկ է որ իրեն յատկական բնութիւն մը ունենայ , եւ հետեւապէս իրեն համար յատկացեալ ներգործութեան սահման մը : Ստորակալութիւնը , եթէ յիշուի Գերագոյն Իշխանութիւն մը կայ տիեզերաց մէջ որուն որ ամէն բան պատասխանատու է , հարկաւորապէս նոյն

Մճարութիւնս ներդաշնակաւորութիւնն է

խի գոյութեան պայմանը պէտք է որ ըլլայ : Շատ սխալ գաղափարի տէր է այն , որ կը կարծէ թէ մտաւոր ազատութիւն ըսելը հարկաւորապէս ոչ ստորակայութիւն կամ անհպատակութիւն ըսել է . ճիշդ ինտոր բողոքովին ծուռ ու մուր կարծիք է այն , թէ չի կրնար քաղաքական ազատութիւն ըլլալ մինչեւ որ ամէն մարդ արձակ համարձակ ուզած սպորինաւորութիւնը՝ չգործէ : Առանց ստորակայութեան եւ հպատակողութեան մէկ գերակայ եւ յարատեւ սկզբան մը իշխողութեան տակ , մարդկային բնութեան իւրաքանչիւր ստորնագոյն սկզբունքը կամ կարողութիւնը ինք իր յատկական սահմաններն պիտի անցնի , եւ քովինին սահմաններուն վրայ բռնական յարձակումն ընէ : Իրաց ասանկ մէկ վիճակ մը յիշաւի հարկաւորապէս ամենայն ազատութեան բռնաբարութիւն եւ կործանումն եղած կ'ըլլայ :

Մենք ասիկայ ինքնայայտ ճշմարտութիւն մը կը սեպենք , թէ եւ ոչ մէկ էակ մը՝ կամ ստորագելիք մը՝ կամ կարողութիւն մը կրնայ իբրեւ բարձրագոյն աստիճանաւ ազատ համարուիլ , երբ որ իր բնութեանը տարերքներուն վրայ բռնաբարութիւն ըլլայ . կամ , որ նոյն է , երբ որ ուրիշ աղբիւրէ մը այնպիսի ներգործութիւն մը յառաջ կու գայ որ այդ իր տարերքներուն բնական բերմունքներուն արգելք եւ խափանարար կ'ըլլայ , Արդ՝ մարդուս միտքը , թէպէտեւ մի եւ անբաժանելի է բնութեամբ , իր ներգործութեանցը եղանակներովը այսինքն է իւր զանազան իմացական եւ զգացական կարողութիւններովը , խիստ բազմապատիկ եւ յողաւորեալ գոյութիւն մըն է : Եւ այս կարողութիւններուն իւրաքանչիւրը , պէտք է յիշել որ , իրեն որոշեալ սահմաններն ունի եւ իրեն անսակարար եւ անտարազրելի որակութիւն մը . այսինքն է , Ինչ էքն համար բնութիւն մը ունի առանջին : Իսկ եթէ ճշմարիտ է որ ասոնք առանձինն իրենց սեպակական բնութիւնն ունին , ասկէ կը հետեւի որ միայն անատենը ազատ կրնան ըլլալ , գէթ ազատութեան ամենաբարձր եւ ամենավսեմ իմաստովը , երբ որ ներեալ է իրենց՝ իրենց բնութեանը համաձայնորէն գործելու : Արդ՝ որովհետեւ մտաց ամէն մէկ կարողութիւնը իր գոյութիւնն ունի եւ կը ներգործէ կցորդութեամբ ընդ այլ կարողութիւնս , վասնորոյ հարկ է որ մտաց մէջ մէկ գերակայ եւ իշխանաւոր գորութիւն մը ըլլայ , որ իւրաքանչիւրին իր պարփակն ու սահմանը ցոյց տայ , եւ անկէ անդին չանցնելուն վերատեսչութիւն ընէ : Եւ որովհետեւ այս ներգործութեան սահմաններն իւրաքանչիւրինը միւսներուն հետ յարմարցած են կատարեալ չափակցութեամբ եւ համեմատութեամբ , չի կրնար ըլլալ սահմանազանցութիւն մը առանց ուրիշին սահմանը կրկնելու . չի կրնար ազատութեան չափազանցութիւն մը ըլլալ մէկուն մէջ՝ առանց ազատութեան նուա-

Խարխիս կաւ առիթ մճարութիւնս ազատութեան :

զութիւն մը ըլլալու՝ միւսի մը մէջ : Աստի կը տեսնենք որ , բանին բնութեանէն է որ , մտաց կարողութիւններուն մէջ մէկ պատշաճաւոր ստորակայութիւն մը եւ հպատակողութիւն մը ըլլալը ներհակ չի գար իւրաքանչիւր կարողութեան ինք իր մէջը ունենալու եւ վայելելու ազատութեանը , եւ բացարձակապէս եւ էականապէս հարկաւոր է միւս ամէն մէկ կարողութեան անարգել եւ անխափան ազատութեանը . Այս տեսութիւնը կամ զխտողութիւնը մեզի կը թուի թէ կատարեալ պատասխան մըն է վերոյիշեալ առարկութեան :

Փ Լ Ո Ւ Ե Փ .

Ա Ջ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Կ Ա Մ Ա Ց

143. Ծանօթութիւնք կամքին ազատութեանը ինչու թեանք վրայ :

Նախընթաց երկու գլուխներուն մէջ տրուած ծանօթութիւններն չափով իւրք ընդհանուր բնութիւն մը ունէին , վերածելի ըլլալով մտաց ամբողջութեանն ալ , անոր զատ զատ մտերուն ալ . եւ ընդունակութիւն ունենալով վերածուելու՝ ոչ միայն մարդկային մտաց , այլ ամենայն կարգի էակաց մտքերու : Ազատութեան բնութեանը բովանդակ նիւթը մեծ կարեւորութիւն ունեցող ու ոչ սակաւ դժուարութիւն պարունակող նիւթ մըն է . եւ վասնորոյ հարկ է որ այն ընդհանուր բացատրութիւններն ըլլային : Կը յուսանք որ ազատութեան բնութեանը վրայ ընդհանրապէս գրուցածներէն զիւրին պիտի ըլլայ հասկընալ թէ ինչ ըսել է Ազատութիւն Կամաց : Չենք կարծեր (եւ արդէն այս գրուցածնուս պատճառներ յառաջ բերած ենք ,) որ կամաց ազատութիւնը , երբ որ ուղղակի եւ ինքնիրեն մըտածուի , բանական կամ բառական բացայայտութեան նիւթ է կամ կրնայ ըլլալ . որ եւ իցէ կերպ սոսկ բանաւորական բացատրութիւն բառական չի կրնար ըլլալ ըստ ինքեան լիովին բացայայտելու թէ ինչ է Ազատութիւնը , թէ՛ կամքին վրայ ստորոգում ատենը , եւ թէ՛

մտքին որ եւ իցէ ուրիշ կերպ մէկ ներգործութեանը վրայ : Սակայն եւ այնպէս , կը յուսանք որ ասկէ առաջ եղած ընդհանրական զբոյցքներուն օգնութեամբը յստակ իմացողութեամբ հասկընալի նիւթ մը կ'ըլլայ . եւ թէ , եթէ լեզուով զայն բացատրելու ջանքերն ի դերեւ ելլեն , տակաւին մտաց ըմբռնման հասողութենէն դուրս չի կըրոնար մնալ :

Ազատութեան տարրին բանիւ անբացատրելի նուրբ բնութիւն մը ունենայլէն չի հետեւիր որ այնպիսի նուրբ եւ եթերային բնութիւն մը ունեցած ըլլայ որ մտաց հասողութեան ալ անըմբռնելի ըլլայ : Շատ բաներ կան որ ծանօթ են եւ հասկընալի , գէթ ամենայն գործնական նպատակաց օգտելու շահի , այլ որոնք չեն կրնար լեզուով բացատրուիլ անանկ որ յստակագոյն եւս իմանալի ըլլան : Թող անկարելի ըլլայ ինծի՝ սոսկ բանիւ բերանոյ բացայայտել թէ իմ հոգիս ինչո՞ւ ըսելով ինչ հասկըցուելու է . եւ սակայն քաջ գիտեմ , ինտոր որ ամէն մարդ ինքն իրեն համար գիտէ , թէ ի՞նչ է իմ գոյութիւնս՝ փորձառարար եւ իրապէս : Կանանապէս անհնարին է ինծի որ կամքին Ազատութեանը ինչ բան ըլլալը բանիւ բացայայտեմ , այլ անոր ինչ ըլլալը փորձառարար եւ իրապէս գիտեմ , եւ բնաւ զուրկ չեմ եղած այդ գիտութենէն , եւ անհնարին է որ զուրկ մնամ անկէ : Եթէ կամքը նիւթական բան մը եղած ըլլար , հաւանականաբար կարելի կ'ըլլար խօսքով բացայայտել թէ ինչ կը նշանակէ անոր ազատութիւնը . բայց որովհետեւ աննիւթ է եւ մտաւորական , սարտաւորեալ ենք ձգել զայն իւրաքանչիւրին ինք իր ներքին գնութեանը եւ գիտակցութեանը :

114. Կամքին ազատութեանը յարաբերութիւնը անոր ընդ օրինօք հպատակութեանը հետ :

Այլ այս խնդիրը կրնայ ծագիլ ումանց մտքին մէջ , թէ ի՞նչպէս կ'ընայ ըլլալ որ կամքը ազատ ըլլայ , եւ նոյն ատենը օրինաց ենթակայ կամ հպատակեալ ըլլայ : Անտարակոյս ումանք մարդիկ կատարելապէս այս գաղափարին տէրն են , թէ կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան վարդապետութենէն , որ քաջայայտ ընդունակութիւն ունի հաւաքեալ եւ անգիմադրելի սպացուցութեան , հարկաւորապէս կը հասկըցուի որ կամական կարողութիւնը զուրկ է ազատութենէ : Բայց եթէ չիտակ է մեր հասկըցածը , իրողութիւնը այս յիշեալ կարծիքին բոլորովին հակադարձն է : Այն կարծիքն որ մենք , այլ եւ այլ պատճառներով , զգուշաւոր խորհրդածութեամբ եւ կատարելապէս ընդգրկած ենք , այս է թէ՛ եթէ մտաց օրէնք չըլլայ , մտաց ազատութիւն ալ չ'ըլլար . ոչ ազատութիւն իրապէս , եւ ոչ

մինչեւ անդամ հնարաւորապէս ճշմարիտ ազատութիւնը չի պահանջուեր որ ուրիշին իրաւունքը ոտքի տակ առնենք այլ որ միայն մերինը լիովին վայելենք . եւ որպէս զի մենք մեր իրաւունքները վայելելուն պէս ուրիշներն ալ իրենց իրաւունքները վայելեն , հարկ է որ երկուքն ալ կանոնաւորութեան մը տակ գրուին : Ուստի յայտ է թէ , Օրէնքն ու Ազատութիւնը խիստին կ'ընթանան : Ըստ կարգի գոյութեան իւրեանց , օրէնքը ազատութենէն առաջ է . եւ այդ կարգովն է որ կարի բնականապէս հայեցողութեան տակ կը ձգուին : Ուր որ կատարեալ ազատութիւն կայ , ինչպէս որ արդէն խսկ առիթ ունեցած ենք զրուցելու , հոն կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կայ . բայց կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն չի կրնար ըլլալ , եւ ոչ իսկ որ եւ իցէ աստիճանաւ , առանց օրէնքի : Այլ հարկ չկայ այս բանիս վրայ երկարելու : Արարիչն Ամենակարող իր իմաստութեամբն ու բարեսիրութեամբը այս բանը ինք իր ձեռքն է առած : Նա ինքն լուսեղէն գրեթով տալաւորած է մտաց մէջ , այնպէս որ ամէն մարդ յայտնի համարձակ կարող ըլլայ կարգալու , թէ մտքին բովանդակ անտեսութիւնը յարակայ սկզբունքներու վերատեսչութեանը եւ կառավարութեանը ներքեւ դրուած է , եւ ասիկայ ընելովը , մի եւ նոյն վայրկեանի մէջ եւ միայնակ մէկ գործով մը , իշխողութեան եւ հպատակողութեան կամ գերակայութեան եւ ստորակայութեան , եւ ներդաշնակաւորութեան եւ ազատութեան խորասոյզ եւ լայնանիստ հիմունքը զետեղած եւ հաստատած է :

Բայց ասկէ ալ յառաջ կրնանք խաղալ , եւ աւելի մօտաւորագոյն զիտողութեան անուր ուղղակի առաջի մեր եղող նիւթը : Մենք ամենայն սպահովութեամբ կրնանք այս գիրքը բռնել , թէ կամքը չէր կարող ազատութիւն վայելելու , թէ շատ թէ քիչ , եթէ քաջ բռնեմ , եւ բոլոր միւս կարողութիւններէն անջատաբար մտածեալ , օրինաց ենթակայ կամ հպատակ եղած չ'ըլլար : Եթէ կամքին ներգործութիւններն որ եւ իցէ սկզբանց առաջնորդութեանը ներքեւ դրուած չըլլային , եթէ ամենայն վերատեսչութեան եւ կառավարիչ իշխողութեան հասողութենէն դուրս եղած ըլլային , հարկաւորապէս կոյր եւ անողքելի բախտի մը գիրկը ձգուած պիտի ըլլային :

Եթէ հնար ըլլար ցուցնել թէ կամքը ենթակայ չէ օրէնքի , անկէ ի հարկէ այս կը հետեւէր թէ անիկայ սոսկ զիպուածականութեան կամ պատահարի ենթակայ է , որ ճակատագրութեան կամ բախտագրութեան յետին աստիճան գաղափարին կու գայ կը հասնի : Եւ ասիկայ ամենալատ տեսակ ճակատագրականութիւն մը պիտի ըլլար , անխելք ճակատագրականութիւն մը : — Բայց սպացուցած ըլլալով թէ կամքը , ինչպէս եւ միւս մտաւոր կարողութիւններն ալ , իր օրէնքներն ունի , միայնակ այդ իրողութեան մէջ յապահովի ու-

նեցած ենք ազատութեան հնարաւորութիւնը, զոր առանց անոր անկարելի էր որ ունենայինք : Վասնորոյ այնպիսի դիրքի մը մէջ ենք, որ կամքի ազատութիւնը բարոյապէս պատասխանատու էակաց այն ամենակարեւոր եւ ազնիւ յատկութիւնը, հարկաւորապէս տարազրուած եւ կորսուած չէ, որ ստուգիւ ասանկ պիտի ըլլար, եթէ կամքը վարուէր աս դիւ ու ան դին, առանց ամենեւին ինչ ըլլալիքին վրայ նախատեսութիւն մը ունենալու հնարաւորութեան եւ առանց գործքի կանոնաւորութեան :

145. Կամաց ազատութեան գոյութեանը պարագաներն կամ առիթներ :

Ազատութեան ընդհանուր նիւթէն որոշմամբ՝ մասնաւորաբար կամքին ազատութեանը վրայ խօսելու ատեննիս, թէ պէտեւ չենք նկրտիր բառական բացատրութիւններ եւ սահմաններ տալու, այլ սակայն կրնանք քանի մը խօսք ընել այն առիթներուն կամ պարագաներուն նկատմամբ ընդ որովք ի դէպ կու գայ այն : Իսկ Կամաց ազատութեան ի դէպ գալուն առիթներուն նկատմամբ, ուրիշ բան պէտք չէ ընել բաց եթէ՝ նախընթաց դիտուն մէջ ազատութեան ընդհանուր նիւթին վրայով եղած ծանօթութիւններն ասոր վերածել : Թէ որ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն ըլլայ մօքին միւս մասանցը մէջ, Կամքին մէջ ալ կատարեալ ազատութիւն կ'ըլլայ . երբ որ ամէն ախորժակ եւ հակամտութիւն եւ կիրք ճիշդ ինչ ըլլալ պէտք որ է նոյնը ըլլայ, յայնժամ անհնարին կ'ըլլայ որ կամական կարողութիւնը այնպիսի բռնութիւն մը կրէ, որ անով իր բնութեանը էական կամ ընդաբոյս եղող ազատութեան աստիճանը խախտնի կամ նուազի :

Այս նիւթը թերեւս լուսաբանութիւններու ընդունակ ըլլայ, Գերագոյն էն օրինակ բերելով : Եթէ ազատութիւնը կրնայ պատշաճօրէն եւ իրաւամբ ստորոգուիլ մէկ էակի մը վրայ, ստուգիւ ստորոգելի է, ան Գերագոյն էին վրայ, եւ ստորոգելի է, ոչ միայն ընդհանուր բանիւք, այլ յազաբն կամայ նորա ծանաւորքն : Յանդուգն հաստատութիւն մը ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք Անոր համար, թէ Կամքի ազատութեան տէր է նա հնարաւորապէս ամենաբարձր աստիճանաւ : Եւ կարող չենք ըմբռնել թէ ինչ հնարաւորութեամբ ուրիշ կերպ ըլլալ կարելի կ'ըլլայ, երբ որ կը մտածենք որ թէ բարոյական եւ թէ իմացական տարերքներն որ անոր կամքը շրջապատած են, ամէնը կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն ունին մէկ մէկու հետ . — Եւ եթէ աչքերնիս դարձնենք ուրիշ կարգի բարձրագոյն եւ սուրբ էակաց, որք մերձաւորագոյն են փառօք առ Արարիչն ամենիմաստ, նոյն բանը կը գտնենք : Հրեշտակաց եւ

հրեշտակապետաց կամքը եւ ամենայն կարգաց Սրբոց էակաց որ կը շրջապատեն Աստուծոյ գահը, ամենաբարձր աստիճանի ներգործականութեամբ ամենաբարձր աստիճանի ազատութիւն ունի եւ կը վայելէ : Բոլոր այն այլ եւ այլ տարերքներն, որոնցմով որ իմացական եւ բարոյական էակներ եղած են, իրենց յատկական սահմաններուն մէջ պարփակեալ են, եւ իրենց պատշաճ համեմատութեամբ կը ներգործեն : Իրենց իմացումներն, մինչեւ ուր որ կը տարածին, կատարեալ համաձայնութիւն ունին իրաց ճշմարտութեանը հետ : Իրենց շարժառիթներն այնպէս են, որ Աստուած ամենաբարձրն, որ կատարեալ ուղղութիւնը իւր գերագոյն բերկրութիւնն է, բոլորովին կը հաւանի անոնց : Ամէն բաղձանք որ ի կիր կ'արկանեն, իր շիտակ տեղն է . իրենց սէրն առ Աստուած ինչպէս որ պէտք է ճիշդ այնպէս է, առ այլ Սուրբ էակա ունեցած սէրերնին ճշգրիտ համեմատութիւն մը կը կրէ անոնց բնութեանը հետ որոնց որ ուղղեալ է . իրենց ատելութիւնը ընդ դէմ մեզաց եւ մեզանչական էակաց ճիշդ արժան եւ իրաւ եղածին չափ է . եւ ճիշդ ասոր նման են ամէն ուրիշ շարժութիւններնին եւ բաղձանքնին : Եւ այս վիճակին հետեւանքն այս է, որ կամքին մօտ վրդովիչ գորութիւն մը ամենեւին չի գտնուիր . չկայ մէկ հնարաւոր շարժառիթ մը խտտրեցընելու զայն կատարեալ արդարութեան շախտէն . եւ ուստի ճշմարիտ է որ իրենց Կամքը, թէ պէտեւ միշտ բարձրագոյն արդարութեան եւ ուղղութեան ճամբով կը գործէ, հանապազ ազատութեան մէջ է . եւ այս ազատութիւնն ալ հնարաւորապէս ամենաբարձր աստիճանի ազատութիւն է : Եւ այս պատճառաւ է որ կը հաստատենք, յազազրա ամենայն մտաց, թէ բարձրաստիճան էակաց եւ թէ ստորնագունից, թէ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնն է էական եւ յատկական տարր կատարեալ ազատութեան . եւ թէ ամենայն նուազութենէ ներդաշնակաւորութեան, անոր համեմատ նուազութիւն մը ազատութեան անխուսափելի կերպով յառաջ կու գայ : Եւ ասիկայ այնքան ճշմարիտ է մտաց այլ եւ այլ կարողութիւններուն կամ մասերուն համար՝ զատ զատ առնելով, որչափ որ ամբողջ մտաց համար, եւ այնքան ճշմարիտ է Կամքին համար, որչափ որ որ եւ իցէ ուրիշ մասի մը համար :

146. Ապացոյց ազատութեան կամաց զիտակցութենէ :

Կամքին ազատութեանը բնութեանը՝ եւ անոր ի գոյութիւն գալուն առիթներուն վրայ՝ նախընթաց ծանօթութիւններն ըրած ըլլալով, հիմայ կարգն է որ յառաջ երթանք այն ապացոյցները քննելու, որ արժանապէս մէջ կը բերուին ի հաստատութիւն այսպիսի

ազատութեան մը գոյութեանը վարդապետութեանը : Եւ՛ ըստ այսմ նախ եւ առջ կը ծանուցանենք թէ Կամբին ազատութեանը վարդապետութիւնը կը հաստատուի ԳԻՏԱԿՅՈՒԹԵՆԷ : — Երբոր կը հաստատենք թէ մարդիկ Կամբին Ազատութեանը գիտութիւնը կ'ունենան Գիտակցութեամբ , միայն սա յայտ առնել կ'ուզենք , թէ այդպիսի գիտութիւն մը որ անպատճառ կ'ունենան , իրենց մէկ ներքին համոզման , մէկ ներքին փորձառութեան արդիւնքն է : Այլով բանի՛ւ ամէն մարդ , իր կամբին ներգործութեանցը մէջ , ինքզինքը ազատ կը ճանչնայ : Ասիկայ անանկ գիտութիւն մըն է զոր կ'ունենանք ոչ թէ մակաճութեամբ՝ այլ տեսակ մը ակներեւ համոզմամբ . ոչ թէ հետեւութեամբ , այլ մէկ բնածին իմացողութեամբ մը :

Կարելի է թէ ըսուի թէ Գիտակցութիւնը , տիրապէս խօսելով , Ֆրանսիոյ մտաւոր ներգործութեանց վերաբերութիւն ունի . եւ ուստի Ազատութեան հետ գործ չունի , որ ըստ ինքեան մտաւոր ներգործութիւն մը չէ այնչափ , այլ յաւէտ ներգործութեան մը յարակից մէկ պարագան կամ յատկութիւնը : Ասոր այս պատասխանը կրնայ արուլլ , թէ Գիտակցութիւնը իր գիտողութիւնը կը գործադրէ մտաւոր ներգործութեանց վրայ ոչ միայն իրենց ընդհանուր ձեւովը , այլ նաեւ իրենց տեսակարար մասնաւոր ձեւերովն ալ . այսինքն՝ անոնց որոշիչ հանգամանքներուն , մասնաւոր կերպարանքներուն , իրենց եզանակաւորութիւններուն վրայ ալ : Եւ Ազատութիւնն ալ , գիտակցութեան իբրեւ ուղղակի ենթակայ մը մտածելով , գէթ մտաւոր ներգործութեան մը մէկ մասնաւոր կերպարանքը կամ եզանակաւորութիւնն է :

Միայն սա ալ յաւելունք , որ գիտակցութեան էլած ձեռնարկութիւնը որչափ որ բացայայտ ու պարզ որ է , այնչափ ալ վճռական ձեռնարկութիւն մըն է : Ոմանք մատենագիրք մինչեւ անգամ հակամիտութիւն ունեցան միայնակ այս ձեռնարկութեանը կռթնելու : Անոնք ասիկայ իբրեւ վճռական պատասխան կը համարին , (եւ թերեւ ամենայն արդարութեամբ եւ իրաւամբ կրնայ այսպէս ընդունուիլ) ընդդէմ որ եւ իցէ մտածութեանց , որ կրնան յառաջ բերուիլ իբրեւ առարկութիւն : Մեր ազատ կամքի տէր ըլլալը , կ'ըսէ Միլլարդը , մենք գիտակցութեամբ գիտենք . եւ չենք կրնար որ եւ իցէ ճշմարտութեան վրայ ասոր չափ անդիմադրելի վկայութիւն մը ունենալ :

117. Ձեռնարկութեանն ղէմ առարկութիւն մը զիսակցութենէ :

Սակայն գիտելու արժան բան մըն է որ ատեն ատեն մարդիկ զըտնուած են , որոնք ասոր հակառակը հաստատած են . այսինքն է՝ ներքին բռնադատութեան եւ գերութեան գիտակցութիւն ունե-

նալնին յառաջ բերած են : Ասիկայ մէկին ղէմ հազարաւորներուն եւ բիւրաւորներուն տուած վկայութեանը ներհակ զարմանալի յայտարարութիւն մըն է . այլ պարտական ենք անկեղծութեամբ ընդունիլ զայն իբրեւ ճշմարիտ նկարագրութիւն անոնց ներքին փորձառութեանը որ կ'ընեն այդպիսի հաստատութիւն մը իրենց գիտակցութեանը նկատմամբ : Եւ սակայն այսպիսի բացառութիւնք բնաւ ամենեւին ֆլասա մը չեն բերեր մեր ձեռնարկութեանը : Եթէ ճշմարտապէս կան այսպիսի բացառութիւնք , անտարակոյս կրնան մեկնուիլ կատարեալ համաձայնութեամբ այն ընդհանուր ճշմարտութեանը հետ , թէ Կամաց ազատութիւնը կը ստուգուի եւ կը հաստատուի մարդուս գիտակցութեան վկայութեամբը : Ճշմարիտ չէ՞ , ընդհանուր փորձառութեան եւ մինչեւ անգամ Սուրբ Գրոց համաձայն չի՞ դար այս իրողութիւնը , որ մէկ մարդ մը , եւ ամէն մարդ ալ , կրնայ ինքզինքը գերի ընել : Եւ երբոր այսպէս ըլլայ բանը , ինչ կրնանք ակնկալել բայց եթէ միայն այս , որ գիտակցութիւնը , մեր ներսիդին ի ղէպ եկող դարձուածներուն ճշմարիտ յայտարարը , գերութեան վիճակի մը կայութեանը համար վկայութիւն պիտի տայ անշուշտ : Ուրեմն եթէ այդ մարդիկը կամքի Ազատութեան գիտակցութիւն չունին , միթէ չենք կրնար ապահովաբար ըսել , թէ ասիկայ իրենց Արարչին գործը չէ , այլ բուն խի իրենց ձեռքովը յառաջ բերած վիճակինն է :

Ստոյգ է որ եթէ ակտիւթեաններէն՝ հակամիտութիւններէն կամ կիրքերէն որ եւ իցէ մէկուն թոյլտուութիւն ընենք , որ շարունակ կրկնութեամբ հանապազ տարածութիւն եւ զօրութիւն գտնէ , վերջապէս մտքին բոլոր միւս մնացած մասանցը վրայ գերիշխանութիւն կը ստանայ եւ ամէնը իր իշխանութեանը տակ կ'առնէ : Օրինակի ազագաւ եթէ մէկ մարդ մը Փաստաբարութեան մաշեցուցիչ հակամիտութեանը անձնատուր ըլլայ՝ տարուէ տարի , հուսկ յետոյ այդ կիրքը այնպէս կը խանդարէ մտաւոր կարողութեանց պատշաճօրէն ներգործողութիւնը , եւ անանկ անբաւ զօրութիւն մը կը ստանայ , որ մարդ ինքզինքը տեսակ մը բռնական դրդմամբ վարեալ կը զգայ . անտարակոյս իր ներսիդին , ինչպէս որ ինք իր բերնովը կը հաստատէ , տեսակ մը ճակատագրական դրդում մը կ'իմանայ , որն որ ապաքէն բուն խի իր տեղիումն է : Ինք իր անզգայ յանձնարարութեամբ եւ յանցանալից անխնամութիւնովն է , եւ ոչ թէ ներքին անդիմադրելի ճակատագրով մը , որ ղեկին կառավարութիւնը կորստնուցուցած է , եւ պէճուփ ջուրերու եւ փոթորիկից կոհակաց եւ անաստեղի ուղեաց մէջ ինկած կը մըլուի յառաջ մինչեւ ցկործանումն իւր վախճանական :

Այսպիսի օրինակներ կան անտարակոյս , բայց սակայն ասոնք պատ-

Ազատութիւն կառուց :

չաճօրէն ուրիշ տեսութեամբ մը չեն կրնար նկատուիլ , բայց եթէ իբրեւ բացառութիւնք ընդհանուր կանոնին . եւ որոնք մարդոց ընդհանուր փորձառութեանը հետ կատարելապէս համաձայնութեամբ մեկնուելու ընդունակութիւն ունին : Իսկ այն ընդհանրական փորձառութեամբը (մարդոց մեծագոյն մասին ունեցած ներքին վիստիւթեանը կամ գիտակցութեանը) տուած վիստիւթիւնն այս է , թէ մարդուս կամքը ազատ է :

1148. Լուսաւորութիւն յաղագս ազատութեան կամաց , շարժանքից բնութենէն քաղեալ :

Այս դժուարին եւ հետաքրքրական նիւթերուն նկատմամբ ընթերցողաց մտքին մէջ հնարաւորապէս ծագելու տարակոյտներուն եւ շփոթութիւններուն առջեւն առնելու համար , կը բաղձանք վերստին մէջ բերել Կամքին օրէնքներէն մէկ քանին , զորոնք ասից առաջ մի առ մի թուարկած ենք :

ՆԱԽ. Այս օրէնքներուն մէկն այս է , որ Կամքը բնաւ երբէք կամեցում մը ի գործ չի դնէր , բայց եթէ միայն առարկայի մը վերաբերմամբ . որ այդ առարկան երբեմն կ'անուանի Առարկայական կամ արտաքին շարժառիթ , այլ աւելի պատշաճօրէն՝ սոսկ Սոսրկայ . այսինքն է՝ կամեցողութեան առարկան : Հոս կը ծանուցանենք , թէ ոչ ոք կրնայ կարծել որ Կամքին ներգործողութեանը այս պայմանը կամ օրէնքը յետին աստիճան շփոթութիւն մը տայ անոր ազատութեանը վարդապետութեանը :

ՆԲԻՐՈՐԿ. Կամքին ներգործողութեանը մէկ ուրիշ պայմանը կամ օրէնքն ալ այս է , որ կամեցումն չի կրնար ըլլալ ուր որ առարկային ձեռք բերուելուն կամ ի գործ դրուելուն վրայ հաւատք չկայ . եւ թէ , այլն ամենայն հաւասար գոլով , կամեցումն զօրութիւնը այդ հաւատքին սաստիւթեանը աստիճանին համեմատ կ'ըլլայ : Չենք կարծեր որ այս տեսութեանն ընդունելութիւնը ինչ եւ իցէ չափով մը ներհական համարուի Կամքին ազատութեանը վարդապետութեանը : — Եւ այս ըսածնիս սա յաւելեալ իրողութեանն ալ ըստ ամենայնի կը պատկանի , թէ Կամքին ներգործութիւնը , նոյն խոյ իր կազմակերպութեանը բերմունքովը , միշտ յառաջահայեաց միտում մը ունի :

ՆԲԲՈՐԿ. Պատճառականութեան եւ Միօրինակութեան օրէնքներն շարժառիթից օրէնքին կրնան ձուլուիլ , Ըսել կ'ուզենք թէ՛ կամքին բոլոր ներգործութիւնները կամ գործքերը , անցեալին մէջ , շարժառիթից օրէնքին իշխողութեամբը ի դէպ եկան կամ կառավարուե-

Ազատութիւն կառուց :

ցան , ըսել է որ Պատճառականութեան օրէնքին համաձայն ընթացան : Եւ թէ որ այսուհետեւ , բոլոր գալու ատենին մէջ , նոյն կերպով պիտի կառավարուին , ըսել է որ ի հարկէ Միօրինակութեան օրէնքին համաձայնած պիտի ըլլան :

Այս ըսուածներուն հետ մէկտեղ կը յաւելուենք այս եւս ծանուցանել , որ՝ եթէ կամքին ազատութեանը նկատմամբ դժուարութիւն մը ծագելու ըլլայ մէկու մը մտքին մէջ , կարծենք որ Շարժառիթից օրէնքին նկատմամբ պիտի ըլլայ այդ շփոթութիւնը : Արդ՝ Շարժառիթից օրէնքն այս է . Կամքը շարժառիթներով միայն կը գործէ , եւ առանց շարժառիթի բնաւ չի գործեր : Այլով բանիւ , թէ պէտեւ իր ներգործութիւններն ճշմարտապէս քառ խոյ իրն են , եւ քառ խոյ իբրեւ իրը համարելի եւ ստելի են , եւ սակայն շարժառիթներն իրենք են այն պայմանը կամ առիթը (եւ կրնանք եւս ըսել , այն անբաժանելի առիթը ,) որով այդ ներգործութիւններն արտադրելու կարողութիւնը ի գործ կը դրուի :

Հոս , ուրեմն , այս խնդիրը կը ծագի , թէ արդեօք Շարժառիթից օրէնքը հարկաւորապէս շփոթութիւն մը կը պատճառէ՞ Կամքին Ազատութեանը վարդապետութեանը : Կարծենք ո՛չ : Այս օրէնքիս նկատմամբ մասնաւորապէս դիտելու արժան գիտելիք մըն է այս , որ էր ընդհանուր յետք մեզի կը ներկայանայ եւ ընդհանուր բանիւք ինչպէս որ կը նկարագրուի , այնպէս ընդունելով գոհ ըլլալու պարտաւորեալ ենք , առանց կարող ըլլալու կամքին բոլորտիքը այդ օրէնքին քաշած վարդապետին անդին անցնելու , եւ ստոր ի մասնաւոր դէպս այնպիսի կերպով ի կիր արկանիլը տեսնելու , որով որ կամքին ներգործութիւնները անխախտելի եւ հարկաւոր ներգործութիւններու դարձուած ըլլան , այս կամ այն՝ որ եւ իցէ մասնաւոր ուղղութեամբ :

1149. Յաւելեալ ծանօթութիւնք նոյն նիւթին վրայ :

Անցեալ հատուածին վերջարան ծանօթութիւնը լուսադոյն եւս կը հասկըցուի արդէն ի լոյս բերուած քանի մը դիտողութիւններ հոս համառօտիւ կրկնելով : Յիշելիքնիս այն կարեւոր իրողութիւնն է որ շարժառիթք , թէ եւ Կամքին ներգործողութեանը հարկաւոր պայմաններն ու նախապատրաստութիւններն են , բազում անգամ հասկէս կը տարրերին իրարմէ , թէ՛ տեսակաւ եւ թէ՛ աստիճանաւ զանազանելով , այնքան որ անհնարին է զանոնք իրարու հետ ուղղակի բաղդատութեան բերել զօրութեան կողմանէ : Այս ծանրակշիռ տեսութիւնովն է որ կը կարողանանք որոշ ըմբռնում մը ունենալ սա իրողութեան վրայ , թէ ինտո՞ր կրնայ Կամքը շարժառիթից

Ազատութիւն կառնաց :

նայելով գործել, եւ միանգամայն ինք իր մէջը ճշմարտ եւ նիւթական գորութիւն մը ունենալ. թէ ինտոր կրնայ օրէնքի ենթակայ ըլլալ, եւ նոյն ատենը ազատ եղած ըլլալ: Այլով բանիւ, թէպէտ եւ շարժառիթք կամքին չորս դին շրջապատած են եւ ամենայն կողմանց կը ներկայանան անոր առջեւը, սակայն, որովհետեւ թէ՛ տեսակաւ եւ թէ՛ աստիճանաւ կը զանազանին իրարմէ, այդ տարբերութիւնը կամ զանազանութիւնը յայտնապէս մէկ ասպարէզ մը կ'ըլլայ կամքին առջեւ, ուր այն իր բնութեանը մէջ սեփականապէս ունեցած գորութիւնը կրնայ ի կիր արկանել, եւ շարժառիթներուն մէջ ընտրութիւն, որոշմունք, դատողութիւն կամ վճռահատութիւն ընել: Թէպէտեւ սոյն այս դազափարը այլով բանիւ կըրկնել մըն է, այլ կ'ըսենք դարձեալ՝ որ թէպէտեւ իր գործողութիւններն սահմանափակ եղած են այնպիսի պարփակի մը մէջ զոր Արարիչը որոշապէս եւ մշտնջենապէս գծադրած է, եւ սակայն նոյն այն պարփակին մէջ (կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան ընդհանուր նախադասութիւնը հոս ալ իր ազդեցութիւնը կամ ուժը չկորսնցընելով) իր ներգործութիւններն ինք իրմէ բղխեալ կ'երեւնան, եւ ազատութեան ստորագրելիքը իրենց վրայ կը կրեն: Թէպէտեւ, մէկ կարեւոր մտքով մը, կամքը Աստուծոյ մէկ արարածն է, եւ Աստուծոմէ ունի կախումն, եւ բոլոր իւր ներգործութիւններն թերեւս իբրեւ գործք Աստուծոյ նկատելի են, եւ սակայն մի եւ նոյն ատենը, ի դէպ եկող իրողութիւնները այնպէս աւանդով ինչպէս որ որ եւ իցէ սոսկ մարդկային խաղախնդրութեան կամ վերլուծութեան առջեւ կը ներկայանան եւ կը տեսնուին, կը գտնենք որ ինք իրմէն ալ մէկ կենդանութեան տարր մը, իրեն յատուկ մէկ շարժման ասպարէզ մը ունի, եւ բոլոր իր գործքերը բուն իսկ իր ներգործութիւններն են: Անտարակոյս այս է այն զիրքը, որով որ Աստուած յարմար տեսած է դնել այս նիւթը մարդկային մտաց առջեւը, որպէս թէ ուզէր ստուցանել մեզ մի եւ նոյն վայրկեանի մէջ թէ՛ մեր տիրութիւնը եւ թէ՛ գորութիւնը, թէ՛ մեր կարողութիւնը եւ թէ՛ կախումը:

Իսկ արդ՝ աս որ զրուցեցինք, ինչ որ կայ ամէնը զրուցած եղանք, եւ ահա անչափելի անդնդախոր գաղտնիքի մը հասանք, անանկ գաղտնիքի մը, որուն մարդկային սահմանափակ միտքը հաւանա-կանաբար բնաւ պիտի չկարենայ վերահասու ըլլալ: Ինտոր կրնան օրէնքն ու ազատութիւնը իմիասին կալ եւ մնալ մի եւ նոյն պարփակին մէջ, ուր մարդկային տեսութիւնը չի կրնար թափանցել, չենք կարող հասկընալ եւ հասկըցընել, ըստ որում ոչ հակամիտութիւն եւ ոչ կարողութիւն ունինք անդր քան զսահմանս գիտելեաց եւ իմանալեաց ճանապարհորդելու: Զրուցած խօսքերնիս, գիտելու

Ազատութիւն կառնաց :

է որ, մեր հմտութեանը վերաբերմամբ է, եւ ոչ թէ իրողութեան կամ բանին հնարաւորութեանը վերաբերմամբ: Մարդկային իրիւտո-փայտութիւնը, որուն երբեմն բարձրագոյն առաքինութիւնը իր տըգիտութիւնը խոստովանելուն մէջ կը տեսնուի, հոս ընկճեալ եւ խոնարհեալ կը մնայ: Օրինաց գոյութեանը վկայութիւնները կը տեսնենք, եւ ամենեւին տարակոյս կամ երկբայութիւն չվերցընելու կերպով գիտենք որ կամքը օրինաց, մասնաւորաբար Շարժառ-թից օրէնքին ենթակայ է. սակայն նոյն ժամանակը, եթէ շարժառ-թից ի քնակնս եւ ի քարոյակնս, կամ՝ աւելի տեսակարարապէս խօսե-լով՝ ի ՔաղՅոյակնս եւ ի դարձուցեցակնս որոշմունքը չիտակէ, յայն-ժամ չենք կարող օրինաց կասկանքը անանկ սերտ կապել կամքին սահմաններուն բոլորափքը, որ իր կարողութեանը կամ ազատու-թեանը հնարաւորութիւնը բոլորովին դուրս մնայ: Ըսել կ'ուզենք թէ քանի որ մարդկային միտքը կրնայ իբրեւ ապացուցական տրա-մարանութիւն հաստատել անժխտելի կերպով այս նախադասու-թիւնը թէ կամքը ենթակայ է օրինաց իր ամէն կերպ ներգործու-թեանցը մէջ, նոյն ժամանակը անկարող կը գտնէ ինքզինքը, որ եւ իցէ օրինաւոր կիրառութեամբ ուղիղ տրամաբանութեան, այն-պէս վերածել օրէնքի սկզբունքը առ կամքն, թէ իր ընդհանուր ձեւովն ըլլայ եւ թէ իր աւելի տեսակարար ձեւերովը, որ ըստ բա-ւականին ասպարէզ մը չթողու անոր թէ՛ ազատութեանը եւ թէ՛ կարողութեանը: Թէ ի՞նչպէս Աստուած կը գործէ այդ պարփակին ներսիդին, եւ թէ ինտոր մարդկային կամքը կը գործէ, կամ թէ ինտոր երկուքը իմիասին կը գործեն, դարձեալ կ'ըսենք՝ թէ չենք գիտեր: Սակայն որչափ որ ներքի է մեզի գիտնալ, այնչափին մէջ կը տեսնենք որ ամէն բան իմաստութեամբ եւ բարութեամբ տնօ-րինեալ է. եւ թէ բնաւ առիթ մը ձգուած չէ բանաւոր կամ օրինա-ւոր երկբայութեան կամ իմաստակութեան: Առհասկան վախճանե-րով ներեալ է մեզի տեսնել եւ իմանալ որ Աստուած մեր գերագոյն տէրն ու իշխանն է. տեսնել եւ գիտնալ որ ոչ միայն մեր գլխուն բո-լոր մտքերն համբուած են, այլ թէ մինչեւ անգամ մեր ամենաներ-քին գիտաւորութիւններն անոր իշխողութեանը տակն են. եւ տես-նել այս իրողութիւններն յստակ, որոշ եւ անուրանալի կերպով մը. սակայն այնպիսի եղանակաւ մը, որ մի եւ նոյն ատենը աս ալ բոլորովին հնարաւոր եւ աներկբայ ապացուցանելի կը մնայ, ինտոր որ բանը ինքզինքը կը ցուցնէ մարդկային տրամաբանութեան տե-սութեանը առջեւն, որ մենք մեր ներսիդին կարողութեան՝ ազա-տութեան եւ բարոյական պատասխանատուութեան տարրներն ու-նինք, եւ այն աստիճան ունինք, որ ամենածանր եւ ահեղ պա-տասխանատուութեան տակ կը թողուն զմեզ:

150 . Առարկեալ թէ ամենէն զօրաւոր շարժառիթը որն որ է , այն կ'իշխէ հարկաւորապէս կամքին վրայ :

Սակայն թերեւս իբրեւ առարկութիւն ըսուի թէ ամենէն զօրաւոր շարժառիթը որն որ է այն կ'իշխէ հարկաւ կամքին վրայ , կամ թէ ըսենք՝ կամքը հարկաւորապէս ամենէն զօրաւոր շարժառիթին նա- յելով կը գործէ , ինչ տեսակ շարժառիթ ալ որ ըլլայ : Այս կեր- սով , կը կարծուի որ , ազատութեան պարփակէն կամ չըջագլծէն ներս կը թափանցենք եւ կրնանք այս եղանակաւ որոշակի տեսնել թէ ինտոր օրէնքը գերութեան կը վերածի հոն տեղը : Գիտենք որ այս բանը շատ անգամ պնդուած է , եւ յաճախակի այնպիսի մարդ- կանց ձեռամբ , որոնց կարծիքներն բարձրաստիճան յարգանքը հե- տադատելի համարեալ են : Այլ այս նախադասութիւնը , իբրեւ ձեռ- նարկութիւն արժէք մը ունենալու համար , ընդհանուր վերածու- թեամբ ամէն դէպքի պատկանիլը ցուցուելու է : Թէ որ միայն մէկ տեսակ մը կամ կարգ մը շարժառիթներ ըլլային , անտարակոյս հա-ւանականութիւն մը կը տեսնուէր այդ առաջարկեալ դիտողութեանը վրայ . եւ թերեւս վճռական տեսութիւն մը եղած կ'ըլլար :

Մի եւ նոյն տեսակէ եղող շարժառիթք ուղղակի իրարու հետ բաղ- դատութեան կրնան բերուիլ . եւ որովհետեւ մեր դիտակցութիւնը այդ շարժառիթներուն մէջ զօրութեան կողմանէ տարբերութիւններ կը տեսնէ , մինչեւ անգամ ըստ ինքեանց նկատելով դանոնք , անոր համար ատոնցմէ ոմանք միւսներէն զօրաւորագոյն են ըսելուն մէջ մէկ պատշաճութիւն մը կրնայ ըլլալ : Իսկայ , ինչպէս սր ուրիշ տեղ սոյն այս նիւթիս վրայ խօսած ատեննիս արդէն առիթ ունեցած ենք ծա- նուցանելու , այն շարժառիթներն որ տեսակաւ կը տարբերին իրար- մէ , ըստ ինքեանց չեն կրնար բաղդատութեան բերուիլ իրարու հետ , այլ միայն իրենց արդիւնքներով : Վասնորոյ բոլոր այսպիսի շարժառ- թից նկատմամբ , կամքը ամենէն զօրաւոր շարժառիթին իշխողու- թեամբ կը կառավարուի ըսելուն նախադասութիւնը կրկնումն սկզբունքի նման նոյնանշան է : Որ ըսել է , թէ նախադասութիւնը ուրիշ բան չի կրնար նշանակել բայց միայն պարզապէս այս , թէ կամ- քը այն շարժառիթին իշխողութեամբ կը կառավարուի , որով որ կը կառավարուի : Եթէ ասիկայ ընդունելու ըլլայինք , ուրիշ բան մը ըրած պիտի չըլլայինք բայց եթէ միայն մէկ ինքնայայտ աներկուա- նալի ճշմարտութիւն մը ընդունիլ . որն որ չէր կրնար կարեւորու- թիւն մը ունենալ թէ մէկ կողմին թէ միւս կողմին , հետադատեալ նիւթին վրայ որոշողութիւն մը ընելու մասին : — (Տես սոյն նիւթիս նկատմամբ տրուած ծանօթութիւններն , ի Գլուխ Ը . Մասն Բ .)

Գ Լ ՈՒ Ե Պ .

Ա.Չ.Ա.Տ.ՈՒ.Թ.Ի.Ն ԿԱՄԱՑ ԲՈՎԱՆԴԱԿԵԱԼ Ի ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԿՈՑ

151 . Ձեռնարկութեան բնութեանը կամ եղանակին վրայ ծանօթութիւններ :

Կան այլ եւ այլ ուրիշ հետադատելիքներ ալ , կամքին Ազատու- թեանը ընդհանուր նիւթին հետ կապակցութիւն ունեցող , որոց ամէնքն ալ կարեւորութիւն ունին , թէպէտեւ կրնայ ըլլալ որ մէկ- մէկու հետ շատ մերձ կապակցութիւն չունենան : Օրինակի համար եթէ խնդիրնիս այս եղած ըլլար թէ «Արդեօք ատեն եղա՞ւ , Սաքսո- նացոց յաղթութենէն առաջ , որ Հոովմայեցիք զբաւեցին Մեծն Բրիտանիոյ կղզին » , մենք հաւանականաբար մեր եզրակացութիւնը կամ հետեւութիւնը միայն մէկ պարագայի մը կամ իրողութեան մը վրայ պիտի չկայացընէինք , այլ խնդիրն վերաբերութիւն ունեցող ամէն ինչ որ գտնէինք բանի պիտի բերէինք , որչափ որ ալ իրարմէ տարբեր նիւթեր եղած ըլլային : Հոովմէական պատմագրաց վկայու- թիւնները մէջ պիտի բերէինք , բանակատեղեաց եւ Հոովմայեցիներ- ըն սկզբնաւորեալ ճամբաներու մնացորդները վկայութիւն պիտի բերէինք , գտնուած դրամներն ու ամանները պիտի յիշէինք . եւ թէպէտեւ այս պարագաներուն իւրաքանչիւրը միւսներէն տարբեր եւ անկախ են , սակայն ամէնն ալ յայտնապէս մի եւ նոյն եզրա- կացութեանը պիտի տանէին խնդիրը , եւ մինչեւ անգամ եթէ զատ զատ առնելով անզօր եւ քիչ մըն ալ անհաւանելի ըլլային , սակայն իրարու քով բերուելով անդիմադրելի զօրութիւն ունեցող ձեռնար- կութիւն մը կրնային ձեւացընել : Ասանկ ալ այս մեր հիմնկուան քննած նիւթը , ինչպէս որ մասնաւորապէս ասանկ էր այս բաժան- մունքին Երկրորդ Մասին մէջ վարդապետած նիւթերնիս ալ : — Վասնորոյ յառաջ պիտի երթանք , նիւթերնուս տանել կրցած այլ եւ այլ տեսութիւններն իրարու ետեւէ մէկիկ մէկիկ մէջ բերելով , ակնկալելով որ ձեռնարկութեան իւրաքանչիւր որոշ մասունքը աղէկ

միտք կը պահուի . եւ թէ վերջապէս ամէն մէկուն ազգեցուցութիւնը կամ զօրութիւնը միւսներուն հետ անանկ կը կապուի , որ յառաջ եկած եզրակացութիւնը ոչ միայն հաւանելի այլ եւ անպատասխանելի կ'ըլլայ :

159 . Յազգս ճարեաց բարոյական բնութեան մարդոյ :

Թէպէտեւ մեր ձեռնարկութեանը ամբողջութիւնը կամ բովանդակութիւնը ստուգիւ խառն ձեռնարկութիւն մը համարելի է , եւ սակայն այս ներկայ գլխուն մէջ տրուելու ծանօթութիւններն՝ պիտի տեսնուի որ՝ կապակցութիւն ունին իրարու հետ , զէթ յայս մասին, որ ամէնն ալ մէկ նիւթի մը վերաբերութիւն ունին , որ է մարդուս բարոյական բնութիւնը : Մարդուս բարոյական բնութեան տէր ըլլալը , վայրկեան մը չենք կրնար կարծել որ , տարակուսանաց նիւթ մը եղած ըլլայ : Առանց Բարոյական բնութեան մարդուս բարոյական կառավարութեան մը հպատակ չէր կրնար ըլլալ . եւ թէպէտեւ կրնար ամենայն գլխութիւն ձեռք բերել , սակայն հարկաւորապէս առաքինութիւն կամ մոլորութիւն պիտի չունենար . եւ իր գործած գործերն ոչ գովութեան եւ ոչ պարսաւանաց՝ ոչ վարձուց եւ ոչ պատուհանից արժանաւոր կրնային դատուել :

Անբնութիւն եւ կամ հակասական բան մը եղած չ'ըլլար երբոր ենթադրենք այնպիսի էակ մը որ իմացականութիւն , հակամիտութիւններ , կիրքեր , եւ կամք ունենայ , եւ սակայն՝ բուն իսկ իր կազմակերպութեանը բերմունքէն՝ անկարող եւ անձեռնհաս ըլլայ այն դառնարները ձեւացընելու եւ այն զգացումները ի կիր արկանելու , որոնք բարոյական բնութեան մը մէջ բովանդակեալ են : Սակայն ասանկ չէ մարդուս կազմակերպութիւնը : Քանի որ իմացականութեան եւ պիտոթակաց եւ հակամիտութեանց եւ կրից եւ կամաց ձիրքերուն տէր է , Աստուած ամենաբարին յարմար տեսած է բարձրացուցանել եւ ազնուացուցանել զինքը , բարոյական եւ կրօնական էակի բնութիւններն անոր պարզեւելով : Անոր բարոյական բնութեան տարբերքները սակաւաթիւ են , եւ գլխաւորապէս ասոնք են . այսինքն է՝ բարոյ եւ չարի վերացեալ դառնարները ձեւացընելու կարողութիւնը , բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան կամ գովութեան եւ պարսաւանաց զգացումներն , այն մտաւոր հանգամանքն որ խայթ խղճի մտաց կամ յանդիմանութիւն խղճմտանաց կ'անուանի , եւ բարոյական պարտազգացութիւնը . — Բոլոր այս մըտաւոր հանգամանքներն , որոնք՝ իմիասին ասնելով՝ մարդուս բարոյական բնութիւնը կը կազմեն , եւ առանց որոց մարդուս բարոյական էակ չէր կրնար ըլլալ , կամքին ազատութեանը վրայ հիմնեալ

են եւ կամքին ազատութիւնը ցոյց կու տան , ինչպէս որ լաւագոյն եւս պիտի տեսնուի ասոնց ամէն մէկը առանձին առանձին քննութեան աննելով :

158 . Ապացոյց կամքին ազատութեանը , բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն :

Այս նիւթիս վրայ մեր բարոյական բնութենէն մակածելի ձեռնարկութիւնը յառաջ կը բերենք նախ եւ առաջ այս ծանօթութիւնը տարով , որ բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն կ'իմացուի եւ կ'ապացուցուի որ մարդուս կամքը ազատ է : Մենք այնպէս ստեղծուած ենք որ երբոր կը տեսնենք մէկը որ առաքինական գործ մը կը կատարէ , բոլորովին մարդասիրութեամբ՝ անկեղծութեամբ եւ արդարասիրութեամբ վարուելով , իսկոյն հաւանողութեան զգացում մը ներսիդինիս կ'իմանանք : Ընդհակառակն՝ եթէ ասոր ներհակ ընթացքի մէջ մէկը տեսնենք , որ յայտ յանդիման ստախօսութեամբ՝ ապերախտութեամբ եւ անիրաւութեամբ կը վարուի , անոր վրայ ալ իսկոյն անհաւանութեան շարժութիւն մը կ'իմանանք : Իսկ եթէ յանկարծուստ ծանուցուի մեզի որ այն գործը գործող անձը , սրուն վրայ , ըստ պարագայից գործոյն , հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն կ'իմանայինք եւ զոր կը գովէինք կամ կը դատապարտէինք , զուրկ է գլխովին կամաց ազատութենէ , անուրանալի բան է որ այդ իմացած բոլոր զգացողութիւններնիս իսկոյն պիտի անհետանային : Որչափ որ սոսկ բնական ձիրքի մը համար , ինչպէս բարետեսիլ կազմուածքի՝ կամ քաղցրահնչիւն ձայնի՝ կամ գեղանի կերպարանքի մը համար երբէք պիտի չմտաբերէինք մէկը բարոյական հաւանութեան արժանաւոր հռչակել , անկէ սչինչ նուազ անհնար կ'ըլլար մեզի մտքերնէս անցընել բարոյական հաւանութեան արժանաւոր դատելու մէկ գործ մը , որչափ որ ալ օգտակար գործ եղած ըլլար , որուն համար գիտցած ըլլայինք թէ առանց կամքի ազատութեան գործուած է : Ամենէն պատշաճը , բան մը պիտի չմտածէինք այդպիսի գործի մը վրայ : Այսպիսի պարագաներու մէջ բարոյական հաւանութիւն ցուցընելը , նոյն իսկ մեր բնութեանը կազմակերպութենէն , անհնարին գործ մը պիտի ըլլար : Վասն որոյ ազատութեան գոյութիւնը , յայտ մասին , այսինքն է՝ որչափ որ այս բարոյական զգացումներն նկատուի որ են , մեր բարոյական բնութեանը էականապէս եւ հիմնապէս պէտք են :

154 . Ապացոյց ազատութեան, ի զգացմանց խղճի խայծից :

Ուրիշ կարգ մըն ալ մտաւոր հանգամանք կայ, որ մարդուս բարոյական բնութեանը կազմուածքին մէկ մասն է, որ անոր ալ կը պատկանին վերոյիշեալ ծանօթութիւններն . ասոնք են խղճի խայծի զգացումներն : Այս խիթալի զգացումներն բոլորովին որոշ են հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներէն : Մենք կարող ենք բարոյապէս հաւանելու կամ չհաւանելու երբոր սոսկ ուրիշներուն գործոցը վրայ է մտածմունքնիս . իսկ ուրիշին ըրածին համար բնաւ ամենեւին խղճի խայծումն չենք զգար, եւ անհարին է որ զգանք : Խղճմտանաց յանդիմանութեան զգացումներն միայն մեր անձանցը վերաբերութիւն ունին եւ ոչ ուրիշին : Մենք այդ զգացումները կ'ունենանք, երբոր բուն իսկ մեր գործած գործերն, եւ չէ թէ ուրիշներունը, բարոյական անհաւանութեան ենթակայ ըլլան : Ասոնք ցաւալի զգացումներ են, բայց պատճառած ցաւերնին մասնաւոր տեսակաւորութիւն մը ունի, որ բոլորովին կը տարբերի ըսկ տրտմութեան կամ վշտակրութեան զգացումներէ . եւ ասոր համար է որ ասոնք առանձինն սեպհական տեսակաւորութիւն մը ունեցող եւ իրենց բնութեամբ բոլոր ուրիշ մտաւոր հանգամանքներէ տարբեր համարելի են : Մտաց այս հանգամանքներուն կամ այս զգացումներուն գոյութենէն կ'իմացուի, որ զանոնք իր ներսի-զին կրող անձը անշուշտ կամաց ազատութեան համոզումն ունի իւր մտքին մէջ :

Հարկաւոր չ'երեւնար բնաւ այս ըսածնուս հաստատութեանը համար իրողութիւններ եւ փաստեր յառաջ բերել : Թէ որ մէկ մարդ մը իր ըրածին համար ներքին յանդիմանութիւն մը կամ խղճի խայծ մը կը զգայ, այդ զգացումը ստուգապէս այս հիման վրայ պիտի ըլլայ թէ ինքը ազատութիւն ունէր այնպէս չհամենալու եւ այնպէս չգործելու : Աներկբայելի իրողութիւն մըն է այս որ ամենուն առ հասարակ կատարելապէս հաւատացած եւ ընդունած դրութիւնն այս է : Անտարակոյս մեր կամքին որոշմունքներէն կախումն չունեցող բաներու համար ալ երկիւղներ եւ տրտմութիւններ, ցաւեր եւ վշտահարութիւններ կը զգանք . սակայն բոլոր այդ կերպ դէպքերուն մէջ անհնարին է որ խղճմտանքի յանդիմանութեան տեսնուի, որն որ տրտմութեան փորձառութեանէն ի զատ յանցանաց զգացում մ'ալ կը բովանդակէ իր մէջը, հանդերձ այսու անդրդուելի համոզմամբ, որ այն յանցանալից գործը կատարած ատենը կամեցաւ եւ գործեց ազատաբար եւ ոչ թէ բռնադատութեամբ : Արդ ուրեմն, եթէ յանդիմանութիւն կամ խայծ խղճմտանաց ըսուած բանը կայ, որուն

ամէն մարդ փորձը շատ անգամ կ'ունենայ, ատիկայ հզօր սպառնոյց մըն է ի հաստատութիւն կամքին ազատութեանը :

155 . Առանց կամքի ազատութիւն ունենալու մարդիկ բնաւին չէին կրնար ծնւածընել բարոյ եւ չարի վերացեալ գաղափարներ :

Իրրեւ բարոյական էակ մարդուս բնութեանը մէջ տնկական եղող հանգամանաց մէկն ալ այս է որ, այնպէս կազմակերպեալ է նա, որ կարող է ինքնին ձեւացընել բարոյ եւ չարի, կամ իրաւութեան եւ անիրաւութեան, կամ որ նոյն բանը կը նշանակէ՝ առաքինութեան եւ մոլութեան վերացեալ գաղափարները կամ ծանօթութիւնները : Այս ըմբռնումներն (որոնք խորհուրդներ են եւ ոչ թէ զգայական շարժութիւններ, խնայականին ստեղծումներն են, եւ ոչ զգացողութեանց կիրառութիւնք կամ սրտի կրթութիւնք) ճշմարտապէս մեծ եւ վսեմ բաներ են . եւ թերեւս, մեր բարոյական բնութեանը որ եւ իցէ ուրիշ մասերուն հետ բաղդատմամբ առաւելագոյն իմն այս գաղափարներուն համար կրնայ ըսուիլ որ ասոնք բարոյական տրամաբանութեան խարխիւներն են եւ բարոյական ակնկալութեան եւ յոյսի հիմունքը : Ասոնք մարդուս հոգւոյն կը յայտնեն, իրրեւ երկնառաք լուսոյ հրաշափայլ շառախդք՝ անոր խորը թափանցելով, այն մեծ ճշմարտութիւնը կամ իրողութիւնը, թէ չարին ու բարին մէջտեղը կայ մէկ իրական՝ յարակայ եւ անփոփոխելի որոշում մը : Ի բաց իղէ եւ ջնջէ այս նախնական ըմբռնումները, եւ նոյնհետայն մարդուս մտաւորական բնութեան փառքը կը նսեմացընես եւ կը կործանես, եւ, որջափ որ մարդուս խելքը կրնայ հասնիլ, բոլոր ուրիշ մտաւորական գոյութեանց եւս ամենէն պայծառափայլ կերպարանքը կ'աղարտես :

Սակայն այս հիմնական գաղափարներն, որ բարոյական կամ կրօնական հանգամանքաւորութիւն ունեցող ամէն բանի խարխիւն են, ամենեւին անհնարին էր որ ձեւանային մեր մտքին մէջ առանց կամքին ազատութեանը կատարեալ համոզմամբ հաւատալու : Այս ծանօթութեանց առ միտս մեր թելադրուելուն առիթներն անտարակոյս մեր կամ սլոց կամաւորապէս կատարած այնպիսի գործերն են, որոնց վրայ մեր ներսիդին բարոյական հաւանութիւն կամ անհաւանութիւն կը շարժի անդիմադրելի կերպով : Առանց այսպիսի առիթներ մեր առջեւ ներկայանալուն եւ առանց բարոյական հաւանութեան եւ անհաւանութեան այսպիսի հետեւորդ շարժութիւններ ի դէպ գալուն, անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է որ, մարդիկ յաւիտեան անկորող կ'ըլլային ըմբռնում մը ձեւացընելու վերացաւ կանապէս բարոյ եւ չարի կամ իրաւութեան եւ անիրաւութեան

Ազատութիւն կանաց թոյանդակեալ

վրայ, եւ հետեւապէս չէին կրնար երբէք տեսնել, ինչպէս որ հիմայ յատուկ կը տեսնեն Աստուծոյ լուսափայլ մատովը քաշուածի պէս, միշտ եւ անխօփօխապէս մի եւ նոյնը մնացող մէկ մեծ սահմանագիծ մը բարւոյ եւ չարին, սրբութեան եւ մեղքին մէջ տեղը կեցած: Այլ սակայն, ինչպէս որ արդէն իսկ գրուցած ենք, հաւանութեան եւ անհաւանութեան զգացումներուն մէջ միշտ բովանդակեալ է այս հասկըցողութիւնը որ սոյն անձը, որուն որ գործքը հաւանութեան եւ անհաւանութեան ենթակայ եղած է, կամքի ազատութեան տէր է: Ասոր ասանկ եղած ըլլալուն վրայ մինչեւ որ ամենահաստատ համոզում մը չըլլար, այդ երկու տեսակ շարժութեան զգացումներն բնաւ չէին կրնար ի գոյութիւն դալ. եւ հետեւապէս մարդկային մտաց անցքերուն մէջ ալ չէր կրնար երբէք ի դէպ գալ իրաց այն վիճակն որ հիմն է եւ խարխիս է բարութեան եւ չարութեան, արդարութեան եւ անիրաւութեան, առաքինութեան եւ մոլութեան (որոնց ամէնը մի եւ նոյն բանին տարբեր տարբեր բացատրութիւններն են) վերացեալ ծանօթութիւններուն ծագմանը: Վասնորոյ այսու տեսութեամբ նոր ասացոյց մ'ալ կ'ունենանք մեր ձեռքը ի հաստատութիւն այս ճշմարտութեանը, թէ կամքին ազատութիւնը դրականապէս եւ հարկաւորապէս բովանդակեալ է մարդու բարոյական բնութեան տէր էակ մը եղած ըլլալուն իրողութեանը մէջ:

156. Ապացոյց բարոյական պարսականութեան զգացումներէն:

Ըսած ենք ուրիշ տեղ թէ պարտազգացութիւնք, որ որոշ կարգ մըն են մտաւոր հանգամանաց, եւ մարդուս բարոյական կազմակերպութեանը մէջ կարեւոր դիրք մը ունին, հարկաւորապէս անսահմանելի են, վասն զի տարրական են եւ պարզ: Եւ սակայն տարակոյս չունինք որ իւրաքանչիւրք քիչ շատ յաճախութեամբ փորձառու եղած է այս զգացմանց, եւ ինչ բան ըլլալը ամէն մարդ զիտէ: Ահա այս կարգէն եղող զգացումներն ալ ապացոյց մըն են մեր քննած նիւթին: — Ծշմարտութիւնը եւ առ հասարակ բոլոր մարդոց կարծիքն ալ այս է այս բանիս նկատմամբ, որ բնաւ երբէք մէկ մարդ մը ինքզինքը բարոյական պարտականութեան տակ չի զգար այնինչ բանը ընելու, քանի որ ինքզինքը արդեամբ զուրկ կը ճանչնայ այն բանը ընելու կամ չընելու ազատութենէն: Եւ ասիկայ հաւասարապէս ճշմարիտ է, թէ՛ այդ ազատութենէ գրկումը արտաքին եւ մարմնական ներգործողութեան վերաբերի եւ թէ՛ կամքին ներգործականութեանը: Մէկ մարդ մը բարոյապէս պատասխանատու կը ճանչնայ ինքզինքը մէկ գործի մը կատարմանը համար, որուն գոր-

Ի բարոյական բնութեան մարդոյ:

ծաղրութեանը վարեալ ըլլայ ինքը մարմնական բնութեամբ մը. եւ կամ պատասխանատու կը համարի ինքզինքը այնինչ բանը չկատարելուն համար, որուն գործադրութենէն իրական մարմնաւոր արդեամբ ետ բռնուած ըլլայ: Եւ թէ որ իր միտքն ըլլայ ամին նրման (մտքին ու մարմինին մէկմէկէ ունեցած տարբերութեանը ներածին չափ նման) բռնադատութեամբ կամ զսպողութեամբ վտրուողը կամ արգիլուողը, կրնայ դարձեալ առաւելագոյն հնարաւորութիւն մը ըլլալ որ եւ իցէ կերպ պարտազգացութիւն մը կամ որ եւ իցէ աստիճանաւ պատասխանատուութիւն մը իր ներսիդին իմանալուն, Իսկ արդ՝ թէ որ պարտազգացութեանց կայութիւնը անուրանալի իսկութիւն մըն է, եւ թէ որ այսպիսի զգացմանց գոյութիւնն ու ազատութեան անգոյութիւնը իրարու հետ չեն կրնար հաշտուիլ, եւ թէ որ այս ճշմարտութեանց երկուքն ալ ընդհանուր մարդկային ազգին զխտակցութեանը եւ ճանաչողութեանը վրայ հիմնեալ են, ուրեմն ասիէ ի հարկէ կը հետեւի որ մարդիկ իրօք եւ իսկապէս կը զգան եւ կը ճանչնան եւ անթերի ստուգութեամբ կատարելապէս գիտեն իրենց ազատութիւնը:

157. Ապացոյց յանցանաց եւ պատժոց վրայ մարդոց ունեցած տեսութիւններէն:

Դարձեալ կամաց ազատութիւնը յստակ իմանալի է յանցանաց եւ պատժոց վրայ առ հասարակ մարդոց ունեցած եւ ընդունած տեսութիւններէն: Մեր քննած նիւթին վրայ այս յառաջ բերելու տեսութիւննիս հիմն վերը յիշածնուս հետ շատ մօտ կապակցութիւն ունի. եւ անցեալ հատուածին մէջ ինչ բացատրութիւններ որ եղան, էապէս նոյն բացատրութիւններն ասոր ալ կը պատկանին:

Եթէ մէկ մարդ մը մարմնական ստիպողութեամբ մը բռնադատուելով այնպիսի գործի մը կատարմանը գործադիր կամ միջոց գտնուի որ մեծ վնաս եւ տառապանք պատճառած ըլլայ ուրիշներուն, այդպիսի գործ մը, ուրիշ պարագաներու տակ ինչ տեսութեամբ ալ որ նկատուի, այս պարագային տակ բնաւ իրբեւ յանցանք եւ պատժոյ արժան գործ մը չի համարուիր: Ասիկայ անուրանալի բան մըն է. եւ մենք միշտ այս նկատումը կ'ունենանք երբոր գործողին միտքն ալ բռնադատութեան կամ ստիպողութեան տակ դրուած ըլլայ, ինչպէս որ մարմինը. միայն այսու տարբերութեամբ որ մարմնոյ վրայ գործադրուած ստիպողութիւնը զիւրաւ ստուգելի բան մըն է, ուր մտքին վրայ գործադրուածը միայն քիչ կամ շատ հաւանականութեամբ կը սորվուի: Կամքի կարողութիւնը, ճիշդ իմացականութեան կարողութեանը նման, ձիրք մը կամ աւանդ մըն է, եւ որոշ ինչութիւն մը ունի. ոմանց հոգւոյն մէջ շատ կ'ըլլայ եւ ոմանց մէջ

քիչ . այլ ամէն դէպքի մէջ իր չարին ու սահմանն ունի : Վասնորոյ , որ ատեն որ յետին աստիճան անհամեմատութիւն մը կը գտնուի շարժառիթին զօրութեանը եւ կամքին զօրութեանը մէջտեղը , (անանկ անհամեմատութիւն մը որով կամքը իր վրայ բռնացեալ շարժառիթին առջեւը բոլորովին զօրութենէ զուրկ եղածի պէս ըլլայ ,) յայնժամ , ինչպէս որ առ հասարակ հասկըցուած եւ ընդունուած է , սցնպիտի սլարազաներու մէջ , կամական կարողութիւնը քիչ կամ շատ ստիպման տակ եղած կ'ըլլայ : Եւ թէ որ այսպիսի պարագաներու մէջ յանցանքով մը ամբաստանուելու ըլլայ մէկը , մենք այն գործուած յանցանքին աստիճան մը կ'որոշենք (այսինչ դէպքին մէջ աւելի մեծ յանցանք համարելով եւ այնինչ դէպքին մէջ աւելի փոքր ,) ճիշդ գործադրեալ ստիպողութեան աստիճանին համեմատ , որչափ որ կարողանանք ստուգել կամ դատել ինչ կերպ ստիպումն ըլլալը :

« Այնպիսի դէպքեր կը պատահին » , կըսէ Տօքթըր Ռիտ , « որոնց մէջ մարդու մը կամական գործքերը եթէ բոլորովին իր կարողութենէն դուրս չըլլան ալ , շատ անգոր կերպով մը իր կարողութեանը տակ համարելի են , զինքը ստիպող շարժառիթին բռնութեանը եւ հուժկու զօրութեանը աղագաւ : Դիւցազանց կամ մարտիրոսաց մեծանձնութիւնը ամէն մարդու վրայ եւ ամէն առթի մէջ ակնկալելի չէ : Եթէ մէկ մարդ մը , որում կառավարութիւնը զազտնիք մը աւանդած է եւ որն որ դուրս հանելը մեծեղեռն մատնութեան քրէական յանցանք է , կաշառքի զօրութեամբ այդ մատնութիւնը ընէ , չենք ունենար անոր համար մեր սրտին մէջ գթութեան , եւ եթէ ընդունած կաշառքը յետին աստիճան մեծ բան մ'ալ ըլլայ , անով իր յանցանքը ավեցեւին չի թեթեւնար մեր աչքին առջին : Իսկ եթէ , այլով իմն աղագաւ , զազտնիքը իր բերնէն աւնուի տանջանքով կամ անմիջական մահուան երկիւղով , կը խղճանք զինքը առաւել քան թէ կը մեղադրենք , եւ իբրեւ մատնիչ զինքը դատապարտելը անողորմ եւ անարդար գործ մը կը թուի մեզի » : Ասոնք զրուցելէն ետքը , յիշեալ մատենագիրը այս այլ եւ այլ տեսակ դատաստանաց ոլատճառը յառաջ կը բերէ . այն է՝ թէ քանի որ ըրկ արծաթաթիւնը շառնէր մէկ մարդու մը ձեռքէն ինք իր վրայ իշխելու զօրութիւնը , այլ տանջանարանի շարժարանքը եւ ներկայ մահուան տագնապը այնպիսի բուռն շարժառիթներ են , որ անսովոր մտաւորական զօրութեան տէր չեղող մարդիկ ինքզինքնին կը կորսնցընեն այնպիսի վիճակներու մէջ , եւ ուստի իրենց բրածը իրենց յանցանք կամ եղեռն չի համարուիր , եւ կամ ուրիշ պարագաներու տակ որչափ մեծ մեղք որ պիտի սեպուէր այնչափ չի համարուիր :

158 . Այս նիւթիս վրայ մարդկային ազգին ընդհանրապէս ունեցած կարծիքը :

Այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած ձեւնարկութիւնը , որչափ որ մինչեւ ցայս վայր խուզարկեցինք , ի մտնաւորս քննութեան առնուեցաւ . եւ թերեւս այս տեսակ խուզարկութիւնը ուրիշ կերպերէն աւելի հաճոյական ըլլայ : Սակայն կամաց ազատութեան նիւթին վրայ , մեր բարոյական բնութեանը հետ ունեցած կազալիցութեամբը առնելով , երբոր իբրեւ մի արդարեւ ալ մտածուելու ըլլայ , խօսելիք բաներ կան : Մարդոց ընդհանրութիւնը անտարակոյս այս նիւթիս վրայ իր ամբողջութեամբը կը նայի , առանց ջանագիր ըլլալու անոր խորը թախանցելով անոր տարրները երեւան հանելու : Եւ առանց անպատշաճ կերպով հասարակաց նախազաշարումներու ականջ դնելու կամ փիլիսոփայութեան բարձր վսեմութենէն ի խոնարհ անկանելու , վստահարար կը հաստատենք թէ այս մեր քննած նիւթը այնպիսի խնդիր մը կամ հետազօտութիւն մըն է , որուն համար կրնանք ամենայն պատշաճութեամբ խորհուրդ հարցընել մարդոց ընդհանրութեանը ունեցած հասարակ փորձառութեանը եւ ընդհանուր համազմանը եւ գործածած բացատրութիւններուն : Եւ այսպիսի դիմեցում մը բրածնուս պէս , իսկ եւ իսկ կը տեսնենք որ այդ աղբիւրէն ընդունած վիպութիւննիս միօրինակ եւ միակերպ է :

Քանի մը ճշմարտութիւններ կան , որոնք մարդուս կազմակերպութեանը մէջ այնչափ խորունկ հիմնարկեալ կամ տնկեալ են , որ ամենայն կարգի եւ ամենայն հանգամանաց տէր մարդիկ նոյն օրինակ կ'ընդունին զանոնք եւ ըստ այնոցիկ կը գործեն : Անոնք խորբարմատ տնկեալ եւ անփոփոխապէս հաստատեալ են մարդուս հոգւոյն մէջ , եւ ոչ մէկ տրամաբանութիւն մը , որչափ որ ալ համոզական ըլլայ , կրնայ երբէք խախտել զանոնք իրենց դիրքէն : Եւ եթէ չենք սխալած , կամաց ազատութեանը վարդապետութիւնը , մինչեւ անգամ իբրեւ մարդուս բարոյական բնութեանը նոյն իսկ գոյութեանը իբրեւ անհրաժեշտ պայման մտածելով , այս նախնական ճշմարտութիւններէն մէկն է : Այնպէս կ'երեւնայ որ բոլոր մարդիկ , առանց ամենեւին բացառութեան , իբրեւ ընդհանուր խելամոտութեան մէկ ցուցմունքը եւ իբրեւ մեր բնութեանը նախնական մէկ սկզբունքը կը ճանչնան զայս , որ մարդիկ բարոյական պատասխանատուութիւն ունին եւ որ եւ իցէ կերպարանօք բարոյական պատասխանատուութեան մը հպատակներն են , միայն այնչափ որչափ որ ազատութեան տէր են , թէ՛ արտաքին ներգործութեան մասին եւ թէ՛ ներքին կամեցողութեան մասին : Անոնք ոչոք գրութիւնը կ'ընդունին եւ կը ջատագովեն իբրեւ տարրական ճշմարտութիւն մը , եւ իրենց անձ-

նական գոյութեան եւ անձնական նոյնութեան համոզումներէն կամ հաւատքէն հրաժարելնին որչափ դժուարին որ է, այս ճանաչումէն ալ բաժնուելնին ճիշդ նոյնչափ անհնարութեան տակ է: Անոնք արդարեւ մանրամասն քննողութեանց չեն դիմեր, այլ միահաղոյն իբրեւ ամբողջապէս կը հաստատեն, թէ մարդս բարոյական էակ մըն է միայն այնչափ որչափ որ ազատ էակ է: Եւ ասանկ միօրինակ՝ ընդհանրական՝ որոշ վկայութիւն մը, որ՝ ինչպէս որ կը տեսնուի՝ յայտնապէս նոյն ինքն բնութեան կնիքն ու դրոշմը կը կրէ իր վրայ, պզտիկ բան մը չէ. խիստ մեծ կարեւորութիւն ունի անտարակոյս:

Այս գլխուս մէջ ի տես բերուած այս այլ եւ այլ դիտողութիւններէն (եւ եթէ ժամանակին ներէր, նոյն վախճանին ծառայող ուրիշ բացատրութիւններ ալ կրնայինք դիւրութեամբ յառաջ բերել) լի ու լի հեղինակութիւն կ'առնունք այս ճշմարտութիւնը պնդելու, թէ կամաց ազատութիւնը ամենայն կատարելութեամբ եւ յստակութեամբ բովանդակեալ է եւ իմացեալ մարդուս բարոյական բնութեան տէր էակ մը ըլլալուն իրողութեանը մէջ, եւ թէ՛ եթէ այսպիսի բընութեան մը տէր է մարդ, անշուշտ ազատութեան ալ տէր է:

Փ Ո Ւ Ե Ե .

ԱՅՂ ԱՊԱՅՈՅՅՔ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄԱՅ

159. Ապացոյցք ազատեան կամաց ի շեղուաց:

Կան նաեւ քանի մը ուրիշ կարեւոր դիտողութիւններ ալ, որոնք թէպէտեւ մէկմէկու հետ կապակցութիւն չունին, այլ ուրոյն ուրոյն վերաբերութիւն ունին մեր քննութեանը նիւթին. եւ որոց մէկն ալ ամենայն լեզուաց կազմակերպութիւնն է, որն որ յստակ եւ ըստ բաւականին զօրութիւն ունեցող սպացոյց մըն է կամքին ազատութեանը իրական գոյութեանը. — Արդէն իսկ առիթ ունեցած ենք ծանուցանելու որ ամէն լեզու, բառին մէկ կարեւոր իմաս-

տովը, հայելի մըն է մտաց. եւ թէ մտաց բերմունքներուն վրայով բաներ կրնայ սորվուիլ ոչ միայն լեզուաց ձեւէն եւ կազմութենէն ընդհանրապէս, այլ մինչեւ անգամ մասնաւոր բառերու իմաստէն. — Արդ՝ անուրանալի բան է որ ԱՋԱՏՈՒԹԻՒՆ բառը, եւ նոյն իմաստը տուող ուրիշ բառեր ամէն լեզուի մէջ կը գտնուին. եւ թէ ասոնք ոչ միայն յաղագս ազգաց եւ ազանց գործածուած են, այլ յաղագս անհատ անձանց. եւ ոչ միայն արտաքին գործոց վերաբերմամբ, այլ կամքին ներգործութիւններուն ալ: Իսկ եթէ մարդիկ իսկապէս եւ նոյն իսկ իրենց կազմակերպութեամբը զուրկ են կամաց ազատութենէն, անհնարին կը թուի իրաց այս վիճակին մեկնութիւն մը տալը: Այնպէս որ՝ եթէ մարդոց գործածած խօսքի ձեւերէն եւ բառերէն իրենց ունեցած համոզումն ու հաւատքը երբէք իմանալի է, ուրեմն բնասկանապէս եւ անդիմադրելի կերպով կը հետեւի որ առ հասարակ ամէն մարդ այս համոզումը ունի եւ այսպէս կը հաւատայ թէ կամաց ազատութեան տէր է: Եւ երբոր իսկապէս այսպիսի համոզում մը կամ հաւատք մը կը տեսնենք որ կայ, անոր ալ ուրիշ մեկնութիւն անհնարին է տալ բաց եթէ միայն այս, որ այդ հաւատքին ցուցուցած ազատութիւնը իրապէս եւ հասկնալի թիւն ունի:

160. Ապացոյց՝ կամական ներգործութեանց երբմնական առկախումէն:

Կամքին ազատութիւնը իբրեւ վկայութիւն եւ սպացոյց յառաջ բերուելու մէկ ուրիշ պարագայ մըն ալ այս է, որ նա երբեմնակի իր ներգործութիւններն առկախեալ կը թողու կամ կը յապաղեցընէ, երբոր խել մը եւ տեսակաւ իրարու հակառակ շարժառիթներ, ամէնքն ալ մէկմէկու հաւասար զօրութեան եւ ուժգնութեան տէր, կամքին շուրջը որպէս թէ պատած կ'ըլլան, եւ ամէն մէկը իրեն ձգել կը ճգնի կամքին ներգործութիւնը: Այս առկախումը կամ յապաղումը ինչպէս յառաջ գալը լուսաբանելու ժամանակ չվատեւում, հերիք կ'ըլլայ՝ մեր ներկայ դիտմանը համար՝ պարզապէս սա իրողութիւնը մէջ բերել, զոր միշտ աչքերնուս առջին պարզ եւ յստակ կ'երեւնայ, այն է՝ որ ատեն ատեն, երբոր խել մը շարժառիթներ կը շեղմակուտին կամքին բոլորովը յայլ եւ այլ կողմանց, եւ իւրաքանչիւրն ու ամէնը մէկանց կամական ներգործութեան համար կ'ազդակեն, կամքը այն միջոցներուն առկախեալ կը թողու իր ներգործութիւնը, չ'ընել եւ ոչ մէկ շարժառիթի մը պահանջածը. եւ ասիկայ անոր համար կ'ընէ, որպէս զի իր ի կիր արկանելու ներգործութիւնը աւելի լիակատար խուզարկութեան մը վրայ հիմնեալ ըլլալու ժամանակ ըլլայ: Եւ ահա այս կամական ներգործութեան ստ-

կախումը եւ յատկապէս, որ այսպիսի դէպքերու մէջ յաճախակի կը պատահի, ինչ եւ իցէ պատճառաւ որ ըլլայ ալ, եւ ուրիշ ինչ ընթացք ալ որ կամքը բռնէ, բանը անաշտապէս զննելով, հարէ է անտարակոյս նկատել զայս իբրեւ իւր ազատութեանը մէկ հանգամանքը եւ սպացոյցը :

161. Ապացոյց ազատութեան կամաց՝ այն իշխողութենէն գործունէ մարդուն իր ներգործութեանցը շարժառիթներուն վրայ :

Ուրիշ պէս պէս դիտողութիւններ ալ կան որոնք քիչ շատ արժէք ունին իբրեւ սպացոյց ազատութեան կամաց : — Արդէն տեսանք Գործոյս Երրորդ Բաժանման Երկրորդ Մասին մէջ, որ կամքը օրինաց ենթակայ է . եւ տեսանք նաեւ որ կամքը բնաւ չի գործեր եւ անձեռնհաս է գործելու բայց եթէ միայն նախընթաց շարժառիթներով : Սակայն ասիկայ մէկ զարմանալի եւ մասնաւոր մտադրութեան արժանի իրողութիւն մըն է կամքին ազատութեանը նկատմամբ, որ մենք ինքնին իշխանութիւն ունինք այս շարժառիթներուն վրայ, եւ ան ալ ոչ թէ չնչին իշխողութիւն մը : Եթէ ընթերցողը միտքը պահած է կամքի Բաժանման Առաջին Մասին մէջ ի ըստ բերուած ծանօթութիւնները՝ մտքին բոլոր մեծամեծ բաժանմանց իրարու հետ ունեցած կապակցութեանը նկատմամբ, մասնաւորաբար Իմացականին ընդ կամքն եւ Զգացողութեանց ընդ նոյնն ունեցած յարաբերութեանը վրայ, մտադրութեամբ պիտի հասկընայ եւ ընդունի այս յառաջ բերած ծանօթութիւններնուս ճշմարտութիւնը : Այն շարժառիթներն որ անմիջական հպաւորութիւն ունին կամքին հետ, եւ խիստ մերձ կապակցութիւն ունին անոր ներգործութեանը հետ, զետեղեալ են, ո՛չ թէ Հասողութեան մէջ, այլ Զգացողութեանց մէջ . ո՛չ թէ սոսկ Հասողութեան իմացումներ են, այլ բաղձանքով եւ զգացողական խորհուրդներով բերմանաւորեալ են : Սակայն եւ այնպէս՝ տակաւին անտարակոյս սերտ կապակցութիւն մը ունին Իմացականութեան նախընթաց ներգործութիւններուն հետ : Անտարակոյս նախընթացաբար իմացեալ իր մը ըլլալու է, որպէս զի անոր հետեւորդ շարժութիւն մը կամ բաղձանք մ'ալ ի դէպ գայ : Բաներուն բնութենէն՝ անհնարին է որ բաղձանաց կամ պարտականութեան զգացում մը ունենանք, առանց իմացականութեան կամ Հասողութեան այնպիսի նախընթաց ներգործութեան մը, որ անով յայտնուած եւ ցուցուած ըլլայ մեզի բաղձանաց մասնաւոր առարկան եւ պարտազգացութեան ենթակայ եղող մասնաւոր առարկան : Ուստի, որովհետեւ զգացողութիւնք կամքին վրայ կը ներգործեն, եւ Հասողութիւնը զգացողութեանց վրայ կը ներ-

գործէ, վասնորոյ մենք կարող ենք աստիճանաւ մը իշխել կամքին վրայ՝ լուսաորեղով հասողութիւնն : Եւ սակայն Գործոյս Երրորդ Բաժանման Երկրորդ Եւ Մեք անձնական դերանուններով նշանակելու զած բաներնիս յաւէտ իմն կամքն է քան թէ ուրիշ բան . եւ ուստի՝ մեր կամքն է այն, որ այս վերոյիշեալ գործողութեան ընթացքով ինք իր վրայ տեսակ մը իշխողութիւն կը բանեցնէ : Ըսել է որ կամական կարողութիւնը, իմացականութիւնը իբրեւ իրեն գործիք բանեցընելով, կրնայ սեղմել կամ ծաւալել իր շուրջը պատող շարժառիթից պարփակը, եւ այս ճամբով, կանխակալ ներգործութեամբ, կանոնաւորել իր հետաւոր ներգործութեանը կամ վերջապէս ընելիքին հնարաւորութիւններն ու հաւանականութիւնները, եթէ չկարենայ ալ բացարձակ ստուգութեամբ զիտնալ որոշակի թէ ինչ պիտի ըլլայ իր ներգործութիւնը այդ ջանացողութիւնը ընելէն ետեւ : Եւ ահա այսու տեսութեամբ մեր առջեւ կը պարզուի անձնիշխանութեան օրինակ մը, յայտնապէս գործադրեալ ընդ իշխողութեամբ եւ ի սահմանս օրինաց, որն որ ոչ միայն ազատութիւն է էսպէս եւ իսկապէս, այլ ազատութեան ալ ամենազեղեցիկ եւ ամենակատարեալ տեսակն է :

162. Ազատութիւն կամաց սպացուցեալ ի ջանացողութեանց մարդկան այլոց գործոցը վրայ ազդեցութիւն բանեցընելու :

Կամաց ազատութեանը մէկ վկայութիւնն ու սպացոյցն ալ՝ մեր ընկերները այս կամ այն բանը ընելու համարելու զած ատեննիս մեր բռնած ընթացքն է : Երբոր կը խնդրենք կամ կը պահանջենք անոնցմէ այսինչ բանը ընելու, արդարեւ այն ենթադրութեամբ կը վարուինք, որ անոնք ե՛ւ կարողութիւն ե՛ւ ազատութիւն ունին այն բանը ընելու : Արդարեւ յայտնապէս ընդունայն աշխատութիւն պիտի ըլլար ջանադիր ըլլալ համոզանօք եւ մաստաբանութեամբ շարժելու զանոնք այս կամ այն կողմը, թէ որ անոնք անթեքելի անընկճելի ճակատադրի մը ենթականերն եղած ըլլային, բոլորովին զուրկ՝ առաջարկութեանց համեմատ գործ գործելու կարողութենէն եւ ազատութենէն : Մարդոց յաղագս ընկերաց իւրոց ունեցած տեսութիւնը յայտնապէս այս է, որ անոնք բանական էակներ են . որ իրենց ներկայացուցեալ դիտողութիւններն արժանաւոր ազդեցութիւն պիտի ընեն անոնց վրայ . եւ որ այդ դիտողութեանց համեմատ անոնց գործելը կամ չգործելը բոլորովին իրենց ձեռքն է, եւ այդ մասին լիակատար ազատութեան տէր են :

163. Այլ ապացոյց ի դիտողութենէ վարուց մարդկան :

Ի հաստատութիւն կամաց Ազատութեան վարդապետութեանը տեսած ապացոյցներնուս կարգին մէջ վստահարար կրնանք թուարկել մեր ունեցած դիտողութիւնը մարդոց մէջ հանապազօր ի դէպ եկող տեսարաններուն վրայ, քանի որ կը տեսնենք զանոնք զբաղած կենաց հետամուտութիւններուն եւ պարտականութիւններուն : Մարդոց վարուցը վրայ մինչեւ անգամ հարեւանցի դիտողութիւն մը ընկնէ հերիք կ'ըլլայ կատարելապէս ջատագովելու այս հաստատութիւնը, եթէ մարդիկ առ հասարակ այնպէս կը վարուին, որպէս թէ քաջ զիտեն եւ կը զգան որ ազատ էակներ են : Սակայն այս զրուցած ստեղծման պէտք է որ խօսքերնիս իր բնական խմաստովը հասկըցուի : Մեր խօսքը առ հասարակ մարդոց ընդհանրութեանը վրայ է, ինչպէս որ կը տեսնենք զանոնք զբաղեալ սովորական պարտականութեամբք կենցաղոյս, եւ ընդ ազգեցութեամբք սովորական շարժառթիւց : Եւ ոչ թէ անոնց վրայ, որոնց արտաքին ներգործականութեան ազատութիւնը սանձահարեալ է բանտերով եւ շղթաներով : Եւ ոչ իսկ անոնց վրայ, որոնց ներքին ազատութիւնը խանգարած եւ անկարգ հաճոյից հետամուտութիւններու առջեւ յաղթահարուած եւ ինքզինքը թող տուած է, որով մարդուս միտքը քիչ շատ խելագարութեան սահմաններուն մօտեցած կ'ըլլայ անդիմադրելի բերմունքով մը : Այս ըսած սահմաններովն իմանալով ազատութիւնը, թեթեւ ինչ գննութեամբ յայտնապէս կը տեսնենք, որ մարդիկ հանապազ գործելու ետեւէ են : որ իրենց ներգործութեանցը սկզբնապատճառներն բուն իսկ իրենց անձին մէջն են : Եւ որ իրենց այն բոլոր անհամար տեսակ գործատնութեանցը մէջ ազատորէն կը գործեն : Մէկը պատուոյ հետամուտ եղած է, միւսը հաճոյից, եւ միւս մը ընչից : մէկը շահախնդրական շարժառթիւներով կը գործէ, եւ ուրիշ մը սրտականութեան զգացումներէ շարժեալ : մէկը միայնակ իր անձնական բարելաւութեանը կը նայի եւ միւս մը ընդհանուր մարդկութեան : այլ ասոնց իւրաքանչիւրին եւ ամենուն մէջ, եւ բոլոր ուրիշ դէպքերու մէջ ալ ամենեւին բռնադատութեան յայտարարութիւն մը կամ վկայութիւն մը չի տեսնուիր : Եւ առաւել եւս կը զգանք այս հաստատութեանը զօրութիւնը, երբոր կը նկատենք նաեւ որ մարդիկ յաճախակի փոփոխութիւններ կը գործեն իրենց այն հետամուտութիւններուն մէջ, որոնց որ ի սկզբան անդ մտադիր եղած էին : մէկ տեղէ մը կ'ելլեն ուրիշ տեղ կ'երթան բնակելու, մէկ երկրէ մը ուրիշ երկիր կը դադրեն, կենաց մէկ շրջանէն կ'ելլեն ուրիշ մը մէջ կը մտնեն, եւ

իրենց զգացումներն ու կենցաղավարութիւնը այնպիսի վիճակներու կամ կացութիւններու կը յարմարաւորեն, որոնց առջուց բնաւ փորձառու չէին եղած : Այլ ամենայն ուրեք եւ յամենայն ժամ կեանք, գործունէութիւն, շարժումն եւ ներգործութիւն կը տեսնուի : նորանոր ձեռնարկութիւններ, որ երբէք չէին երեւցած : նորանոր ոճերով վաղեմի գործառնութիւններն կերպարանափոխ ընել : մէկուն շարժառթիւներն ու վարմունքը միւսիններուն ընդդէմ գալով, եւ շարունակ փոփոխելով՝ նորանոր հարկերու եւ պէտքերու համապատասխանելու համար : Եւ միթէ բոլոր այս բաներն ճակատագրութեան կնիքն ունին իրենց վրայ : Պարտական չէ՞նք ընդունիլ այս իրողութիւնները իրեւ որոշիչ ցոյցք ազատութեան, մինչեւ անգամ եթէ ճշմարիտ ալ ըլլայ՝ որ կարող չենք սահմանել թէ ինչ է ազատութիւնը : կրնա՞նք մինչեւ անգամ քօնք մտօք այնպիսի ազատութիւն մը, որ ասկէ աւելի ընդարձակագոյն ասպարէզ մը ընծայէ ներգործականութեան, եւ կամ ներգործութեանց աւելի ճոխ զանազանութեան մը դուռ բանայ :

164. Ապացոցեալ նաեւ Սուրբ գրոց մէջ այս նիւթիս նկատմամբ յայտնուած ճետութենէն :

կամքին ազատութեանը գոյութիւնը բացատրող եւ ապացուցանող պարագայից այս թուարկութիւնը կը վերջացընենք մէկ այս իրողութիւնն ալ յիշելով, որուն լուրջ նկատողութեան արժանաւորութիւնը ոչ ոք կրնայ ուրանալ, որ Աստուածաշունչ Մատեաններն բացայայտ կերպով մարդս այսպիսի ազատութեան տէր կը ճանչնան : Եթէ Մատեաններն յամենայն ուրեք կը հաստատեն Աստուծոյ ամենադիտութիւնը եւ վերատեսչութիւնը, եւ Անոր խնամակալութիւնը այնպէս կը հուշակեն որպէս թէ մինչեւ ամենափոքր բաներու եւ դէպքերու կը տարածի, թէ նիւթական ըլլան եւ թէ աննիւթական, ինչպէս որ անհամար առիթներով քաջայայտ կ'երեւնայ եւ առ հասարակ ամենայն մարդիկ այնպէս կ'ընդունին : այլ սակայն հարկ է խոստովանիլ՝ նոյն ատենը՝ որ ասկէ ոչինչ նուազ պարզութեամբ կը հուշակեն նաեւ, թէ՛ յայտնապէս եւ թէ՛ գորութեամբ իմանալի կերպով, թէ մարդս տէր է կարողութեան՝ ազատութեան եւ պատասխանատուութեան : Բոլոր այն պատուէրներն որոնք կը պահանջեն մարդոցմէ իրենց շաւիղները եւ գնացքը նկատելու, յայտնապէս կը ցուցընեն թէ չկայ ամենեւին արգելք մը պահանջեալ նկատողութիւնը գործադրելուն, եւ թէ ազատութիւն ունին ըստ պահանջելոյն ընելու կամ չընելու : Բոլոր այն խօսքերն որոնք կը յորդորեն դմարդիկ ասպարհաբերու իրենց գործքերէն, կը ցուցընեն թէ անոնք

ազատութեան տէր են, եւ թէ չկայ այնպիսի խոչընդոտ մը իրենց ապաշխարելու ճամբուն մէջ, որ ազատութեան ներհական ըլլայ ։ Բոլոր այն պատուէրներն որոնք հարկ կը դնեն մարդոց վրայ այլ եւ այլ բարոյական եւ կրօնական պարտքեր, այն ենթադրութեան վրայ կ'երթան որ հնազանդութիւնն ու անհնազանդութիւնը նոյն օրինակ իրենց ձեռքն է եւ իրենց ընտրութեանը յանձնուած է ։ « Դարձէք, դարձէք ձեր ճամբաներէն ։ Վասն զի ինչո՞ւ համար մեռնիք, ո՞վ Իսրայէլի տունը », այս է ահա այն գեղեցիկ եւ սրտաշարժ լեզուն որ կը գործածէ Աստուած իր հին ուխտի ժողովուրդին եւ բոլոր իր անապաշար որդւոցը յամենայն ազգաց եւ ժողովուրդոց ։

Աստուածաբանք, թերեւս մեր նախածնողաց անկումէն յառաջ եկած աղէտալի արդիւնքները մէջ բերելով, հաւատարմացընեն զմեզ որ աստուածապաշտական կենցաղի մը բարձրագոյն եւ կարեւորագոյն պարտականութեանց կատարմանը մէջ մարդոց վայելած ազատութիւնը այն Ամենաբարի Աստուծոյ մասնաւոր մէկ պարզեւն ու շքանորձքն է, որ այն պարտականութեանց կատարումը անոնցմէ կը սակայնջէ ։ Բայց այս աստուածաբանական տեսութեանը հետ իմիասին այս եւս պէտք է յիշել որ այս տեղ խնդիրը այն չէ թէ ո՞ւսկից կ'ընդունին մարդիկ իրենց ազատութիւնը, այլ թէ ունին ազատութիւն թէ ո՛չ ։

165. Ազատութեան վարդապետութեանը գործնական կարեւորութիւնը ։

Եթէ յաղագս ազատութեան յառաջ բերուած ձեռնարկութիւնը այնքան բացայայտութեամբ եւ ուժով եւ այնքան երկարօրէն չլիսատաբանեցինք որքան որ հնար էր ընել, այդ պակասութիւնը այնչափ յիոյթ չ'ըլլար մեզի երբոր կը մտածենք որ ամէն ատեն եւ ամէն դարու մէջ, ընդ խնդրով եղող այս վարդապետութիւնը, շատ սակաւաթիւ բացառութեամբ, կատարելապէս եւ ընդհանրապէս ընդունելի եղած է ։ Եւ սակայն ժամանակ ժամանակ եղան այնպիսի անձինք ոմանք, որոնք հակառակը հաւատացին եւ պնդեցին, եւ կորովութեամբ ջանադիր եղան իրենց կարծիքները հանրացնելու ։ Վասնորոյ կամաց ազատութեան նիւթոյն վրայ ի տես բերած այս մեր ծանօթութիւններն վերջաբանած ատեննիս պատշաճ առիթ մը կը համարինք քանի մը խօսք ալ անոր գործնական կարեւորութեանը վրայ խօսելու ։ Եթէ մենք զուրկ ենք ազատութենէ, արդարեւ չենք կրնար մեր վրայ բարոյական պատասխանատուութիւն մը զգալ եւ ինչ ընթացք որ ալ բռնենք այս կենցաղոյս մէջ, մինչեւ անգամ թէ որ բոլորովին մեղսալից եւ վնասակար ալ ըլլայ, տակաւին այնպէս պիտի զբանք որ տիրապէս մեղադրանաց արժանի չենք ։ Վաս-

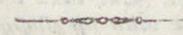
նորոյ մարդուս յազատութենէ զուրկ ըլլալուն դադարաբար ընդունելնէս առաջ, (եթէ յիրաւի հնարաւոր ըլլայ ընդունիլ, սոյն նիւթոյս վրայ ըսուածներն ըստ արժանոյն մտածելէն յետոյ,) նախ պէտք է որ խնամով եւ լրջմտութեամբ ի միտ առնունք անկէ յառաջ դալու հետեւանքները ։

Այս ըսածներնիս անհիմն եւ չափազանցեալ երկիւղներու վրայ հիմնեալ չըլլալը ցուցնելու դիտմամբ, եւ այս նիւթիս վրայ մոլար եւ թիւր դադարաբար ունենալն ինչ վնասակար եւ վտանգաւոր հետեւանքներու տանիլը լաւագոյն եւս յստակութեամբ բացայայտելու համար, պատշաճ կը համարինք հոս քաղուած մը մէջ բերել հռչակաւոր Տիտղոսի յայն ։ « Մանրակրկիտ քննութեան առ », կըսէ Տիտղոս, « եւ պիտի տեսնես որ ազարտութեան բառը նշանակութենէ զուրկ բառ մըն է ։ Թէ ազատ էակ ըսած բանդ չկայ եւ չի կրնար ըլլալ ։ Թէ մենք այնպիսի էակ մըն ենք միայն որ հարկադրեալ ենք համաձայնիլ իրաց ընդհանուր կարգին, մեր կենդանական դրութեանը, մեր դաստիարակութեանը, եւ դիպուածներուն պահանջմունքներուն ։ Աս բաներն կը տիրեն մեր վրայ անյաղթելի կերպով ։ Որչափ որ անհնար է մեզի մտածել թէ կըսողին թաթերուն մէկը կրնայ շարժիլ առանց միւսին մէջ ծանրութիւն մը դրուելու, նոյնքան անհնարին է մեզի ըմբռնել մէկ էակ մը որ առանց շարժառիթի մէկ գործ մը գործէ ։ Ծարժառիթ ըսածնիս ալ միշտ մէկ արտաքին եւ օտարաբար բան մըն է, որ մեզի կը մերձեանայ մեզմէ դուրս մեզմէ որոշ մէկ պատճառէ մը ։ Եւ զմեզ խաբողը մեր գործքերուն այն տարապայման զանազանութիւնն է, որ միանալով մեր այն ունակութեանը հետ որ ի մանկութենէ անտի կը ստանանք եւ որով իրարու հետ կը շիտթենք կամաւորն ու ազատը, չարաչար կը խաբէ զմեզ ։ Մենք այնքան յաճախ գովուած կամ պարսաւուած ենք ուրիշներէն, եւ այնքան յաճախ գոված եւ պարսաւած ենք ուրիշները, որ բաղմամբանակեայ հնացեալ նախապաշարուամով մը բռնուած ենք եւ կը հաւատանք թէ անոնք եւ մենք ազատօրէն կը կամենանք եւ կը գործենք ։ Սակայն եթէ չկայ ազատութիւն, ուրեմն եւ չկայ մէկ գործ մը որ արժանաւորութիւն ունենայ թէ գովութեան ու թէ պարսաւանաց ։ չկայ մոլութիւն եւ առաքինութիւն ։ չկայ մէկ բան մը որ վարձատրելի ըլլայ կամ պատուհասելի ։ Ուրեմն ի՞նչ է այն որոշմունքը որ բարեգործութեան եւ չարագործութեան մէջ կայ ։ Ըսեմ ինչ որոշմունք է ։ Չարագործն ան է որ կը սպաննեն կամ կը պատուհասեն ։ Բարեգործն ալ բախտաւոր մըն է, ոչ թէ առաքինի ։ Բայց, թէպէտեւ ոչ բարին գործողը ազատ է եւ ոչ չարը գործողը, սակայն եկու տես որ մարդս անանկ էակ մըն է, որ կերպ կերպ եղանակաւորութեանց տակ խօթուելու է ։ այս պատ-

ճառաւ է որ չարագործը գլխատուելու է : Ասկէց է այն դաստիարակութեան՝ հաճութեանց՝ վշտաց՝ շքեղութեան եւ աղքատութեան՝ եւայլն՝ բարի բարի արդիւնքները . ասկէց յառաջ կու գայ մէկ փիլիսոփայութիւն մը ամենայն խեղճութեամբ լի , հզօր կերպով առ բարին հարեալ , եւ ոչ իսկ առ չարն աւելի ցատուցեալ քան թէ սաստկաշունչ փոթորիկ մը որ մարդուս աչքերը փոշիով կը լեցընէ » :

Հարկ չենք տեսներ այսպիսի հատուածի մը վրայ խօսք խօսելու , որն որ հեղինակին պատիւ մը չի բերեր , եւ ինչ գլխու տէր ըլլալն ալ ինչոք սրտի տէր ըլլալն ալ բացորոշ կը յայտնէ . եւ ընտիր բարոյականի եւ ընկերութեան գոյութեանը որչափ ներհակ որ է , ողջամիտ փիլիսոփայութեան ալ նոյն քան հակառակ կու գայ : Ուր որ այսպիսի վնասակար սկզբունքներ տեղի գտած ըլլան , զարմանք չէ որ հոն իմացականութիւնը մթնցած ըլլայ . որ դժբացութիւններն գուցեմ ըլլան . որ զարհուրելի կերպով մարդկային բնութեան դէմ եղեռնագործութիւններ բազմացած ըլլան . եւ որ մինչեւ անգամ ամբողջ տէրութիւններ տակն ի վերայ ըլլան եւ արդեամբ եւ արտասուօք ողողին :

Ուրեմն մեզի կ'իյնայ որ այն ուղիղ դիրքը բռնենք , որն որ թէ բանականութեան եւ թէ Սուրբ Գրոց բացայայտ ցուցուցածն է , մէկ կողմանէ խոնարհական կախումն Աստուծոյն , եւ միւս կողմանէ վսեմական պատասխանատուութիւն վասն գործոց մերոց : Անհար է մեզի որ Աստուծոյ զօրութեանը՝ իմաստութեանը եւ խնամակալութեանը վրայ արժան եղածէն աւելի բարձր դադափարներ ձեւացընենք . քան մը չկայ առաքինական վարուց այնքան նպատաւոր քան թէ Անոր շարունական ներկայութեան եւ վերատեսչութեան ճանաչումը . եւ սակայն՝ նոյն ատենը՝ բնաւ մտքէ հանելու չենք այս ալ , որ ինքը յարմար տեսած է այնպիսի բարոյական բնութիւն մը հարդրելու մեզի , որն որ թէ՛ զօրութեան եւ թէ՛ աղատութեան տարբերքը կը բովանդակէ իր մէջը . եւ այս մեզի շնորհեալ երկնատուր պարգեւը թէ տասը տաղանդ սեպենք՝ թէ՛ հինգ եւ թէ՛ միայն մէկ , ինքը զմեզ պատասխանատու կը սեպէ անոր կիրառութեանը համար . պիտի պատուհասէ այն ծոյլ ծառան որ կը տանի զանիկայ գետնին տակը կը թաղէ : « Բանգի ան որ ունի , անոր պիտի տրուի , եւ պիտի աւելնայ , իսկ ան որ չունի , ունեցածն ալ իրմէն պիտի առնուի » :

Պ Լ Ո Ւ Խ Զ .

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻՆԱՅ ԵՒ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ

166. Առարկեալ թէ հաստատ ծեսութիւններն իրարու ներհակ են :

Այժմ մեր հետազոտութեանցը մէջ այնչափ յառաջացած եւ այնպիսի տեղ մը հասած ենք , ուր մեր դէմը կ'ելլէ այս առարկութիւնը , կերպ կերպ դրոյցքներով բացատրեալ՝ այլ ամէնն ալ մէկ իմաստ ունենալով , թէ յետին աստիճան անհամաձայնութիւն մը եւ հակասականութիւն մը կայ այս երկու վարդապետութեանց , կամքին ազատութեանը եւ կամքին ընդ օրինօք հպատակութեանը մէջտեղը : Եթէ կամքը ազատ է , կ'ըսեն , չի կրնար օրէնքի տակ ըլլալ . եւ թէ որ օրէնքի ենթակայ է , չի կրնար ազատ ըլլալ : Եւ թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս , մէկ յետին աստիճան անհամընդ ընդ մը կայ իրաց այս վիճակին մէջ : — Այս գլխուս մէջ մեր հետազոտելիքն ալ այս առարկութիւնը պիտի ըլլայ . եւ ասոր վրայ ընտելութեան դադած ատեննիս պատեհ ժամ՝ պիտի համարինք քանի մը ուրիշ ծանօթութիւններ ալ մէջ բերելու , որոնք ըստ գործնական վերածութեան քիչ կարեւորութիւն չունին :

167. Պատասխանեալ , թէ իրաց այս վիճակը վկայութիւններէ կամ ասացոյցներէ հարկաւորապէս յառաջ եկած քան մըն է :

Այս հիմակուան յիշած առարկութիւններնիս , որ անտարակոյս ոմանց անաչառ քննողաց մտքին մէջ կայ , հետազոտութեան նիւթ բրած ատեննիս , նախ եւ առաջ այս կ'ուզենք որ աղէկ նկատուի , թէ այս երկու առաջարկութիւններուն ալ իւրաքանչիւրը , այսինքն՝ թէ կամքը օրինաց ենթակայ է , եւ թէ կամքը ազատ է , իր յատուկ ասացուցութեանը վրայ կայացած է : Չայս իբր ընկալեալ կը ճանչնանք , թէ ասոնք այնպիսի նախադասութիւններ են , որ թէ իմաստ մը ունին եւ թէ՛ ունեցած իմաստնիս հասկընալի է . եւ թէ՛

Համաձայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան :

իրբեւ այսպիսի նախադասութիւնք տրամաբանութեան ենթակայ կրնան ըլլալ եւ ներքնդունակութիւն ունին թէ Հաստատութեան եւ թէ հերքման : Ասոնց վրայ տրամաբանած ատեննիս զանոնք զատ զատ առանձնաբար հայեցողութեան նիւթ ըրինք : Ի Հաստատութիւն իւրաքանչիւրին յառաջ բերուած ձեռնարկութիւններն իրարմէ բոլորովին որոշ բաներ են . եւ , նոյն ժամանակը , ապացուցանելի նիւթին բնութեանը այնքան պատշաճութիւն ունին , եւ իրենց ամբողջութեամբը նկատելով՝ զանիկայ այնքան ուժով կը հաստատեն , որ դժուարին բան է ըմբռնել , թէ ինչպէս մէկ բարեկարգ միտք մը՝ որ պատրաստ է ճշմարտութեան ընդունելութեանը՝ կրնայ ընդդիմանալ այն եզրակացութիւններուն , որոնց որ յիշեալ ձեռնարկութիւններն կը հասցընեն զմեզ : — Եւ այս Հաստատութիւնը ըրած ատեննիս , պէտք չէ որ անանկ Հասկըցուի որ իբր թէ ըսած խօսքերնիս մէկ եղանակաւորութեամբ մը կամ իր բացայայտ նշանակութիւնը սեղմելով մը խնացուելու է . ոչ բնաւ : Մեր գրուցած խօսքը նոյն իսկ մարդուս մտքին կազմակերպութեանը վրայ հիմնեալ ծանօթութիւն մըն է . մասնաւորապէս որչափ որ հաւատք ըսուած բանին բնութիւնն ու օրէնքները նկատուի են ատոր մէջ եւ կը կազմեն այդ կազմակերպութեան մէկ մասը : Ամէն մարդ գիտէ որ հաւատք ըսածնիս անանկ բան մը չէ որ մեր իշխողութեանը տակն ըլլայ , այնպիսի մտքով մը՝ որ իբր թէ ուզած ատեննիս կը հաւատանք եւ չուզած ատեննիս չենք հաւատար : Մարդկային միտքը այնպէս կազմակերպեալ է , որ մենք կը հաւատանք , ոչ թէ սոսկ եւ ուղղակի կամեցողական ներգործութեան մը համեմատութեամբ , այլ հաւատքի կիրառութիւն ըրած վայրկեաննուս մէջ մեր մտքին առջեւը դրուած կամ ներկայացած վկայութեան կամ ապացոյցին որակութեանը եւ քանակութեանը չափովը :

Եւ իրաց այս տեսութիւնը ի մտի ունենալով , կատարեալ իրաւամբ կ'ըսենք որ , ի Հաստատութիւն կամքին ընդ օրինօք հպատակութեանը նախադասութեանը յառաջ բերուած ապացուցութիւնը անանկ ապացուցութիւն մըն է , որ սովորական Հաստատութեանց մէջ ամէն տարակոյս կը վարատէ խնդրոյն վրայէն : Վասնորոյ այն նախադասութեան վրայ իբրեւ ապացուցեալ կը նայինք . ոչ միայն իբրեւ հաւանական , այլ իբրեւ «ոչ» : Անանկ բան մը չէ այս , որուն հաւատալն ու ընդունելը մեր հաճութեանը ձգուած ըլլայ . այլ , ընդհակառակն , մարդկային մտքին կազմակերպութիւնն այնպէս է՝ որ ուրիշ կերպ բան չենք կրնար ընել այլ միայն հաւատալ : — Եւ այս գրուցածներնիս ո՛չ միայն մէկ նախադասութեան համար է , այլ երկուքին համար ալ հաւատարապէս կը պատշաճի : Կամքին թաղանթութեանը նախադասութիւնն ալ այնչափ հզօր ապացուցու-

Համաձայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան :

թիւն ունի՝ հաստատուելու կէտին կատարելապէս պատշաճող , որ ան ալ միւսին չափ տարակուսանաց եւ երկբայութեան սահմաններէն դուրս ելած է , եւ անոր նման կատարեալ ստուգութեան դժբողջը կը կրէ իր վրայ : Երկուքն ալ կ'ընդունինք լիակատար եւ անյողդողդ համոզմամբ . եւ հաւատոյ բնութիւնն ու հիմնական սկզբունքներն այնպէս են , որ մենք անկարող ենք այսպիսի համոզում մը խոյս տալու :

Արդ ուրեմն՝ թէ որ մեր ունեցած հաւատքին մէջ երկու բաներ կան , որոնք ի ներկայումս իրարու անհամաձայն կամ մինչեւ անգամ իրարու հակասական կ'երեւնան , (չենք ըսեր թէ «էփէ» որ իրարու հակասական են , այլ թէ այնպէս կ'երեւնան ,) ատոր ինչ կըրնանք ըսել կամ ի՞նչ կրնանք ընել . երանի թէ այսպէս չըլլար . բայց քանի որ ասանկ է , փուճ տեղը ինքզինքնիս պէտք չէ որ յողներցընենք : Ուրիշ բաներու հետազօտութեան հետամուտ եղողներ ինչ վիճակի մէջ որ կ'ըլլան , մենք ալ նոյն վիճակին մէջն ենք այս բանիս նկատմամբ : Միթէ բնագէտը եղելութեանց հետազօտութեանը հետամուտ եղած ատենը կը կայնի կը հարցընէ՞ , թէ արդեօք ի վաղուց ընդունուած ինչ վարդապետութիւններու համաձայն կամ հակասակ պիտի դայ իր հետազօտութեանն արդիւնքը , կամ ո՛ր դրութեան Հաստատութիւն պիտի տայ եւ ո՛ր դրութիւնը պիտի կործանէ , ինչ նոր եւ անլուծանելի դաղտնիքներ պիտի բովանդակէ իր մէջը : Իր պարտքը այս չէ՞ , որ ըստ օրինի իրեն ներկայացեալ վկայութիւնը բունէ երթայ , ուր որ ալ տանի վինքը անիկայ . մինչեւ անգամ եթէ ըլլայ ալ որ չէ թէ յստակ լուսոյ աշխարհ մը հասցընէ զինքը , այլ լուսնի եւ մութի խառնուրդ տեղ մը տանի վերջապէս : Ասանկ ալ այս մեր առջեւն եղող խնդիրին նկատմամբ , հարկ է որ հաստատաբար եւ համարձակօրէն յառաջ երթանք ուր որ վկայութիւնը կամ ապացուցութիւնը տանի զմեզ . մինչեւ անգամ եթէ ըլլայ ալ որ զմեզ այնպիսի գաղտնիքի մը առաջնորդէ , որ այսպէս ըլլալուն տարակոյս չկայ , ուր որ մարդս կանկ կ'առնէ ու յետս կ'ընկրկի , մէկ դիէն իր սկարութեամբն զարհուրեալ , եւ մէկալ դիէն Աստուծոյ իմաստութեանը մեծութենէն պակուցեալ :

168. Ուրացութիւն վերոյիշեալ հակասութեան :

Վասնորոյ առ ի պատասխան յիշեալ առարկութեան , նախ եւ առաջ այս կ'ըսենք՝ թէ կապուած ենք ապացուցութեան , ինչ դժուարութիւններ ալ որ դէմերնիս ելլեն արդիւնքներն իրարու հետ համաձայնեցընելու ջանացողութիւններնուս մէջ : Եթէ յառաջ բերուած առարկութիւնը չափով մը վաւերական եւ ընդունելի բան մը եղած

Հաւանաւոյնութիւն օրինաց եւ ազատութեան :

ըլլար , (ըսել կ'ուզենք թէ՛ եթէ իրաւքնէ ներհակութեան եւ հասարակութեան երկայն մը , հաւանականութիւն մը ունեցած ըլլար) այս պատասխանը բաւական կ'ըլլար :

Սակայն պէտք է որ այս ալ ըսենք , որ՝ թէ զօրաւոր ըլլայ թէ տկար՝ ամենեւին հաւանելի ապացոյց մը չկայ ի հաստատութիւն այն կայ ըսուած ներհակութեանը կամ հակասութեանը : Անտարակոյս երբեմն պատահած է՝ թէ՛ դիտմամբ եւ թէ՛ սոսկ անհոգութենէ , որ մարդիկ այնպիսի բացատրութեան ձեւեր ընտրած եւ յօրինած են եւ խօսուածքի այնպիսի ոճեր կաղնած են , որ իրերուն ընտելութեանը մէջ եւ իսկապէս հակասութիւն չեղած տեղը հակասութիւն մը երեւան բերած են : Եթէ ազատութիւնը օրէնքէ զերծ ըլլալ սահմանէն , անատեն անտարակոյս կամքին ընդ օրինօք հպատակութեան նախադասութիւնը ազատութեան չզոյւթիւն կը նշանակէ : Այլ թէպէտեւ մարմնական ազատութիւն ըսուած բանը կրնայ սահմանուիլ , սակայն մտաւորական ազատութիւնը , ինչպէս որ արդէն ատիժ ունեցած ենք ըսելու , սահմանի ընդունակութիւն չունի . այնպիսի բան մըն է , արդարեւ , որ փորձառութեամբ կ'իմացուի եւ դիտակցութեամբ կը ձանձցուի , սակայն բնութեամբ պարզ եւ տարրական շարժութեանց եւ բաղձանաց նման , մտաւորական ձանաչողութեան ենթակայ եղող որ եւ իցէ ուրիշ բաներու նման որ ճշմարտապէս տարրական են , խօսքով չի սահմանուիր : Եւ թէ որ սահմանի դար ալ , վերը յիշուած ազատութեանը սահմանը բոլորովին անընդունելի բան մըն է . վասն զի օրէնքէ զերծ ըլլալն ամենեւին ազատութիւն չըլլալէն ի դատ , բոլորովին ընդունելի եւ հաւանելի փաստներով կրնայ ցուցուիլ , թէ ուր որ օրէնք չկայ , այն տեղը ազատութիւն ոչ կրնայ ըլլալ եւ ոչ իսկ հնարաւորութիւն մը կայ ըլլալուն : Այնպէս որ կատարեալ իրաւամբ եւ հեղինակութեամբ կըրնանք ըսել , թէպէտեւ ստիպեալ ենք հետազօտեալ խնդիրը այս մէկ քանի բառերով ձգելու , թէ այս բանիս մէջ հակասութիւն մը ըլլալուն ամենեւին ապացոյց չկայ :

169. Ընդունելութիւն անմեկնելութեան կամ գաղձնաց :

Իսկ եթէ միայն այս ըսուի թէ այս հետազօտեալ երկու նախադասութեանց մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութեանը մէջ մէկ անմեկնելի կամ անհասկընալի բան մը , դադոնիք մը կայ , ասիկա ճշմարտ է եւ չուրացուիր : Եւ ատոր իրականապէս ատանկ ըլլալը դաւաններուն մէջ ալ չենք կարծեր որ անարժան խոնարհամտութիւն մը , մէկ ամենալու բան մը ըլլայ : Սակէ ստոյգ բան չկայ , որ շատ բաներ կան որոնց ըման երկայնութեանը եւ լոյնութեանը՝ խորու-

Հաւանաւոյնութիւն օրինաց եւ ազատութեան :

թեանը եւ բարձրութեանը , մարդկային միտքը , գոյութեան այս ներկայ վիճակին մէջ , եւ իրաց այս ներկայ անտեսութեանը տակ , երբէք կարող եղած չէ կատարելապէս թախանցել : Եւ անտարակոյս ճշմարտ իմաստութեան նշանն է համարձակօրէն շիտկէ շիտակ խոստովանիլ մեր տգիտութիւնը բոլոր այն բաներուն մէջ ուր որ տգիտութիւնը անխուստիելի է , եւ ոչ թէ անհիմն կեղծիքներու դիմել կամ անպէտ դանդաւանօք ժամանակ վատնել : Այսպիսի խրատ մը , արդարեւ կրնայ ըլլալ որ բոլորովին ընդունելի չըլլայ իմաստակ մարդկանց եւ կամ անկատար կերպով մշակեալ մտքի տէր անձանց . սակայն մարդկային կարողութեանց չափին եւ որակութեանը նկատմամբ եւ առ այլ էակս մեր ունեցած յարաբերութեանցը վրայ ուղիղ տեսութեանց տէր եղողներու բոլորովին հաւանելի եւ ընդունելի է : « Մարդոց ամենէն լուսաւորեալներն » , կ'ըսէ Բօպլերը Հօլ , « միշտ առաջիններն եղան իմանալու եւ դաւանելու իրենց շուրջը սխալալ մթութեան մնացողը . ճիշդ ինչպէս որ դիշեր ատեն որչափ որ հեռուն արարածի լոյս մը , այնչափ ընդարձակած առաջ կ'երեւնայ շրջապատող լայնանիստ խաւարին կամարը : Այսու տղազաւ միշտ այսպէս տեսնուած է որ բնութեան խուզօվանդութեանցը ամենէն խորաքննին հետամուտներն ամենէն համեստն եւ խոնարհն եղած են » : Լօք փիլիսոփան եւս , բուն իսկ այս մեր քըննած նրթին վրայ դիտողութիւն ըրած ատենը , հետեւեալ զրոյցքը կ'ընէ : « Ես համարձակօրէն կը խոստովանիմ ձեզի իմ հաստողութեանս տկարութիւնը . որ թեպէտեւ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է այս որ Արարիչ Աստուծոյ մէջը ամենակարողութիւն եւ ամենազիտութիւն կայ , եւ թէպէտեւ բանի մը վրայ առաւել յստակագոյն իմացունմն չեմ կարող ունենալու քան յստազօս այսր որ ես ազատ եմ , եւ տակայն չեմ կրնար հասկնալ (անտարակոյս չեմ կրնար մեկնաբանել եւ ըստ ամենայնի յստակօրէն բացատրել , ըսել կ'ուզէ) թէ ինտոր մարդուս մէջն եղող ազատութիւնը կը համաձայնի Աստուծոյ մէջն եղող ամենակարողութեանը եւ ամենազիտութեանը հետ , թէ եւ այնքան կատարեալ համոզումն ունիմ երկուքին վրայ ալ , որքան որ ամենահաստատ կերպով ընդունած ամենէն բացայայտ եւ յստակ իմանալի ճշմարտութեանս վրայ ունիմ , եւ այսու տղազաւ ես շատոնցունէ մէկ դի թողուցի այդ խնդրոյն վրայ առաւելագոյն հետաքննութիւններ ընելն , ամէնը մէկտեղ սա կարճ վերջաբանութեանը անխօփելով , թէ՛ եթէ՛ հնարաւոր է Աստուծոյ ստեղծագործել մէկ ազատ դորձակատար մը կամ էակ մը , ուրեմն մարդս ալ ազատ է , թէպէտեւ չեմ հասկընար թէ ինչ կերպով » :

Հանձնայնութիւն օրինաց եւ ազատքեան :

170. Մարդկային մտքին սահմանաւոր կարողութեանցը վրայ :

Այսու կապակցութեամբ , եւ իբրեւ հաստատութիւն այս գլխուն մէջ յառաջ բերուած տեսութեանց , պատշաճ կը համարինք քանի մը ընդհանուր դիտողութիւններ ընելու մարդկային մտաց սահմանաւոր կարողութեանցը վրայ : Ստիկայ քաջահաստատ սկզբ բունք մըն է որ մարդուս միտքը , թէպէտեւ կրնայ անսահմանապէս յառաջադիմութիւն ունենալ մէկ քանի բաներու մէջ , սակայն անանկ բաներ ալ կան որ անոնց մէջ ալ անանցանելի պատուարներու արգելման ենթակայացած է շուրջանակի : Քանի քանի առարկաներ կան գիտելեաց , թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ հողեղէն բնութեանց պարփակին մէջ , որ բոլորովին ի դերեւ հանած են մարդոց հետազոտութիւններն : Այս սահմաններէն անդին , զորս Աստուած դրած է իբրեւ պատուարք առաջի կարողութեանց մերոց , է երկիր խաւարի եւ մթութեան , սահմանք խորհրդաւոր նշանադրութեանց , բնակարանք գաղտնեաց : Եւ այս բացատրութիւնները չէ թեթեւամտութեամբ մըն է որ կ'ընենք , այլ լոկ իրողութիւնը ինչպէս որ է անանկ բացայայտելու համար , եւ այն ալ խորին պատկառանք , քանզի՝ եթէ այն մթին եւ խորհրդաւոր գաղտնալից տեղերը մարդուս միտքը չէ կրցած դրաւելու , ստոյգ է որ ուրիշ եւ անհունապէս առաւել մեծագոյն միտք մը դրաւած եւ լեցուցած է դանոնք ամբողջովին : Իրեն յատկացեալ ներգործութեան եւ հետազոտութեան սահմաններէն անդին գաղտնեաց վայրեր ըլլալը հարկաւորապէս ամէն արարչագործեալ մաքի կցորդական պարագայ մըն է : քանզի սոսկ արարչագործեալ լինելուն իրողութիւնը հարկաւորապէս ստորնութիւն ըսել է . եւ այն ալ ոչ միայն կարողութեան կողմանէ , այլ եւ իմացման : Մէկ մտքով մը՝ արդարեւ՝ պէտք է որ ընդունինք թէ մարդս մեծ էակ մըն է , եւ մեծ ու սքանչելի կարողութեանց տէր ամենապատուաւոր գոյութիւն մը : Արդարեւ այս այսպէս է , երբոր կը բաղդատենք զայն ստորին կարգի կենդանեաց հետ , որոնք զուրկ են ի բարոյական բնութենէ եւ յետ սակաւուց կորսուելու սահմանեալ կը թուին : Այլ պէտք չէ մոռնալ բնաւին , որ պարագաները փոխուելնուն պէս , բոլորովին ասոր հակադարձ տեսութիւն մը առջեւին կ'ելլէ . եւ երբոր Աստուծոյ հետ բաղդատութեան կը բերուի մարդս , կը տեսնուի որ կարողութեան կողմանէ որչափ տկար որ է , իմացականութեան կողմանէ ալ նոյն աստիճան կարողութեան տէր է : Ան որ ամենիմաստ Եհովային հետ ունեցած յարաբերութիւնը ըստ արժանւոյն կը ճանչնայ , չի յանդգնիր բաղդատութեան բերելու իր անզոր իմացականութիւնը անհուն Աստուածութեան հետ , իր

Հանձնայնութիւն օրինաց եւ ազատքեան :

երեկուան խելքը , որ դեռ նոր կը պլլայ լուսով ու կենօք , գիտութեան յաւիտենական արեգակին հետ , որ մշտնջենապէս հրաբորբոք կը վառի , իբրեւ անսպառելի լուսոյ հրաշափառ աղբիւր մը բովանդակ տիեզերքը լուսաւորելով : Թող ուրեմն այն ճշմարիտ իմաստութեան արգասիք եղող համեստութիւնը , որ ամէն բանի մէջ վայելչութիւն ունի , այս քննութեան ենթարկեալ նիւթոյն մէջ ալ արժանաւորապէս տեղի ունենայ : Եթէ չենք կարող տեսնելու թէ ինչպէս կամքին ընդ օրինօք հպատակութիւնը անոր ազատութեանը հետ կը համաձայնի , քանի որ անհակառակելի ասպնցուցութեամբ ստիպեալ ենք հաւատալու թէ՛ ազատութեանը եւ թէ՛ օրէնքին , մեր անկարողութեանը մեղադիր ըլլալու ենք յաւէտ քան թէ մեր առջեւն եղող ասպնցուցութեանը :

171. Անմեկնելի բաներ ամէն ճեղ կը գծնուին :

Եթէ տիեզերաց մէջ այս ընդ խնդրով եղող նիւթէն ի զսա ուրիշ գաղտնիք մը չգտնուէր , թերեւս այնչափ օրինաւոր չհամարուէր գլուխ ծուել հանդարտօրէն զանկիկայ բացայայտելու մեր անկարողութեանը առջեւը : Այլ մեր չորս դին լեցուն է գաղտնիքով . գաղտնիք յամենայն ուրեք կան . եւ ամէն տեղ մեր հետաքրքրութիւնը խաղաղ ի դերեւ կը հանեն : Մենք ընդհանրապէս ասանկ չենք կարծեր բանը , վասն զի կրնայ ըլլալ որ անկարող ըլլանք մեր շուրջը պատող գաղտնիքներն մէկիկ մէկիկ ցուցնելու . սակայն այս բանը ընելու անկարող ըլլալին , բանին ըստ արժանոյն մտադրութիւն չտալնէս է : Արդարեւ մենք երբեմն մտադրութիւն կ'ընծայենք այնպիսի գաղտնիքներու որոնք մեզմէ հեռի են . բայց մեր մտտիկը , քովերնիս եզղոններուն վրայ հաղիւ երբէք կը նայինք : Պօղոս Առաքելուն ասենները Քրիստոնէութեան հակառակորդներն մասնաւոր ընդդիմութիւն կ'ընէին եւ կ'առարկէին ի մեռելոց յարութեան վարդապետութեանը դէմ , այնպիսի գաղտնածածուկ՝ անմեկնելի եւ սքանչելի վարդապետութիւն մը ըլլալուն համար , այլ չէին մտածեր , մինչեւ որ Առաքեալը մտքերնին բերաւ այն իրողութիւնը , որ հողին մէջ ցանուած սերմին ցօղունի կամ տունկի փոխակերպիլն ալ անկէ նուազագոյն սքանչելիք մը կամ գաղտնիք մը չէր : Թերեւս իրաւունք ունինք մինչեւ այսչափն ըսել համարձակելու , որ չկայ բան մը , որչափ ընտանի բան ալ որ ըլլայ , որ մէկ կողմանէ մը կամ մէկ քանի մասամբք գաղտնիք չբովանդակէ իր մէջը :

Կրնա՞նք մեկնաբանել թէ ինչպէս կրնան հողին ու մարմինը միատեղ գոյանալ եւ միատեղ ներգործել : Կրնա՞նք հասկընալ թէ Աստուած , որ հողի է , ինչպէս կը լեցնէ ամէն տեղ իր ներկայու-

Թեամբը : Կրնանք վերահասու ըլլալ թէ՛ որ եւ իցէ պարագայի տակ՝ ինչպէս կրնայ միտքը , որ բոլորովին սրոջ էութիւն մըն է , ներգործել նիւթոյ վրայ եւ զանիկայ շարժման մէջ դնել , ինչպէս կը կ'ըլլայ մեր սովորական կամեցողական ներգործութեանցը տեսնը : Կըրնանք բացատրել նոյն ինքն նիւթոյ ներգործութիւնները , մինչեւ անգամ խոտի ընծիւղի մը աճումը : Չէ՞ որ բնութեան ամենէն ընտանի երեւոյթներն , որոնք թէեւ կրնան դիւրութեամբ բացատրուիլ քանի՛ մը բաներու մէջ , ուրիշ բաներու մէջ անյաղթելի դժուարութիւններ դէմբերնա կը հանեն : Եւ ինչո՞ւ ուրեմն՝ կամքին ազատութեանը եւ կամքին ընդ օրինօք ենթակայութեանը երկու որոշ վարդապետութիւններուն եկած ատեննիս մասնաւորապէս բոլորովին անակնկալ եւ տարօրինակ դէպք մը սեպելու ենք այնպիսի բանի մը հանդիպելը , որուն չկարենանք թափանցել վերահասութեամբ եւ որ մեր հանձարին ըմբռնողութենէն բոլորովին վեր եղած ըլլայ :

172 . Մարդոց մէկմէկու վրայ բանեցուցած ազդեցութիւնն բացայայտել :

Հետազոտեալ դժուարութիւնը յառաջ բերելով իրենց առարկութիւնը պնդողներուն այս եւս կ'առաջարկենք , թէ մի եւ նոյն դժուարութիւնը , կամ թէ բսենք , անոր շատ մօտ հանդիտութիւն ունեցող դժուարութիւն մը հանապազօր պատահելու վրայ է սովորական կեցողոյս մէջ : Լատենիս այն բացայայտ եւ անուրանալի իրողութիւնն է որ մէկ մարդ մը ուրիշի մը կամքին վրայ իշխելու կարող է , եւ իրականապէս կ'իշխէ ալ : Մէկ մարդ մը իր հարստութեամբը , կամ անձնական ազդեցութեամբը , կամ համազօր լեզուովը , եւ կամ իր զօրեղ տրամաբանութեամբը կրնայ իր ընկերը իր դիտաւորութիւններուն ծառայեցընել : Ասիկա մասնաւորապէս բացայայտ կերպով կը տեսնուի Հրապարակական ժողովրդի մը առջեւ ելլող ատենաբանի մը գրուցատրութեանը մէջ . որն որ երբեմն ոչ միայն ժողովրդը կազմող անհատից վրայ կը տիրէ՝ նպատակներուն բերելով զանոնք , այլ անոնց նախընթացարար ձեւացուցած տեսութիւններուն եւ դիտաւորութիւններուն հակառակ ալ իր կամքը կատարել կու տայ անոնց : Ահա՛ ասիկայ մէկ դէպք մըն է , ուր որ , ամէն մարդու հասկցածին նայելով , մէկ մարդու մը կամ խել մը մարդոց կամքը միւսի մը իշխողութեանը տակն ինկած է . եւ սակայն ամենուն հասկըցածը եւ ամենուն զգացածը այս չէ , որ այն առջի յիշեալ անձին կամքը ազատ չէ : Ահա մէկ դէպք մը , ուր որ օրէնքն ու ազատութիւնը , բուն իսկ մեր ընդունելութեամբը , իրարու հետ միացեալ են . հարստակութիւնը եւ ազատութիւնը՝ իրարու հետ կտրակցեալ են : Եւ ինչո՞ւ համար՝ ուրեմն լռելու ենք , թէ ան որ հնարաւոր է մարդոց մէջ անհնարին է Աստուծոյ համար :

173. Հակադարձ կարծիքին վրայ ալ նայնչափ դժուարութիւն կայ :

Սակայն մէկ ուրիշ դիտողութիւն մը կայ որ արժանի է առարկողին մտադրութեանը . — Յառաջ բերուած տեսութիւնները ստորաանելէն առաջ աղէկ կ'ըլլայ որ անգամ մը հակադարձ դրութեան արդիւնքներն աչքէ անցընենք : Թէ որ կամքին ներգործութիւնը յամենայն օրինաց ազդեցութենէ ազատ կացուցանենք , եւ դիպուած՝ կամ պատահար՝ կամ ճակատագիր ըսուած բանին անկանոն իշխողութեանը թողունք , ատով կամքին ազատութիւնը ապահոված չենք ըլլար : Միթէ կրնայ այն միտքը ազատ ըլլալ որ մէկ վայրկեանի մը մէջ չի կրնար դիտնալ եւ ոչ մինչեւ անգամ կարծեօք դանել թէ ինչ պիտի ըլլայ իր դիրքը՝ իր ներգործութիւններն՝ կամ իր բախտը հետեւեալ վայրկեանին մէջ : Անոր դիրքը շատ նման եղած կ'ըլլայ այն ժողովուրդին դիրքին որ անպատասխանատու միտպետութեան մը իշխողութեանը ներքեւ են , որուն հետ բաղդատելով՝ որ եւ իցէ աստիճանաւ օրինաց հարստակութիւն ունեցող միտպետութիւն մը՝ անկէ շատ աւելի ընդունելի է հարկաւ : Առանց օրէնքի մնացած կամքը հարկաւորապէս ամենէն ծանր դիտաւորութեան ենթակայ կ'ըլլայ : Մէկ վայրկեանի մը մէջ կամեցողութիւնը մէկ կողմ կըրնայ վազել . հետեւեալ վայրկեանին անոր բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ կրնայ շարժիլ , առանց մէկ հաստատ արդիւնք մը յառաջ բերելու կարողութեան : Եւ բաներուն բնութենէն անհնարին կը թուի որ մարդս այսպիսի պարագաներու մէջ ազատութեան դիտակցութիւն ունենայ իր ներսիդին . (մտնալու չէ որ ազատութեան նոյն իսկ գոյութիւնն ու բնութիւնն ալ դիտակցութեամբ միայն կը սորվուի) : Ասիկայ բոլորովին անբնական ընդունելի բան մըն է : Այնպէս որ այս խնդրոյն վրայ ինչ ձեռնարկութիւններ որ յառաջ բերուի ալ , միշտ ու յարժամ ասիկայ անխախտ պիտի գտնենք մարդկային մտքին մէջ զեւեղեալ , ինչպէս որ քաղաքական կտաւարութեան մէջ եւս , թէ օրէնքն է խարխիւ ազատութեան :

174 . Երկու սեռութիւններն ալ կատարելապէս ընդունելի են :

Ուստի այս երկու վարդապետութիւններուն , այն է՝ կամքին ազատութեանը եւ անոր ընդ օրինօք հարստակութեանը նկատմամբ մեզի ուրիշ բան չի մնար ընելիք . բայց միայն ամենայն զուարթութեամբ մտադիւրութեամբ եւ կատարելապէս ընդունիլ երկուքն ալ : Եւ մեր ունեցած տեսութիւններովը , որոնց ծրագիրը անկատար կերպով մը ներկայացուցինք առաջի վերձանողաց , ստիպեալ ենք

Հանձնայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան :

ըջմտութեամբ պնդելու այս բրած առաջարկութիւննիս՝ իբրեւ մի միայն ուղիղ եւ դժհացուցիչ դրութիւն: Կամքին օրինաց ենթակայ ըլլալուն վարդապետութիւնը խիստ կարեւոր բան է, երբոր կը նկատենք զայն այն յարաբերութեանը հետ կապակցութեամբ, զոր մարդս ունի Գերազույցն էակին հետ: Այսու տեսութեամբ մարդուս կամքը այն բարձրագոյն եւ փառաւորագոյն Հանձարին հպատակութեանը տակ դրուած կ'ըլլայ, որմէ որ կը բղխին այն օրէնքներն, որոնց որ կամքը համարատու է: Այս վարդապետութիւնը ընդունելով է որ կը կարողանանք հասկընալ թէ ինտոր կրնայ ամենահաս եւ կատարեալ խնամակալութիւնը եւ վերատեսչութիւնը գործադրուիլ: Ինքն իսկ Աստուած ամենաբարին ծանուցած է մեզի թէ կատարելապէս հմուտ է մարդոց բոլոր գործքերուն: Թէ գիտէ ինքը անոնց նատիլն ու ելլելը. եւ հաճոյական ու մխիթարական խորհուրդ մըն այս, որ իր խնամքն ու անթերի խուզարկութիւնը կը տարածի մինչեւ անգամ նոյն իսկ մտաց: Ո՞վ չի ցնծար գիտնալով որ հոգևով եւ մարմնով Աստուծոյ ձեռքը գրուած է: Ո՞վ կրնայ մտածել որ իր սարկովութեանը համար լաւագոյն պատասխարութիւն մը հնար էր ըլլալ, քան թէ Աստուածային ներկայութեան այս շարունակական մտաւորութիւնը՝ որով որ շրջապատեալ է: Ո՞վ արժէք մը կրնայ դնել մինչեւ անգամ նոյն իսկ անկախութեան վրայ, երբոր՝ առիկայ ծախու առնուի Բարձրելոյն ամենախնամ տեսչութեանը անչափելի կորուստովը:

175. Կամքին ազատութեանը վարդապետութիւնն ալ ընդ օրինօք հպատակութեանը վարդապետութեանը չափ կարեւորութիւն ունի:

Միւս կողմանէ՝ կամքին ազատ ըլլալուն վարդապետութիւնն ալ, ազատութիւն բառին ուղիղ եւ դիւրիմաց իմաստովը հասկընալով, նոյնչափ գործնական կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ էականապէս հարկաւոր է մարդուս բարոյական բնաւորութեանը եւ պատասխանատուութեանը: Մեծ ճշմարտութիւն մըն է այս, զոր հարկ է ընդունիլ կատարեալ եւ անդրդուելի վստահութեամբ, թէ Աստուած զմարդ ըստ պատկերի իւրում արարչագործած է. եւ թէ ասանկ ստեղծագործած ատենը յարմար տեսած է զանիկայ ազատութեան եւ զօրութեան ստորոգելիքներովը կազմակերպելու, ինչպէս եւ այլ ստորոգելիքներով որոնք որ պէտք են բանական եւ բարոյապէս պատասխանատու էակի մը: Իրեն ընծայեալ պարփակին կամ սահմանին մէջ (թէ շատ ըլլայ տարածութիւնը թէ քիչ) ոչ միայն կարողութիւն ունի ինքնիրեն գործելու, այլ եւ պահանջուած ալ է իրմէն որ ինք իրեն համար գործէ: Եւ ո՛չ մէկ պատճառանք մը

Հանձնայնութիւն օրինաց եւ ազատութեան:

անկարողութեան՝ կրնայ ընդունուիլ իբրեւ Չատագովութիւն վասն զանցառութեան, իսկ վասն բոլորական անգործութեան, բնաւ ամենեւին: Վասն այսորիկ ամէն մարդու վրայ պարտք գրուած պահանջումներ կան, զորոնք չի կրնար մերժել: Այնպէս որ ամենաճշմարիտ եւ ամենաբարձր փիլիսոփայութիւնը Սուրբ Գրոց սա խօսքին մէջ կը գտնուի. « Ձեր անձին փրկութիւնը գործեցէք ահիւ եւ դողութեամբ՝ զի Աստուած է որ ձեր մէջը կը ներգործէ կամենալը ու ընելը իր բարի հաճութեամբ »: Ստիկայ բացատրութիւն մըն է այն մեծ ճշմարտութեան, եւ կրնանք յաւելուլ, այն մեծ ֆաղթիքն, որով որ կարողութիւնը եւ կախումը ներդաշնակաւորապէս կապուած են իրարու հետ: Եւ ինչպէս որ կրօնքի մէջ, ուրիշ բաներու մէջ ալ ճիշդ այսպէս է, որ երբոր մենք յօժարինք մեր անձին համար գործելու՝ ուղիղ զգացմանց դրդումով, Արարիչ Աստուած կը գթայ մեզի եւ մեր կողմանէ կը գործէ. որ երբոր մենք հաւատարմաբար կատարենք մեր պարտքը, Աստուած ալ նոյնչափ հաւատարմաբար մեզի օգնական կը գտնուի: Չկայ ամենեւին մէկ բարի ջանացողութիւն մը, լուսաւորեալ խղճմտանքի մը առաջնորդութեանը համաձայնօրէն գործադրեալ, որ ի յերկնուստ Աստուածային օրհնութեամբ չպսակուի: Ի կողմանէ մարդոյ կարողութեան եւ ի կողմանէ Աստուծոյ լիակատար խնամակալութեան մէկմէկու հետ կապակցեալ ըլլալուն վարդապետութիւնը զԱստուած եւ զմարդ իրարու հետ համաձայնութեան կը բերէ. անիկայ զմարդիկ Աստուծոյ հետ կատարելապէս գործակից կ'ընէ, եւ սակայն այս երկու տեսակ պայմաններուն ներքեւ, առանց որոց ո՛չ Աստուած կրնայ թագաւոր ըլլալ, եւ ոչ մարդս բարոյական էակ մը՝ առ Աստուած պատասխանատու եւ Աստուծմէ կախեալ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՅ

176 . Առիթը մշակութային գերութեան :

Կը թուի թէ կարգն եկած է որ հոս քանի մը բացատրութիւններ ընենք քերութեան կամ ծառայութեան կամաց ըստած բանին վրայ : Այս նիւթիս բացայայտութիւնը , թէպէտեւ կամքին վրայ եղած ուրիշ դիտողութիւններէ եւ տեսութիւններէ անկախաբար եւ անոնցմէ անջատաբար ձեռք զարնուած ատենը շատ դժուարին ձեռնարկութիւն մը եղած ըլլայ , սակայն ասիէ առաջ կամական կարողութեան Ա.Չ.Ա.Տ.ՈՒ.Թ.Ի.Ի.Ն վրայ յառաջ բերուած տեսութիւններէն շատ դիւրութեամբ , եւ՝ կրնանք յաւելո՛ւլ՝ գրեթէ հարկաւորապէս կը հետեւի : Նախընթաց գլուխներուն մէջ ի լոյս բերուած այլ եւ այլ դիտողութիւններէն տեսնուեցաւ որ թէ մտքին ամբողջութեանը մէջ ընդհանրապէս եւ թէ անոր որեւ իցէ մասին մէջ իրականապէս ազատութիւն եղած ատենը այդ ազատութեան հմտութիւնը մի միայն մեր անձնական Գիտակցութեամբը կրնանք ստանալ : Եւ այս ալ տեսնուեցաւ որ մարդուս մտքին ներգործութիւններուն ներդաշնակաւորութիւնն է այն պարագան կամ առիթը , որով որ մտաւորական ազատութիւնը իրականապէս գոյութիւն կ'առնու ամենաբարձր աստիճանաւ : Այլով բանիւ՝ ազատութիւնը կայ իրականապէս եւ ամենաբարձր աստիճանաւ , երբոր մտաւոր կարողութիւններն ամէնն ալ Արարչին իրենց համար յատկացուցած տեղն են ճշգրութեամբ , եւ երբոր իրենց գործողութիւններն յառաջ կը տարուին առանց իրարու հակառակ ելլելու եւ մէկմէ խանգարելու : Ասիկայ մտաւորական կարողութեանց այն դիրքն է , որն որ՝ նոյն իսկ մտական կազմուածքին բնութենէն՝ անբաժանելի յարակից եւ նախապէս հարկաւոր է բարձրագոյն աստիճանի ազատութեան . եւ այդ վիճակէն կամ դիրքէն ինչ եւ իցէ կերպ խոտորումն որ ըլլայ , ախուսափելի կերպով ընդհատութիւն եւ նուազութիւն կը հետեւի

ներքին ազատութեան այն կատարելութեանը մէջ , զոր մարդս պիտի ունենար անշուշտ , թէ որ այդ յիշեալ խոտորումը չըլլար :

Իսկ թէ որ ազատութեան վրայ եղած այս տեսութիւնը ուղիղ է , յայնժամ բնականապէս սկստք է որ այնպէս կարծենք եւ հաւատանք որ ասոր ճիշդ հակառակը եթէ առնենք , մտաւորական գերութեան նախահարկաւոր պարագան կամ առիթը գտած կ'ըլլանք : Եւ իրական ճշմարտութիւնն ալ անտարակուսելի կերպով այս է : Այլով բանիւ , որ ատեն որ մէկ ներքին շիտթութիւն մը եւ մարտնչում մը կը պատահի , որ ատեն որ մէկ կարողութիւն մը իր սահմաններէն անդին կ'անցնի , եւ միւս մը իր յատկական տեղէն դուրս կը մղուի , յայնժամ ազատութեան պակասութեան գիտակցութիւնը կ'ունենանք , շատ կամ քիչ , կամ որ նոյն է՝ գերութեան կամ ծառայութեան : Եւ այս ներքին գերութեան զգացումը մասնաւորապէս այն ատենը կը պատահի , երբոր՝ մէկ անկարգ ախորժակի մը պատճառաւ եւ կամ մէկ յաղթող հակամիտութեան մը կամ կիրքի մը աղաղակ , այն նախագահող իշխանութիւնը՝ որ կամքին մէջ զետեղեալ է՝ կ'անկարանայ գործադրելու այն բանն որ յայտնապէս պարտական է գործադրել եւ զոր խղճմտանքը իբրեւ ուղիղ որոշած է եւ կը պահանջէ որ կատարուի :

177 . Գերութիւնը կամ ծառայութիւնը սահմանելու անկտրողութիւն :

Բայց գերութիւն կամ ծառայութիւն ինչ ըսել է : Ի՞նչ բանաւորական սահման կրնանք տալ ատոր : — Եթէ խնդրը մարմնայ գերութեան կամ ծառայութեան վրայ ըլլար , հաւանականաբար կըրնայինք բան մը ըսել կամ այնպիսի սահման մը տալ որ կատարելապէս եւ ճշգրութեամբ պատասխանէր հարցումին : Այլ մենք արդէն իսկ որոշակի դրուցած ենք որ մարմնական գերութեան կամ ազատութեան ինչութիւնը մտաւորականին վրայ ըյս մը չ'արձակեր , կամ՝ առ առաւելն՝ տկար եւ աղօտ ճառագայթ մը միայն կրնայ արձակել անոր վրայ : Մտաւորական ազատութեան սահման տալու որչափ անկարող որ ենք , ծառայութեան ալ՝ երբոր մտքի համար գործածուի , ինչ նշանակելը սոսկ բանիւ բերանոյ սահմանելու ճիշդ նովին չափով անկարող ենք : Երկուքին մէջ ալ պարտաւորեալ ենք ամէն մէկը բուն իսկ իր ներքին փորձառութեանը դրկելու . այլ սակայն՝ նոյն ատենը՝ լիովին համոզուած ըլլալով որ այս ուղարկութիւնն իսկ կատարելապէս ձեռք կը բերէ պահանջեալ վախճանը , եւ գերութեան ինչ բան ըլլալուն վրայ մարդուս մտքին մէջ բնաւ տարակոյս մը չի թողուր :

Ուստի եթէ աղբիւրով որ իւրաքանչիւրը ազատութիւնը որչափ որ

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կրանց :

կը հասկընայ , նոյնչափ կատարելութեամբ գերութեան ալ ինչ նշանակելուն անդեակ է , եւ թէ երկուքին մէջ ալ սխալանք կամ տարակուսութիւն չկայ , դարձեալ եւս կը կրկնենք թէ՛ որ ատեն որ մարդուս մտքին մէջ ներդաշնակաւորութեան պակասութիւն ըլլայ , հոն միշտ քիչ կամ շատ գերութիւն կ'ըլլայ : Այս ներդաշնակաւորութեան պակասութիւնը , այս ներքին մարտնչումը եւ ընդդիմամարտութիւնը , մտաւոր կարողութեանց այս բռնաբարութիւնն ու ընդդիմակացութիւնը միշտ ի դէպ կու գայ , երբոր մէկ ակտիօսակ մը՝ հակամիտութիւն մը՝ կամ կիրք մը , ինչ տեսակ որ ըլլայ , իրեն յատկացեալ սահմաններէն դուրս կը գեղանի , եւ անչափապէս եւ անարժանապէս անկարգ ուժգնութեամբ կը զօրանայ : Եթէ ներուի մեզի սա բացատրութեամբ խօսիլ , կ'ըսենք թէ՛ մտքին իւրաքանչիւր մասը բնազդմամբ գիտէ իր յատուկ տեղն ու դիրքը , եւ առանց մեծ ընդդիմութեան եւ դիմադրութեան՝ չի թողուր որ միւս մասերն իր սահմաններուն միջամուտ ըլլան կամ գինքը իր տեղէն արտաքսեն , եթէ այդ դիմակալութիւնը անյաջող ելլէ , եւ թէ որ մէկ ներքին սկզբունք մը , առանց մտքին սկզբնական կազմակերպութիւնը նկատելու եւ առանց լողմտանաց արդարացի խրատներուն ականջ դնելու , բռնաբար անարժան իշխողութիւն մը բանեցընէ միւս սկզբանց վրայ , յայնժամ գիտակից կ'ըլլանք այն բանին որ տիրապէս կ'անուանուի մտաւորական գերութիւն . կամ գոնէ գերութիւն այն մասնաւոր մասին կամ մտաւոր կարողութեանը , որն որ մասնաւորաբար փնաս կը կրէ այդ բռնաբարութենէն :

178 . Մտաւորական գերութեան ինչու՞թիւնը բռնաբարեալ խոսմանց դէպքով բացայայտեալ :

Կարելի է թէ՛ առջի բերանը դժուար գայ ընթերցողին հոս յառաջ բերուած տեսութիւնը լաւ ի միտ առնելու , (նոյնը կրնանք ըսել թերեւս մեր հետազօտած ուրիշ այլ եւ այլ խնդիրներուն նկատմամբ ալ ,) այդ մտաւորութիւնը գլխաւորապէս իր ներքին մտածութենէն կախեալ ըլլալուն աղաղաւ : Թէ իւրաքանչիւր ոք պէտք է իր ներսիդին նայիլ եւ հոն ի դէպ եկածները դիտել , այդ ճշմարիտ է : Եւ որովհետեւ աներկբայապէս բաղձալի է որ այդ ներքին խոկացողութիւնը հնարաւոր եղածին չափ շատ ի գործ դրուի , ջանադիր պիտի ըլլանք այդ ճգանց քիչ շատ օգնութիւն ընելու՝ քանի մը օրինակներ մէջ բերելով . — Օրինակ առնենք մէկ մարդ մը , որ ընդարձակ անտառի մը մէջէ՛ ճամբորդութիւն ընելու միջոցին յանկարծակի աւաղակաց խուրճի մը կը հանդիպի : Ասոնք իսկոյն իրենց ատրուճանակներն անոր վրայ կը շիտկեն , անմիջական մահ սպառնալով

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կրանց :

անոր , եթէ այս ինչ չափ ստակ յատկացեալ տեղ մը այն ինչ օրը իր ձեռքը աւանդելու խօսք չտայ : Մարդը կը խոստանայ ըսածնին ընել , Հոս բացայայտ խնդիր մըն է այս թէ՛ ինչ տեսութիւն կ'ուենան պարզ խելամոտութեան տէր մարդիկ եւ առ հասարակ ամէն մարդ այսպիսի գործառնութեան մը վրայ : Յայտնի է թէ՛ ասոր վրայ՝ ուրիշ պարագաներու տակ եղած՝ խոստմունքի մը պէս՝ չեն նայիր . ասիկայ անկեղծ՝ հաւատարիմ եւ բարոյապէս պարտաւորիչ խոստմունք մը չեն համարիր , մինչեւ անգամ եթէ՛՝ այսինչ այնինչ յարակից պարագաներու նկատմամբ՝ անոր կատարումը պատշաճ ալ դատեն : Մարդիկ միշտ որոշում մը կ'ընեն (եւ այս այնպիսի որոշում մըն է որ թէ՛ Քաղաքային եւ թէ՛ Միջազգային օրինաց մէջ ճանչցուած է ,) բռնաբարեալ խոստմունքին ու ազատակամ խոստմունքին մէջ տեղը : Եւ թէ որ բռնաբարեալ խոստմունքը իրապէս կը տարբերի ազատակամ խոստմունքէ , ասիկայ այս պատճառաւ է որ բռնաբարութիւն ըսելը տեսակ մը գերութիւն ըսել է : Եւ ահա այս է այս բանիս մէջ իրողութիւնը :

Երբոր յանկարծակի կենաց եւ մահու խնդիրը մարդու մը առջեւը կը դրուի , առանց ժամանակ տալու իրեն մտածութեան եւ իր որոշումները զօրացընելու , յայնժամ երկիւղը այնպիսի բուռն զօրութեամբ կը զօրանայ , որ ամենեւին ինչ եւ իցէ տեսակ համեմատութիւն մըն ալ եւս չի մնար շարժառիթին զօրութեանը եւ իր ներսիդին եղող ուրիշ սկզբանց զօրութեանը մէջտեղը , այն սկզբանց՝ որոնցմով որ հարկ եղած ընդդիմութիւնը պիտի ընէր : Այն նեցուկներն , որոնց վրայ որ կամքը փորձութեանց յարձակումներու եւ ստիպողական հարկերու ատեն սովորաբար կը կրթնի , յանկարծուստ իմն կը տապալին . եւ ողորմելի կամքը ընկճեալ եւ նուաճեալ գերի կ'իյնայ առանց դիմամարտութեան : Ինքն իսկ մարդը , եթէ դէպքին պարագաները նկարագրուածին չափ վճռական ըլլան , յանցանաց զգացողութիւն մը չունենար թէ որ ետքէն չկատարէ այն խոստմունքն որ այնպիսի մտաւոր ճնշման տակ ըրած էր , եւ ոչ իսկ հասարակութեան բարոյական դատումը՝ ընդհանրապէս՝ կը դատապարտէ զինքը : Իւրաքանչիւրօք գրեթէ բնազդականապէս կ'իմանայ որ պարագաներու մէկ յանկարծական յարակցութեամբ մը , որուն համար յիշեալ անհատն ինքը պատասխանատու չէ , անոր մտքին կարողութիւններուն արժանաւոր հաւասարակշռութիւնը եւ ներդաշնակաւորութիւնը կործանած է . եւ որ արդարացի չէ իրաց այսպիսի մէկ վիճակին մէջ , այնպիսի արդիւնքներ ակնկալել , որոնք տիրապէս արժանաւոր ըլլան կամ գովութեան եւ կամ պարսաւանաց

Գերարքիսն կառ ծառայութիսն կառաց :

179 . Լուսարանութիւն նոյն նիւթոյն վրայ ճանջանաց գէպքերէ :

Ուրիշ բացատրութիւն մըն ալ մէջ բերենք որպէս զի բանը լաւագոյն եւս եւ առաւել յատակութեամբ կարենայ հասկըցուիլ : Նախկին դարերուն մէջ սովորութիւն էր որ զմարդիկ տանջանաց կ'ենթարկէին որպէս զի բերններէն խօսք առնեն : Նախ եւ առաջ մութ եւ առանձին բանտերու մէջ կը մտնէին . եւ այս կերպ աստիճանաւոր շարժարանքով մարդիկը հաշեցընեւէն ու մաշեցընեւէն ետեւ , ոտքերնուն տակը տաք երկաթ տախտակներ կը դնէին . միսերնին կ'այրէին եւ ագցաններով կը փրցընէին . անդամներնին մամուլներով կը քարշէին եւ գրեթէ իրարմէ կը յօշատէին . եւ այս ու ասոնց նման ուրիշ կերպ կերպ տանջանքներով գրեթէ ամենայն կերպ հնարաւոր ցաւերով կը շարժարէին ողորմելի մարդիկը : Եւ քիչ չէր պատահէր որ այս տարապայման տանջանաց աստիճանութեանը տակ եղկելիները այնպիսի խոստովանութիւններ կ'ընէին որ ճշմարիտ չէին : Սակայն մէկու մը մտքէն չ'անցնիր որ այս կերպ պարագաներու տակ ի դէպ եկող յանցաւորութիւնը , եթէ երբէք յանցանք սեպուելու է , սովորական դէպքերու մէջ պատահած աստիճանութեանց ծանրութեանը հաւասար դասէ : Բոլոր այս տեսակ դէպքերու մէջ , ամէն մարդ կ'իմանայ եւ կը զգայ որ , մտաց պատշաճաւոր հաւասարակշռութիւնը եւ ներդաշնակաւորութիւնը ձեռքէ ելած կ'ըլլայ : Այնպիսի ծայրայեղ ճնշում մը մտքին մէկ մասնաւոր կողմին վրայ կը ծանրանայ , որ անոր այլ եւ այլ մասունքը՝ առժամն՝ իրենց տեղն ու դիրքը կը կորսնցընեն , եւ բոլորովին անձեռնհաս կ'ըլլան որ եւ իցէ ուղիղ եւ պատասխանատու ներդրութեան : Այլով բանիւ՝ կամական կարողութիւնը յետին աստիճան ընկճեալ ամբողջական գերութեան մէջ կը դանդաղի . եւ որովհետեւ մարդն ինքը չէ պատճառ իր անձին այդ վիճակին մէջ դրուելուն , մենք շատ անգամ ուրիշ բան չենք ըներ այլ միայն կը ցաւինք իր վրայ եւ կը խղճանք զինքը , որ եթէ ասանկ չըլլար բանը , անտարակոյս պիտի դատապարտէինք իր ըրածը : Արդարեւ հնարաւոր է որ դատապարտենք , երբոր տանջանքը յետին աստիճան ըլլալ չթուի . սակայն այն վիճակին մէջ ալ դատապարտութիւնը միշտ մեղմացեալ կ'ըլլայ , եւ շատ դէպքերու մէջ բնաւ տեղի չ'ունենար :

«Մարդկային ազգին հասարակաց դատումը կամ ընդհանուր խելամուտութիւնը» , կըսէ Սիլւարդ , «զմարդիկ պատասխանատու կը դատէ անոնց գործոցը համար միայն մինչեւ ցորջափ որ բարոյապէս ազատ են : Ինչէ՞ն է որ տանջանարանին ցաւերը իբրեւ ջատագովութիւն կը համարինք յանցաւորին բերնէն բռնաբար առնուած

Գերարքիսն կառ ծառայութիսն կառաց :

աստիճանութեանց համար : Պարզապէս ասոր համար , որ անոր առջեւ դրուած շարժառիթներն անանկ բաներ են որ սովորական աստիճանի անձնիշխանութիւնը անկարող է անոնց դիմադրութիւն ընելու : Եւ եթէ միայն համոզուած ըլլայինք թէ այդ շարժառիթներն կարողապէս անդիմադրելի են , մենք ամենեւին յանցանք մը չէինք դներ ատոնք գործողին վրայ» : — Ստիկայ է անտարակոյս այս բանիս մէջ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը :

180 . Պատմական լուսարանութիւնը նոյն նիւթին վրայ :

Եւ հոս , թողտուութեամբ մերձանողաց , գրական սլառութեանէ մաս մը մէջ պիտի բերենք , Տ'Իսթայէլիէն առնուած , որ իր ընթերցողաց հետաքրքրութիւնը շարժելու եւ անոնց հաճութիւն ընծայելու աշխատած ատենը մարդկային մտքին վերաբերեալ շատ հմուտութիւն ի լոյս կը բերէ : Անգղիոյ Չարլս Առաջնոյն Թագաւորութեան օրովը Ֆէլքըն անուն մարդու մը , Պրքինկհամի Իուքսը պատնողին , զինքը տանջանքի քաշելու սպառնալիք եղեր է , իր գործակիցներուն անունները բերնէն առնելու նպատակաւ եւ ակընկալութեամբ : Իր տանջանքի քաշուելուն համար ելած արքունի հրամանը իրեն հաղորդուեր է Լօրտ Տօրսէլի ձեռամբ , որ ըստ հրամանի թագաւորին ազդարարութիւն ըրեր է իրեն որ տանջանաց պատրաստուի : Ֆէլքըն այն ոճիւրը գործելու իր խորհուրդը բնաւ մէկ ապրողի մը ծանուցած չըլլալը ահաւոր կերպով պնդելէն ետեւ , ըսած է . «Իսկ եթէ թագաւորին հրամանն այս է , պատրաստ եմ կրելու ամէն ինչ պատուհաս որ դնէ իմ վրաս : Սակայն սա ալ չմտնամ ըսելու , որ եթէ օրանքնէի բաշտելու ըլլա՞մ , գեղը պիտի աճապարանե՞մ , ո՞վ Լօրտ Տօրսէլը , եւ ո՞ւր ո՞ր քայլ է ինչ» : Բարոյական դիպումաւարանութեան այս կարճաւօտ նկարագիրը բաւական նիւթ կ'ընծայէ խորհրդածութեան : Ֆէլքըն տեսած է առաջուց որ հաւանականաբար անհնարին պիտի ըլլայ իրեն այն տրուելու տանջանքներուն դիմանալը , որ Գրաստարանի հարկատուութեան տակ պիտի լցնայ որ եւ իցէ մէկը ամբաստանելու . եւ ուստի այնպիսի պարագաներու մէջ որուն անունը տալը հոգը չէ ըրեր , որովհետեւ այդ ըրածը արդարացի ապացոյց մը չէր կրնար համարուիլ թէ իր ստիճանութեանը եւ թէ ուրիշներուն յանցաւորութեանը : Եւ միթէ էսպէս չիտակ չէ՞ր խորհածը : Կրնայ մէկ մարդ մը պատասխանատու համարուիլ արդարութեամբ՝ այնպիսի խոստովանութիւններու համար , որ տանջողական շարժարանաց աստիճաններէն բռնաբարեալ իր բերնէն կը հանէ :

Փօքսին Գրիտտոնէական Մարտիրոսութեանց պատմութեանը մէջ Փօրթուկէզ օրորդի մը սլառութիւնը կայ , Լիզպօն քաղաքին բնա-

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կաւսց :

կիշներէն , զոր Սրբաքննիչներն ձերբակալ ըրած ըլլալով , հրաման ըրին որ տանջանքի դրուի : Եղկելի աղջիկը կրած տանջանքներուն ցաւերուն չդիմանալով , խոստովանեցաւ այն ամէն յանցանքներն որոնցմով ամբաստաներ էին զինքը : « Յայնժամ թոյլ թողուցին չուանները » , կ'ըսէ պատմագիրը , « եւ զինքը կրկին իր խուցը տարին , ուր որ մնաց մինչեւ որ կարողութիւն եկաւ իր վրայ դարձեալ իր ձեռքը ոտքը գործածելու . այն ատեն կրկին ատենանք հանեցին զինքը , եւ հրամայեցին որ իր խոստովանանքը վաւերացնէ : Բողոքովին հրաժարեցաւ այդ բանը ընելէն զրուցելով անոնց՝ որ ինչ որ ըսած էր ամէնը այն իր կրած զարհուրելի ցաւերը իրեն զրուցընել տուած էին : Սրբաքննիչ դատաւորները այս պատասխանին վրայ սաստիկ կատղելով , հրամայեցին որ կրկին տանջանքի դրուի , որ ատեն ողորմելի օրիորդին վրայ բնական տկարութիւնը դարձեալ կոխեց , եւ առջի ըրած խոստովանութիւնը միւսանգամ կրկնեց : Անմիջապէս հանեցին զինքը տանջանքէ ու դարձեալ իր խուցը դրին . եւ երբ որ երրորդ անգամ սրբաքննիչներուն առջեւը բերուեցաւ , հրաման ըրին որ իր առաջին եւ երկրորդ խոստովանութիւններն ստորագրէ : Ան ալ դարձեալ առջի տուած պատասխանը կրկնեց , բայց սա խօսքն ալ աւելցընելով . « Աս երկու անգամ է որ մարմնոյ տկարութեանցը տեղի կու տամ , եւ թերեւս դարձեալ , թէ որ զիս տանջանքի դնելու ըլլան , տկարութենէս կրկին նոյն բանը պիտի ընեմ . սակայն հաւատացէք , Տեառք , եթէ զիս հարիւր անգամ ալ տանջանքի դնէք , տանջանարանէն ազատելուս պէս դարձեալ ընելիքս աս է . դարձեալ պիտի ուրանամ ինչ որ ցաւերով զրուցընել տուին ինձի » :

Այս կերպ բացայայտութիւններն եւ եղելութիւններն ամենայտակ եւ ամենաորոշ կերպով կը ցուցընեն թէ մտաւոր գերութիւն ըսուած բանը կայ . թէ ասիկայ սոսկ առասպել մը չէ , այլ թէ այնքան ճշմարտապէս եւ անուրանալի կերպով գոյութիւն ունի , որքան որ մարմնոյ գերութիւնը : Եւ այսպէս ըլլալով իրողութիւնը , թէ՛ փիլիսոփայականապէս եւ թէ՛ բարոյականապէս կարեւոր նիւթ մը կ'ըլլայ հետազօտութեան :

181 . Գերութիւն կամաց՝ ախորժակաց յագեցումէն պատճառեալ :

Մտաւորական գերութեան եւ մասնաւորապէս կամքին գերութեանը ինչ բան ըլլալուն վրայ այս ընդհանուր բացատրութիւնները աչքերնուս առջեւն ունենալով , լաւագոյն եւս պատրաստութիւն ստացած ենք այն նիւթիս վերաբերեալ մասնաւոր մասնաւոր հետազօտութեանց մտնելու : — Կամքին ընկճմանը եւ գերութեանը օրինակներն դժբախտաբար խիստ շատ անգամ կը տեսնուի Ախորժակ-

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կաւսց :

ներու անկարգ յագեցմանը մէջ : Նայէ անգամ մը սովորաբար ինքզինքը ոգելից ըմպելեաց տուած մարդուն վրայ : Ամէն անգամ որ արեւցուցիչ ըմպելիքը իր բերանը կը տանի , իր ախորժակը առաւել եւս հաճոյականութիւն մը կը ստանայ , մեր բնութեան այն ընդհանուր օրէնքին համեմատ , որ մտաց այլ եւ այլ հանգամանքներն կրկնութեամբ հետզհետէ աւելի ուժգնութիւն եւ կենդանութիւն կը ստանան : Նոյն ատենը այն անհանգստութեան զգացումն ալ , որ ախորժակի զգացումները չյագեցընելէն յառաջ կուգայ , ճիշդ նոյն համեմատութեամբ կը սաստկանայ . եւ անչուչտ այն անհանգիստ զրացման հետ միատեղ հարկաւորապէս կապուած Բաշխանալ ալ նրմանապէս հետզհետէ աւելի յոգնաթախանձ եւ հարկեցուցիչ կ'ըլլայ : Բոլոր այս միջոցիս մտքին ներքին ներդաշնակաւորութիւնը կ'ընդմիջահատի : Մտքին միւս մասերը , եթէ ներքին է ըսել , որք կ'ըլլեն այն անսուրբ եւ կործանիչ բաղձանքին բոնակալութեանը դէմ : Բանականութիւնը մէկիկ մէկիկ ցոյց կու տայ հետեւելիք չարիքները . յարգանաց բնական բաղձանքը թշնամոյն հետ կը ճակատի . խղճմտանքը կը յանդիմանէ եւ բարձրաձայն կ'աղաղակէ : Կամքը իր բոլոր ուժը կը հաւաքէ . եւ հաստատուն ընդդիմակալութիւն մը կ'ընէ : Սակայն բաղձանքը օր ըստ օրէ առաւելագոյն դոտթիւն ստանալով , իր հակառակորդները մէկմէկու ետեւէ կը յաղթէ կը նուաճէ : Ուրիշներուն բարի համարմանը համար մարդուն ներսիդին եղող ընդարոյս բաղձանքը ոտքի տակ կ'աւանտէ : խղճմտանքին ականջները կը խլցընէ ու աչքերը կը կուրցընէ . բանականութեան յորդորանքներուն ամենեւին նկատողութիւն չ'ընեն . զրահաւոր սպառազէն հզօր մարդու մը պէս բոնակալութեամբ կը յարձակի կամքին վրայ , կը կապէ անոր ձեռքերն ու ոտքերը , եւ յերկիր կը տապալէ : Ի՞նչ գերութիւն կրնայ ըլլալ քան զայս ահեղագոյն :

Այս հատուածիս հետ միատեղ , կ'ուզենք մէկ հատիկ ծանօթութիւն մը մէջ բերել պատահաբար : Գերութիւն ըսածնիս ընդհանրապէս քայլ առ քայլ յառաջ կ'ընթանայ եւ աստիճան աստիճան կ'ըլլայ . եւ յաճախ կը պատահի որ մէկ մարդու մը համար միւսէն աւելի ազատութիւն կը վայելէ կ'ըսենք : Եւ սակայն մենք ընդհանրապէս այս որոշմունքը չենք ընենք , այլ սովորաբար աչքս է կ'ըսենք մէկ մարդու մը համար , թէ եւ ըլլայ որ իր ախորժակաց անկարգ աղդեցութեանը տակ գերի վարեալ ըլլայ , որչափ ատեն որ այն աստիճան ազատութիւն ունենայ դեռ եւս ինք իր մէջը , որ կարող ըլլայ ինք իր կամեցողութեամբ իր վիճակը փոխելու : Այս կերպ զրուցուածքը կամ բացատրութիւնը կրնայ ըստ ամենայնի փիլիսոփայապէս ճշգրիտ չըլլալ , եւ սակայն կարճաժամ է եւ յարմարաձեւ , եւ աւելի մտազօյն կու գոյ ճշմարտութեան , քան թէ նոյնչափ

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

պարզութիւն եւ հասարակ դործածութեան նոյնչափ յարմարաւորութիւն ունեցող ուրիշ ձեւ բացատրութիւններն : Մենք այսպիսի ատեններու մէջ ըսել չենք ուզեր թէ այն յիշեալ անձը բացարձակապէս եւ ճշգրիտ փիլիսոփայական իմաստով ազատ է բոլորովին . այլ թէ հասարակաց գաղափարին նայելով եւ իր պատասխանատուութեան տակ ըլլալուն եւ իր ընթացքը փոխելու կարողութեանը նըկատմամբ է ըսուածը (Տես 156) :

182 . Գերութիւն կամաց՝ ճիշտպէսով եւ իշխեցող հակամիտութիւններէ պահճառեալ :

Այս նոյն դիտողութիւնները կրնանք ընել նաեւ Ախորժակներէն աւելի բարձրագոյն կարգի ներգործուն սկզբանց վրայ ալ, ինչպէս են Հակամիտութիւնք եւ Կիրք : Լաւ հասկըցուած բան մըն է որ մեր Հակամիտութիւններն ու կիրքերն ալ, որ եւ իցէ տեսակէ որ ըլլան, ախորժակներուն նման՝ կրկնութեամբ հետզհետէ ուժգնութիւն կը ստանան : Եւ քիչ չեն պատահիր այնպիսի դէպքեր, որոնց մէջ կը տեսնուի որ ասոնք, տարիներով այս կերպով կրկնուելով այնպիսի հուժկու զօրութիւն մը ստացած են որ կամական կարողութեան վրայ իշխեցող եւ տիրապետող եղած են, կամ՝ այլով բանիս՝ զանիկայ գրեթէ բոլորովին գերի վարած են : Եւ ըստ այսմ հոս տեղ այս ծանօթութիւնը յառաջ կը բերենք, թէ մտաւորական գերութեան ամենէն ընդհանուր եւ ողբալի ձեւերուն մէկը Ստացողութեան կամ Ստացման Հակամիտութեան սաստկացած կամ անկարգ փրձակն է :

Օրինակի աղաղակ՝ երբեմն այնպիսի մարդիկ կը տեսնենք որ ընչից հետամտութեամբ անանկ ամբողջական կերպով յափշտակուած են որ այնպէս կ'ապրին սրպէս թէ ուրիշ բաներու համար գոյութիւն ունեցած չըլլային : Այս իրենց հետամտութիւնը իրենց ամէն խորհուրդներն ու զգացումները անանկ լիակատար կերպով կը գրադեցընէ եւ կը գրաւէ, որ ամէն ուրիշ առարկաներն անտես ու անյայտ կ'ըլլան անոնց աչքին առջեւէն, եւ ասանկով մտաւորապէս նուաստ եւ ցած փրձակի մը հասնելով այն գիրենք գերի վարող հետամտութեան լրձին տակը կը ծառայեն անարգարար : Կը գտնուին մարդիկ, եւ այն ալ շատ ընչեղներէն, որ ստացողական հակամիտութեան չափազանցեալ ազդեցութեանը ներքեւ այնպէս կապեալ կաշկանդեալ ծառայ ինկած են, որ մէկ կերպով մը չեն կարող համոզուելու կենաց սովորական պէտքերուն օգտելու չափ ծախք ընելու, եւ որոնք չեն ամաչեր մինչեւ անգամ մէկըի նետուած ցնցոտիքը եւ փողոցի մէջ աչքերնուն հանդիպող փայտի կտորներն կամ

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

ժանդոտ գամերը ժողովել տուն տանելու, իրենց բազմագումար գանձերուն վրայ բան մը աւելցընելու համար, թող ըլլայ որ յետին աստիճանի ամենաչնչին բան մ'ալ ըլլայ :

183 . Կամըր գերի եղած՝ անկարգ իշխանասիրութեամբ :

Իշխանասիրութիւնը, կամ փառասիրութիւնը իր որ եւ իցէ ձեւովը որ ըլլայ, թէ որ անզուսպ գերազանցութիւն մը ստանալու ըլլայ, կամքին իշխանութեանը վրայ այն աստիճան կը բռնանայ, որ մեծապէս կը խանդարէ անոր ներգործութիւնը եւ մինչեւ անգամ գերի կը վարէ զանիկայ : Այս անկարգ հակամիտութեան ենթակայ եղողին օգուտ չ'ընեն սովորական դէպքերու մէջ կտրուկ եւ զօրեղ բնաւորութեան տէր ըլլալը . հասարակ անցքերու մէջ մեծ մտադիւրութեան եւ որոշողութեան տէր մարդ եղած ըլլալը : Թէ ի բնէ ըլլայ եւ թէ մշակութեամբ՝ չի կրնար ըլլալ այնքան մեծ աշխուժութիւն եւ հզօրութիւն կամաց, որ շխանդարի եւ չտկարանայ եւ իր ներգործութեանցը մէկ քանի պարագաներուն մէջ բոլորովին դիտակործան չըլլայ այս կիրքին անկարգ աճումովը : Եւ կարծենք որ այս հաստատութիւննիս կարող ենք ապացուցանել (չյիշելով ամէն օր եւ ամէն ժամ մեր դիտողութեանը հանդիպող ապացոյցները) մէկ նշանաւոր օրինակաւ մը :

Ով որ յանձն առնէ խնամով քննադատելու նաբոլէոն կայսեր կենցաղը, կը տեսնէ եւ կը համոզուի որ այդ նշանաւոր անձին բնաւորութեանը մէջ չկայ դիտողութեան առուելագոյն արժանաւոր բան մը քան իր հզօր աշխուժութիւնը, իր կտրուկ բնաւորութիւնը, իր անյողդողդ որոշողութիւնը, եւ իր բոլոր կարողութիւններուն վրայ ունեցած կատարեալ իշխողութիւնը : Ինք իր անձին վրայ ունեցած իշխողութեանը մէկ բան մը հաւասար չէր գար, այլ միայն այլոց վրայ բանեցուցած իշխանութիւնը : Իր կամեցողութեանը շարժումը, բնութեան մէկ ելքըտրական տարրին նման, ի թօթափել ական ամէն կողմ կը սընար, ամենուն սրտին կը թափանցէր, եւ ամէն ով որ իրեն հետ հաղորդակցութիւն ունէին, բնազդականապէս այնպէս կ'իմանային որ բուն իսկ իրենց մտքերն ալ այն կամքին առջեւը դող կ'ելլէին ու դուրս կը ծռէին : Բայց սակայն որչափ յաճախ որ մշտքերնիս բերենք եւ կրկնենք կ'արժէ, որ մեր կամքն ալ՝ միւս մտաւորական կարողութեանց նման՝ մէկ տաղանդ մըն է, իր բնութեանը համեմատ գործածուելու համար մեր ձեռքը աւանդուած . եւ որչափ որ մեծ ըլլայ իր բնական կամ ստացական ուժգնութիւնը, չի կրնար ուրիշ աղբիւրներէ կամ կողմերէ բռնաբարութիւններ ըլլալ անոր վրայ առանց մեծ վտանգի : Դժբախտարար, այն այլեւայլ

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

պարագաներն որոնց մէջ որ Գաղղիացւոց յիշեալ կայսրը գտնուեցաւ , ամէնն ալ իշխանութեան եւ տիրապետութեան սէրը սնուցին իր սրտին մէջ : Իր բոլոր մտածմունքներն ազգաց վրայ ընդհանուր դերադոյն պետութիւն մը ձեռք բերելու վախճանին վրայ կը դառնար , որն որ իր բաղձանացը հանապազօրեայ առարկան էր : Հուսկ յետոյ իշխանասիրութեան ցանկութիւնը այնքան իշխեցող կիրք մը եղաւ իր ներսիդին , որ ամէն գործառնութեան մէջ , որուն մէջ որ ատոր դպչելիք բան մը ըլլար , ալ եւս մտաւորական իշխանութիւն կամ աղբորական զօրութիւն մը չէր մնար , որ կարող ըլլար զանկայ զսպելու եւ սանձահարելու : Այն ուժգին եւ հզօր կամբը , որ իր դէմն եղած ամէն բանի յաղթած էր , ի ստորեւ դարանակալ եղող այս թշնամիին մերձ գալուն զիմադրութիւն չըրաւ , եւ վտանգին ահեղութիւնը դեռ կատարելապէս չիմացուած՝ երկաթեայ շղթաներով կապուած անոր ձեռքը գերի ինկաւ : Կարող էն ինքը գիտակից էր այս իր վիճակին . եւ տեսնելով իր ներսիդին այս անզօր պելի դրդման ցոյցները , անանկ իշխանութեան մը տիրացած՝ որուն հասնելու բնաւ արտօնութիւն չէ տուած բնութիւնը , եւ որն որ այսր եւ անդր կը վարէր զինքը կատաղի մոլեգնութեամբ եւ անչափելի մեծամտութեամբ , սկսաւ այս խօսքերը գործածել . « Ժամ եւ պատահար » , « Ուրիշներուն աչացը չերեցող իր ասողը » , « Անփոփոխելի բախտ » , եւ « Անդիմադրելի ճակատադիր » : Այս է սովորաբար այն մարդոցը գործածած լեզուն , որոնք իրենց մտքին ճշմարիտ հաւասարալիչութիւնը կորսնցուցած են , եւ ներած են արտօնութիւն չունեցող կրից՝ գերադոյն իշխանութեան տիրանալու :

184. Գերութիւն կամաց՝ անզուսպ կիրքի պատճառով :

Գերի վարեալ կամ ծառայացեալ կամաց խիստ հասարակ օրինակներէն մէկն ալ ցասման եւ բարկութեան կրից կիրառութեանը երկար ատեն ինքզինքնին նուիրողներն են : Փրուսիայի Ֆրէտէրիք Վիլլիամ թագաւորին համար կը պատմուի թէ « անանկ բուռն եւ անզուսպ բնաւորութեան տէր մարդ մըն էր , որ իր կիրքը բորբոքած ատենը կատղած խնդ կը դառնար » : Եւ բարեբախտ բան կ'ըլլար եթէ այսպիսի օրինակներ հոս եւ հոն միայն աչքերնուս հանդիպէր պատմութեան էջերուն վրայ : Սակայն ողբալի իրողութիւն մըն է , ինտոր որ մարդկային բնաւորութիւնը խնամով զննողներուն ամէնը քաջ գիտեն , որ տեղ չկայ որ այս անկարգ կրից արտայայտութիւնները չտեսնուին : Այս տեսակ կիրքերն որ վերջապէս այնքան անզուսպելի կ'ըլլան , թերեւս տկար բաներ են ի սկզբան . եւ ատոնց

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

ողորմելի ենթականներն նախ եւ առաջ չեն տեսներ թէ վերջերին ո՛ւր պիտի երթայ ստուգապէս : Սակայն տարուէ տարի յաջորդաբար միշտ կը կրկնեն իրենց կիրքերն եւ կը յագեցընեն զանոնք . եւ իւրաքանչիւր տարի եւ ամիս եւ օր անոնց սաստկութիւնը կ'աւելցընէ : Այնպէս որ հուսկ յետոյ այս վիճակին մէջ ինկող մարդը երբոր իր կիրքը զսպելու ջանացողութիւն մը ընելու որ կ'ըլլայ , ինքզինքը բողբոջին անկարացեալ կը գտնէ : Ինքը եղկելի զո՛հ մը եղած է , կնքեալ ի կորուստ բուն իսկ իր ձեռամբ : Երբոր իր բարկութեան կիրքին բորբոքման առիթ մը կը սպատահի , (եւ ասանկ մարդոց համար այս տեսակ առիթներն ալ անպակաս են) խեղճ ողորմելի անզօր կամբը ահով ու դաղով կը խոնարհի անոր առջին մրրիկի առջեւ գիւրաթեք եղեգան գետնատարած ըլլալուն պէս :

185. Անկարգ սաստկութիւն ընտանեկան կրից :

Կամքին գերութեան կամ ծառայութեան ինչուութեանը վրայ առաւելագոյն բացայայտութիւն մը եղած կ'ըլլայ , թէ որ զխողութեան առնենք բարեւէր կրից ոմանց գործողութիւններն ու արդիւնքները , երբոր այդ կիրքերն բարձրատիճան սաստկութիւն ստացած կ'ըլլան : Սակայն արժան է յաւելուլ որ մեր խօսքը հոս ժամանակաւոր գրգռութիւններուն կամ յանկարծական զգացմանց փղձկուններու եւ սրտի թունդ ելլելներու համար չէ այնչափ որչափ որ հաստատուն եւ յարստեւ սաստկութեանց համար : Բնականապէս ակնկալելի է որ յանկարծական զգացմանց յորդութիւնները մտաց ներգործութիւններուն ներդաշնակաւորութիւնը եւ օրինաւոր կարգը ընդմիջահատեն եւ խանգարեն . ոչ միայն նկատմամբ կամաց այլ առ հասարակ ամենայն կարողութեանց : Իսկ մեր հիմակուան դիտելիքը մասնաւորապէս ասոնք չեն , այլ աւելի տեւողականութիւն ունեցող գէպքերը պիտի մէջ բերենք , թէ եւ երբեմնակի այնքան բուռն սաստկութիւն չունենան :

Երբեմն կը պատահի որ ընտանեկան կիրքերը , ծնողաց իրենց որդւոցը վրայ կամ որդւոց իրենց ծնողացը վրայ ունեցած սէրը , եւ կամ օտար աշխարհի մէջ պանդխտութեան ժամանակ հայրենեաց վերայ զգացուած այն յողուածոյ եւ խորամտտ եւ քաղցրայիշատակ սիրոյ բորբոքումը մարդուս միտքը՝ այս ինչ այն ինչ կացութեանց մէջ՝ անանկ բուռն սաստկութեամբ կը լեցընէ եւ տակն ի վրայ կ'ընէ , որ մեծապէս կը շփոթէ կամքին ներգործութիւնը եւ քիչ շատ գերութեան կը վարէ զանկայ : Հայրենեաց վրայ այսպիսի սաստիկ սիրահարութեամբ լցուած սրտի տէր մէկը՝ երբոր պատահի որ մէկ պատճառաւ մը հեռանայ բաժնուի իր մանկութեանը ըլլորներէն եւ

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

անտաններէն , իր հայրենական տունէն տեղէն , եւ իր խիստ մերձաւոր ազգականաց սիրալիր ընկերութենէն , ինտո՛ր իր սիրտը թռնո՞ւ կ'ելլէ եւ կը խռովի : Ինտո՛ր սաստիկ սուգ ու թախծութիւն կ'իմանայ իր հոգւոյն մէջ : Ինչ գործերու ալ որ ձեռնամուխ ըլլայ , ինչ տեսակ կենցաղավարութեամբ ալ որ ժամանակ անցընէ , կը նաշի որ անցեալին սիրալիր եւ սրտագրաւ պատկերը հանապազ աչացը առջեւ կ'երեւնայ , եւ ներկային հետ հակադրութեամբ : Ղինքը թըշուառութեան մէջ կ'ընկղմէ : Ողորմելի մարդը կերպ կերպ ճիգեր կը թափէ այս մտաւոր գերութեան բռնութենէն իր անձը ազատելու համար . իր իմացականութեան բոլոր ուժը կը վատնէ . իր այս ներկայ վիճակին շիթութիւններն ու թշուառութիւնները ի հաշիւ կ'առնու , բայց ամէնը պարտաւ տեղը : Այն իր սրտին մէջ այնքան խորարմատ զետեղեալ հեղձուցիչ եւ աղետալի կիրքը հանապազօր զինքը կը գտնէ , իր դէմը կը կ'անգնի եւ իր իմացական տեսութիւնը կը պղտորէ եւ կը նսեմացընէ , եւ իր կամական կարողութեան որոշումներն եւ մինչեւ անգամ ամենախոհական եւ խիստ սրբազան առաջադրութիւնները յերկիր կը կործանէ եւ կ'ոչնչացընէ :

Եթէ արժան է հաւատք ընծայել Ռուսոյի եւ ուրիշ մատենագրաց ըսածներուն , Զվիցերայի այն առանձնական ամայի լեռներուն ու ձորերուն բնակիչներն որ ատեն ատեն օտարաց զինուորական ծառայութեան մէջ կը գործածուէին , երբեմն այս հզօր եւ անզսպելի հայրենասիրութեան եւ ընտանեասիրութեան զգացմամբ հիւանդ կ'ըլլային եւ չգիտնալով կը մեռնէին :

186. Գերութիւն կամաց եւ բարոյական պատասխանատուութիւն :

Այս գլխուս մէջ ի լոյս բերուած ծանօթութիւնները չվերջացուցած , պատշաճ կը համարինք համառօտ գիտողութիւն մը ընել մէկ հետաքրքրական նիւթի մը վրայ , որ բնականապէս հոս մեր առջեւը կ'ելլէ : Ըսած խնդիրնիս այս է , « Թէ ինչ կապակցութիւն ունին այս տեսութիւններն բարոյական պատասխանատուութեան հետ : Եւ մենք անտարակոյս այս պատասխանը կրնանք տալ , ընդհանուր բանիւ , թէ մեր բարոյական պատասխանատուութիւնը՝ շատ կամ քիչ՝ կը մնայ մեր վրայ ցորչափ ժամանակ որ մեր մտքին զանազան կարողութիւններուն մէջտեղն եղող պատշաճաւոր համեմատութիւնը կամ հաւասարակշիւութիւնը գլխովն խանգարած չէ : Եթէ թոյլտուութիւն ընելու ըլլանք որ եւ իցէ ակտիւ կամ կիրքի անարժան եւ անսուրբ կիրաւութեանը , արդարեւ այն ակտիւ կամ կիրքին ձեռքը գերի ինկած կ'ըլլանք . սակայն այդ պատճառաւ մենք պատասխանատուութեանէ եւ յանցանքէ զերծ մնացած

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կամաց :

չենք ըլլար . այլ ընդհակառակն . ե՛ւ պատասխանատու ենք ե՛ւ մեծապէս յանցաւոր , քանի որ Վր Դոտքը ՎՋ , ինչ հասի՞ն ՎՋ ըլլայ ինչ ալ ուրիշ , « րաւի և իցէ կարողութիւնն կը մնայ սուրբ քառան և ընդդէմակալութեան : Որ ատեն որ այդպիսի դատման եւ ընդդիմադրութեան կաշողութիւններն բոլորովին անյայտ եղած ըլլան , յայնժամ մեր գործքերն կամ ներգործութիւններն , ինչ տեսակ ալ որ ըլլան , ոչ յանցանք եղած կ'ըլլան եւ ոչ առաքինութիւն , թէ սէտեւ մենք մեր ձեռքովը ինքզինքնիս այդ վիճակին հասցուցած ըլլալնուս համար յանցաւոր եղած կրնանք ըլլալ : Մտաւորական գերութիւնը այն ժամանակը միայն կը ջնջէ պատասխանատուութիւնը , երբ որ այն աստիճան սաստիկ կ'ըլլայ որ արդեամբ կը քայքայէ մտքին կազմակերպութիւնը եւ խելագարութեան սահմանները կը հասցընէ զայն , բայց ոչ անկէ առաջ : Քանի որ գերութիւնը մտքի տարակայութեան սահմանները չէ անցած եւ խելագարութեան մէջ չէ ընկղմած , մէկ մարդ մը անմեղ չհանեցնէ ի գտտ , դժուար բան չէ ցուցընել թէ նոյն այն գերութիւնը ինքն իսկ մեղքն է : Այլով բանիւ , ՌԻՐ ԶԿԱՅ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՀՈՆ ԶԿԱՅ ԵՒ ՄԵՂՔ :

Աստուածաշունչ մատենաներն ալ այսպիսի տեսութիւն մը ի յայտ կը բերեն եւ կը վաւերացընեն : « Յիսուս պատասխան տուաւ անոնց . ճշմարիտ ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի , թէ Ամէն ով որ մեղք կը գործէ , անիկայ մեղքի ծառայ է » : « Բայց ուրիշ օրէնք մը կը տեսնեմ իմ անդամներուս մէջ՝ որ իմ մտքիս օրէնքին դէմ կը պատերազմի , եւ զիս գերի կ'ընէ մեղաց օրէնքին՝ որ իմ անդամներուս մէջն է » : « Որ ստեղծուածները իրենք ալ ասպականութեան ծառայութենէն ազատելով՝ Աստուծոյ որդւոցը փառաւոր ծառայութեանը հասնին » : « Վասն զի երբ որ դուք մեղաց ծառաներ էիք , արդարութեանէն ազատ էիք » : « Անոնց ազատութիւն կը խոստանան , եւ իրենք ապականութեան ծառաներ են . վասն զի ի՛նչ բանէ որ մէկը կը յաղթուի , անոր ծառայ ալ կ'ըլլայ » : Յօհ. Ը. 34 : Հուով. Է. 23. Ը. 21. Զ. 20. Բ. Պետ. Բ. 19 :

Սակայն այս չմոռնանք բնաւ որ այս ըսածներնիս այն դէպքերուն համար չէ , ուր որ կամքը կը նուաճի արտաքոյ անձին պատահած զօրութիւններէ , որոնք իրեն վրայ կը ներգործեն առանց իր միաբանութեանը կամ հաճութեանը . ինչպէս քիչ մը առաջ յիշուած սաստիկ տանջանաց դէպքերու նման վիճակներու մէջ : Բոլոր այնպիսի դէպքերու մէջ անուրանալի բան է որ անանկ տանջանքներու ենթակայացեալ անձանց պատասխանատուութիւնը կամ մեծապէս կը նուազի եւ կամ բոլորովին ի չիք կը դառնայ : Մարդուն կամական կարողութեան ներգործութիւնը ամբողջովին տապալելու եւ կործանելու չափ սաստիկ տանջանաց ծանրութեանը ներքեւ ալ անի-

Գերութիւն կամ ծառայութիւն կաւնաց :

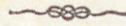
կայ իր ըրածին համար պատասխանատու չի կրնար ըլլալ, ճիշդ ինչպէս որ գործնական մարմնաւոր բռնադատութեան ներքեւ ստիպմամբ գործ մը գործող մարդը իր ըրածին համար պատասխանատու չէ : (*)

(*) Մանօթո՞ւնիւն. Թերեւս ընթերցողաց միտքը գայ՝ թէ մեր նիւթին այս մասը կարեւոր Աստուածաբանական առում մը ունի : Փիլիսոփայութեան մէջ հիմն ունեցող խնդիր մըն է այս, որն որ ամէն ատեն կրնայ ծագիլ, թէ արդեօք մարդուս կամքը մասնաւոր առարկաներու կամ կարգ մը առարկաներու նկատմամբ գերութեան մէջ չի կրնար ըլլալ, թէ եւ ուրիշ բաներու նկատմամբ ուրիշ հանգամանք ունենայ : Ըստ այսմ, այս բանիս վրայ յուզեալ Աստուածաբանական խնդիրն այս է՝ թէ արդեօք մարդկային միտքը, կամ Ա.գամայ անկմանը հետեւանքէն եւ կամ բուն իսկ իր հակամիտութիւններովը եւ գործքերովը, եւ կամ երկուքին միատեղ կապակցութեան պատճառաւ, այն աստիճան կորսնցուցած չէ՞ իր ազատութիւնը՝ որ անկարող եղած ըլլայ ծառայելու եւ փառաւորելու զԱստուած ըստ պատշաճի, առանց աստուածային օգնականութեան : Կը կարծենք որ Աստուածաբանք եւ կրօնագէտք առ հասարակ, նա մանաւանդ Աստուածային հմտութեանց կողմանէ խիստ բարձր աստիճաններու հասած անձինք, դրեթէ միաբան են այս կարծիքին մէջ, թէ այդ մասնաւոր աստուածային օգնութեանը անհրաժեշտ պէտք կայ : Ասոնք այս իրենց կարծիքը կը հիմնեն մարդկային բարուց եւ փորձառութեան վրայ գործադրեալ բազմախոյթ քննութեանց վրայ, ինչպէս նաեւ Սուրբ Գրոց վրայ եղած փութաճան խուզարկութեանց վրայ : Որովհետեւ այս մեր Գործը Փիլիսոփայական եւ Գործնական է յաւէտ քան թէ Աստուածաբանական, ներելի ըլլայ թող մեզի ընդհանուր նիւթին այս տեսութեանը խուզարկութեանը չպարսպելն, թէպէտ այնքան կարեւոր խնդիր մըն է : Նա մանաւանդ որ կատարեալ քննութիւն մը եթէ ընելու ըլլանք, (անկատար քննութիւնն ալ անօգուտ բան կ'ըլլայ) գործ երնուս չափը շատ կը մեծնայ :

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

Զ Օ Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Կ Ա Մ Ա Յ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա .

ԲՆՈՒԹԻՒՆ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ

187. Որոշմունք ազատական և զօրութեան մէջեղ :

Ահա կը մտնենք դարձեալ որոշ կարգ մը նիւթերու հետազօտութեան , որոնք նոր կերպարանօք կը ներկայացնեն մեր աչքին առջեւ ԿԱՄՍԿԱՆ կարողութիւնը : Բնութեան կարգին մէջ ասոնք ետեւ կու գան , սակայն կարեւորութեան եւ հետաքրքրականութեան կողմանէ միւսներէն վար տեղ մը չունին : Մեր Գործին Երրորդ Բաժանմունքին այս վերջին Մասին մէջ մեր նպատակն է քննութեան առնել կամքին ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ , եւ անոր հետ բնականապէս կապակցեալ այլ եւ այլ նիւթերը : — Սակայն կամքին զօրութիւնը քննութեան որոշ եւ առանձին նիւթ մը ըրած ատեննիս , արժան կը համարինք ծանուցանել որ , շատ մատենագիրներու եւ անոնց ալ երեւելիներէն ոմանց տեսութիւններէն եւ կարծիքներէն կը շեղինք , որոնք կամքին Զօրութիւնը ու անոր Ազատութիւնը մի եւ նոյն բանը համարեցան : Եւ այդ մէկմէկէ բոլորովին որոշ երկու զատ զատ բաները այսպէս իրարու հետ շիտիւթելն մէկ գլխաւոր պատճառ մը եղաւ այն մթութեանը , որով բովանդակ նիւթը միշտ այնքան խաւարամած կ'երեւնար զանիկայ հետազօտողներուն աչքին :

Սակայն այս բանիս մէջ այսպիսի սխալմունք մը գործուիլը շատ զարմանալու բան չի թուիր , երբ կը մտածենք թէ մենք որչափ մեծ հակամիտութիւն ունինք միշտ իրարու հետ շիտիւթելու այն բաները որոնք թէ եւ շատ մասերով իրարմէ յայտնապէս որոշ ըլլան ալ սակայն մեր խորհուրդներուն մէջ յաճախակի իրարու հետ միացեալ կ'երեւնան : Նիւթական աշխարհքը այնպէս կազմակերպեալ է , որ տարածութեան եւ գոյնի վրայ մեր ունեցած ըմբռնումներուն մէջ հարկաւորապէս միշտ իրարու հետ միացեալ կը տեսնենք զանոնք : այնպէս որ յետ ժամանակաց խիստ դժուար բան կ'ըլլայ մեզի գոյնի վրայ ունեցած մեր զգայութիւնէն տարածութեան զազաւարը ար-

տաքսելը : Եւ այս այսպէս է անտարակոյս բոլոր այս օրինակ բաներու մէջ . եւ նմանապէս Ազատութեան եւ Զօրութեան մասին ալ , որ ասոնք ալ սերտ կապակցութեամբ ընկերացած են մէկմէկու հետ : Յայտ է թէ ուր չկայ զօրութիւն հոն չկայ եւ ազատութիւն . յայտնապէս անուրանալի բան է որ իրերուն ընութեամբ ասոնք երկուքը միշտ իրարու հետ կ'ընթանան . եւ ուստի այնպիսի սերտ կապակցութեամբ միացած են ասոնք մեր խորհրդոցը մէջ , որ վերջապէս դժուարին կ'ըլլայ մեզի անոնց մէջտեղն եզոզ պատշաճ եւ արժանաւոր որոշմունքը ընելը :

188. Ապացոյց որոշման ազատութեան եւ զօրութեան մէջտեղ :

Ընթերցողք՝ կամքին զօրութեանը ընդհանուր նիւթին վրայ մեր ըսելիքները վերծանելէն ետեւ , եւ մասնաւորապէս եթէ յանձն առնեն բաղդատութեան բերել զանոնք արդէն ազատութեան ինչութեանը վրայ մեր ըրած դիտողութիւններուն հետ , կարծենք որ մտադիւրութեամբ պիտի ընդունին ԱՉԱՏՈՒԹԵԱՆ եւ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ մէջտեղը որոշում մը ըլլալուն իրական ճշմարտութիւնը : Եւ սակայն , թէպէտեւ խօսքերնիս առաջ չստարած այս տեղս այնչափ հարկ չկար այս մասնաւոր կէտին վրայ շատ ժամանակ վատնելու , բայց կ'արժէ որ քանի մը պարագաներ մէջ բերենք համառօտարար ի հաստատութիւն յիշեալ որոշմանը : — Եւ ուստի՞ նախ եւ առաջ այս կը զրոցենք , որ երբեմնակի մտաւորական զօրութեան աստիճանին մէջ զանազանութիւններ կամ տարբերութիւններ կ'ըլլան , մինչեւ անգամ շատ որոշ եւ նշանաւոր չափով , քանի որ ազատութեան քանականութիւնը մի եւ նոյն կ'ըլլայ , որ եթէ ազատութիւնը եւ զօրութիւնը մի եւ նոյն բանը եղած ըլլային՝ ասանկ պիտի չըլլար : Մէկ օրինակ մը հերթը է ասիկայ բացայայտելու համար : Տղու մը մտքին մէջ , որուն իմացականութիւնը դեռ նոր սկսած ըլլալով բացուելով՝ իր բնիկ գիւղին սահմաններէն անդին չի կրնար անցնիլ , այնչափ ազատութիւն կայ որչափ որ փիլիսոփայի մը մտքին մէջ որուն խորհուրդները բոլոր աշխարհս եւ մինչեւ անգամ աշխարհներու գրութիւններ կը պարփակեն : Տղու մը մտքին կոպարը արդարեւ շատ սահմանաւոր բան մըն է փիլիսոփային մտքին հետ բաղդատմամբ . սակայն թէպէտեւ ասոնց երկուքին ալ իրենց մտքին գործողութիւններուն սահմաններուն մէջ իրենց վայելած մտաւորական ազատութիւնը անուրանալի կերպով հաւասար է մէկմէկու կամ գրեթէ հաւասար է աստիճանաւ , այլ ո՞վ կրնայ ըսել թէ երկուքին ալ ունեցած մտաւորական զօրութիւնը մի եւ նոյն աստիճանն է :

Գարձեալ թէ որ մի եւ նոյն հասակի տէր եզոզ երկու հոգի ալ օրինակ առնենք , անոնց վրայ ալ շատ անգամ այս կերպ տարբերութիւններ կը տեսնենք : Ճշմարտապէս առաքինական բարուց տէր մարդ մը միշտ բարձրաստիճան մտաւորական ողորմութիւն կ'ունենայ եւ կ'արտայայտէ : Ասոր հակառակ՝ մալի մարդ մըն ալ ազատութեան խախտման արար որ եւ իցէ կերպ մտաւորական խեղաթիւրութեամբ մը կը տանջուի : Բայց թէպէտեւ այս երկրորդը նուազագոյն մտաւորական ազատութիւն ունենայ , այլ հնարաւոր է որ միւսէն շատ աւելի մտաւորական զօրութեան տէր եղած ըլլայ :

189. Զօրութեան եւ ազատութեան մէջտեղն եզոզ որոշմունքը իմանալի է զօրութեան եւ ազատութեան վերացեալ գաղափարները ծեւացընելու կարող ըլլալուն իրողութենէն :

Երկրորդապէս՝ մեր գիտակցութիւնը (այն ներքին մտածութիւնը որ նոյն լակ մտքին մէջ ի դէպ եկող որ եւ իցէ բանի վրայ կրնանք գործադրել) կը վստահացընէ զմեզ թէ մենք կարող ենք Զօրութեան վերացեալ գաղափարը ձեւացընելու , եւ սակէց ի գատ թէ կարող ենք նաեւ ազատութեան վերացեալ գաղափարն ալ ձեւացընելու . եւ թէ որ մեր ներքին մտաւորական փորձառութիւնը կը վստահացընէ զմեզ թէ այս երկու բաներն ալ կան , ի հարկէ ադկէ կը հասկըցուի թէ երկուքն ալ մէկմէկէ որոշ բաներ են : Ամէն մէկ պարզ գաղափար , որովհետեւ միութիւն մըն է եւ անբաժանելի ի մասունս , հարկաւորապէս ըստ ինքեան ինչութիւն մը ունենալու է՝ յատուկ՝ որոշ եւ անփոփոխելի : Եւ ուստի՞ եթէ մենք ձեռնհաս ենք զօրութեան եւ ազատութեան այս երկու որոշ գաղափարները ձեւացընելու (ինչպէս որ այս բանիս վրայ եզոզ մարդկային ընդհանուր գիտակցութենէն յտակ կ'երեւնայ) ասկէ հարկաւորապէս այս կը հետեւի թէ այդ երկու բաները ընութեամբ բոլորովին իրարմէ որոշ բաներ են . եւ թէպէտեւ դիպուածական պարագաներով եւ կամ ուրիշ կերպով մը կրնան շատ սերտ կապակցութիւն ունենալ իրարու հետ , այնքան որ մէկուն վրայ չկարենանք ըմբռնումն ունենալու առանց միւսին զոյութիւնը իմանալու , սակայն եւ այնպէս այս ճշմարտ է որ ըստ ինքեանց մտածելով բոլորովին զատ են մէկմէկէ , իւրաքանչիւրն ինք իր էութիւնն ու հանգամանքներն ունենալով : Եւ թէ որ ազատութեան եւ զօրութեան գաղափարներն այսպէս որոշ են մէկմէկէ , ուրեմն անհրաժեշտ հարկ կը մնայ մեր վրայ այս հետեւութիւնը հանելու , թէ այդ գաղափարներուն ցուցուցած իրականութիւններն ալ , այսինքն՝ զօրութիւնը եւ ազատութիւնն ալ էութեամբ տարբեր են մէկմէկէ :

190. Զօրութեան ու ազատութեան մէջսեղ եղած որոշմունքը լեզուներէ ցուցուած :

Մտաւորական գորութեան եւ մտաւորական ազատութեան մէջ տեղը որոշմունք մը ըլլալը եւ այդ որոշմունքին հատարելապէս հաւանելի եւ ընդունելի ըլլալը՝ երրորդապէս՝ յայտնի է լեզուաց կազմակերպութեանն : Հայերէն լեզուին մէջ խնդրարկեալ երկու բառերն ալ ունինք, որոնք համապազ կը գործածենք, ոչ իրբեւ նոյնանշան բառեր, այլ մէկմէկէ ճշմարտապէս որոշ երկու տարբեր բաներ ցուցնող բառերու պէս : Եւ որովհետեւ ամէն լեզուի մէջ ալ ասանկ է, ուստի իրաւամբ ասիկայ այնպիսի պարագայ մը կրնանք համարել, որով որ որոշակի ի ցոյց կը բերուի այս նիւթիս վրայ մարդոց ունեցած ընդհանուր համոզումն ու հաւատքը : Այսքան ընդհանուր եւ այսչափ խորարմատ հաւատքի մը գոյութիւնը ուրիշ որ եւ իցէ հաւանելի մեկնութիւն մը չի վերջըներ բայց եթէ միայն այս, թէ իրականակէս եւ խիստակնապէս կայ եւ կը մնայ այն որոշմունքը որուն որ արտայայտին է յիշեալ ճանաչողութիւնը :

191. Ապացուցեալ եւս մեր բարոյական բնութիւն մը ունենալուն իրողութենէն :

Դարձեալ՝ ինչպէս որ մտաւորական ազատութեան նոյնպէս եւ մտաւորական գորութեան տէր ըլլալնիս մարդուս բարոյական եւ պատասխանատու էակ մը ըլլալուն իրողութեանն խմանակի է : Բոլոր այն գլխաւոր խնդիրներուն մէջ, որոնք որ մեր բարոյական բնութեանը վերաբերութիւն ունին, հարկ է մեզ միշտ մեր մտաւոր կազմակերպութեան տարրական թեւադրութիւններուն կամ նախնական եւ անփոփոխելի սկզբունքներուն դիմել : Արարիչն մեր այս խնդիրներուն որոշմունքը եւ լուծմունքը փիլիսոփայից նուրբ ու գեղարվմաց մակածութիւններուն թողուցած չէ : այլ անոնց լուծմունքը լուսեղէն տաւերով ընդհանուր մարդկութեան որտի՛ն տախտակներուն վրայ դրոշմած է : Ամենայն կարգի եւ ամենայն չափու մտորդիկ հաւասարապէս ներընդունակ են անոնց խմատին վերահասու ըլլալու եւ անոնց մեկնութիւնը իրենք իրենցմէ տալու : Ամէնն ալ՝ իրենց անձնական նոյնութեանը վրայ ունեցած գիտութիւններնն ոչինչ նուազ ստուգութեամբ՝ եւ որ եւ իցէ մարդկային փիլիսոփայութեան իրենց ուսուցանելիքէն շատ աւելի աղէկ՝ գիտեն, որ բարոյական պատասխանատուութիւն ըսելով գորութեան գոյութիւն

կը հասկըցուի, եւ թէ գորութեան պակասութենէն ալ հարկաւորապէս պատասխանատուութեան չգոյութիւն կ'իմացուի :

« Կատարեալ համեմատութիւն մը կայ », կըսէ Րիտ, « գորութեան ու բարոյական պարտականութեան եւ պատասխանատուութեան մէջ տեղը : Եւ անոնց իրարու հետ ունեցած համեմատութիւնը ոչ միայն ընդհանուր կերպով մըն է, նկատմամբ համաւորական ներգործութեանց միայն, այլ նախայիշելոյն վրայ գործադրեալ ամէն մէկ սահմանափակութիւն կամ նուազութիւն նոյն չափով սահմանափակութիւն մը կամ նուազութիւն կը պատճառէ վերոյիշեալ երկու բաներուն վրայ : Ասիկայ արդարեւ ուրիշ բան ըսել չէ՛ բայց եթէ ընդհանուր դատման կամ խելամտութեան այն առածը, որ եւ Աստուածային հեղինակութեամբ վաւերացեալ է թէ՛ « Որուն որ շատ տրուեցաւ անկէ՛ շատ պիտի պահանջուի » : — Այնինչ չափով ներգործական գորութիւն մը Աստուծոյ ամէն մէկ բանաւոր պատասխանատու էակի պարգեւած մէկ տաղանդն է, որուն համար որ հաշիւ մը պիտի ուղէ ի հարկէ : Իսկ թէ որ մարդս գորութեան տէր չըլլար, հաշիւ տալու ալ բան մը չէր ունենար : Մեր ամէն գործքերն, թէ՛ իմաստութեան գործք ըլլան եւ թէ՛ յիմարութեան, թէ՛ առաքինականք եւ թէ՛ մոլեկանք, Աստուծոյ մեղի շնորհած այս գորութեան ուղիղ եւ կամ չարաչար կիրառութեանն կը ծնանին : Թէ որ մարդս գորութիւն չունենար, ոչ իմաստուն կրնար ըլլալ եւ ոչ յիմար, ոչ առաքինի եւ ոչ չարագործ » :

192. Զօրութեան գաղափարին ծագումը Սկզբնական Թելապիւնէնէն է :

Ինչ որ մինչեւ հոս ըսուեցաւ այս Գլխու մէջ, գէթ յետ այսմ կամական գորութեան վրայ մեր տալու բացատրութիւններուն հետ կապակցութեամբ առնելով, եւեւ եւեւօք հաստատութիւն կու տայ այս իրողութեանը, թէ գորութեան եւ ազատութեան մէջտեղը որոշում մը կայ, եւ թէ կարեւոր բան է դանձնք իրարու հետ չլիութիւն : Վասնորոյ գորութեան նիւթը ըստ ինքեան որոշ նիւթ մըն է, եւ առանձինն ու իութեամբ հետազօտութիւն կը պահանջէ : — Եւ հիմայ որ սոյն նիւթոյս քննութեանը պիտի պարապինք, արժան կը համարինք այս տեղս քանի մը խօսք ըսել ի բացատրութիւն ԶՕՐՈՒԹԻՆՆ Գաղափարին ծագմանը : Զօրութիւն ըսածնիս յայտ է թէ՛ ուղղակի արտաքին զգացութեանց մատչող բան մը չէ : Ո՛չ գոյներու պէս աչքով կը տեսնուի, ոչ ձայներու նման ականջով կ'ըմբռնուի, ոչ ճաշակելիքով եւ ոչ որ եւ իցէ արտաքին զգայարանքով կ'իմացուի : Զանկիկայ ոչ կրնանք տեսնել, ո՛չ լսել, ոչ շօշափել եւ ոչ ճաշակել, թէպէտեւ յամենայն ուրեք սիւիւս տարածեալ է արդեամբ եւ իրական

նապէս . վասն զի ասիկայ նախնական ճշմարտութիւն մըն է , եւ անուրանալի կերպով ստոյգ՝ որ ուր որ գոյութիւն կայ հոն եւ գորութիւն կայ , թէ արդեամբ նոյն իսկ այն գոյութեանը մէջ եւ կամ թէ մէկ կերպով մը անոր հետ կապակցեալ :

Եթէ գորութեան գաղափարին ծագումը որ եւ իցէ կերպ արտաքին իմացողութեան ընծայելի չէ , պէտք է որ անոր ծագումը մեր ներսիդին վնտոենք : Եւ ասիկայ ըրած ատեննիս անկարող կը գտնենք ինքզինքնիս մէկ աւելի բան մը հաստատուելու քան թէ այս , թէ անիկայ այն Սկզբնական Թելադրութեան ծնունդն է , որն որ արդէն տեսանք որ ազատութեան վրայ մեր ունեցած գաղափարին ալ ճշմարտ աղբիւրն այն է : Այլով բանիւ մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք , որ այսինչ առիթներով եւ այնինչ պարագաներով գորութեան գաղափարը բնականապէս եւ հարկաւորապէս կը ծագի կամ կը թելադրուի մեր ներսիդին :

193. Զորութեան գաղափարին ծագմանը առիթներն :

Բայց որոնք են այն առիթներն կամ պարագաներն , որոնք հիմայ յիշուեցան , եւ որոնց վրայ որ Սկզբնական Թելադրութեան կարողութիւնը ի գործ կը դրուի , եւ այդ եղանակաւ խնդրարկեալ գաղափարը ծնունդ եւ գոյութիւն կ'առնու :

Թէպէտեւ այս կէտիս վրայ մեր ունեցած տեսութիւններն թերեւ ըստ հակառակ դան ոմանց մատենագրաց կարծիքներուն , մեր հասկըցածին նայելով , որչափ որ կարող ենք դատել , այդ առիթներն երեք կերպ կը թուին ըլլալ . — 1. Բնական աշխարհիս մէջ պատահող բոլոր նախորդութեան եւ հետեւորդութեան դէպքերն : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք որ երբոր այսպիսի նախորդութեան եւ հետեւորդութեան դէպքեր կը տեսնենք , մեր կենացը շատ վաղ հատակէն կը սկսինք այս առաջարկութիւնը կազմակերպելու եւ գոնիկայ իբրեւ անուրանալի ճշմարտութիւն ընդունելու , թէ չի կրնար ըլլալ սկզբնաւորութիւն կամ փոփոխութիւն գոյութեան առանց պատճառի : Այս առաջարկութիւնը ոյժի կամ գորութեան գաղափար կը բովանդակէ իր մէջը . — 2. Միանանց ներգործութիւններուն վերայ կամքին ունեցած իշխողութիւնը : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք , որ երբոր կամք ընենք մարմիններնուս մէկ մասը շարժելու , եւ կամեցողութենէն ետեւ շարժումը ի դէպ գայ , յայնժամ գորութեան գաղափարը կը ստանանք . — 3. Միւս մտաւոր կարողութեանց վրայ կամքին ունեցած իշխողութիւնը , Պատճառներ ունինք կարծելու՝ որ այսինչ սահմաններով եւ մինչեւ այնինչ չափով

կամքը կարող է ինչպէս որ մարմնաւոր նոյնպէս եւ մտաւոր կարողութեանց վրայ կարգադրական եւ առաջնորդական իշխողութիւն մը բանեցընելու : Եւ մենք երբոր այսպիսի իշխողութեան մը կիրառութեանը վրայ գիտակցութիւն կ'ունենանք , ահա ասիկայ առիթ մը կ'ըլլայ գորութեան գաղափարին ծագմանը . յայնժամ ծնունդ կ'առնու կամ կը ԹԵԼԱԴՐՈՒԻ . — (Տես Բաժ . Ա . Թելադրութեան վրայ) :

Արժան է հոս յաւելուլ եւս , որ գորութեան գաղափարը՝ ազատութեան գաղափարին նման՝ պարզ է , եւ հետեւապէս սահմանի չի գալ , թէպէտեւ ոչ ոք կրնայ մտածել թէ ասոր նշանակութիւնը հասկըցող մարդ գտնուի :

194. Զորութեան գաղափարը գորութեան իրական գոյութիւնը կը ցուցընէ :

Սակայն գորութեան գաղափարին անսահմանելի ըլլալէն այնպէս կարծելու չենք թէ բան մը չի ցուցընէր . այլով բանիւ , թէ գորութիւնը ինքնին անհիմն մտացածին բան մը կամ չէութիւն մըն է : Ասիկայ մեծ սխալմունք է : Իրաւ է որ , ինչպէս որ Լօք ուղղութեամբ կը հաստատէ , իրերու յօդուածոյ գաղափարներ կրնան ըլլալ որոնք մտածին բաներ են . ըսել կ'ուզենք թէ անանկ գաղափարներ են որոնց իրականը ոչ արտաքին առարկաներու մէջ եւ ոչ ինչ եւ իցէ բանի մը մէջ չկայ ամենեւին . ինչպէս են արծուառիժի՝ վիշապի՝ ձիամարդի՝ ջուրէն թեթեւագոյն ոսկիի՝ եւայլն՝ գաղափարներն : Բայց այդ գաղափարաց արտայայտած բաներուն նման իրական բաներու չգտնուելուն դէպքը բնաւ երբէք տեսնուած չէ եւ չի կրնար տեսնուիլ ոչարդ գաղափարաց մասին . եւ այս երկու կարգ գաղափարաց մէջ այս տարբերութիւնը տեսնելիս ամենեւին զարմանալու բան չէ : Յօդուածոյ գաղափարք , քանի որ ստորակարգեալ տարերքներ իրարու հետ կապակցելով եւ յօդաւորելով կը շինուին , մարդու գործք են . եւ ուստի երբեմն կրնայ պատահիլ որ իրական գոյութիւն չունեցող բաներ ցուցընեն : Իսկ ասոր հակադարձը՝ պարզ գաղափարներն , որոնք մարդկային մտքին՝ այն ինչ պարագաներու տակ՝ ունեցած ներգործութիւններովն հարկաւորապէս ծագումն առնող ծանօթութիւններ են , կրնան համարուիլ իբրեւ ճշմարտապէս գործք մեծի Հեղինակին մտաւորական բնութեանս մերոյ . եւ Անոր ստորոգելիքներուն ու կատարելութիւններուն վրայ մեր ունեցած գաղափարներուն , մասնաւորապէս իր ճշմարտութեանը հակասական կու գայ , ճիշդ ինչպէս որ մեր իսկ գիտակցութեանը եւ փորձառութեանն ալ հակառակ կու գայ կարծելն՝ թէ այդ գաղափարներն անփոփոխելի իրականութիւններէ ի զատ ուրիշ բան մը ցուցընեն :

195. Բաներ կան որոնց գոյութիւնը զգայարանօր չ'իմացուիր :

Կարծ ենք թէ կարկ չկայ ըսելու թէ կան այնպիսի գոյութիւններ կամ գոնէ կան այնպիսի էրականութիւններ, (թէ ըստ ինքեանց գոյութիւններ ըլլան եւ թէ իրերու ստորագելիքներ կամ յարաբերութիւններ) որոնք արտաքին եւ տեսանելի ներկայացում մը չունին : Անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է որ՝ արտաքին զգայարանաց վրայ գործադրեալ որ եւ իցէ ուղղակի ներգործութեան մը միջոցով չէ որ հմտութիւն կը ստանանք Զօրութեան վրայ . թէ անիկայ ոչ ձեւ ունի եւ ոչ շրջագիծ կամ ծրագիր, որպէս թէ մէկ նիւթական էութիւն մը եղած ըլլար . թէ անիկայ որ եւ իցէ նիւթական չափողութեամբ չափուելու ենթակայ բան մը չէ . թէ անիկայ տեսութեան՝ ըստ ինքեանց կամ շօշափման առարկայ մը չէ : Այլ սակայն մտաց վրայ ըստ ինքեանց զգացումները եւ մատենագիրք ամէնը միտքան կը վտանգացնեն զմեզ թէ կան ներքին աղբիւրներ հմտութեան, թէ կան իրեր եւ իրերու ստորագելիքներ որոնք որ եւ իցէ կերպ նիւթական կամ արտաքին ներկայացման ընդունակութիւն չունին . այլ մեզի ծանօթ կ'ըլլան միայն նոյն իսկ մտքին մէջ բացարձակապէս ի դէպ եկող մէկ սկզբնական զարգացումով մը : Եւ ՋՕՐՈՒԹԻԻՆ, թէ ըստ ինքեան բան մը եղած ըլլոյ, եւ կամ ուրիշ բանի մը ստորագելիքը, այս կարգէն եղող իրերուն մէկն է :

Դժուարին բան չէ ի բացատրութիւն այս զրուցածներուն օրինակներ յառաջ բերելն : Նպատակ կամ նախատեսութիւն ըսուած բաները չկան, Նոյնութիւն, միութիւն, կամ թիւ կոչուած բաները, եւ յաջորդութիւն, ժամանակ, կամ միջոց ըսած բաներնիս գոյութիւն չունին : Հանճար կամ ճշմարտութիւն, ուղղութիւն կամ անիրաւութիւն յորջորջեալ բաները ամենեւին չկան : Եւ սակայն սա բաներն մեզի ծանօթ չեն ըլլար մեր զգայարանաց վրայ գործադրեալ ուղղակի ներգործութիւնով մը, այլ միայն մտօք . միայն մեր ներսիքին եղող այն հոգեղէն տարրին ստեղծական գործունէութեամբը, որն որ իր ներկայ դիրքին հետ կցօրդ եղող այլ եւ այլ պարագաներով ի ներգործութիւն կը շարժի, եւ այդ գաղափարներուն ծնունդ կու տայ : Եւ այս ալ ստուգութիւն մըն է, որ ստոնց վրայ ինչ աստիճան հմտութիւն որ ունինք, Զօրութեան վրայ ունեցածնիս ալ անոնցմէ պակաս չէ :

196. Յաղագս Զօրութեան իրեւ ստորագելիք մարդկային մտաց :

Զօրութեան գոյութեանը եւ բնութեանը վրայ ընդհանրապէս,

Եւ անոր հմտութիւնը ստանալնիս ինչ եղանակաւ ըլլալուն վրայով ըրած դիտողութիւններնիս հոս տեղ վերջացնելով, յառաջ ընթանանք այժմ հաստատելու թէ զօրութիւն ըսուած բանը մարդկային մտքին մէջ կայ եւ թէ անոր մէկ ստորագելիքն է : Զօրութիւն ըսուած բանը կայ տեղ մը : Մարդու մտքին մէջ ալ կայ արդեօք : Զօրութիւնը հոն հաստատուն եւ դրական բանի մը պէս կը բնակի, թէ միայն սոսկ երեւոյթ մըն է :

Ան ի սպացուցութիւն այս իրական ճշմարտութեանը՝ թէ զօրութիւնը, բառին ամենաճշգրիտ նշանակութեամբը, մարդկային մտքին մէկ ստորագելիքն է, նախ եւ առաջ ամենայն սպահովութեամբ կը դիմենք ամէն մէկուն ինք իր գիտակցութեանը : Իւրաքանչիւր ոք զիտէ անշուշտ թէ ինչ է զօրութիւնը, թէպէտեւ՝ ինչպէս որ ըսուեցաւ՝ սահմանի ընդունակութիւն չունի : Եւ իւրաքանչիւր ոք այս գիտակցութիւնն ալ ունի թէ այդ զօրութիւնը ինք իր անձին մէջ ալ կայ . թերեւս ոչ այնչափ բարձր աստիճանաւ ինչպէս որ կը տեսնէ թէ ուրիշներուն վրայ կը գտնուի, այլ սակայն թէ մէկ չափով մը ունի զօրութիւն : Իր գիտակցութիւնը այսպէս չ'իմացնէ իրեն, թէ ատիկայ իր մէջը կայ եւ կը մնայ դատ առանձին մէկ կարողութեան մը կերպարանքով, իմացման կամ յիշողութեան կարողութիւններուն հանդիտութեամբ . այլ թէ անիկայ կայ եւ կը մնայ իր ներսիքին իրրեւ ստորագելիք իր բովանդակ մտքին, եւ սիւրբ տարածեալ է՝ մեծ կամ փոքր քանակութեամբ՝ անոր ամէն կարողութիւններուն մէջ : Որ ըսել է թէ, ամենականխաճասակ մանկութենէ անտի զօրութեան վրայ որոշ գաղափար մը ձեւացուցած ըլլալով, եւ արդէն դիտնալով անոր ինչ բան ըլլալը, ինքը մէկ բնածին զգացում մը կամ համոզում մը կ'ունենայ թէ իր մէջն ալ կայ նոյնը . թէ իր մտքին ամէն մէկ կիրառութեանը կամ գործողութեանը մէջ զօրութիւն կայ եւ պէտք է որ ըլլայ : Ատիկայ անանի բան մըն է իր աչքին առջեւը, որ անոր վրայ, ինքն իրեն համար ըլլալով, բնաւ արամաբանութեան չ'եկեր . քանզի իր համոզումը այնպիսի սկզբնական համոզում մըն է, որ ակներեւ գիտութեան բնութեանը խիստ մտ կու գայ . եւ ուստի, իր տեսութեամբը, այնպիսի իրականութեան հաւատք մըն է, որ ոչ ձեռնարկութեամբ քայքայելի է, եւ ոչ ձեռնարկութեամբ հաստատելի :

Դարձեալ, Զօրութեան գոյութիւնը՝ իրրեւ ստորագելիք մարդկային մտաց՝ կ'ապացուցուի մեր ի վերայ այլոց ըրած դիտողութեանն : Երբոր խնամով քննութեան կ'առնենք մարդկային հանճարին սքանչելի ճիշդերը, թէ ինչ աստիճան սրացական երազութեամբ եւ կատարելագործեալ ճարտարութեամբ կը պարփակէ եւ կը վերլուծէ ամենադժուարին նիւթերն, յայնժամ զօրութեան սպացուցութիւն

չըլլար տեսածնիս . Երբոր կը տեսնենք մարդիկ որ իրենց կիրքերուն վրայ կը տիրեն , ամէն անգուր յարձակողութեանց ժամանակներ ինքզինքնին կատարեալ հեղութեան եւ հանդարտամտութեան մէջ պահելով , ատիկայ յաւելեալ վկայութիւն եւ ապացուցութիւն չէ՞ զօրութեան : Երբոր հին ատեններու Հասարակապետութեանց վրայով կը կարդանք , այն ճարտասան ատենարանութեանց վրայ որ Աթէնքի կատաղի ռամկապետութեան պէս բուն գորութիւնները կը սարսէին եւ այսր անդր կը շարժէին , եւ Հռովմայ ամբարտաւան սրտերուն ու հպարտ մտքերուն վրայ կը տիրէին եւ կ'իշխէին , եւ որոնք դարձեալ աւելի մօտ ժամանակներու մէջ Գաղղիական եւ Անգղիական խորհրդարաններու սաստիկ աղմկայոյզ ժամանակները քիչ մեծագործութիւններ չներկայացուցին աշխարհի , կարելի է մեզի հաւատալ որ այդ հզօր եւ սքանչելագործ բեմասացութիւններն այնպիսի մտքերու ծնունդ ըլլան , որոնց կազմակերպութեանը մէջ զօրութեան տարրը մտած չըլլայ : Կրնանք ուրեմն նաեւս աչքերնիս երկինք լուսածաճանչ արեգական վերցնել , երբ իր երկններանգ շաւաւիղներն լերանց եւ բլրոց գագաթանց վրայ եւ ամառնային կանաչագեղ անտառներուն վրայ կը շողշողայ , եւ ըսել թէ լոյս չկայ :

197 . Ապացուցեալ եւս Աստուծային Մտքին վրայ եղած դիտողութիւններ :

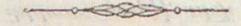
Այս նիւթիս , այսինքն Զօրութեան դոյութիւնը մարդկային մտաց մէկ ստորագելիքը ըլլալուն վրայով , անպատշաճ չ'ըլլար , թէպէտեւ պէտք եղած խոնարհութեամբ եւ շրջահայեցութեամբ պէտք է ընել , Գերագոյն էութենէն առ արածս իւր տրամաբանել : Ծանուցեալ է մեզի Սուրբ գրոց մէջ թէ մարդս ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան Արարչին իւրոյ ստեղծագործուեցաւ . եւ այս անտարակուսելի է որ այդ նմանութիւնը մտաւորական էր եւ ոչ թէ մարմնաւոր : Մարդուս միտքը , հոգեղէն մասն էր որ Աստուծային պատկերին փառաւոր դրոշմը ընդունելու պատուոյն արժանաւորեցաւ : Արդարեւ կրնայ իրբեւ առարկութիւն ըսուիլ , թէ մարդուս եւ իր արարչին մէջտեղը կայ ըսուած նմանութիւնը սահմանաւոր բան մըն է , եւ միայն իր բարոյական բնութեանը վերաբերութիւն ունի . այլ պէտք է միտք բերել թէ անհնարին բան է մարդուս բարոյական մասը իր խնայական մասէն գլխովին բաժնել զատելը : Որովհետեւ բարոյական բնութիւնը խնայականին վրայ հիմնարկեալ է , (քանզի յայտնի է որ ուր որ խանաւու եւ դատելու կարողութիւն չկայ՝ հոն պատասխանատուութիւն ալ չի կրնար ըլլալ ,) վասնորոյ առաջինին գոյութիւնը ի հարկէ երկրորդին ալ ներկայութիւնը կը բովանդակէ եւ կը սուլցնէ : Թէ որ բարիին եւ չարին մէջտեղը իրական որսուած

մը կայ , ուրեմն հարկ է որ ոչ միայն զգացումն եւ կամեցումն ըլլայ , այլ եւ հասկըցողութիւն ալ ըլլայ հարկաւորապէս . եւ անհրեշարին է որ ըմբռնենք առաքինութիւն կամ մոլութիւն հանդերձ տարակայութեամբ միոյն եւ կամ միւսոյն . — Մարդուս մտաւորական բնութեան բոլոր մասունքներուն , խնայականին՝ զգացականին եւ կամականին մէջտեղը եղող կապակցութեանը վրայ այս տեսութիւնը ունենալով , մարդուս նախնական արարչագործութեանը ըստ պատկերի Աստուծոյ ըլլալուն պատգամը այս խնաստով կը հասկընանք , որ արդարեւ իրական նմանութիւն մը կար Արարչին եւ իր արարածին մէջտեղը ըստ Կեանքի , թէպէտեւ անսահման տարբերութեամբ ըստ ասպիճանի . եւ թէ այս նմանութիւնը մեր մտաւորական բնութեան ամէն մասանցը կը տարածի , բացառելով միայն այն բաներն որ զուտ բնագոյնական են եւ կամ էապէս կապակցեալ են մեր մարմնական կամ նիւթական կազմուածքին հետ : Մարդուն Անկումը՝ իրաւ է որ՝ աւրեց եւ խանգարեց այս սկզբնական նմանութիւնը , սակայն ՍՈՒՐԲ ՍԻՐՈՅ սկզբունքը միայն բացառելով , որոշիչ գծագրութիւններն ու ստորագելիքները տակաւին կը մնան :

Արդ՝ մէկը չ'ուրանար որ զօրութիւնը Աստուծային Մտքին մէկ ստորագելիքն է . եւ ուստի , Արարիչէն առ արարչագործեալն տրամաբանելով , սկզբնական եւ ինքնաբոյ նախատիպէն առ ընդօրինակեալ եւ ի նմանէ կախեալ նմանութիւնն , հաստատուն պատճառ ունինք հաւատալու՝ թէ զօրութեան տարրը դրականապէս եւ հաստատականապէս , սակայն հունաւորապէս՝ կայ մարդկային արարածին մէջ , ճիշդ ինչպէս որ դանիկայ ձեւակերպող Արարչին վրայ կայ անհունապէս «Եթէ ընդունուած ճշմարտութիւն է» , կ'ըսէ Ամերիկացի մատենագիր մը , «Թէ Աստուած ձեռնհաս պատճառ մըն է . թէ իր մէջը գործունէութիւն եւ ջանասիրութիւն կայ , որով որ ինքը մէկ ներգործուն էակ մը եղած կ'ըլլայ . ինչո՞ւ մարդս չկարենայ զարդարուած ըլլալ նոյն սկզբունքով , որ անով ինքն ալ ներգործուն էակ մը ըլլայ : Իր կախեալ ըլլալը եւ իր կարողութիւններուն սահմանաւոր ըլլալը բնաւ կարեւորութիւն ունեցող առարկութիւն մը չեն՝ իրեն իրբեւ ներգործուն էակ մը նկատուելուն դէմ : Եթէ Աստուած կարող է ստեղծել մէկ կախեալ եւ սահմանափակ էակ մը , ինչո՞ւ պիտի չկրնայ տալ անոր մէկ քրօնակայ՝ կախեալ՝ սահմանաւոր սկզբունք մը ներգործութեան : Ես մէկ կարեւոր առարկութիւն մը չեմ տեսներ ասոր դէմ , եւ ի հարկէ նախապատիւ կը համարիմ նկատել մէկ բարոյական էակ մը իրբեւ իր սրտին մէջ այն նոյն ներգործուն եւ գործունեայ սկզբունքը ունեցող , որն որ կը կարծենք Ամենակարող Աստուած ունի : Ընդունուած բան է որ մարդուս ներսիքին եղող այս ներգործուն սկզբունքը , որով որ ներ-

գործական էակ մը եղած կ'ըլլայ, յԱստուծոյ կախեալ է եւ սահմանաւոր : Այլ մարդուս բուն իսկ էութիւնն ալ այսպէս է . եւ սակայն իրական իսկական էակ մըն է , Աստուծմէ որոշ » :

Այս է ուրեմն այն տեսութիւնը , զոր ամենայն իրաւամբ ունինք այս կարեւոր նիւթին վրայ . այսինքն թէ Բարձրեալն Աստուած ստեղծագործած է մարդիկ հանդերձ զօրութեամբ . թէ բուն իսկ իր լրութենէն հաղորդած է անոնց , որ առանց այս հաղորդութեանը պակասաւոր պիտի մնային : Ինչպէս որ արեգական բոլորտիքը շրջան առնող մոլորակներն , թէպէտեւ շարժման եւ լուսաւորութեան մասին այն մեծ լուսատուէն կախումն ունին , եւ սակայն որոշ գոյութիւններ են . նմանապէս՝ ամենայն իմացական եւ զգացական էակք , ի հրեշտակապետաց սկսեալ մինչեւ ցմարդիկ , իրենց այլ եւ այլ կարգերուն մէջ , իրենց գոյութիւնն ու պահպանութիւնը ամենայն գիտութեան եւ ամենայն կարողութեան այն մեծ եւ հիանալի Աղբիւրէն կ'ընդունին . եւ թէպէտեւ ըստ պատկերի Աստուծոյ արարչագործեալ են եւ հանապաղ Իրմով պահպանեալ , այլ սակայն որոշ գոյութիւն մը , որոշ թէեւ կախեալ ներգործողութիւն մը ունին , եւ իւրաքանչիւրն իր սեպհական պարունակին մէջ շրջան կ'առնու :

ՉԼՈՒՆ Բ.

198. Կամքին մէջ գօրութիւն ըլլալուն ապացոյց ի վերաբանումնէ մտաց :

Բայց Զօրութեան ինչութիւնը եւ մարդկային մտաց մէկ ստորագիւղքն ըլլալը ընդհանուր բանիւք բացատրելով չի լիննար գործերնիս . պէտք է որ այժմ քայլ մ'ալ յառաջ երթանք եւ քննութեան առնենք անոր կայութիւնը մտաց այն մասնաւոր կարողութեանը

կամ բաժանմունքին մէջ որ կ'անուանի ԿԱՄՍ : Զօրութիւնը ոչ միայն մտաց համար ստորագիւղ է ընդհանուր կերպով , այլ անոր մասերուն համար ալ նոյնպէս ստորագիւղ է , եւ մասնաւորապէս կամական բընութեան մէկ կարեւոր ստորագիւղքն է : Մեր մտաւորական կազմակերպութեանցը մէջ ընդհանուր եզոյղ վերաբանութիւնը այս մեր տուած ծանօթութեանը հիմն ու խարխիս կրնայ ըլլալ : Մարդիկ ընդհանրապէս կ'ըսեն (եւ անտարակոյս կը հաւատան թէ իրաւունք ունին այնպէս ընելու) զօրութիւն կամ կարողութիւն զգայութեան , կարողութիւն իմացման , կարողութիւն յիշողութեան՝ երեւակայութեան՝ տրամաբանութեան՝ եւայլն : Ամենայն լեզուաց կազմակերպութիւնը (քանզի այս բանիս մէջ ամէնը իրարու նման կ'երեւանան) կը ցուցնէ որ մարդիկ ինչ կը խորհին այս բանիս վրայ , կամ մանաւանդ կրնանք ըսել որ կը ցուցնէ թէ մարդիկ ինչ հիշքն այս բանիս նկատմամբ : Իմացող մարդուն համար բոլորովին բնական է՝ ըսել , թէ ինքը իմացման զօրութիւն կամ կարողութիւն ունի . այն մարդն որ կը յիշէ կամ կը տրամաբանէ , առանց վարանման կը հաստատայ թէ յիշելու տրամաբանելու զօրութեան կամ կարողութեան ունի . եւ անհնարին բան է այդ մարդիկները համազել որ այդ իրենց գործածած բացատրութիւնները անպատշաճ են եւ կամ թէ անխմաստ բարբաջանք են եւ որոշ միտք մը չեն տար : — Իսկ թէ որ ճամբատակէս մէկ հիմ մը կայ այս կերպ բացատրութիւններու համար , եւ թէ որ ասոնց գործածութեանը մէջ մէկ պատշաճութիւն մը եւ ճըշմարտութիւն մը կայ , նոյն չափով պատշաճութիւն չկայ արդեօք Զօրութեան կամ կարողութեան կամայ խօսքը գործածելուն մէջ : Թէ որ ուրիշ ամէն մտաւորական ներգործութիւն յստակ եւ հաւանելի կերպով կ'երեւցնէ մեզի այն ներգործութեան հետ կապակցեալ մէկ ներքին ժրութիւն կամ ուժգնութիւն մը , չի կրնար կարծուիլ որ կամեցողական ներգործութիւնը միայնակ , որ մարդուս մտքին մէկ երեւելի եւ ղլխաւոր ներգործողութիւնն է , կամեցողական ժրութեան կամ ուժգնութեանէ զուրկ եղած ըլլայ : Վասնորոյ մտաւորական կազմակերպութեան վերաբանութիւնը (քանզի իրաւունք ունինք այս բանիս մէջ ի վերաբանութեան տրամաբանելու , ինչպէս ուրիշ բաներու մէջ) որոշակի այս եզրակացութեանը կը տանի զմեզ , թէ զօրութիւնը կամքին սեպհական է եւ անոր մէկ ստորագիւղքն է :

199. Կամքին գօրութիւնը չափաւորեալ է եւ ստրակարգեալ :

Բայց թէպէտեւ Կամքը զօրութիւն ունի , սակայն ասոր համար անկախ չէ : Արդէն լի ու լի վկայութիւն տեսած ենք անոր ընդ օրինօք հպատակեալ ըլլալուն : Եւ յայտ մասին միւս մտաւոր կարողու-

Թեանց հետ մէկտեղ համահասար կը տեսնուի : Չ'ըլլար յիշողութեան կիրառութիւնը առանց յիշուելու բանի մը : չ'ըլլար իմացումն առանց իմանալի առարկայի մը . եւ չէ թէ միայն առարկաներու պէտք կայ , զորոնք այդ կարողութեանց ներգործութիւնները հարկաւորապէս կը պահանջեն , այլ ուրիշ կերպ կերպ սեղմումներ կամ չափաւորութիւններ ալ (առանց լեզուի դէմանդատչամութիւն մը ըրած ըլլալու կրնանք անուանել զանոնք օրէնքներ) կան , որոնցմով այն ներգործութիւններն կը կառավարուին : Եւ սակայն միթէ այս պատճառաւ ըսելով եւնք իմացումը՝ յիշողութիւնը եւ կամ տրամաբանութիւնը չունին զօրութեան ստորագելիքը : Եթէ այդպէս է , պէտք է ուրեմն՝ մի եւ նոյն պատճառներով՝ բոլոր միւս մտաւոր կարողութիւններէն ալ արտաքսել զօրութեան յատկութիւնը , որ ըսել է թէ հարկ կ'ըլլայ ատանկով բովանդակ մտքէն արտաքսել զօրութիւն ըսուած տարրը . քանզի մտաւորական կարողութիւնք ըսելով ուրիշ բան չի հասկըցուիր բայց եթէ միտքն իսկ ինքը , այլ եւ այլ եղանակներով ներգործող : Եւ միտք մը՝ առանց զօրութեան , ներգործող սկզբունք մը չ'ըլլար , այլ ներգործուող կամ կրաւորական սկզբունք մը կամ լաւ եւս է ըսել կրաւորական առարկայ մը կ'ըլլայ . եւ ուստի ի հարկէ զուրկ կ'ըլլայ , ըստ ինքեան նկատելով , ամենայն կարեւորութենէ եւ արժողութենէ եւ ամենայն բարոյական պատասխանատուութենէ : Ուստի կ'ըսենք թէ կրնայ զօրութիւն ըլլալ , որն որ միանգամայն առաջնորդութեան եւ իշխողութեան տակ եղած ըլլայ : Եւ ըստ սյսմ՝ քանի որ կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալը կ'ընդունինք եւ կը հաստատենք , պէտք չէ որ մտնանք անոր ընդ օրինօք հպատակութիւնը , եւ ոչ իսկ մտաբերել թէ մէկ հանգամանքը միւսին երբէք ներհական գայ :

200. Գամբին մէջ զօրութիւն ըլլալուն ապացոյց՝ ներքին փորձառութենէ :

Մտաւորական որ եւ իցէ կարողութեան մէջ , եւ կամ մտքին ամբողջութեանը մէջ ըլլալուն պէս , կամքին մէջ ալ զօրութեան տարրին գոյ ըլլալը ոչ միայն մեր մտաւոր կազմուածքին ընդհանուր եղող վերաբանութենէն ապացուցանելի է , այլ նաեւ ուրիշ զիտողութիւններով ալ : Այս նիւթիս վրայ մեր ունենալու այլ եւ այլ տեսութեանց կարգին մէջ իրաւունք չունի՞նք արդեօք՝ ուրիշ խնդիրներու նման՝ այս խնդրոյս մէջ ալ մեր ներքին փորձառութեանը զիմացողութիւն մը ընելու : Այլով բանիս՝ չունինք արդեօք ամենայն երկբայութենէ զերծ վկայութիւն մը մեր ներսիդին , մէկ ուղղակի եւ որոշիչ ներքին ապացուցութիւն մը զօրութեան ի նենգործութիւնս կամաց : Մեր կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալը մենք մեր ներ-

սիդին չե՞նք զգար եւ չենք ճանչնար այնպէս ըլլալը : — Մէկ ընտանի օրինակ մը առնենք իբրեւ փորձ այս հարցումներուն : Երբոր մէկ մարդ մը կը կամենայ տեղ մը երթալու կամ կը կամենայ այնինչ բանը ընելու , միթէ իրեն այնպէս կը թուի թէ այն կամեցումը մէկ արտաքին պատճառէ՞ մը կը գործուի այն միջոցին իր ներսիդին : Արդեօք իրեն այնպէս կ'երեւնայ թէ այն ի դէպ եկող կամեցումը , առանց իր անձնական ներգործողութեանը եւ ջանքերուն , կը ստեղծուի՞ եւ կը դուրսի՞ իր ներսիդին : Եթէ ոչ՝ յաւէտ իմն իր զգացածն այնպէս է թէ իր կամեցումը ինք իր ջանադրութեամբ կամ աշխուժութեամբ ի դէպ կու գայ : Այնպէս կը հաւատանք թէ շատ քիչ մարդ պիտի գտնուի որ տարակոյս մը ունենայ այս բանիս մէջ տալու պատասխանին վրայ :

Ուստի մեր գիտակցութիւնը որոշաբար կը վստահացնէ զմեզ , (թէպէտեւ ամենեւին տարակոյս չվերցընող խնդիր մ'է այս որ կամքը իրեն յատուկ օրէնքներով պարիակեալ եւ կանոնաւորեալ է ,) որ իրեն սեպհական կոստրը կամ պարիակը կազմող սահմաններուն մէջ , կամքին ներգործութիւնը ճշմարտապէս ինք իր զօրութենէն ծագումն կ'առնու : Անիկայ կը կամենայ , որովհետեւ կամենալու զօրութիւն ունի : Անիկայ կը գործէ , որովհետեւ ներգործութեան հիմն ու խարխիս ըլլալու պէտք եղած աշխուժութիւնը կամ ուժգնութիւնը ունի ինք իր մէջը :

201. Ապացուցեալ մեր այն կարողութենէն որ ունինք մեր մտադրութիւնը մասնաւոր նիւթերու ուղղելու մասին :

Ապաքէն մէկ մասնաւոր բանի մը մէջ մեր ներքին փորձառութիւնը իրատ յստակ եւ վճռական կը թուի ըլլալ . այն է՝ թէ մենք կարողութիւն ունինք մեր մտադրութիւնը մէկ նիւթէ մը անջատելու եւ ուրիշ նիւթի մը ուղղելու ինտոր որ ուղենք : Ընդունուած բան է այս որ մենք չենք կրնար սոսկ եւ ուղղակի կամեցողական ներգործութեամբ մը խորհուրդ մը կամ կարգ մը խորհուրդներ մեր միտքը բերել . թէպէտեւ մէկ անողակի կարողութիւն մը ունինք այս բանիս մէջ , որն որ քիչ արդիւնք յառաջ չի բերեր : Բայց երբոր այլ եւ այլ կարգ կարգ խորհուրդներ մեր մտքէն անցնելու վրայ են , մենք կարողութիւն ունինք , ինչպէս որ կը կարծենք թէ իւրաքանչիւր ոք իր գիտակցութեամբ կ'որոշէ ասոր ասանկ ըլլալը , մեր մտադրութիւնը մէկ խորհուրդի մը կամ մէկ կարգ մը խորհուրդոց ուղղելու յաւէտ քան թէ միւսի մը , եւ անոր վրայ ուղածնուս չափ մտադրութիւնիս հաստատ պահելու : Անտարակոյս զուգորդութեան բերմունքն է այս որ մտքին մէջ շրջագայող խորհուրդոց մէկ

կարգը կամ շարքը, ինչ որ է, շարժէ հանէ մեր մտքէն եւ անոր տեղը ուրիշները բերէ հետզհետէ. սակայն Կամբին զօրութիւնը, որ ատեն որ որոշաբար ի դործ կը դրուի, այս բերմունքին դէմը կրնայ առնել, եւ կրնայ սահել միտքը էականապէս մի եւ նոյն դիրքին մէջ քիչ կամ շատ երկար ատեն: Եւ չենք տեսներ թէ ինչ մէկ-նութիւն հնարաւորապէս կրնայ տրուիլ այս իրողութեանը, որ մենք այսպէս յաճախակի այսինչ այնինչ նիւթին վրայ կը կենանք ու կը մընանք, եւ մեր խորհրդածութեանցը մէջ կը պըտտցնենք զանոնք, եթէ ոչ այս ճշմարտութեամբ միայն, թէ մարդուս Կամբը մէկ իրական եւ անզուրկ ներդրածական աշխուժութիւն մը ունի ինք իր մէջը:

202. Կամբին մէջ զօրութիւն ըլլալուն ապացոյց ի դիտողութենէ :

Ասկէց ի զատ՝ մարդկային բնութեան այլ եւ այլ երեւոյթներն որ շարունակ մեր դիտողութեանցը առարկայ կ'ըլլան, չեն կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ միայն այս ենթադրութեամբ, որ հոգիք բնաւ մէկ արտաքին դործողութեան մը կամ զօրութեան մը ենթական չէ այնպիսի մտքով մը որով հասկըցուի թէ ինքի մէջը բնաւին զօրութիւն կամ ժրութիւն չկայ: Միթէ չե՞նք տեսներ այնպիսի անձանց օրինակներ, որոնց վրայ Կամբի ուժգնութիւնը եւ կորովը իրենց մէկ բնաւորութիւնը եւ դիտաւոր հանգամանքն է. եւ որոնց բարբը անհնարին է մեկնել բայց եթէ միայն այս ենթադրութեան վրայ թէ անոնք կամակաւ ժրութիւն մը եւ աշխոյժ մը ունին իրենք իրենցմէ, եւ այն ալ բարձր աստիճանաւ մը: Շատ անգամ եղան այնպիսի մարդիկ որ խիստ ծանր ներդրութեանց եւ շարչարանաց ենթակալացան, բանտարկութիւններու եւ անօթութեան ու ծարաւութեան եւ տանջանաց եւ արքորանաց եւ մահուան դառնութիւնները կրեցին. եւ ասոնց ամէնուն տարին զարմանալի եւ սքանչելի հաստատութեամբ եւ հանդարտութեամբ, առանց արցունք մը թափելու կամ ողբ մը կարգալու: Ահա ասոնք այնպիսի երեւոյթներ են որոնց խիստ դժուարին է մեկնութիւն մը տալ, մինչեւ որ հաշիւի չառնենք այն ներքին զօրութիւնը, որուն համար կը պնդենք թէ Կամբին մէկ ստորագելիքն է:

Այս տեսութենէն ի զատ ուրիշ եղանակաւ մը կրնանք բացատրել հոչակաւորն Հովարտ Մարդասէրին բարքն ու դործքերը, ինչ որ ալ ըսուի իր եւանդոտ անկեղծ աստուածապաշտութեանը կամ իր սրտին բնական բարեսիրութեանը գերազանցութեանը համար: «Իր առաջադրութեան ուժգնութիւնը», կ'ըսէ ուղղադատ եւ նըրբաքննին մատենագիր մը, «այնքան մեծ էր, որ եթէ՝ իրականակ սովորական բան մը ըլլալուն՝ միայն կարճատեւ ժամանակներու մէջ

եւ մասնաւոր առիթներով երեւան ելլելու ըլլար, բուն եւ կատարի յանդգնութեան երեւոյթ մը պիտի առնէր. այլ անընդհատ ըլլալուն համար, անանկ միօրինակութեան եղանակ մը ունէր որ հանդարտ յարատեւութենէ ի զատ ուրիշ երեւոյթ մը չէր ցուցնէր, այնքան հեռի էր վրդովման կամ վերգրողութեան նման կերպարանք կրող վարմունքէ: Իր դիտաւորութեանցը ուժգնութիւնը մէկ հուժկու սաստկութեան մը հանդարտած վիճակին կը նմանէր, որն որ միօրինակ կը մնար մարդկային մտաց բնական բերմունքով՝ որ կ'արգիլէր անոր չափազանց զայրացումը, եւ նոյն իսկ իր անձին բնութիւնովը՝ որ կ'արգիլէր անոր նուազումը »:

Հովարտ Մարդասէրին օրինակը, որչափ որ նշանաւոր եւ տարօրինակ ալ է, միայնակ մնացած չէ: Աշխարհիս ամէն դարուն մէջ եւ ամէն կերպ ընկերութեանց մէջ գտնուած են այս օրինակ անձինք: Արտաքոյ կարգի կամակաւ ձիրքերն ալ, արտաքոյ կարգի իմացական ձիրքերուն չափ հարկաւոր են ընկերութեան պահպանութեանը համար եւ մեր կացութեանը պահանջմունքներն ու կարօտութիւնները լեցնելու համար: Բայց դժբախտաբար, թէպէտեւ այս տաղանդներն ամենայն մտաւոր ճիւղ Ամենախնամ Բաշխողին որոշմամբ եւ խնամտութեամբը չորհեալ են մարդոց, այլ շնորհակալներն միշտ խնամտութեամբ եւ արդարութեամբ չեն բանեցուցած զանոնք: Այս կերպ մարդոց շատ մը օրինակներ, թէ բարեբարոյ եւ թէ չարաբարոյ տեսակէն, ամէն մարդ կրնայ գտնել. ասոնց կարգէն են Պօղոս Առաքեալ, Աղեքսանդր, Կեսար, Աննիբալ, Գլոմպոս, Գրօմվէլ, Վիլիամ Դէլ, Լեոտարտ, Նափօլէօն, Լուտեր, եւ շատ ուրիշներ, որոց անուններն մշտնջենաւորապէս արձանագրեալ են մարդկային ազգին կրօնական եւ քաղաքական պատմութեանցը մէջ: Ասոնցմէ մինակ մէկ հատին՝ Լեոտարտին դործածած լեզուն յստակ կը ցուցնէ, այն առաջադրութեան ուժգնութիւնը եւ սաստկութիւնը որ այսպիսի մարդոց վրայ կը տեսնուի: « Իմ կրած տառապանքներս շատ աւելի ծանր եղան քան թէ երբէք խոտովանած եմ եւ կամ երբէք պէտէ Խոտովանիմ մէկու մը: Անօթութիւն եւ մերկութիւն տեսայ յետին աստիճան տառապալից տեսակէն որ երբէք կրնայ մարդ կրել. դիտեմ թէ ինչ բան է քիչ մը ուտելիք ընդունելը մէկու մը ձեռքէն, իբրեւ բարեսիրութիւն առ խելագարեալ ոմն. եւ երբեմնակի ես ինքնա պարտական եղայ այդ ողորմելի կերպարանքին ներքեւ ապաստանելու, աւելի ծանրադոյն աղէտքէ դէրձ կենալու համար: Այսպիսի չարիքներն զարհուրելի եւ անտանելի բաներ են, բայց անոնք դեռ եւս բնաւին ազգեցութիւն եւ զբոսիւն զանեցան շէ՛ն է՞ գիտաստորութենէս գարնելեւս »:

203. Զօրութիւն կամաց արտայայտեալ վշտակրութեանց համբերելու մէջ :

Ընթերցողաց մասնաւոր մտադրութիւնը կը խնդրենք հետադրտած նիւթերնուս վրայ հոս հիմա յառաջ բերելու տեսութեանը : Եթէ փոյթ ունենան զանիկայ հանդարտօրէն քննելու , տարակոյս չունինք որ ծանրակշիռ եւ ազգու վկայութիւն մը կամ տպացոյց մը պիտի երեւնայ իրենց : Պէտք է միտք առնել որ մենք որոշաբար եւ կատարելապէս կ'ընդունինք , ընդհանրական զննութեան եւ զխտորութեան վրայ հիմնելով , թէ կամքին մէջ մէկ իսկական եւ դոյացական զօրութիւն մը կայ . եւ թէ՛ մինչեւ որ այս տեսութիւնը չընդունինք զվստովին անհնարին բան է մարդկային բնութեան երեւոյթները բացատրել : Եւ ի հաստատութիւն մեր պահպանած դրութեանը , կամական աշխուժութեան արտաքոյ կարգի օրինակներ միայն մէջ բերել չէ մտքերնիս . այլ ընդհակառակն՝ առանց ամենեւին վարանմունքի , խնդրոյն լուծմանը համար կը դիմենք նաեւ հանապազօր ի դէպ եկող բազմութիւ սովորական դէպքերու զննութեան : Յայտ յանդիման կը տեսնուի որ կամքին մէջ զօրութիւն ըլլալուն մէկ վկայութիւն մը կամ տպացոյց մըն է այն համբերատարութիւնը եւ հլութիւնը , զոր շատ անգամ կը տեսնենք մարդոց վրայ կենցաղոյս սովորական փորձութիւններուն մէջ : Սրտերնին հանապազօրեայ դառնակիւծ վշտակրութեամբ արիւն լուայ եղած անձինքներ տեսնուած են , որոնք մի եւ նոյն ատենը ծիծաղ երես ցուցուցած են իրենց բոլորաիքը եղողներուն . եւ բերներնէն տրտունջ եւ դանդառանք չթափելէն եւ աստամբ ողի մը չկրեւնէն ի դատ , շարունակաբար մարդասիրութիւն ցուցուցած են անոնց որոնք որ իրենց դառնութեանցը եւ վշտակրութեանցը պատճառներն եղած էին : Ուրիշներ եղած են , որ զաղտնածածուկ եւ հիւժիջ մաշեցուցիչ հիւանդութիւններով տառապալից օրեր ու ժամանակներ անցուցած են , եւ սակայն կատարելապէս յաջողած են իրենց ներսիդին յուզեալ շարժութիւնները հանդարտեցընելու , եւ տրտունջ մը չեն հանած իրենց բերնէն . եւ սակէց ի դատ մինչեւ անգամ օրհնութիւն կարդացած են Նախախնամութեան այն տառապալից այցելութիւններուն վրայ , եւ այնպիսի սիրալիւ երեւոյթ մը սիրած են , իրենց հիւանդութեան եւ մահուան խուցին մէջ , որ տեսողաց սրտերուն զուարթութիւն եւ իրենց համար մեծ փառք կը բերեր : Բաւական չ'ըլլար ըսել , թէ այդ մարդիկները կրնային լուսաւորեալ հաստութեան կամ առաքինի սրտի տէր անձինք եղած ըլլալ . կամքին ներքին աշխուժութեան եւ ժրութեանէն ի դատ (ուղիղ տեսութիւններէ եւ առաքինական սկզբունքներէ որչափ օգնութիւն որ քաղուի ալ ,)

եւ ոչ մէկ ուրիշ բան մը կրնար վշտաց դաղտնածածուկ ճայնը ցած-ցընել եւ լուեցընել :

201. Բացատրութիւն նոյն նիւթին վրայ ի զսպողութենէ կրից :

Այս իրական ճշմարտութիւնը , թէ մարդիկ մէկ արտաքին պատճառէ մը իրենց վրայ տալաւորեալ ճակատագրով մը չեն կառավարուիր , այլ իրենք իրենց մէջը մէկ ձեռնհասութիւն մը մէկ ոյժ մը ունին , կրնայ բացատրուիլ նաեւ այն իշխողութեանէն , որ իրենց կիրքերուն վրայ կը բանեցընեն , որ սովորաբար կ'ըսուի կէրքը զալել կամ քնութեանը յաղթել : Քիչ զրուցածքներ կան այնքան հուշակաւոր եւ նշանաւոր ինչպէս է Սոկրատէսին մասնաւոր աւթի մը մէջ իր ծառային զրուցած սա խօսքը թէ , « Եթէ բարկացած չըլլայի , ծեծէի պիտի գրեզ » : Հիւժ , որ մարդկային բնութեան բազմափոյթ մէկ բնագնինը կը համարուի , բացայայտ կերպով եւ մասնաւորապէս կը խօսի Անգղիոյ Հէնրի Դ-ին իշխանութեանը վրայով որ ունէր իր կրիցը վրայ , եւ ուրիշ մատենագիրներ ալ , կը տեսնուի որ այս բանը իբրեւ մասնաւոր զխտորութեան արժանի մէկ հանգամանք մը յիշատակեր են իրենց նկարագրութեանցը մէջ : Ը՛էյ անուն անուանի Ամերիգացիին վարուչ պատմագիրը կըսէ , թէ « մարդոցմէ փառք չէր լինուեր , եւ այն մի միայն իշխանութիւնը , որուն կը ցանկար , ինչի անին իշխեւ եր » : Եւ արդարեւ այս իշխանութիւնը խիստ բարձր աստիճանաւ կը տեսնուէր իր վրայ , որչափ որ ալ դժուարութիւն կը կրէր իր բնականապէս ցասմնոտ բնութեանը յաղթելու :

« Յիշատակութիւնը Սորհրդարանին Լօրտերու » անուն Գրքի մը մէջ կրէյ Կոմսին բարուցը եւ քաղաքական աշխատութեանցը մէկ նկարագիրը կայ , որուն մէջ հետեւեալ խօսքերը ըսուած են իր վրայով . « Ինքը այնքան անզգայ չէր իր հակառակորդացը յարձակումներուն , ինչպէս որ ընդհանրապէս կը կարծուէր : Անոնք որ զինքը մտերմաբար կը ճանչնային , քաջ գիտէին թէ այս մասին իր ունեցած դիւրազգացութիւնը իր պաշտօնին հոգերովը եւ ծանրաբեռնութիւններովը չէր բխացած : Այլ ինքը մեծ իշխանութեան ասիւր էր կրէցը Լօրտ : Իր խնամասիրութիւնը սորվեցուցած էր իրեն թէ հակառակորդի մը վարմունքէն իր ներսիդին զգացած վիրաւորութիւնը ծածուկ պահելն ինչ մեծամեծ օգուտներ ունէր իրեն պէս անանկ ծանրը եւ կարեւոր պաշտօնի մը մէջ եղող մարդու մը : Ինքը լաւ գիտէր որ հակառակորդ կուսակցութեան յարձակումներուն վրայ կրիւք բորբոքիլը այդպիսի յարձակմանց կրկնութիւնը իր վրայ հրախրեւուն ամենաճշգրիտ ճամբան էր : Ուստի միտքը գրած էր իր կրիքը զսպելու եւ յայսմ մասին զանիկայ ամենախիստ կրթութեան ընթաց-

բի մը մէջ պահելու : Եւ իսկ էր առաջարկութիւնը յաջողութեամբ ի գործ
դրուած :

205. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ բացատրութիւններ :

Դժուարին գործ չէր ուրիշ երեւելի անձանց օրինակներ բերել,
այլ եւ այլ ազգերէ եւ երկիրներէ, որոնք քաջ գիտէին թէ ինտոր
հաշտեցընել պէտք էր զդայուն եւ բորբոքեալ սրտի մը շարժմունք-
ները ամենահանդարտ շրջահայեցութեան եւ ամենակատարեալ անձ-
նիշխանութեան հետ : Այլ ասոր հարկ չկայ, որովհետեւ յիշեալ
հանգամանքը ամէն օր մեր դիտողութեանը կը հանդիպի : Անսովոր
բան չէ գրեթէ ամէն գիւղի եւ ամէն թաղի մէջ տեսնել այնպիսի
անձինք, որ բնականապէս դիւրագրգիռ մարդիկներ են, որոնց կիր-
քերն յայտնապէս բուռն եւ սաստիկ են, որոնք միշտ հակամէտ են
ծովուն ալիքներուն նման յուզելու՝ տատանելու եւ փրփրալու, եւ
սակայն այդ իրենց կիրքերն կատարեալ իշխողութեան տակ առած
են, եւ մինչեւ անգամ ամենածանր փորձութեան պարագաներու
մէջ կը զսպեն զանոնք :

Եւ միթէ պարտականութիւն մը չ՞ո՞ւնայ իշխողութիւնը բանեցը-
նելը կրից վրայ : «Իր ոգին զսպողը», կ'ըսէ Սողոմոն, «քաղաք մը
առնողէն աղէկ է» : Եւ դարձեալ, «Իր ոգին չզսպող մարդը փրած
ու անպարկաս թաղաքի պէս է» : «Բարկացէք եւ մի մեղանչէք»,
կըսէ Առաքեալը . «արեւը ձեր բարկութեանը վրայ մարը չմոռնէ» :
Հոս ուրեմն մէկ մեծ գործնական ճշմարտութիւն մը կամ իրողու-
թիւն մը կը տեսնուի մտաւորական փիլիսոփայութեան մէջ, որուն
վրայ կարեւոր եւ ահաւոր պարտականութիւններ հիմնեալ են .
այսինքն թէ՛ մարդուս կիրքերն իր իշխողութեանը ներքեւ են : Սա-
կայն ո՞ր տեղ է այն զօրութիւնը որ կ'իշխէ անոնց վրայ : Բաւական
չէ ըսել թէ այս կանոնաւորող եւ իշխեցող զօրութիւնը հասողու-
թեան մէջ գետեղեալ է : Իրաւ է որ հասողութիւնը կրնայ այլ եւ
այլ եւ կարեւոր պատճառներ թելադրել այս իշխողութիւնը ի գործ
դրուելու համար . սակայն ինք իր գլխուն կարող չէ այդ պատճառ-
ները աղբու եւ պիտանաւոր ընելու : Մինչեւ որ Կամբին աղբու
ժրութեանը եւ կորովի ջանիցը գործակցութիւնը չըլլայ, Հասողու-
թեան մէջ եղող ամենէն մեծ լուսաւորութիւնն ալ՝ եթէ մինչեւ
անգամ Կրից եւ ինքնամտանաց սահմանները հասնի ալ, չի կրնար եր-
բէք այս մեծ արդիւնքը յառաջ բերել :

206. Ապացուցեալ՝ յանկարծական եւ փորձանաւոր առիթներու մէջ
կիրքեր ծածուկ պահելէն :

Կամբին մէջ զօրութիւն կայանալուն մէկ վկայութիւնն ալ այն
օրինակներէն կ'առնենք, որոնց մէջ որ մարդիկ՝ մէկ վերջնական
վախճանի մը յաջողութեանը համար՝ իրենց կիրքերը առ ժամանակ
մի ծածուկ կամ թագուն կը պահեն : Այս հաստատաւորութիւնը
թերեւս կրնայինք թողուլ այսպէս, օրինակներու յառաջբերու-
թիւնը ընթերցողաց առանձնական յիշելութեանցը յանձնելով : Եւ
սակայն պատմութիւնը, որ այնքան բազմաթէք բացատրութիւն-
ներ կը բովանդակէ կրից եւ կամաց վրայով, ասոր մէջ ալ խիստ ըն-
տիր օրինակներով ճոխացեալ է : Սիդրա Հոովմայեցի դիւտատորին
պատմութիւնը աւանդող մատենագիրք այդ անձին բարուցը իբրեւ
մէկ նշանաւոր հանգամանքը կը յիշատակեն այս բանը՝ թէ ինքը
կեղծելու եւ պատրուակելու կողմանէ ամենակատարեալ կարողու-
թեան տէր մէկն էր : Հոովմեական կայսերութեան տարածմանը
համար հսկայական դադափարներ ձեւակերպելու եւ գործադրելու
գրադեալ էր այն նոյն միջոցին որ մէկ կողմանէ ալ բոլորովին տար-
բեր տեսակ եւ ամենազարհուրելի կիրքերու վրայ հիմնակեալ ուրիշ
դադափարներ ձեւացուցեր էր, որոնք լուծեամբ եւ ամենայն
հանդարտութեամբ թագուն կը պահէր իր ներսիդին հեռաւոր օրե-
րու մէջ ի գործ դնելու նպատակաւ : Մարդ անանկ կը կարծէր թէ
բոլոր հոգին իր ներկայ գրադմանը մէջ ընկղմած էր բացարձակա-
պէս, եւ ուրիշ որ եւ իցէ բանի վրայ խորհուրդ կամ զգացումն
չունէր . ասանկ անհնարին ճարպիկութեան տէր էր թէ իր ներկայ
դիտաւորութեանցը կատարմանը մասին եւ թէ այն կիրքերը բոլո-
րովին դադտնածածուկ պահելու մասին, որոնք որ յետ ժամանակի
գործադրելու համար ամենայն փութով եւ հսկողութեամբ կը ճգնէր :

Յուլիոս Կեսարի դաւաճանները, զանիկայ մահացուցանելու կա-
տարեալ որոշմունքն ընելէն յետոյ, մէկ անցք մը որ կամ անոր եւ
կամ իրենց, եւ թերեւս երկու կողմին ալ, օրհասական պիտի ըլ-
լար, գրեթէ հանապազօր սովորութիւն ունէին իրեն քովը գտնուե-
լու եւ իր հետը գործառնութեան գրադելու . եւ սակայն այն սքան-
չելի մարդը ամենեւին անկարող եղաւ իր դաւաճաններուն խօսակ-
ցութիւններուն՝ կերպերուն եւ նայուածքներուն մէջ իրենց մեծե-
ղուն դիտաւորութեանցը մէկ ցոյցքը կամ մէկ նշանը տեսնել որո-
շեւ : Միթէ ասիկայ իր դաւադիրներուն վրայ մեծաւ չափով Կամբի
զօրութիւնը գտնուելուն վկայութիւն մը չ՞է : Կիկերոնը այս դաւա-
ճանութեան միաբանութենէն դուրս ձգեցին, գլխաւորապէս ոչ այլ

ինչ պատճառաւ , բայց միայն ասոր համար որ հաստատամիտ որոշման եւ անդրդուելի դիտաւորութեան կողմանէ , որ ամենակարեւոր էր այս դէպքին մէջ , զինքը պակասաւոր կը կարծէին :

207. Զօրութիւն կամաց բացայայտեալ ընդհանուր նպատակի մը հետամտման դէպքերէ :

Կամքին սեպական եղող աշխուժութեանը եւ կորովոյն մէկ բացայայտութիւնն ու արացոյցն ալ այն օրինակներուն մէջ կը գտնենք , ուր որ անհատական անձինք իրենց համար մէկ ընդհանուր նպատակ մը կ'որդեգրեն եւ անոր հետամուտ կ'ըլլան երկար ժամանակ : Քիչ չի պատահիր որ մարդիկ իրենց շահաւոր սեպած եւ կամ իրենց պարտք համարած մէկ բանի մը կը յարին , եւ այնպիսի յարատեւութեամբ եւ հաստատուն առաջադրութեամբ հետամուտ կ'ըլլան անոր որ արդարեւ սքանչելի է : Եւ ոչ իսկ այս բանս անոնց յատուկ է միայն , որոնք ընկերութեան մէջ բարձր աստիճաններու տէր եղած են , եւ կամ լաւ դատարարակեալ են : Շատ անգամ կը պատահի որ այս առաջադրութեան հաստատութիւնը , այս անդրդուելի հաստատամտութիւնը անոնց մէջ կը տեսնենք որոնք աղքատութեամբ մեծապէս ճնշեալ եւ նուաղեալ են , եւ ասկէ ի դատ ալ խոր ազդեցութեան մէջ ընկզմեալ :

Ասկէ մէկ քանի տարի առաջ աղքատ աղջիկ մը՝ Իռլանտացի՝ ելաւ իր հայրենիքէն եւ դնաց Ամերիգա , իր խղճալի եւ տառապեալ ընտանիքին համար սարէն ճարելու եւ լաւագոյն վիճակի մը գտնոնք հասցընելու նպատակաւ : Միայնակ եւ անպաշտպան ելաւ իր հօրը տունէն , 200 դուրուշի չափ ստակ միայն ունենալով իր վրայ . յետոյ մընի չափ տեղ ճամբորդեց հետիոտս իր բնակած գիւղէն մինչեւ Տուպիկին . հոն յաջողեցաւ Գուէպէք գնացող նաւ մը մտնելու եւ անցնելու Ուիլիամսոսի միւս կողմը , եւ վերջապէս իր բաղձացած երկիրը Միացեալ Նահանգ ձգեց ինքզինքը : Հոն երկարատեւ դժուարութիւններով եւ տառապանքներով եւ ամենայն ճգամբ հետամուտ եղաւ իր նպատակին , մինչեւ որ վերջապէս բարերար Նախախնամութեան մը ընծայած յաջողութեաներն վարձատրեցին իր որդիական բարեկալաւորութիւնը եւ առաքինութիւնը , եւ այնպիսի միջոցներ ընծայեցին իրեն որոնցմով շուտով կարողացաւ գրկախառնելու այն սիրալիր ընտանիքին հետ որ իր ետեւը թողուցած էր : Ահա մէկ դէպք մը հասարակ կենցաղավարութեան , առանց որ եւ իցէ արհեստական օգնութեանց եւ գրգռութեանց , որ կարծուէր թէ անոնցմով գլուխ տարուեցաւ . եւ եթէ հնար ըլլար աշխարհի տեսութեանը առջեւ բանալ եւ պարզել տառապեալ եւ առաքինագործ

աղքատին կենցաղավարութեան նկարագիրները , անտարակոյս ասանկ շատ օրինակներ պիտի գտնէինք : « Աննչան առանձնութեան մէջ » , կ'ըսէ Լակոն անուն գրքին հեղինակը , « եւ խորձիթներու խղճալի աղքատութեանց եւ նուաղեցուցիչ չքաւորութեանց մէջ այնպիսի մեծանձնութեան եւ անձնուրացութեան տեսարաններ տեսայ , որոնք մեծամեծաց այնքան անհաւատալի բաներ են որչափ որ իրենց անսովոր գործքեր են . դիւցազնութիւններ , որ բնաւ նեցուկ կամ նպաստ չեն ընդունած թէ՛ բաղձաց զարմացական հայեցուածքէն եւ թէ սակաւուց հիացումէն , այլ սակայն ծաղկեր զարգացեր են աւերակներու եւ գերեզմանավայրերու մէջ . սքանչելի եւ սիրալի տեսարանք ի բարոյական աշխարհի , ինչպէս են Ջրվէժք Նայակարա գետոյն ի բնական աշխարհի » : Եւ միթէ հնարաւոր է այս հոգւոյ վեհութիւնը , այս դիտաւորութեան անայլայելի հաստատութիւնը , այս անդրդուելի հաստատամտութիւնը , որ ընկերութեան ամէն կարգերուն եւ վիճակներուն մէջ երեւան կու գայ , աղքատին տաղաւարին ինչպէս եւ հարուստին սպարաններուն մէջ , մեկնել եւ բացատրել անանկ կերպով մը որ համաձայն դայ կամքին ինք իր մէջը գորութիւն չունենալուն ենթադրութեանը :

208. Սոյն նիւթիս վրայ բացայայտութիւն Նոր Անգղիոյ նախկին գաղթողաց վարած ընծացքէն :

Նոր Անգղիոյի նախկին գաղթականաց վարած ընծացքը յառաջիկայ նիւթիս բացայայտութեանը համար ընտիր օրինակ մըն է : Ասոնց պատմութիւնը վերձանողներն քաջ զիտեն թէ անոնց կատարած այն ամենադժուարին եւ բազմաշխատ եւ տառապալից գաղթականութեանը մի միայն նպատակը այն էր որ անանկ տեղ մը գտնեն բնակելու , ուր կարող ըլլան անվրդով ազատութեամբ եւ կատարելապէս ի կիր արկանել եւ վայելել իրենց դաւանած քրիստոնէական կրօնքը : Եւ այս անանկ նպատակ մըն էր որ , այն ատենուան պարագաներուն նայելով , անհնար էր ի գործ դրուիլ առանց մեծ հաստատամտութեան եւ յարատեւութեան : Անոնք իրենց ետեւը թողուցին իրենց հայրենեացը մէջ , հազարաւոր բաներ , որոնք ըստ աշխարհի ամենասիրելի եւ ամենացանկալի առարկաներ կը համարուին : Անարգեալ եւ արհամարհեալ եւ վտարանդի , ելան դացին այն հիւրատեաց եւ անագորոյն ծովափունքը , տրտմութեամբ՝ տկարութեամբ եւ աղքատութեամբ : Շատ տառապանք շատ չարչարանք կրեցին սարէնի պակասութենէ , սպառիչ հիւանդութեանց ճարակումէն , ձմեռանային սաստիկաշունչ փոթորիկներէն եւ սաստիկասառցոց ցուրտերէն , եւ բնիկ վայրենի ցեղերուն ար-

Զորութիւն կանաց :

Թուն նախանձաւորութենէն եւ թշնամութիւններէն : Ասոնք թէպէտեւ անկեղծութեամբ եւ ջերմ եռանդով կրօնասէր եւ աստուածապաշտ մարդիկ էին , չ'ուրացուիր որ վհատութեան ժամանակներ ալ ունեցան , եւ շատ անգամ պատահեցաւ որ ահարեկ եղան եւ տարակուսեցան եւ յուսահատեցան : Սակայն որ ատեն որ արտաքին ամենայն ինչ մութն ու խաւարը կը պատէր , եւ մինչեւ անգամ ներքին լյսերնին ալ կ'աղօտանար եւ կը նուաղէր , այն բարձր գիտաւորութիւնն որ անգամ մը ձեւացուցեր էին խոհական խորհրդածութեամբ եւ ջերմեռանդ աղօթիւք , անիկայ անփոփոխ եւ անսասան կը մնար : Ասոնք աս ամէն դժուարութիւններուն դիմացան հասարակարար առաջարկութեան մը հուժկու եւ անյաղթելի ուժովը . այնպէս որ ճշմարտապէս կրնայ ըսուիլ ասոնց համար թէ՛ որ ատեն որ Սրտերնին կը լքանէր եւ կը սասանէին , Կամքերնին զլրենք կը հաստատէր եւ անսասան կը մնային :

209. Կայրենեաց ցոյց տուած հաստատմաննէն եւ քաջասրուծմաննէն բացատրութիւն :

Կրնայինք յառաջ երթալ գրեթէ անհամար օրինակներ մէջ բերելով ի բացայայտութիւն սոյն նիւթիս . եւ անոնք ալ ամենայն կարգի մարդոցմէ եւ մարդկային ընկերութեան ամէն մէկ վիճակէն քաղուած , վայրենիներէ ալ քաղաքականացեալներէ ալ : Շատ հեղ անցած է գիտնականաց մտքէն որ վայրենի պատերազմականին վարքը մէկ հետաքրքրական խնդիր մըն է փիլիսոփայական : Թող ընթերցողը մեր հետ գայ վայրիկ մի այն խաւարամած անսահման անտառը . տես հոն ի ներքոյ աղօտարոյս եւ սասանեալ լուսնին , խարոյկ մը վառած , որուն վրայ պիտի այրուի պատերազմի մէջ ձերբակալ եղած գերի մը : Տես զինքը փայտակոյտին քով ցիցի մը կապուած , կամաց կամաց կը խորովի կրակին դիմացը , եւ արիւն ու ջուր դուրս ժայթքող այրած միտերը պատառ պատառ կը փրցունեն իր ծխասեռ ոսկորներուն վրայէն եւ կ'ուտեն : Աննկարագրելի տանջանք , եւ սակայն այս սեւամորթ ծնունդն անտառաց , այս խեղճ ողորմելի տղէտ եւ անուս որդեակն բնութեան , իր դէմքին վրայ գիտաւորութեան տկարութիւն մը չի ցուցըներ . իր աչքերէն արցունք չի թափեր , անհամբերութեան ճիչ մը չի բառնար : Իր թշնամիները կրնան առնել իր ձեռքէն իր հեռաւոր խրճիթը , իր կենք եւ իր գաւկըները , իր հրատոջոր մարմինը , իր շիջուցեալ կեանքը . սակայն այն յանկարծական մահուան երգը , որ բարձրաձայն եւ յաղթողաբար կ'երգէ իրենց ողջակէզը ճիշդ իր հոգին փչելու վայրկեաններուն , կատարեալ ապացոյց մըն է որ իր թշնամիները չեն աւեր եւ

Տարբերութիւն կանական կարողութեան :

ոչ իսկ կարող են առնելու իրմէն այն իր անյողդողդէ առաջագրութիւնը , իր անյաղթելի Կամքը :

Ահաւասիկ մեր դէմն ելլող եղելութիւններն կամ իրողութիւններն ասանկ բաներ են . որոնց նման անթիւ օրինակներ ալ կան , եւ թերեւս մեր նպատակին լաւագոյն յարմարութիւն ունեցող աւելի դերազանց տեսակներէն : Բայց ինչպէս որ ալ ըլլան ասոնք , անուրանալի իրողութիւններ են : Ասոնք մարդկային ազգին պատմութեանը ամէն էջերուն վրայ արձանագրեալ խիղճութիւններ են : Եւ մենք կրնանք հրաւէր կարդալ փիլիսոփայութեան եւ կամ որ եւ իցէ ուրիշ բանի , որ ընդունելի եւ հաւանելի կերպով մը մեկնէ զանոնք , թէ որ կրնայ , բաց յայտ ենթադրութեանէ՝ թէ մէկ ներքին աշխուժութեամբ մը եւ կորովով մը միայն հնարաւոր է որ ի դէպ դան , ոչ միայն մտաց՝ ամբողջապէս առնելով , այլ մասնաւորաբար կամական կարողութեան :

Պ Լ Ո Ւ Խ Պ .

ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

210. Կամական կարողութեանց տարբերութիւններն հազիւ երբէր զիտողութեան նիւթ եղած են :

Մէկ հոյեցուածք մըն ալ կայ որով որ այս նիւթս հետազօտելի է , եւ որով առաւելագոյն լուսարանութիւն մը եղած կ'ըլլայ մինչեւ ցարդ յաղաղս Զօրութեան Կամաց՝ ընդհանրապէս՝ յառաջ բերուած հաստատութեանց վրայ . ըսածնիս ԿԱՄԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԱՆԷ ԵՂԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՆ : Ասիկայ մարդկային մտաց վերաբերեալ այնպիսի տեսութիւն մըն է , որն որ , թերեւս մտաւորական զօրութեան բովանդակ նիւթին վրայով եղող սխալ կամ անորոշ տեսութիւններուն պատճառաւ , հազիւ երբէք այնպիսի մտադրութեան մը նիւթ եղած է որուն որ իրաւամբ արժանաւոր է անտարակուսելի

Տարբերութիւնք կանական կարողութեան :

կերպով : Անսովոր բան չէ ըսել որ դիտողութիւններ եւ զրոյցներ կ'ըլլան կրօն զօրութեան կամ ուժգնութեան կողմանէ եւ կամ իմացական եւ տրամաբանական կարողութեանց աշխուժութեան կողմանէ մարդոց մէջ եղած տարբերութեանց վրայով : սակայն հազիւ ուրէք կը պատահի որ կանական կարողութեան կողմանէ եղած տարբերութեանց նկատմամբ զրոյցք մը ըլլայ : Իսկ թէ որ ճշմարտապէս մէկ զօրութիւն մը , մէկ բնածին եւ ընդարդոյս եւ գոյացական ազդուութիւն մը կայ կամբին մէջ գետեղեալ , ստուգիւ մէկ բնական ենթադրութիւն մը կ'ըլլայ կարծել որ այս կարողութեան մէջ ալ , մտքին որ եւ իցէ ուրիշ կարողութիւններուն յար եւ նման , աստիճաններու դասադասութիւններ պիտի գտնուին անշուշտ : Եւ ահա հանապազ մեր դիտողութեանը հանդիպող իրողութիւններն կը ճըշմարտեն բանին իսկապէս ասանկ եղած ըլլալը :

211. Ծանօթութիւնք յաղագս բնական սկարուծեան կամաց :

Եթէ յանձն առնենք մասնաւոր քննութեան ենթարկել մարդոց բարքը , ըստ առաւելագոյն կամ նուազագոյն զարգացման յայլ եւ այլ հետամտութիւնս կենաց , անշուշտ պիտի գտնենք ոմանք , որոնք ոչ միայն երբեմնակի այլ ընդհանրապէս եւ իբրեւ իրենց մտացը մէկ երեւելի որակութիւնը ըլլալով՝ իրենց վրայ կը ցուցնեն մէկ տկարութիւն մը առաջադրութեան , մէկ տեսակ մը վարանմունք , մէկ շարունական դատանում մը երկու իրաց մէջ տեղը : Ոչ ձեռնարկութիւնք , ոչ շարժաւիթք , ոչ նկատողութիւնք շահու՝ սրբտականութեան՝ կամ վառաց՝ կարող են մշանջենաւորապէս համագոր կամ հաւասարակչիւ գալու եւ զօրավիզն ըլլալու այս ընդարդոյս տկարութեանը : Այս բաները արդարեւ կրնայ ըլլալ որ ատեն մը նեցուկ եւ զօրավիզն ըլլան յիշեալ կամական թուութեան . այս տեսակ մարդոց վարուցը պատմութեանը մէջ նշանաւոր եղող դիտաւորութեան անզօրութիւնը կրնայ ըլլալ որ միշտ երեւան չելլէ կենաց սովորական եւ հասարակ սարգազաներուն մէջ , նա մասնաւանդ երբոր իրենց կամքը զօրութիւն եւ հաստատութիւն ընծայող նկատողութիւններէ օգնութիւն գտած ըլլայ . իսկ երբոր կեղակարծ պարագաներ վրայ դան , երբոր զարհուրելի վտանգներ զիրենք շրջապատեն , երբոր որ եւ իցէ տեսակ յանկարծադէս եւ ահազին արկածներ պատահին , ասոնք փոխանակ կանգուն եւ անշարժ կենալու , աստիկ խուլեցելով աակն ի վերայ կ'ըլլան եւ աւազուտ « անապատի մէջ բուսած թուփի նման » հողմին առջեւ ինկած կը մղուին կը տարուին : Եւ թէ որ այս հաստատութիւններս ուղիղ է , արդարեւ ասիկայ մարդկային

Տարբերութիւնք կանական կարողութեան :

բնութեան զարգացմանը մէկ խիստ կարեւոր կերպարանքը կամ հայեցուածքը կը ներկայացնէ մեր առջեւը :

Մենք փուշերէն խաղող՝ կամ տատակէն թուղ չենք քաղեր . կոյրէն տեսութիւն եւ կողէն շիտակ քալուածք կամ խուլէն լսողութիւն չենք ակնկալեր . մենք չենք համարձակիր պահանջելու անանկ մարդէ մը , որուն իմացականութիւնը յայտնապէս անկարող է հինգ վեց նախադասութիւն իրարու քով բերելու եւ եզրակացութիւն մը հանելու , որ « Հոգի Օրինաց » կամ « Տարերք դիտութեանց » կամ « Երկնային Մեքանականութիւն » անուն գրեանց նման գործեր յօրինէ . նմանապէս գրեթէ անիրաւ բան մը եղած կ'ըլլայ վերը նշկարագրուած տեսակէն եղող մարդոցմէ , որչափ որ ալ օգտակար անձինք եղած ըլլան իրենց մտաւոր կազմակերպութեան մասնաւոր որակութիւններուն յարմար եկող ուրիշ վիճակներու մէջ , մէկ յարատեւ ընթացք մը , մէկ ամրապինդ հաստատամտութիւն մը , մէկ համարձակ քաջասրտութիւն մը սպասելու : Եթէ ոչ ոք պատասխանատու է իրեն տրուածներէն առաւելագոյն տաղանդներու համար , եւ թէ որ՝ մասնաւոր անհատից վիճակին գալով՝ մտաւոր ճրից Ամենակարող Բաշխողը այնպէս յարմար տեսեր է որ այդ տաղանդները ատոնց իմացականութեանը պարզեւէ յաւէտ քան թէ կամբերուն , այդ անձինքներէն ըլլալու պահանջողութիւնը ոչ միայն իրենց տրուած տաղանդներուն քանակութեանը համեմատ ըլլալու է , այլ նաեւ յիշեալ տաղանդներուն զետեղման տեղւոյն նայելով : Այդ տեսակ անձանց վրայ կրնանք խորհրդոյ վերաբերեալ ծանր ծանր բեռներ դնել . բայց պէտք չէ որ անանկ տարապայման պահանջողութիւններ ընենք անոնցմէ , այնպիսի դժուարին եւ ստիպողական հարկերու մէջ , որոնց մէջ արութեամբ եւ քաջութեամբ գործելու համար տարբեր կազմուածքէ եւ խառնուածքէ եղող մարդիկ պէտք են :

212. Յաղագս բաղդասական կամ յարբերական սկարուծեան կամաց :

Մէկ տեսակ մը տեսանելի եւ՝ ըստ ամենայն գործնական վախճանաց՝ իսկական տկարութիւն մ'ալ կայ կամաց , որուն ինչութիւնը երբոր կատարելապէս կը դիտենք , կրնանք տիրապէս անուանել քաղբարտական կամ յարաբերական տկարութիւն : Այսպէս կրնանք բացատրել ասիկայ : Այս տեսակ կամական անզօրութեան տէր եղող մարդը կամական որոշողութեան վճռահատութեան եւ աշխուժութեան կողմանէ պակասութիւն մը չունի , թէ որ կամքը ըստ ինքեան միայն նկատուի , մտաւորական կազմակերպութեան ուրիշ մասերէն տարանջատմամբ : Եւ այս կողմանէ պակասութիւն մը չունենալէն ի գատ , թերեւս կրնայ ըլլալ նաեւ որ կանական աշխոյժն ու կորովը

այս յիշեալ անձանց մէկ գլխաւոր հանգամանքն ու ճիւղքը եղած ըլլայ բնականապէս . եւ սակայն իրենց կամքը մէկ իշխեցող զօրութեան մը պաշտօնը չի կատարեր կատարելապէս . անոր ներգործութեան ուժգնութիւնը իրեն ձեռնհասութեանը մինչեւ սահմանաչափը չի հասնիր . ասանկ կամքի տէր մարդը շատ անգամ վարանմունքի մէջ կ'իյնայ , մինչեւ անգամ այն դէպքերուն մէջ ալ , որոնց մէջ որ աշխուժութեամբ կը դործէ . այնքան որ , թէ եւ մեծ վստահութիւն ալ ունեցած ըլլանք իր դիտաւորութեանցը բարութեանը վրայ , սակայն եւ այնպէս իրեն ապառնի վարմունքին վրայ հաստատ ապահովութիւն չենք կրնար ունենալ . եւ ասոր պատճառը , ինտոր որ ըսինք , կամքին մէջ եղող տկարութեան մը ընծայելի չէ այնչափ , զանհիկայ ըստ Ինքեան նկատելով , այլ կամքին եւ մտքին միւս մասերուն մէջտեղը եղող համեմատութեան պակասութեանը : Այլով բանիւ , կիրքերն գերիշխանութեան տէր եղած են . մէկ բորբոքեալ բռնական ուժգնութիւն մը տարածուած է անոնց մէջ բնականապէս եւ կամ դիտուածական պարագաներէ . եւ ուստի կամքը , ինչ որ ալ եղած ըլլայ իր բնածին կորովը , իր ազդեցութեամբը ստորակարգ եղած է եւ հպատակեալ կրից գերիշխանութեանը : — Պըրնս Սկովտիացի Բանաստեղծին վարքը այս մեր ըրած հաստատութեանցը մէկ բացայայտութիւնն է : Անուրանալի բան է որ այս անձը բնականապէս աւելի դիտաւորութեան ուժգնութիւն աւելի առաջադրութեան աշխուժութիւն ունէր քան շատ ուրիշ անձինքներ . սակայն իր կիրքերուն մէջ այնպիսի անկարգ սաստկութիւն մը կը թաղաւորէր , որ անոնց հետ բաղդատմամբ իր կամքին զօրութիւնը համեմատաբար տկարագոյն էր . իր կամքը չէր կարող ընդդիմանալու եւ իշխելու այն ներքին փոթորիկներուն , որոնց որ ինքը միշտ ենթակայ կ'ըլլար :

Չ13. Կամքի կորովոյն նուազութեանը օրինակներ :

Կամքի տկարութեան կամ անզօրութեան երկու տեսակին վրայ ալ (թէ բնածին կամ բնական տկարութեան վրայ եւ թէ յարաբերականին , որ յառաջ կու գայ մեր զգացական բնութեան մէկ քանի մասերուն անկարգ զօրեղութենէն) այս ընդհանուր հաստատութիւններն ընելնէս յետոյ , այժմ յառաջ կ'ընթանանք քանի մը օրինակներ ալ տալու առ ի բացատրութիւն կամական կորովոյն եւ աշխուժութեանը թերութեանը . Միթէ հրապարակական կեանք վարող մարդոց վրայ շատ անգամ այս տեսակ պակասութիւն մը չի տեսնուիր : Բանի քանի օրինակներ նկարագրուած են պատմութեան էջերուն վրայ այնպիսի մարդկանց , որոնք քաղաքականութեան մրրկայոյց պակօծեալ ովկիանոսին վրայ նետուեցան , այդպիսի դէպքի մը համար պէտք

եղած ամենայն ձեռնհասութեամբ զարդարուած , բացառութեամբ միայն կամական աշխուժութեան . այլ որոնք , մէկ այս թերութեան ծանրաբեռնութեանը սակ ձեռնեցան եւ վերջապէս ընկղմեցան եւ ալիքներուն մէջ անյայտ եղան : Չէ՞ որ Կիլիերոնի գերազուշակ միտքը , որ կարող էր փիլիսոփայութեան ամէն լարիւրինթոնները թափանցելու , եւ քաղաքական եւ ժողովրդական օրինաց եւ իրաւանց բովանդակ բարձրութիւնն ու խորութիւնը ըմբռնելու , մեծ պակասութիւն ունէր որոշողութեան՝ աշխուժութեան եւ հաստատուն ու անվրդով առաջադրութեան կողմանէ : Թէպէտեւ անձառելի կերպով յառաջադէմ էր ուրիշ բաներու կողմանէ , այս մասնաւոր բանին մէջ մեծ նեղութիւն եւ դժուարութիւն չէ՞ր քաշեր , բաղդատելով իր կամական տկարութիւնը Բրուտոսի եւ Կեսարու կորովի եւ ուժգին դիտաւորութեանցը հետ : — Անգղիացաց պատմութեանը մէջ քիչ նշանաւորութիւն չունեցող անուն մը կայ , որ այս տեսութեանց հետ մէկտեղ բնականապէս մարդուս միտքը կու գայ , իբրեւ օրինակ անհաստատութեան եւ փոփոխականութեան , ծաղկեալ ոչ այնչափ հաստատութեան անկարութենէ , այլ յաւելա իմն կամքի անզօրութենէ եւ դիւրափոփոխութենէ : Հասածնիս Պըքընկէմի Դուքսն է , որ Կարոլոս Բ . ի օրովը այնքան երեւելի հանդիսացաւ , եւ որուն համար Տրայարն այսպէս կը գրէ . « Նա ինչ որ ընէր եւ ինչ որ ըլլար , յուզմամբ կ'ընէր եւ յուզմամբ կ'ըլլար , եւ մէկ բանի մը վրայ հաստատ չէր մնար . այլ մէկ լուսնական շրջանի մը միջոցին կ'ըլլար քիմիարան , ջութակահար , քաղաքագէտ եւ խեղկատակ :

Գաղղիայի Յեղափոխութեան գլխաւոր առաջնորդներէն մէկ քանին ինքզինքնին անբաւական ցուցուցին քաղաքական մրրկաց եւ փոթորկաց այն նշանաւոր օրերուն , եւ ընկճեցան այն յուզմանց եւ վրդովութեանց ներքեւ , զորոնք յարուցանելու իրենք պատճառ եղան , այլ որոնց վրայ իշխողութիւն բանեցնելու անկարող գտնուեցան : Չէ՞ որ Նէքէր եւ Ռօլանտ պաշտօնեաներն , որոնց այն նշանաւոր դէպքերուն հետ ունեցած յարաբերութիւններն ծանօթ են աշխարհի , այս մեր տուած տեղեկութեանը ընտիր օրինակներ էին : Բլավլիյէին համար ալ , որ Ռօլանտի ընկերակիցներէն մէկն էր , այսպէս կ'ըսէ Միրուաթ , որ շատ լաւ ճանչնողութիւն ունէր անոր հետ . « Ինչքան ինքնուրուագ Գարդէր եւ « Գարդէր » միշտ կառավարելի մը պէտք ունէր իր քովը . եւ թէ որ ինքիւր գլխուն մնար , բնաւ չէր դադարէր փոփոխելէն » : Նարպօնի յաջորդող Տը Կրավէին համար ալ , որմէ որ պահանջուեցաւ Ռօլանտական Պաշտօնէից ցուցակը պատրաստել , այսպէս կը խօսի Տիւմօն մատենագիրը . « Փոփոխութեան մը մէջ մասն ունենալու համար ասիէ անյարմար մարդ չէր կրնար ըլլալ . Ինքը ուղիղ մարդ մըն էր , եւ բարի սրտի տէր . հետի

Տարբերութիւնի կամական կարողութեան :

էր բողոքովին ամենայն կուսակցական զգացումներէ , բայց թէ մարմնով եւ թէ մտքով տկար մէկն էր . հմտութեանց կողմանէ պակասութիւն չունէր , եւ սաստիկ կ'աշխատէր . բայց քնասորոնքեան ազդեցութեան եւ աշխատութեան զաներ , եւ հասարակական արարչներ կամքի մը դէպքեր : » — Լոկ իմացական կարողութեան ստացումը բաւական յարմարութիւն չ'ընծայեր մէկ մարդու մը ազգի մը կառավարութեանը գործին մէջ առաջնորդութիւն ընելու համար . այլ հարկ է որ իմացման եւ տրամաբանութեան նշանաւոր կարողութեանց վրայ յաւելուալ ըլլայ նաեւ անոնց համեմատ ուժգնութիւն մը կամաց : Քանի քան իններ հաստութեան կարողութեանց չափովը կամական կարողութեանց տէր չըլլալուն պատճառաւ ի ծագս բարձրաստիճան մեծութեան հասած ատենին գլխապտոյտ ըլլալով թաւալըր կործանեցան , եւ իյնալու համար միայն բարձրացած եղան :

Ձ14. Եանօթութիւնը կամքի մեծ գորութեան վրայ :

Այլ ուրիշ կարգ մը օրինակներ ալ կան որ այս մեր հիմակուան յիշածներէն շատ տարբեր են . այս օրինակներուն մէջ կամքի տկարութիւն ամենեւին չերեւնալին ի դատ , նշանաւոր կամական զօրութիւն մը կը տեսնենք յստակ կերպով : Տարակոյս չկայ որ զմարդիկ մեծ եւ սքանչելի հանդիսացնող այլ եւ այլ տարբերներուն մէկն ալ այս է . այսինքն է՝ նշանաւոր առաջադրութիւն եւ կորովութիւն կամաց : Եթէ ոմանց վրայ կամքը հազիւ հազ իր գոյութիւնը կը ցուցնէ , ոմանց վրայ ալ գերազանց սաստիճանաւ ուժգնութեամբ կ'երեւնայ : Մարդիկ եղան , որոնք վտանգներու եւ տառապանաց ժամանակներ այնպիսի կորովութիւն մը ցուցուցին , որ տեսնողներուն սիրտը մեծաւ յուզմամբ կը շարժէր . որոնք անթեքելի անդրդուելի մնացին , մինչդեռ ուրիշներն հովը որ կողմ որ փչէր ան կողմը կը դառնային . եւ առանց ինքզինքնին կորսնցընելու հաստատ ու անխռով կեցան , քանի որ իրենց շուրջն եղող շատ ուրիշներն իրենց առաջադրութեանցը մէջ սասանեցան եւ ահով ու դողով խռովեցան : Ահա կամաց այս նշանաւոր որոշողութեանը եւ կորովութեանը վրայ այժմ մէկ քանի բացայայտութիւններ ընելու ջանադիր պիտի ըլլանք :

Ձ15. Մարմնական շարժարանաց մէջ արտայայտել կորովութիւն կամաց :

Կամաց զօրութեան ընդհանուր նիւթին վրայ խօսած ատենին առիթ ունեցանք զրուցելու որ շատ անգամ մարմնական տանջանաց տակ արտայայտեալ համբերութիւնը կամական զօրութեան , քիչ կամ շատ , դոյութեանը մէկ սպաջոյցն է : Պատշաճապէս կրնայինք նոյն

Տարբերութիւնի կամական կարողութեան :

տեսակ օրինակներ յառաջ բերել ցուցնելու համար թէ որչափ տարբեր տարբեր սաստիճան սաստիկութեամբ կամական զօրութիւնը բաշխեալ է այլ եւ ոյլ անձանց : Սակայն , այսպիսի օրինակներ մէջ բերած ատենին , շատ անգամ կ'ըսուի՝ թէ երբոր մարդիկ ճար մը չունենան ազատութեան , ինչ չարչարանք ալ որ ըլլայ հանդարտութեամբ կը կրեն : Այլ ի պատասխան այսու թեւադրութեան բաւական կ'ըլլայ այս ըսել միայն , որ օրինակներ կամ դէպքեր ալ կան որոնց մէջ որ մարդիկ չարչարանք եւ տանջանք կրած են բուն իսկ իրենց ձեռքովը եւ իրենց ընտրութեամբ . եւ ոչ թէ սոսկ թեթեւ եղանակաւ մը , այլ ամենասաստիկ տեսակէն ըլլալով : — Պլուտարքոս մէկ դէպք մը կը պատմէ հռչակաւոր Մարիոսի վարուցը մէջ , որով դիւրին կ'ըլլայ ըսածնիս բացատրել : Այս տարօրինակ մարդուն երկու սրունքներն ալ լայլերով ծածկուեցաւ , եւ այս տղերութիւնը իր սրտին դէջ գալով , որոշեց որ ինքզինքը յանձնէ վիրաբուժի մը ձեռք : Ինք իր մտաց կորովութեանը վրայ վստահութիւն ունենալուն , չուզեց որ կապուի , այլ երկնցուց իր սրունքներուն մէկը դանակին առջին . եւ առանց ամենեւին շարժման կամ հեծեծանաց՝ գործողութեան այն աննկարագրելի ցաւերը կրեց հանդարտ բուժութեամբ եւ անդորր դէմքով : — Մուդիոս Աքեռայի պատմութիւնն ալ կը ցուցնէ թէ ինչ սքանչելի կամական զօրութիւն պարզեւած է Արարիչն մեր ոմանց անձանց : Երբոր Փորսէնա պահանջեց անկէ որ մտապետ վտանգաց նկատմամբ բերնէն հանած մէկ քանի աղօտ ու մութ խօսքերով ըրած այսինչ այնինչ ակնարկութիւնները բացայայտէ , եւ սպառնալիք ըրաւ որ եթէ չբացատրելու ըլլայ ամենադառն տանջանաց պիտի ենթարկուի , Մուդիոս հանդարտութեամբ երկնցուց իր ալ ձեռքը գոհագործութեան մը համար այն տեղը վառուած կրակի մը մէջ , եւ անշարժ անխռով բռնեց կեցաւ բոցերուն մէջ այրելով , մի միայն սա հասկըցընելու համար Փորսէնայի , որ ինքը երկիւղէ ազդուող կամ տանջանքէ ահաբեկող մարդ չէր : — Միթէ ասիկայ կամական ուժգնութեան եւ կորովութեան վճռական եւ երեւելի օրինակ մը չէ՞ , որ յայտ յանդիման կը ցուցնէ որ թէպէտեւ զօրութեան տարրը ճշմարտապէս եւ հաստատապէս կամքին մէկ սեպհականութիւնն է , սակայն ամէն մարդու վրայ մէկ սաստիճան չէ , այլ ոմանց առաւելագոյն առատութեամբ շնորհեալ է քան այլոց :

Ասոր նման օրինակ մըն ալ Բրամբեր Արքեպիսկոպոսին վարուցը պատմութեանը մէջ կայ նկարագրուած : Մէկ անգգոյշ եւ տարաբախտ ժամու մը մէջ ինքը ստորագրութիւն դրեր էր այնպիսի վարդապետութիւններու , որոց չէր հաւատար . որ այս իր ըրածին վրայ յետոյ չարաչար զղջացեր էր , իրեւ իր կենացը մէջ գործած ամենէն

Տարբերութիւնի կառնակսն կարողութեան :

մեծ սխալունքը: Եւ երբոր յետ այնորիկ զինքը իր մարմնոյն այրմանը համար պատրաստուած խարոյկին քովը տարին, ինքը կրակին մէջ երկնցուց այն ձեռքն որ այն սուտ եւ անհաւատարիմ ատորազրութիւնը դնելու գործիք էր եղած, եւ թէ՛ իր դէմքին վրայ եւ թէ՛ իր շարժմունքներուն մէջ ամենախոքը նշան մը չցուցընելով տկարութեան կամ մինչեւ անգամ զգացման (բառ առ բառ այսպէս նըկարագրուած է իր պատմութեանը մէջ) զանիկայ բոցերուն մէջ բռնեց կեցաւ հանդարտութեամբ մինչեւ որ բոլորովին այրեցաւ հատաւ :

216. Մտալուս կամ վերահաս վճանգի ասնն ցուցուած կամական ուժգնութիւն եւ կորովութիւն :

Կամական կարողութեան մէջ եզոզ գորութեան եւ ուժգնութեան զանազանութիւններն յստակ կը տեսնուին ամենայն վերահաս վրտանդաց դէպքերու մէջ, եւ մասնաւորապէս մահուան վտանգի ատեններ: Մահուան երկիւզը այնքան բնական է մարդուս որքան որ կենաց սէրը: Եւ շատ քիչ մարդիկ կը գտնուին որ յանկարծակի մահուան հետ դէմ առ դէմ գան, նա մանաւանդ երբոր անխուսափելի երեւնայ ան, առանց զարհուրանօք յետոս ընկրկելու զգացմանց: Սակայն կը գտնենք ոմանք որոնք այնպիսի ուժգին գիտաւորութեան, այնպիսի նշանաւոր որոշողութեան կամ առաջադրութեան եւ անշարժ հաստատութեան տէր են, որ մահուան դէմը կ'ելեն, ոչ միայն նախախնամութեան մեղմագոյն կարգադրութիւններովը եկած հասած ատենները, այլ իր ամենազարհուրելի եւ բռնական ձեւերովը մտեցած ատեններն ալ, կատարեալ անդորրութիւնով եւ հանդարտութեամբ, եւ մինչեւ անգամ կը փնտռեն զայն իրբեւ բազմալի բան մը: Հոռովայեցուց Տասն արք անուանեալ իշխաններն կամովին ինքզինքնին ի մահ կը նուիրէին հայրենեաց համար: Հոեզուղոս, երբոր կարքեդոնացուց ձեռքը գերի ինկաւ, ինք իր կամքը եւ հաճութեամբը այնպիսի ընթացք մը բռնեց, որ՝ ըստ կարծեաց իւրոց՝ սպառնօվն ու պատուաւորն էր Հռովմայ համար: Իսկ որն որ, ինչպէս որ յայտ յանդիման կը նախատեսէր, (եւ արդիւնքը իր նախատեսութիւնը կատարելապէս ձգարտեց) իրեն վրայ յետին աստիճան անդթութիւն եւ կործանումն պիտի բերէր: Արդի ժամանակաց զարհուրելի պատերազմներուն մէջ, որոնք վիշտ եւ աւերմունք սփռեցին Եւրոպայի եւ Ամերիգայի ընդարձակածաւալ երկիրներուն վրայ, որչափ յաճախ լսելի եղած են այնպիսի յաղթական գործեր եւ ձեռնարկութիւններ, որոնց վրայ աշխարհք զարմացած է, դիտելով այն սքանչելի ուժգնութիւնը դիտաւորութեան որ երեւցած է, այն գործերուն մէջ, թէպէտեւ ողբալի

Տարբերութիւնի կառնակսն կարողութեան :

ատիթներով երեւան եկած ըլլալով: Լա Վէնտիլի պատերազմին մէջ հոչակաւորն Քլէպէր մէկ պաշտօնատար մը կանչեց իրեն, որուն հետ որ մասնաւոր բարեկամութիւն մը ունէր եւ աւելօք կը յարգէր զինքը: «Գունդ մը սըմբաճիդ գորք առ», ըսաւ իր զինուորական բարեկամին, «Եւ կայնեցուր թշնամին դա կիրճին առջին: Հոն պիտի մեռնիս, բայց քու ընկերներդ պիտի փրկես»: «Պատրաստ եմ ձեր հրամանը կատարել», պատասխանեց պաշտօնատարը, այնպիսի անխառով հանգարտութիւնով մը, որ կարծես թէ սոսկ մէկ զինուորական խլրտում մը պիտի ընէր ու դառնար: Իսկ եւ իսկ զնաց կիրճին բերանը բռնեց, եւ հոն կայնեցուց թշնամիին յառաջխաղացութիւնը: Ինքն սլ հոն ինկաւ մեռաւ:

Բայց միայն զինուորականը չէ որ այս գիտաւորութեան ուժգնութիւնը եւ կորովութիւնը ցոյց տուած է մահուան վերահաս վտանգներու մէջ: Քիչ պատահած չէ որ մարդասիրութեան անձնանուէր եղած մարդիկ եւ Բրիտանեան Գարողիքը ինքզինքնին այնպիսի վիճակներու եւ դիրքերու մէջ գրած են ուր անհնարին տառապանք եւ մինչեւ անգամ նոյն իսկ մահն անխուսափելի կ'երեւնար: Ստոնք ոչ միայն իրենց երկրէն եւ հայրենիքէն բաժնուելու առաջադրութիւնն ունեցած են, այլ եւ բանտերու մէջ ինքզինքնին ձգելու, իրենց ողորմութեան եւ մարդասիրութեան դեսպանութիւնը կատարելու համար ժանտախտաչունջ միջնորդներու մէջ անցնելու, անհետ անկոխ անտառներու մէջ եւ տօթակէզ անապատներու վրայ թափաւելու, բազմաթիւ վտանգներով շրջապատեալ, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիգայի անսահման անտառներուն մէջ: Նեղոսի եւ Գանգէսի ափանցը վրայ եւ քաղաքականացեալ մարդկանց անձանթ եզոզ առանձին վտակներու եզերքը, սառուցեալ կրիւնանտի եւ տօթակէզ Ափրիկէի մէջ: Ժովերուն հեռաւոր կղզիներուն եւ Ալպեան լեռանց գծուծ գիւղերուն մէջ, ուր ուրէք որ տգիտութիւն կայ՝ լուսաւորուելու, կամ ցաւ՝ վարատուելու, կամ հոգիներ՝ փրկուելու, հոն իրենց բարեսիրական աշխատութիւնները երեւցած են, եւ իրենց անունները մշտնջենական յարգանօք պիտի պատուուին:

217. Կամական ուժգնութիւն մարտիրոսութեանց մէջ ցուցեալ:

Կամքին գորութեանը մէջ եզոզ զանազանութիւններն դիւրութեամբ կը տեսնուին, ոչ միայն այս հիմնական ըսած վիճակներուն մէջ, այլ որ եւ իցէ տարօրինակ եւ փորձանաւոր վիճակներու մէջ ալ: Երբոր պատերազմի, սովի, որածութեան, կամ մարտիրոսութեանց վրայ ճառող մատենան մը կը բանանք, եւ հոն այն յիշեալ զարհու-

րելի չարչարանաց տակ մարդկանց ունեցած վարմունքը կը կարգանք, մենք ատանկով մարդկային մտաց փիլիսոփայութեանը մէկ նոր եւ շատ հետաքրքրական գլուխը բացած կարդացած կ'ըլլանք : Մասնաւորապէս Մարտիրոսութեանց Պատմութիւն մը անհնարին է որ մէկ մարդ մը կարողայ առանց մեծ համարմունք եւ խորին սքանչացում մը ունենալու այն տառապելոց վրայ , ոչ միայն իրենց չարչարանացը եւ մահուանը պատճառ եղող բանին հետ կապակցեալ մտածութիւններով , այլ նաեւ իրենց հաստատուն եւ անփոփոխելի առաջադրութեանցը բարոյական վեմութեանը վրայ զմայլելով : Արդարեւ կրնայ ըսուիլ , եւ այն ալ ճշմարտապէս , թէ այս մարդիկը կրօնական հաւատքէ եւ յոյսէ զօրավիզն ընդունած են : Բայց սակայն վստահաբար կրնանք ըսել որ մարմնաւորական տանջանաց դէմ նշանաւոր եւ վճռական յաղթութիւններու դէպքերուն մեծադոյն մասը այնպիսի մարդոց անցքերն են , որոնք որ մէկ բնածին եւ ընդարեայ ուժգնութիւն եւ կորովութիւն մըն ալ ունէին կամաց : Իրաւ է որ մեծաւ չափով չարչարանաց դիմանալու կարող եղան կրօնքին օգնականութիւններովը . սակայն ասոնք ըստ մեծի մասին այնպիսի անձինքներ էին որ առանց այդ օգնութիւններուն ալ կրնային յաղթողաբար եւ հաստատաբար շատ չարչարանքներու տանիլ , կրօնքին ընծայած այս օրհնեալ օգնութիւններուն հետ միացեալ բնածին կամական ուժգնութիւն էր որ զօրավիզն եղաւ Յերոնիմոս Բրակուացոյն , որ սաղմոսերգութիւններով զնաց իր սպանման տեղը , զուարթութեամբ փաթթուեցաւ իր կապուելու ցիցին , եւ երբոր դահլիճը ետեւի կողմը անցաւ փայտակոյտին կրակ տալու , Յերոնիմոս գոչեց , « Հոս եկուր եւ իմ աչքիս առջեւ բռնկցուր փայտակոյտը . քանզի թէ որ ես ասկէ վախ ունենայի , չէի ելլեր հոս գար , փախչելու համար այնքան աւիթներ ձեռքս անցնելէն ետեւ » :

218. Սոյն նիւթիս վրայ բացայայտութիւն երկու դաս հրապարակական ասենախօսութիւնք :

Սոյն նիւթիս հետ կապակցութեամբ բնականապէս կարգը եկաւ որ ծանուցանենք հոս , թէ ոչ միայն մէկ քանի վիճակներ եւ պարագաներ , այլ նաեւ մէկ քանի արհեստներ եւ պաշտօններ ալ կան այս կեանքիս մէջ , որոնց մէջ որ բարձրագոյն աստիճանի հաստատութիւն որոշման եւ ուժգնութիւն կամաց բացարձակապէս պէտք են վասն յաջողակութեան : Թողունք ուրիշ արհեստներն , (վասն զի ժամանակնիս չի ներեր այն բոլոր արհեստներն մի առ մի յիշելու , որոնց մէջ որ այս հանգամանքը մասնաւորապէս հարկաւոր կ'երեւնայ) յաջողակ ատենախօսութեան համար ամենակարեւոր պէտք

մըն է կամքի աշխուժութիւնն ու կորովութիւնը : Եւ ահա այս բանը մէկ երեւելի պատճառ մըն է հրապարակական ատենախօսներու մէկմէկէ ունեցած տարբերութեանցը ի մասին յաջողակութեան եւ ազդու ներգործութեան : Ատենախօսներ կան , որոնք շատ տկար են կամքի ուժգնութեան կողմանէ : Ամենուն զարմանքն ու հաւանութիւնը իրենց ճշուղ իմացական կարողութեանց տէր ըլլալով , տակաւին այս տեսակ անձինք մեծ թերութիւն մը ցոյց կու տան յայտմասին : Երբոր ատենան կ'ելլեն հրապարակախօսութեան , վիճաբանութեան նիւթին վրայ շատ յստակ ըմբռնում մը կ'ունենան . եւ թէ որ անոր մէջ զրգուիչ տարբերքներ գտնուին , իրենց կիրքերը կը բորբոքին , եւ իրենց ձեռնարկութեանցը որակութիւնը ջերմ ու բոցանշոյլ կ'ըլլայ : Իրենց զգացողութեանցը հզօր ներգործութիւններն նշմարելի կ'ըլլան իրենց զրգուեալ եւ յուզեալ ջիղերուն վրայ , իրենց տարապայման շարժմունքներուն , եւ իրենց միանունքներուն ծամածուծութիւններուն մէջ : Եւ թէ որ իրենց կամքին նախագահող զօրութիւնը , որ այսպիսի պարագաներու մէջ ամէն բան անկէ կախեալ է , իրենց գտնուած վիճակնուն համազօր եւ հաւասար դաւու ըլլար , մեծ արդիւնքներ կրնայինք ակնկալել իրենց ջանացողութիւններէն : Սակայն կամական կարողութիւննին կը սկսի տատանիլ իր գահին վրայ : Եւ յայնժամ իրենց անձնիշխանութիւնը ձեռքերնէն կ'երթայ . եւ իրենց միտքը , խորհրդոց եւ ձեռնարկութեանց բեռները բարձած , մրդկի բռնուած նաւու մը նման ահազին բռնութեամբ այսր անդր կը տարուբերի :

Այլ կան ուրիշ ատենախօսներ ալ , որոնք բարձրագոյն աստիճանի իմացական կարողութեանց հետ միատեղ անոնցմէ ոչինչ նուազ նշանաւոր կամական ոյժի տէր ալ են : Հրապարակական վէճի ատեններ , որչափ երեւելի նիւթի վրայ ալ որ ըլլայ , կատարեալ հանդարտութեամբ կ'ելլեն պայքարելու : Այս դասին եղող անձինք կիրք չունեցող մարդիկ չեն . այլ ընդհակառակն կատարեալ չափով ամէն կիրքերն կը գտնուին անոնց վրայ , ահազին ուժգնութեամբ զրգուելու ալ ընդունակութիւնով : Սակայն մէկ պարագայի մը մէջ չեն թողուր որ իրենց կիրքերն անանկ կերպով մը զրգուին , որ կամական բարձրագոյն կարողութեան վերատեսչութիւնն ու իշխողութիւնը ընկճի եւ անզօրութեամբ ջնջուի : Անոնք ատեն ատեն կը թողուն որ իրենց կիրքերը ներգործեն , որքան որ հարկաւոր կ'երեւնայ իմացականութեան բաժանմունքին ներգործութիւններուն կենդանութիւն եւ կորովութիւն հաղորդելու համար . սակայն միշտ , եւ մինչեւ անգամ անոնց ամենասաստիկ ներգործութեանց ատեններն ալ , պատասխանատու եւ հպատակեալ կը պահեն զանոնք կամեցողութեան ազդու վերատեսչութեանը եւ խնամակալու-

Տարբերութիւնի կամական կարողութեան :

Թեանը : Ըստ այսմ՝ երբոր կը տեսնեն որ բաներնուն կու գայ , իրենց կիրքերը կ'արձակեն . եւ ահա իսկոյն իրենց ձայնը եւ ատենախօսական հաղորդակցութեան բարձր միւս ոճերն ու եղանակները կը փոփոխեն , եւ իրենց ներքին յուզեալ փոթորիկին արտայայտիչ նշանացոյցները կ'ըլլան : Իսկ թէ որ ալ աւելի ալէկ իրենց բանին գայ , իսկ եւ իսկ իրենց օգնութեան կը կանչեն կամական զօրութեան գերակայութիւնը . եւ յանկարծակի ամենայն արտաքին գրգռմանք կը դադարին . խաղաղութիւն մը կը յաջորդէ փոթորիկին . բան մը չի մնար յերեւոյթս , այլ միայն անդորր ծանրաբարձ յոթիւն եւ ամբողջ անձնատիրութիւն . իրենց յուզեալ կիրքերն , կամքին բարձրագոյն իշխանութենէն յորդորեալ եւ տանձաւարեալ , հոգւոյն գաղտնի խորչերուն մէջ կը քաշուին կ'աւանձնանան :

219 Կամքի Զօրութեան պէտքը զինուորական եւ այլ արհեստից մէջ :

Կան եւ ուրիշ դրազմունքներ եւ արհեստներ , որոնց մէջ կամքին զօրութիւնը էական պէտք մըն է վասն յաջողութեան : Այս այսպէս է մասնաւորաբար զինուորական արհեստին եւ կենցաղոյն համար , թէպէտեւ ցաւալի բան է ասոր ալ երեւելի արուեստից կարգն անցած ըլլալը յիշելը : Ինչաւ երբէք երեւելի հրամանատար մը կամ զօրապետ մը տեսնուած չէ որ կամական մեծ ուժգնութեան տէր եղած չըլլայ : Մէկ մարդու մը ճակատամարտի օրը եւ մինչեւ անդամ կուուայն ամենասաստիկ ահաբեկի ժամերուն մէջ անշարժ եւ անխորով կայնելէն պէտք չէ կարծել բնաւ որ անհիւայ կամ երկիւղի կիրքէն եւ կամ կենաց սէրէն զուրկ մէկն ըլլալու է : Եթէ տտանկը երբէք պատահի ալ , ստուգիւ միշտ այդպէս չ'ըլլար բանը : Եւ թէ որ երբէք ասանկը ստուգապէս ի դէպ գայ , այդ վիճակը այն անձին մեծութեանը նշան համարելի չէ , այլ յաւէտ անոր ապուշ թանձրամտութեանը եւ անզայութեանը : Այն տեսակ քաջասրբատութիւնը որ սոսկ թթամտութեան եւ անշարժ զգացմանց վրայ կը կայանայ , հասարակ զինուորի մը համար աղէկ կրնայ գալ . իսկ մեծ հրամանատարի մը կամ զօրագլուխի մը հանգամանքաւորութիւնը պիտի ըլլայ , երեւելի խնայական կարողութեան հետ իմաստին , ուժգնութիւն կամաց , կամ աւելի սովորաբար գործածած բաւով նիւ բացատրելով , անյնխանութեան : Անհիւայ ոչ միայն իր երկիւղները այլ եւ իր յոյսերն ալ հարստակութեան ներքեւ կը պահէ . եւ այն իր վրայ տեսնուած անվրդով հանգարտութիւնը , ոչ թէ երկիւղի՝ կամ յուսոյ՝ կամ ցնծութեան՝ կամ թախծութեան՝ եւ կամ բարկութեան կիրքերուն տարակայութեանը իրբեւ սպասցոյց համարելու է , այլ սոսկ իրբեւ ցոյց մը սեպելու է անոր իր այդ շարժու-

Տարբերութիւնի կամական կարողութեան :

թիւններն ու կիրքերը կաասարեալ իշխողութեան ներքեւ պահելուն : Սոցին նման ծանօթութիւնք կը յարմարին եւ կը պատկանին նաեւ անոնք , որոնց ծովագնացութեան կենցաղոյն եւ արհեստին բազմադիւրի վտանգներուն եւ շիտթութիւններուն անձերնին ընծայած են . եւ մասնաւորապէս անոնք որ անձանօթ աշխարհներու եւ ծովերու գիւտերու եւ քննութեանց համար երկարատեւ եւ ամենադժուարին ուղեւորութեանց կը խրկուին : Եթէ բարձրագոյն աստիճանի կամական ուժգնութիւն էականապէս հարկաւոր է այն մարդոցը բնաւորութեանցը մէջ գտնուելու , որոնք զօրաց բանակներու մէջ գլխաւոր առաջնորդութեանց եւ հրամանատարութեանց պաշտօններն կատարելու պարտական են , ոչինչ նուազ քան զնոցայն անթեքելի եւ ուժգին զօրութիւն մը կամական էապէս հարկաւոր է անոնց՝ սրոնք , Գօլոմպոսի , Տը Կամայի , եւ Քուքի , եւ Լա Փէրուզի նման , նոր աշխարհքներ գտնելու կամ վերաքննելու բախտին վիճակեալ են : Եւ այս պատճառաւ է որ , երբոր սցապիսի ծովագնացութեանց եւ ուղեւորութեանց համար մարդիկ կ'ընտրուին , ընտրիչներուն կողմանէ եղած խնդիրը այս չ'ըլլար միայն թէ այս կամ այն անձը գլխու եւ դաստիարակութեան տէ՛ր մարդ է , այլ միշտ եւ հանապազ կը հարցուի թէ հաստատուն առաջադրութեան եւ անդրդուելի որոշման տէ՛ր մարդ է : Կրնայ արդեօք անվրդով եւ անձնատէր մնալ փորձանաւոր եւ անակնկալ վիճակներու մէջ : Թէ արդեօք կարող է կատարեալ եւ յայտնի հանգարտամտութեամբ գլխագրաւ ըլլալ վրտանգներու , ցաւերու , եւ մինչեւ անգամ նոյն իսկ մահուան :

220. Կամաց ուժգնութեան պէտքը յեղափոխութիւններ յարուցանող մարդկանց :

Առ հասարակ մարդոց ընդհանրութեանը բաժինը եղող սովորական չափէն շատ եւելօք կամական զօրութեան պէտք ունին այն մարդիկներն , որոնց բախտն եղած է ատեն ատեն աշխարհւա երեսը ընդհանուր վրդավութեանց տեսարան դարձնող այն մեծամեծ կրօնական՝ բարոյական եւ քաղաքական յեղափոխութեանց մէջ առաջնորդութիւն ընելը Իլիւրին գործ չէ մարդոց կարծիքները փոխելն , ընդհանրապէս եւ խորին սրմատացեալ մտլութիւնները զսպելն ու նուաճելը , եւ կամ կրօնքի կամ ազատութեան նոր մէկ կերպարանք մը կամ ազդուութիւն մը տալը : Այն մարդիկներն որ այդ շարժումներուն մէջ առաջնորդողներ եւ ուղեցոյցներ կ'ըլլան , ընդհանրապէս անյողդողդ առաջադրութեան եւ անշարժելի հաստատամտութեան տէր անձինք են . եւ ասոնցմէ ի զատ ուրիշ մարդիկ յարմար չեն գար սցապիսի գօրծերու : Թէ որ Մելանկտոնի հեզահամբոյր ոգին ձիւղ այն գիրքին մէջ դրուելու ըլլար , զոր Լուտեր բռնած էր , մի-

Տարբերութիւնք կառնական կարողութեան :

Թէ կարելի՞ էր որ Աւետարանական Բարեկարգութեան այն մեծ զէպքը այն նոյն թափով եւ այն նոյն կատարածներով յառաջ մղուէր: — Երբոր ընկերութիւնը մեծապէս կը խարխիլ կամ իր կրօնական եւ կամ իր քաղաքական կազմակերպութեանցը մէջ . երբոր այս անդրը տարութեան թիւն մը եւ տատանում մը կը սկսի սփռիլ տարածիլ հասարակութեան մէջ . երբոր հին սահմանացոյց նշանները տեղերնէն կը շարժուին , եւ հինաւուրց դրուած հիմերը կը քայքային եւ կը տապալին , ահա այն ատենն է որ , ոչ միայն մեծ հանճարի այլ եւ աշխոյժ եւ ուժգին որոշողութեան եւ առաջադրութեան տէր (նրբամիտ , հանդարտաբարոյ , որոշմանը վրայ անշարժ կեցող , անսասանելի եւ յարատեւող) անձինք ընկերութեան արեւմտի յուզմանցը պատճառ եղող եւ մէկմէկու ներհակ տարերքներուն ամենուն վրայ լուրջ եւ անթերի զննութիւն մը ընելով , եւ բանին ուր երթալիքը յստակ եւ հաստատուն կերպով որոշելով , ամէն բան իրենց առաջնորդութեանը ներքեւ կը հպատակեցնեն : Այսպէս է իրերուն բնական ընթացքը . այս տեսակ մարդիկ անհրաժեշտ պէտք են , եւ ոչ այլ ոմանք կարող են անոնց տեղը բռնել , եւ ուստի ասոնք , դրեթէ հարկաւորապէս , իրենք կ'ըլլան խրատատուք եւ առաջնորդողք ընկերութեան նորահաս կարգաւորութեանցը մէջ : Ուստի ամենայն մեծամեծ կրօնական եւ քաղաքական յեղափոխութեանց մէջ գլխաւոր առաջնորդներ գտնուող անձանց վրայ եղած այս դիտողութենէն սա իրական ճշմարտութիւնը բացայայտեալ կ'երեւնայ , որ կամքին յատուկ եղող զօրութեան աստիճանին մէջ բնածին եւ երեւելի տարբերութիւններ կան այլ եւ այլ մարդոց վրայ : Նայեանգամ մը 1640 ի մէջ ի դէպ եկող Անգղիական մեծ յեղափոխութեան անցքերուն մէջ առաջնորդութիւն ընող գլխաւոր անձանց վրայ , մասնաւորապէս Փիլիթաններուն վրայ . Վէյնի , Համոնէնի , եւ Ֆիլիպուտի նման մարդոց . որոնք այն փոթորիկից ժամանակներուն արկածներուն մէջ ինքզինքնին նետած ատեննին երկու տեսակ նպատակ ունէին աչքերնուն առջին , քաղաքական ազատութեան արահատութիւնը եւ կրօնական ազատութեան հաստատութիւնը : Արդեօք ասոնք տկար մարդիկ էին : Արդեօք հաստատամտութեան մէջ պակասութիւն ունեցող մարդիկ էին : Արդեօք տարրամ , դիւրաբոխի , տարակուսած եւ երկմիտ անձինք էին : Պատմութիւնը աղբուսքանական պատասխան մը կու տայ այս հարցումներուն : Անկէ ընդունած տեղեկութիւննիս այս է որ այդ երեւելի անձինքներն կուրին մէջ մտան ճիշդ հիմայ յիշուած երկու երեւելի նպատակներուն համար , այնպիսի անդրդուելի առաջադրութեամբ մը որ բանէ մը հնար չէր շարժուիլ , այնպիսի անդառնալի դիտաւորութեամբ որ անփոփոխելի ճակատադրի մը վճիռներէն չէր տարբերեր : Անոնք

Տարբերութիւնք կառնական կարողութեան :

հարուածներ տուին ազատութեան եւ կրօնի համար , եւ տուած հարուածներնէն երկու երէք անգամ չէր միայն , այլ հին ատենուան մարդարէին ըսածին պէս , հարուած հարուածի վրայ , բազում անգամ եւ սաստիկ ուժգնութեամբ հարուածակոծ ըրին , մինչեւ որ բոլոր Սիւրիա սպառեցաւ լմնցաւ : Անոնք Անգղիոյ գահը կտոր կտոր ըրին . ոտքի տակ առին եւ կործանեցին անոր վաղեմի եւ ամբարտաւան ազնուապետութիւնը . անոնք կանգնեցուցին կրօնական ազատութեան այն դրօշակը , որ յայնմչեւէ մինչեւ ցարդ կը ծածանի , եւ իր արտաբայով լոյսը հեռաւոր երկիրներու վրայ սփռած է . եւ իրենց խնամտութեամբ եւ ժիրաժիր աշխուժութեամբ ոչ միայն հայրենեաց մէջ գտնուած թշնամիները յերկիր կործանեցին , այլ եւ իրենց հայրենական երկրին անունը պատկառելի եւ ահաւոր ըրին ընդ ամենայն աշխարհ : Կը թուի թէ ասոնք իրենց կիրքերը բոլորովին հպատակեցուցած էին իրենց դիտաւորութիւններուն , եւ իրենց բնութեանը բոլոր դիւրագրգիռ եւ դիւրաբարոք տարերքները իրենց անշարժ ու անփոփոխ կամքին բոլորանուէր ծառայութեանը տակն առած էին . այնպէս որ « մահը իրեն ահարկութիւնը կորսնցուցած էր իրենց աչքին առջեւ , եւ մարմնաւոր հաճութիւնը իր քաղցրութիւնը » :

ՉՉ1. Գործնական վերածուծիւն այսու ճեսուճանց :

Մեր գործոյն այս Մասին մէջ ճառեալ այս եւ նախընթաց գլուխներուն բովանդակած հաստատութիւններն ու տրամաբանութիւնները՝ հաւանելի կերպով կը ցուցնեն , թէ ԶՅՐՈՒԹԻՒՆԵՆԸ , բառին ամենաճշգրիտ եւ իսկական իմաստովը հասկընալով , մտրդուս մտքին , իր ամբողջութեամբը առնելով , մէկ ստորագելիքն է . եւ թէ՛ իրերու ստորագելիք Կամաց՝ այլ եւ այլ անձանց վրայ այլ եւ այլ աստիճաններով կայ ու կ'երեւնայ : Եւ հոս պատշաճ կը համարինք յաւելուլ , որ այս տեսութիւններն այնպիսի գործնական վերածութեան մը ընդունակութիւն ունին , որմէ որ եւ ոչ մէկ անձ մը ինքզինքը զերծ կրնայ համարիլ : Մենք շատ մեծ հակամիտութիւն մը ունինք մեր պատասխանատուութեան չափն ու աստիճանը մեր իմացական կարողութիւններուն քանակութեամբը հաշուել եւ սահմանելու : Այլ անտարակուսելի բան է որ այս հաշուողութեան եղանակը խիստ շատ սեղմեալ բան մըն է : Պէտք է որ այս ալ հարցնենք , թէ արդեօք Արարիչն մեր յարմար չէ՞ տեսեր մեզ իւրաքանչիւրոցս մեծ բաժին մը տալ բնական հաստատամտութեան եւ անյողող առաջադրութեան եւ վճռահատութեան : Թէ արդեօք կամական զօրութիւններով զմեզ չէ՞ զարդարեր , որոնք եթէ ըստ արժանւոյն կա

ուսմանը և քաղաքացիական կյանքին հարմարեցնելու ընդհանուր շահույթով : Եւ երբ որ կրօնական կրթութիւնները որ այսպէս է բանը , կրնանք վտանգ ըլլալ որ մեր կենցաղավարութեանը մէջ մէկ տեղ մը կայ անշուշտ ուր որ այնպիսի պարտականութիւններ կը գտնուին որոնք ճիշդ այս տեսակ տաղանդները կը պահանջեն . որոնք որ անտարակուսելի կերպով շնորհուր են մեզի այն պարտականութիւնները ըստ արժանւոյն կատարելու համար : Թող ուրեմն մենք զմեզ ուսանինք ու ճանչնանք , եւ ի միտ առնենք թէ երկրպագելի Արարիչն մեր ինչ կը պահանջէ մեզմէ որ ընենք :

Պ Լ Ո Ւ Խ Պ .

Հ Ա Ս Ս Ա Տ Ա Մ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ձ Ձ Ձ . Կամքին փոխադրուածները կապակցութիւնը հաստատման արձանագրութեան :

Կամքին վրայ մեր կատարած փոխադրուածութիւնը , զոր այժմ ըստ մեծի մասին լրացուցած ենք , այլ եւ այլ գործնական արդիւնքներ ունի , որոնցմէ մենք կարեւոր բաներ են : Բայց յայտնուած լինելով որ կամքին բնութեանը եւ գործողութեանը մէջ կը գտնենք ՀԱՍՍԱՏԱՄՍՈՒԹԵԱՆ կամ ՀԱՍՍԱՏԱՄՍՈՒԹԵԱՆ հիմունքը , որ արդարեւ մարդուս ամենընախը եւ ամենազարեւոր որակներէն մէկն է :

Մը . Յօդուրի մէկ պատուական եւ հանրածանօթ ճառը կայ Բարուց Որոշուածութեան վրայ գրուած , որ թէպէտեւ կամքին վարդապետութեանը հետ մերձ կապակցութիւն ունի , այլ սակայն մենք միտք չունինք զանկիկ խառնելու բայց եթէ միայն պատահաբար : Մենք հոս այս ձառը յիշեցինք լով այս զրուցելու համար , իբրեւ զգուշութիւն ընթացողաց , թէ հարկ է որ հաստատաբարյութիւնը սոսկ որոշուածութեան հետ չչլիթուի . վասն զի թէպէտեւ այս երկուքը իրա-

րու կը մտնենան եւ իրարու կը նմանին քանի մը մասամբ , այլ յայտնապէս հեռի են մէկմէկէ եւ կը տարբերին այլովք մասամբ : Որոշութիւնը աւելի սահմանաւոր է . հաստատաբարյութիւնը աւելի ընդարձակ կը տարածի եւ աւելի գործողութիւններ կը պարփակէ : Որոշութիւնը մէկ բանի մը վերաբերեալ կ'ըլլայ , եւ կամ գոնէ մէկ բանի մը մէջ յստակ եւ որոշ կրնայ ցուցուիլ . հաստատաբարյութիւնը շատ բաներու վերաբերութիւն ունի : Բարուց որոշութեան (հակադարձը բարուց Անորոշութիւնն է) սեպհական պարփակը մէկ շփոթեցուցիչ այլ որոշ դէպք մը կամ գործառնութիւն մըն է , եւ ուստի որոշութիւնը ի հարկէ ընդհանրապէս ի յայտ կու գայ մասնաւոր գործերու կատարմանը մէջ : Ընդհակառակն՝ հաստատաբարյութիւնը միայն մէկ մասնաւոր ստիպողական հարկի մը մէջ բռնուած ընթացքէ մը ի յայտ չի բերուիր , այլ այն նոյն անձին ուրիշ կերպ կերպ վիճակներու մէջ ալ ինչ ընթացք բռնելիքը տեսնուելու է որ հասկըցուի եւ ի յայտ գայ : Որոշութիւնը մէկ ամրացեալ եւ ողբերակ աշխուժութիւն մը կամ ժրութիւն մըն է մէկ օրուան մը կամ մէկ ժամու մը վրդովմանց մէջ գործադրեալ . իսկ հաստատութիւնը զխառնութեան եւ առաջադրութեան այնպիսի ամրապինդ հաստատութիւն մըն է որ տարիներով եւ մինչեւ անգամ ամբողջ կեանքի մը մէջ անասանելի եւ անչարժելի կը կենայ ու կը մնայ :

Կան ոմանք մարդիկ , որոնք Որոշութեան կողմանէ խիստ մեծ պակասութիւն չունին , այլ որոնք տեսակ մը մասաւոր անհանդարտութիւն ցոյց կու տան իրենց վրայ , նկատողութեան եւ սիրոյ մէջ մէկ անստոյգ վիճակ մը , մէկ փոփոխականութիւն մը բնաւորութեան եւ անհաստատութիւն մը բարուց , որն որ անհամաձայն կը թուի իմացական եւ բարոյական բնութեան մը իրաւացի պահանջմունքներուն : Եթէ չենք սխալիր , մարդկային բնութեան ձեռնհասութիւններուն վրայ ըրած մեր հաշիւին մէջ , իրենց ամէն մտաւորական կարողութիւնները կատարելապէս ունեցողներուն ամենուն ինք իր ձեռքն է սանձահարել այս անկարգ անհանդարտութիւնը , մեծաւ չափով կանոնաւորել այս անմիօրինակութիւնը կամ փոփոխականութիւնը , հաստատութեան բերել անհաստատութիւնը , եւ ստուգութեան հասցընել այս անստուգութիւնը . եւ արդարեւ պէտք չկայ ամենեւին ստիկայ այսպէս ընելուն կարեւորութիւնը եւ օգտակարութիւնը պնդելու : Բնականապէս կարճ խելքի տէր եզով մարդը , իր անհաստատութեամբը եւ յեղամտութեամբը ինքզինքը ծաղրալի կ'ընէ եւ ապերժանիկ . այսպիսի ընթացքով մը անյայտ ըրած կամ կործանած կ'ըլլայ այն մէկ հատիկ տաղանդն որ իրեն տրուած է . քանի որ այն մարդն ալ , որ բեղմնաւոր եւ կորովի իմացականութեան տէր է , եւ կրնայ իր այդ մեծ կարողութիւնը մարդկային ըն-

կերութեան բազմադիմի օգուտներուն ծառայեցընել, նոյն այդ ան-
հաստատութեան եւ յեղամտութեան պատճառաւ կը կորսնցընէ
այն վստահութիւնը, որ կրնար իր վրայ դրուիլ թէ որ հաստատա-
բարոյ կամ հաստատամիտ անձ մը եղած ըլլար, եւ կ'ըլլայ անպիտան
մէկ մը :

223. Անհաստատութեան կամ փոփոխամտութեան վրայ բացատրութիւններ :

Հաստատաբարոյութեան վրայ թերեւս աւելի կատարեալ եւ ճշ-
գրիտ գաղափար մը կը ստանանք թէ որ աչքերնուս առջեւը բերնք
այդ բանէն զուրկ եղող մարդը : Փոփոխամիտ մարդը այսօր մտքին
մէջ կ'որոշէ որ այսինչ բանը այսինչ եղանակաւ կատարէ, վաղն ալ
պատրաստութիւններ կը տեսնէ միտքը դրածը գործադրելու . եւ
հետեւեալ օրը ամէնը մէկտեղ մէկդի կը թողու : Այս կամ այն ան-
ձին ինքզինքը բարեկամ կ'անուանէ . ամենայն առթիւ, թէ՛ պատ-
շաճ ըլլայ թէ՛ անպատշաճ, կը գովարանէ անոր պատուարժանու-
թիւնը առանց խորութեան . օր մըն ալ յանկարծակի կասկածի կ'եր-
թայ, յետոյ կը կոչէ իր գովարանութիւնները, եւ ատելութեամբ
կը վերջաւորէ բանը : Այսինչ գրագիտական՝ կամ քաղաքական՝ եւ
կամ կրօնական աղանդին սկզբունքները կ'ընդունի եւ կ'որդեգրէ .
մեծաւ եռանդեամբ կը պաշտպանէ եւ կը ջատագովէ զանոնք քիչ
մը ատեն . եւ յետոյ արհամարհանօք կը մերժէ զանոնք : Եւ անհնա-
րին բան է, այս վայրկենիս ըրած մէկ հաստատութեանէն եւ կամ
վարած մէկ ընթացքէն կանխագուշակել թէ հետեւեալ ժամուն ինչ
վարդապետութիւններ պիտի ընդունի կամ ինչ ընթացքի պիտի հե-
տեւի : Պրույէրին նկարագրածին պէս, « Անհաստատ բնաւորու-
թեան տէր մարդը շատ մը մարդ է մէկ մարդու մը մէջ անձնաւո-
րած . անիկայ ինքզինքը կը բազմապատկէ քանի անգամ որ իր ճա-
շակն ու կերպերը կը յեղյեղէ . անցեալ վայրկենիս ինչ որ էր, այս
վայրկենիս այն չէ, եւ ինչ որ է հիմակուանին մէջ, նոյնը պիտի
չըլլայ հետեւեալին մէջ . ինքը ինքզինքին յաջորդէ է միշտ . մի հար-
ցընէր թէ ինչ կերպարանք մարդ է ինքը, այլ թէ ինչ կերպարանք-
ներով մարդ է . ոչ ալ թէ ինչ բնաւորութեան տէր է, այլ թէ քա-
նի տեսակ բնաւորութիւններու տէր է : Խաբուած չես . այդ տե-
սածդ Ե-ր-ի-կ-ր-ո-ւ-ն է : Ի՞նչ ցուրտ կերեւնայ արդ այսօր : Երեկուան
օրը զքեզ կը փնտռէր, եւ քեզմով կը խանդաղատէր, եւ իր բարե-
կամները նախանձու կը շարժէր քու վրայ : Արդեօք կը յիշէ՞ արդ
դքեզ : Մէյր անունդ չգրուցե՞ս իրեն » :

224. Հաստատաբարոյութեան կամ հաստատման վրայ բացատրութիւններ :

Հաստատամիտ մարդը ասոր ճիշդ հակադարձն է : Անիկայ կրնայ
ըլլալ որ այնքան մտադիւր եւ արագաշարժ չըլլայ, այլ սովորաբար
աւելի ընտրողութիւն ցոյց կու տայ իր վրայ : Եւ երբոր անգամ մը
վախճանական որոշման մը կու գայ, թէ ո՞ր ընթացքը բռնելու ըլ-
լայ ամենէն աղէկը կ'ըլլայ, ալ իր նպատակին գործադրութեանը
մէջ յառաջ կ'ընթանայ յարատեւութեամբ եւ յաջողութեամբ : Կրնայ
ըլլալ որ քիչ մը զգուշաւոր ըլլայ բարեկամութիւն ձեւացընելու մա-
սին, այլ բարեկամութիւնը կտրելու կամ վերջացընելու մասին ալ
անանկ է : Իսնի մը վրայ լիակատար խուզարկութիւն ընելէն յետոյ՝
ինքը ջանադիր կ'ըլլայ կատարել այն բանն որ իրեն պարտք կը հա-
մարի, եւ չի վճատիր՝ չի սրտմտիր եւ չի խուսիլ երբոր անյաջողու-
թեանց եւ ձախորդութեանց հանդիպելու ըլլայ : Հանդարտօքն կը
նայի կենցաղոյս փոփոխութիւններուն վրայ, ոչ յաջողութեամբք
բարձրամտեալ եւ վերացեալ, եւ ոչ տարաբախտութեամբ եւ ձախո-
ղութեամբ ընկճեալ եւ նուազեալ : Ինքը սկզբունքները իր պարա-
զաններուն առջեւ չի խոնարհեցընէր . այլ խզճի մտօք եւ հաստա-
տաբար կը պահէ զանոնք բախտին ամէն փոփոխութիւններուն մէջ :
Եթէ աղքատ ըլլայ արտաքին հարստութեամբ, հարուստ է ներքին
մխիթարութեամբ : Եթէ երբեմնակի տրտմութեամբ լինայ իր սիրտը,
ոսկայն խզճմտանքի յանդիմանութիւններուն տանապատիկ չար-
շարանօք չի տառապիր . եւ թէ որ զրկեալ ըլլայ եւ անյարգի, սա-
կայն երբէք արհամարհելի չի կրնար ըլլալ : — Այսպէս կ'ըլլայ հաս-
տատամիտ կամ հաստատաբարոյ մարդը, երբոր աւաքինական զգա-
ցունմներն են անոր առաջնորդը : Այսպէս էր Սոկրատէս, որ թէ՛ ար-
տաքին եւ թէ՛ սրբազան պատմութեան մէջ յիշատակեալ ուրիշ նը-
շանաւոր եւ չքեզ անուններէն մէկն է : Իր հաստատաբարոյութիւնն
էր որ անանկ պայծառափայլ եւ պատկառելի հանդիտացուց Աթէնքի
այդ ամենախիմաստուն ծնունդին անունն ու կեանքը :

Ուրիշ մարդիկ ալ կրնային ունեցած ըլլալ անոր հաւասար տա-
ղանդներ եւ կրնային անոր չափ նշանաւոր ըլլալ . սակայն անոր ու-
նեցած հաստատաբարոյութիւնը չունէին, անանկ հաստատաբարո-
յութիւն մը որ աւելի նշանաւոր էր այս պատճառաւ որ՝ ոչ միայն
արտաքին բռնութեանց եւ ճնշմանց դէմ անդրդուելի մնաց, այլ ներ-
քին շատ մը չարիքներու ալ դիմագրաւ եղաւ : Մասնաւորաբար այս
հանգամանքն էր որ հիներուն այդ բարոյականի վարդապետը ամենայն
իրաւամբք արժանացուց այն մեծութեան աստիճանին զոր ունի,
Գրեթէ ամէն հնարաւոր վիճակի մէջ, ուր կրնային իր սկզբունքները

եւ իր համբերատարութիւնը փորձուիլ, անասան եւ անդրդուելի մնաց. Ինքը պահեց մի եւ նոյն բարձր սկզբունքներն առաքինութեան, մի եւ նոյն հեղուցիւնը եւ մարդասիրութիւնը եւ խնդութիւնը, մի եւ նոյն անխարդախ անկեղծ բնաւորութիւնը իր հայրենեացը եւ համայն մարդկային ազգին բարիքը յառաջացրեցելու, մեծ աղքատութեան մէջ, ապերախութեան եւ կշտամբանաց եւ չարախօսութեանց մէջ, բանտի մէջ, եւ նոյն իսկ մահուան գիրկը : Եթէ պատահելու ըլլար որ միայնակ մէկ առթի մը կամ դիրքի մը մէջ որոշակի տիրանար, եթէ ըլլար որ իր սկզբունքները ժամանակաւոր դիւրութեան մը համար մինչեւ անգամ մէկ կարճատեւ ժամու մը չափ զոհ ընէր, իր բարի անուանը փառքը յաւիտեան պիտի նսեմանար :

ՁՁԾ. Հաստատման օրինակն կողմանէ նշանաւոր անձինքներ :

Եւ եթէ արդի պատմութեան վրայ ահի արկանենք, մի եւ նոյն բանը պիտի չգտնե՞նք. Ի՞նչ բան էր այն որ անմահական փառքով շքեղացուց Միացեալ Նահանգաց ազատարարին՝ ճօրճ Վօշինկզընի անունը : Այն նոյն հաստատարարութեան հանգամանքն էր : Այն ներդաշնակաւոր եւ ըստ ամենայն մասանց հաւասարակշռութիւն պահող վեհ հոգւոյն մէջ իւրաքանչիւր բաղձանք եւ կիրք հարկադրեալ էր իր դիրքը պահելու : Ինքը երբէք չէր ներքն անոնց որ անարժան իշխողութիւն մը բանեցընեն, եւ իր կամքը այս անդր տարուբերեն ընդդէմ իր Խղճմտանքին հրամանատարութիւններուն եւ ազդուներուն : Ինքը միայնակ մէկ կանոն մը ունէր բարուց, եւ այն էր՝ լուսաւորեալ բարոյական դատողութիւն : Այսու աղաղաւ իր կենցաղավարութիւնը այլ եւ այլ ատեններու մէջ ինքնիրեն դէմ չէր ելլեր, իբրեւ իր անձէն անջատեալ հերձուած մը. այլ մէկ անբեկբեկ ամբողջութիւն մը կը կազմէր, ծայրէ ի ծայր շքեղափայլ եւ անխորտակելի միութիւն մը ձեւակերպելու ազնուական բնաւորութեան :

Վօշինկզընի բարեկամին եւ ընկերոջը՝ Լաֆայէթի վարքն ալ այս նիւթիս մէկ պայծառափայլ բացատրութիւնն է : Իր սրտանեկութեան ատենները ահանատես եղած ըլլալով արդար եւ հիմնական օրէնքներու վրայ չհաստատուած կառավարութեան մը ազէտիցը, ուր որ ըլլար, մէկ բնական համակրութիւն մը կը զգար իր ներսիդին, անոնց համար, որոնք որ ազատութեան համար կը ճգնէին : Այլ սակայն իրեն սիրելի եղած բանը խուժաղուժ ամբոխներու ապարտասնութիւնը չէր. այլ ազատութիւն՝ իշխեցեալ ընդ օրինօք, իմաստութիւն ազատութեան եւ բարեկարգութեան. այս էր իր

միտքը յախշտակող եւ իր սիրտը գրաւող բանը : Ասոնց զարդացուցեալ եղած էր միշտ իր կեանքին գլխաւոր նպատակը, որուն որ հետամուտ եղած էր հաստատմանութեամբ եւ յայտնապէս, գրեթէ ամենայն կերպ փորձանաւոր վիճակներու մէջ : Ատեն կ'ըլլար որ իրրեւ չատուած կը պաշտուէր ի հասարակութենէ, ատեն ալ կ'ըլլար որ ի կոխողան կը դատաւարտուէր. մէյնը իր ազգին գլխաւոր առաջնորդողը կ'ըլլար, մէյնը շատ չանցած նողկալի փոխատական մը եւ աքսորի դատաւարտեալ մեղապարտ մը կը համարուէր. այսօր պաշտոներու մէջ շքեղաբար պատուեալ եւ փառաւորեալ, փայլ բանտերու մէջ թշուառաբար բնակեալ. այլ այս ամէն վիճակներուն մէջ, աղքատութեան եւ հարստութեան մէջ, ուրախութեան եւ տրտմութեան մէջ, պատուոյ եւ անարգութեան մէջ, հին միապետականութեան՝ հասարակապետութեան՝ կայսերութեան եւ սահմանադրական միապետութեան մէջ, Հին Աշխարհին եւ Նոր Աշխարհին մէջ, պատերազմի ատարկչիւն եւ սիւնհոգոսի վիճաբանութեանց մէջ. որ ատեն ամենայն ինչ՝ որ կը տեսնէր իր բոլորտիքը, եւ իր անձնական կացութեանը մէջ ամէն բան կերպարանափոխ եղած էր, ինքը տակաւին հանդարտօրէն եւ զուարթութեամբ հետամուտ էր մի եւ նոյն ազնուական նպատակին, զմայելի ներդաշնակաւորութեամբ սկիզբն ու կատարածը իրարու հետ միացընելով, եւ ի վերջոյն զամենայն ինչ երեւելի հանդիսանալով ԻՐ ՍԿՋՐՈՒՆԲՆԵՐՈՒՆ ԱՆՓՈՓՈՒՆԵԻ ՆՈՅՆՈՒԹԵԱՄԲԸ :

ՁՁԹ. Հաստատման օրինակն արժէքը կրօնապահութեան մէջ :

Եթէ հաստատման օրինակն ամենայն ազնուութիւն կ'ընծայէ քաղաքական շրջաններու մէջ եղող ու նաեւ կենցաղոյ սովորական գործառնութիւններուն մէջ գտնուող մարդկանց, ստուգիւ անկէ պակաս օգտակարութիւն չունի մարդս գերազանցութեամբ եւ պատուով պատկերու մասին՝ կրօնից այլ եւ այլ պարտականութիւններուն գործադրութեանը մէջ : Հաւանականաբար Սուրբ Գրոց մէջ չկայ պատուիրանք մը այնքան յաճախ կրկնուած, (թէպէտ միշտ բացորոշ բանիւք աւանդեալ չըլլալով, այլ շատ անգամ անուղղակի կերպով եւ զօրութեամբ իմանալի ըլլալով) որքան որ այն պատուէրներն, որոնցմով պահանջուած է մեզմէ կրօնական բարուց մէջ հաստատութիւն ունենալ եւ անշարժ կենալ ու մնալ : Այս պահանջմանքը քիչ կամ շատ իմանալի է բոլոր այն պարբերութիւններէն որ կը յորդորեն զմեզ ջանք ընելու ու չթուլնալու, համբերատար ըլլալու, մտքով շուտ մը չտարակուսելու, եւ մինչեւ վերջը յարատեւելու ու տոկալու, երբոր իմաստութեան պակասած գտնուինք, կը

յորդորէ՛ զմեզ Յակոբոս Առաքեալ որ « Հաւատքով խնդրենք ու չերկմտենք . վասն զի ան որ երկօրէ ք » , կ'ըսէ , « ծովուն հոգմակութեալ ու տատանեալ պիւրքներուն նման է : Ան մարդը թող չկարծէ որ Տէրջմէ բան մը պիտի առնէ : Երկօրէ մարդը անհասարակ է եր քուր ճածքաներուն վրէժ » : Կրկին եւ կրկին պատուէր եղած է Քրիստոնէից արթուն մնալու , հաստատ կենալու , հաւատքին մէջ արմատ կապելու եւ գետեղելու , Աւետարանին յոյսէն ի բաց չչարժելու , եւ առանց վարանման իրենց դաւանութիւնը պինդ բռնելու :

Յաւալի բան է տեսնել թէ հոգեւոր զգացմանց մէջ պակասաւոր համարուիլ չուզող շատ Քրիստոնեաներու վարքը որչափ փոփոխութեանց ենթակայ կ'ըլլայ պարագաներով : Ամենապարզ եւ ամենայայտ պարտականութեան մը կատարումը (զոր օրինակ՝ աղօթքի պարտականութիւնը) ասոնք անմտութեամբ եւ չարութեամբ հագարումէկ պատահումներէ եւ յարմարութիւններէ կախեալ գործ մը կ'ընեն . ինչպէս մէկ վաղանցիկ տարակուսութիւն մը կամ երկիւղ մը, որոնց ամէն մարդ ենթակայ է , մէկ շնչին աշխարհային անյաջողութիւն մը , իրենց ջղային դրութեան մէջ պատահած թեթեւ գրգռուութիւն մը , օղին տաղակալի ցրտութիւնը , հովին այսինչ կողմէն փչելը , արեւին ջեռուցիչ տաքութիւնը կամ երկինքին սովաւանածութիւնը : Շատ կրօնասէր անձինք կը հրաժարին կատարելն այն բանն որ յայտնապէս իրենց պարտքն է ընել , անոր համար որ , ինչպէս որ կ'ըսեն իրենք , պարզած պարտասակնութեան մը մէջ չեն . այլով բանիւ , անոր համար որ սրտերնուն մէջ ըստ բաւականին կենդանութիւն ու բորբոքում մը չեն իմանար . չմտածելով որ Աստուծոյ օրէնքներն ու պարտականութեան պահանջումներն , մարդուս բաղձանքներուն եւ կիրքերուն վրայ որչափ հարկեցուցիչ որ են , կամբին եւ բարոյական զգացողութեանց վրայ ալ նոյնքան հարկադիր են : Որ ատեն որ մեր բաղձանքներն ու կիրքերը ի քուն են , եւ կամ հակառակ կողմ մը դարձած , տակաւին մենք մեր ներսիդին ներգործութեան գալու բաւական տարերքներ կրնանք գտնել , այն է՝ կամքն ու իղձմտանքը : Եւ քանի որ կամական կարողութիւնը կայ ու կը մնայ մեր ներսիդին , եւ քանի որ մեր բարոյական բնութիւնը կամ խղճմտանքը՝ հետեւելու ընթացքնիս մեղի ցոյց տալով՝ կամբին ներգործութեանը ասպարէզ կամ առիթ կ'ընծայէ , բնաւ ամենեւին օգուտ մը չունի կրից դանդաղութիւնը կամ անչարժութիւնը եւ մարմնաւոր վիճակը պատճառանք բռնելու : Մարդիկ միշտ բարոյապէս պարտական են մինչեւ ուր որ գործել կրնան՝ գործելու կամ իրենց պարտքը կատարելու . եւ թէ որ իրենց զգացումներն (բարոյական զգացմանց վրայ չէ խօսքերնիս , այլ սոսկ բաղձանաց եւ կրից վրայ) ըստ ինքեանց նկատելով) իրենց գործոցը սահմանին ու չափուն չեն հասնիր , առի-

կայ իրենց Տէրէ կրնայ համարուիլ , ինչպէս որ անտարակոյս անանկ է , այլ ոչ պատճառանք : Այս բաժներնէս պէտք չէ հասկընալ որ մենք բնաւ երբէք հաւանութիւն ունինք կրօնական պարտականութեանց ցրտութեամբ եւ թուլարտութեամբ կատարուելուն . այլ այս միայն հաստատուիլ կը կամինք , թէ մեր բնութեանը մէջ այնպիսի տարերքներ կան , որոնք բաւական են մեր վարմունքը անյողողղ պահելու , եւ որոնք պէտք է որ մեր բարիքը հաստատուն պահեն , կրօնասիրութեան մեծամեծ վախճաններուն հետամտութեանը մասին , բոլոր այն զգացմանց փոփոխումներուն մէջ որոնց որ մարդիկ այնքան ենթակայութիւն ունին : Մեր Ֆիզիքական կազմուածքին մէջ պատահած նեղութիւն մը կամ տառապանք մը կրնայ քիչ մը ատեն մէկ մթութիւն մը ու թախտութիւն մը սփռել մեր կրօնասիրական կիրքերուն վրայ . բայց ցորչափ ժամանակ որ ճշմարտութեան վրայ ունեցած իմացումներնիս յստակ կը մնան , եւ մեր բարոյական զգացողութիւններն արթուն են , եւ կամական կարողութիւնը կայ ու կը մնայ մեր ներսիդին , մենք առաջինէն ոչինչ նուազ հարկեցուցիչ եւ ստիպողական պարտականութեան տակ կը մնանք մեր ճամբան շարունակելու , Աստուծոյ սպաւինելու , յառաջ դիմելու դէպ առ նշանակէտն , ամէն մեր յայտնի պարտականութիւններն հաւատարմաբար կատարելու , « ինկած այլ ոչ թէ կործանած , նուաղած եւ սակայն հետամուտ ըլլալով » :

ՁՁ7. Յաղագս հիման կամ խարխիսի հաստատարողութեան
եւ անհաստատութեան :

Այս գլխուս մէջ մինչեւ ցայս վայր յառաջ բերուած հաստատութիւններէն հասկըցուեցաւ թէ ի՞նչ է հաստատամտութիւնը կամ հաստատաբարոյութիւնը , թէ որչափ կարեւորութիւն ունի , եւ թէ ի՞նչ օգտակարութիւն եւ ազնուութիւն կը հեղու մարդուս բովանդակ կեանքին վրայ : Արդ՝ թէ որ հաստատաբարոյութիւնը այնքան ազնիւ եւ օգտակար բան է , քանի որ անոր հակադարձն եղող բարքն ալ հաւասարապէս հեռի է թէ ազնուութենէ եւ թէ օգտակարութենէ , իր կերպարանքին տգեղութիւնն ու իր արդիւնքներուն վնասակարութիւնը մէկգմէկ գերազանցելով , կարեւոր բան է երկուքին ալ պատճառը հարցաքննել : Եւ կարծենք թէ շատ քիչ խորհրդածութիւնով պէտք է յայտնի ըլլալ որ այս երկու բաներն ալ մի եւ նոյն մտաւորական կարողութեան վրայ հիմնեալ են , այն է՝ կամբին : Եւ ահա այսու պատճառաւ է որ այս նիւթը կամբին հետազոտութեանցը մէջ մտցուցինք : Թէ որ մարդուս կամքը վրձաւաւաւ եւ ուժգին ըլլայ , բարքը հականապէս հաստատուն կ'ըլլայ .

եթէ կամքը վարանեալ եւ տկար ըլլայ, բնականապէս կրնանք ակընկալել որ մտայ տարտամութիւնը ու վարանողութիւնը արտաքին բարուց մէջ երեւան պիտի ելլէ, եւ որակացուցանէ զայն անհաստատութեամբ :

«Երբոր Լորտ Պազոնի ճորտն վրայ աչքս կը դարձընեմ», կըսէ Սէսիլը, «անիկայ ընդարձակ՝ ճննդատու՝ թափանցանց՝ հանգիտական կ'երեւնայ գեր ի վեր քան զամենայն միտս : Իսկ երբոր իր քարտէն վրայ կը նայիմ, յողբողդ է եւ խառնաշփոթ եւ նուաստ» : Լորտ Պազոնի բարուցը եւ արտաքին վարուցը էականապէս հոս նկարագրուածին նմանն ըլլալը ճշմարիտ է. սակայն այս իր նուաստարարողութեան՝ վարանողութեան եւ խեղաթիւրութեան պատճառը իր իմացական կարողութեանցը մէջ փնտռելու չէ, վասն զի այդ կողմանէ ընդարձակ եւ ճարտարագիւտ էր, ինտոր որ Սէսիլ կը նկարագրէ, եւ թափանցող եւ վերարանական գեր քան զամենայն ըմբռնողութիւն : Գաղտնիքը ոչ թէ իր իմացականին եւ կամ իր բնութեանը սոսի իմացող մասին կազմակերպութեանը մէջ փնտռելու է, այլ իր կամքին բնական տկարութեանը, բաղդատմամբ իր բաղձանքներուն եւ կիրքերուն բունն սաստիկութեանը հետ : Ասանկ իմացի վարուց անհաստատութեան ուրիշ օրինակներու համար ալ, Հաւանականաբար մէկ օրինակ մը չկայ, հետեւեալ հատուածին մէջ յիշուելու բացառութենէն ի դատ, որուն մէջ չգտնուի կամ բնածին եւ կամ յարաբերական տկարութիւն կամայ :

228. Անհաստատութիւն հաւասոյ կապակցեալ ընդ անհաստատութիւն վարուց եւ բարուց :

Գիտենք որ հոս սա խնդիրը յառաջ կրնայ բերուիլ թէ բարուց անհաստատութիւնը կամքին զօրութեանը կամ կառավարութեանը մէջ եղած պակասութեան միայն ընծայելի չէ բոլորովին . այլ թէ՛ գոնէ ըստ մասին՝ հասարակ կարողութեան մէջ եղող անհաստատութեանց, կան ոմանք մարդիկը որոնց հայեցողական տեսութիւններըն շարունակ փոփոխելու հետ են . որոնց միտքը, Փօսդըրի ըսածին պէս, «կարծիքներու պանդուխտ մըն է, ուր որ անոնք քիչ մը առեն իրբեւ հիւր կը մնան, եւ յետոյ կ'ելլեն իրենց ճամբան կերթան» : Այս յաճախեալ փոփոխութիւններուն հետ մէկտեղ ի հարկէ իրենց վարմունքն ալ անոնց համեմատ փոփոխութեանց տակ պիտի լինայ եւ անհաստատ պիտի մնայ : Այնպէս որ բարուց անպատշաճ փոփոխականութիւնը միշտ կամքին կարգաւորութեանը մէջ գտնուող պակասութեան մը ընծայելի չէ . այլ շատ անգամ հաւատքի անկարող զիրադարձութենէ եւ փոփոխականութենէ յառաջ կու գայ :

Մարդկային բնութեան այս կերպարանքին վրայ, որ անտարակոյս չնչին բան մը չէ, քանի մը ծանօթութիւններ տալ հարկ կը սեպենք հոս :

Նախ եւ առաջ, կ'ընդունինք թէ ճշմարիտ եւ անուրանալի բան մըն է որ կան ոմանք մարդիկը, որոնց վրայ կը տեսնուի այս տարօրինակ զիրաւորութիւնը հաւատոյ, որուն հետեւութիւնը այս կ'ըլլայ որ ասանկները հետզհետէ կը յարին բոլորովին մէկմէկու հակառակ կարծիքներու եւ դրութիւններու : Եւ սակէ ի դատ կրնանք իրաւամբ ենթադրել որ ասոնցմէ ոմանց վրայ երեւցած այս մասնաւոր մտաւորական որակութիւնը իրենց կազմակերպութեանը մէջ ընդարդոյ եղող բնական պատճառէ մըն է : Ասոնք այս մասնաւոր բանին մէջ մէկ բնածին տկարութեան մը կամ մտաւորական պակասութեան մը դժուարութեանը ներքեւ կը ճգնին կը տառապին : Առանց իրենց հաւատքը սանձահարելու՝ մինչեւ անգամ ամենահասարակ չափով մը զգուշութեամբ, առանց նկատողութիւն մը ընելու թուականաց՝ բարուց եւ պարագայից, մեծաւ ակործանօք կուլ կու տան եւ կը մարտեն ամենայայտ եւ ամենածաղրայի անհաւանականութիւնները, կամ թէ ըսենք առանց հարցախորձի հաւատք կ'ընծայեն ամէն բանի : Ասանկ մարդոց նկատմամբ կրնանք ընդունիլ որ իրենց բարուցը անհաստատութիւնը վերջնականապէս ընծայելի չէ իրենց կամքին կիրառութեանցը մէջ գտնուող պակասութեան մը :

Բայց՝ երկրորդապէս՝ հաւատքի փոփոխականութեան եւ վարանմունքի զէպքերուն շատին եւ թերեւս մեծագոյն մասին մէջ պիտի գտնենք որ այդ բազմապատիկ փոփոխութեանց պատճառը նոյն իսկ հաւատալու կարողութեան մէկ բնածին անզօրութիւնը չէ, այլ հարկ է որ պատճառը կաճէն մէջ փնտռուի, եւ կամքին նոյն իսկ այն որակութեանը կամ որակութեանը մէջ որն որ ուրիշ բաներու մէջ ալ այդպիսի փոփոխականութեանց կամ անհաստատութեանց պատճառ կ'ըլլայ : Որ ըսել է թէ, մտայ զիրքին մէջ ի գէպ եկող այն փոփոխութիւնները նախ եւ առաջ կամքին մէջն սկիզբն կ'առնուն, եւ յետոյ հաւատքը համաձայնութեան կը բերուի կամական կարողութեան բռնած նոր շաղիւն կամ ընթացքին : Զոր օրինակ՝ առաջադրութեան կամ զիտաւորութեան հաստատութեան կողմանէ պակասաւոր մարդու մը ստիպողական եւ թախանձալից համազում մը կ'ըլլայ մէկ տարրեր կուսակցութենէ մը կամ դաւանանքէ մը եղող մարդու մը կողմանէ : Այս դիրքին մէջ գտնուող այս տկարակամ մարդը կը նայի որ իր ունեցած սակաւիկ կամական զօրութիւնը կը լքանի կամ տեղի կու տայ . եւ շատ չանցած, որպէս թէ անզօր անկար զոհ մը եղած ըլլար բոլորովին ուրիշ մը ձեւքը ինկած, եւ ուրիշ կերպ գործելու անկարող, կ'անցնի այն նոր կուսակցութեան

կամ դաւանութեան կողմը , եւ ի բաց կը մերժէ թէ՛ իր առջի վարդապետութիւնները եւ թէ իր առջի բարեկամները : Անիկայ բնաւ համոզուած կամ հաւանութիւն տուած չէ . ընդհակառակն՝ կը զգայ որ մեծ անպատուութեան մէջ ինկած է . բայց որովհետեւ շուտով կը տեսնէ որ ալ ճար չկայ նահանջելու՝ այլ թէ ուզէ եւ թէ չուզէ՝ հարկ է որ կենայ իր նոր դիրքին մէջ , ալ կը սկսի ձեռնարկութիւններ փնտռելու ետեւէ իյնալ այն նոր ընթացքը բռնելուն մէջ ինքզինքը արդարացընելու համար : Ան ատենը հագարաւոր ազդեցութիւններ , որ անկէ առաջ թմբրեալ վիճակի մը մէջ էին , կը սկսին գործելու , իր վարկումը՝ իր շահերը՝ իր հպարտութիւնը՝ ամէնը մէկտեղ իրենց ազդեցութիւնը ի նպատակ հաստատութեան այսինչ որոշումներուն կը ներդրած են , ընդդէմ իր նախկին որոշումներուն . եւ այս երազ եւ զօրեղ գործողութեամբ , որով որ մէկ նիւթի մը վրայ ճշմարիտ տեսութիւն մը ձեռք բերելն յայտնապէս ամենայն հաւանականութեան ներհակ է , իր իմացականութիւնը շատ չանցած կու գայ կը հաւասարի իր կամքին բռնած նոր դիրքին . եւ ինքը իր աչքին առջեւը արդարացած կ'երեւնայ ինքզինքին , իբրեւ հաստատարոյ մարդ , թէ եւ իրմէ ի զատ ուրիշ մէկուն այնպէս չերեւնայ : Այնպէս որ իբրեւ մէկ ընդհանուր հաստատութիւն մը տակաւին շիտակ կը մնայ այս , թէ հաստատարոյութեան եւ կամ անհաստատութեան հիմն ու ծագումը կամքին որակութեանը եւ կրթութեանը մէջ փնտռելու է :

229. Անձնիշխանութիւն , մին ի տարեաց հաստատարոյութեան :

Այլ հաստատարոյութեան հիմն ու արմատը կամքին ունեցած վիճակին եւ կրթութեանը մէջ եղած ըլլալը աւելի որոշ եւ կատարեալ կերպով կը տեսնուի , երբոր հետազօտենք այն բաներէն մէկ քանին , որոնք որ քիչ կամ շատ բովանդակեալ են այդ հաստատարոյութեան մէջ : Ամենեւին տարակոյս չկայ այս բանիս վրայ որ հաստատարոյութեան մէջ բովանդակեալ ամենէն երեւելի տարերքներուն մէկը անձնիշխանութիւնն է , որ ըսել է ինքզինքը ըստ արժանոյն կառավարել կամ ինք իր անձին տէրն ըլլալ : Մէկ հաստատարոյ մարդ մը ի հարկէ քանի մը հաստատուն անխախտելի սկզբունքներ կ'ունենայ , որոնցմով որ իր վարքը կը կանոնաւորէ , եւ քանի մը երեւելի նպատակներ (կամ գէթ իրեն երեւելի համարած նպատակներն) առ որս իր ջանացողութիւններն միշտ ուղղեալ կ'ըլլան : Այս անձին հաստատամտութիւնը իր որդեգրած այդ սկզբունքներուն վրայ գործելուն եւ անխտար կերպով այդ նպատակներուն հետամուտ ըլլալուն մէջ երեւան կու գայ գլխաւորապէս : Այլ քիչ չի պատահիր որ անակնկալ պարագաներ մէջ կու գան , եւ

ատոնց ատանկ անակնկալ կերպով կերակարծ վրայ գալ հասնելէն ի հարկէ իր առաջադրութեանց զօրութիւնն ու հաստատութիւնը մեծ փորձութեան մէջ կ'իյնայ : Թէ որ ինքը կատարեալ անձնիշխանութեան տէր մարդ չէ . թէ որ կարող չըլլայ այդպիսի յանկարծադէպ փորձութեանց միջոցին բուրավին իշխել ինք իր վրայ , ի հարկէ ենթակայ կ'ըլլայ իր սկզբանցը պարփակէն դուրս վանուելու ու արտաքսուելու , եւ իր հետամուտ եղած մեծամեծ նպատակներէն յայսկոյս կամ յայնկոյս խոտորելու , եւ այսպէս իր հաստատարութեան վարկումը կորսնցընելու : Վասնորոյ խիստ կարեւոր բան մըն է որ , թէ որ կեանքերնուս մէջ հաստատուն ընթացք մը վարելէն յառաջ եկած մեծամեծ վարձքերն ու բարձր պատիւր ժառանգել կ'ուզենք , մեր ներկոյ վիճակին գործառնութիւններն ու գէպքերը եւ պատահարներն ու փորձութիւնները , փոխանակ զմեզ այսր եւ անզր վարելու եւ վրանիս տիրապետական իշխանութիւն մը բանեցընելու , անոնք մեր իշխողութեանը ենթակայ ըլլան . որ չէ թէ զիպուածները մեր մտքին , այլ մեր միտքը զիպուածներուն վրայ տէր եւ իշխան եւ կառավար հանդիսանան : Իսկ այս հաստատուն մնալու եւ բոլոր այսպիսի պատահարներու մէջ անձնիշխանութիւն բանեցընելու կարողութիւնը քիչ կամ շատ կամական զօրութենէ եւ կրթութենէ յառաջ կու գայ : Եւ թէ որ հաստատարոյութիւնը ճշմարտապէս բազմարժէք յատկութիւն մըն է , որն որ բոլոր միւս մտաւորական յատկութեանց եւ զարդացմանց արժէքը աւելցընելէն ի զատ գեղեցկութեամբ կը փայլեցընէ զանոնք , ուրեմն հոս մեր առջեւը երեւելի եւ հզօր պատճառ մը կը տեսնենք ջանադիր ըլլալու կամքին բնութիւնը հասկընալու եւ զանիկայ զօրացընելուն ու կանոնաւորելուն միջոցներուն վերահասու ըլլալու :

230. Հաստատարոյութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի յարաեւութիւն պարագաներու փոփոխութեանց մէջ :

Որովհետեւ հաստատարոյութիւն ըսելով շատ կամ քիչ ժամանակի տեւողութեան մը մէջ ի գէպ եկած շատ մը գործերու մէջ երեւան եկող հաստատամտութիւնը կը հասկըցուի , հարկաւորապէս այդ տեսակ բարուց մէկ յատկութիւնն ալ պիտի ըլլայ յարաեւութեան՝ անգամ մը ձեռք առնուած ընթացից մէջ , բոլոր այն պարագաներու այլ եւ այլ փոփոխութեանց տակ որոնք որ յարաժամ կը պատահին մարդկային գործառնութեանց ընթացքին մէջ : Այլ այս կողմանէ մեծ տարբերութիւններ կ'երեւան մարդոց վրայ : Երբոր ճշմարտապէս հաստատարոյ մարդը անգամ մը իր աչքին առջեւ մէկ առարկայ մը կամ նպատակ մը կը դնէ իբրեւ խիստապէս արժանի հե-

տամտութեան , ալ անոր ետեւէն կ'իյնայ անդառնալի եւ միշտ յառաջադէմ ընթացքով . ինքը չի զարհուրիր ճամբուն վրայ կայնած կամ կայնած կարծուած ամէն առիւծէ . եթէ յանկարծադէպ դժուարութիւններ իր ճամբան ընդմիջահատեն , եւ թերեւս համբանքով ալ շատ եւ մէկմէկէ մեծամեծ բաներ ըլլան , իր քաջասրտութիւնն ու առաջադրութեան հաստատութիւնն ալ անոնց համեմատութեամբ կ'ուռի կը բարձրանայ , եւ անոնց գլխուն վրայէն կ'անցնի անդին եւ դէպ ի իր նպատակին հանդարտօրէն յառաջ կ'ընթանայ . — Իսկ այսպիսի հաստատարարութեան տէր չեղող մարդուն գալով , բոլորովին կը տարբերի բանը . անիկայ արդարեւ հասնելու մէկ նպատակ մը կը դնէ իր առջեւը , եւ եռանդեամբ անոր հետամտութեանը ձեռք կը զարնէ . այլ ի սկզբանէ անտի մէկ օձապտոյտ եւ անկանոն ընթացք մը կը բռնէ իր հետամտութեանը մէջ , մէյժմ յառաջ ընթանալով եւ մէյժմ յետո նահանջելով . իր դէմը ելլող արդեւեղներն , թէ ներսիդիէն ըլլան թէ դուրսէն , իր առաջադրութիւնները կը շփոթեն , եւ վերջապէս բոլորովին կը դարձնեն զինքը իր դիտաւորութեան :

Այլ սակայն ինչո՞վ կ'ըլլայ այն յարատեւութիւնը , առանց որոյ հաստատարարութիւն չի կրնար ըլլալ : Յայտ է թէ կամքի զօրութիւնով . կամ բնական զօրութիւնով մը , եւ կամ մասնաւոր կրթութեան ընթացքով մը անոր հաղորդուած մէկ կորովութեամբ մը : Այնպէս որ այս բանիս մէջ , ինչպէս եւ ուրիշ բաներու մէջ , կը տեսնենք թէ որչափ սերտ կապակցութեամբ հաստատարարութեան կարեւոր նիւթը կապակցեալ է կամքին վարդապետութեանը հետ :

231. Հաստատարութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի իշխողութիւն ի վերայ կրից :

Հաստատարարութեան մէջ բովանդակեալ իմացուած բաներուն մէկն ալ կրնայ վրայ հորձարբեալ իշխողութիւնն է : Թէպէտեւ այս կարողութիւնը՝ մէկ պատճառ մը՝ անձնատիրութեան կամ անձնիշխանութեան մէջ բովանդակեալ կրնայ երեւնալ , եւ սակայն առանձնապէս նկատողութեան արժանի է բոլոր ինքեան : Կիրքերու յաճախադէպ եւ սաստիկ բորբոքումներն հարկաւորապէս կը խանգարեն եւ կը կործանեն մարդու մը կենցաղավարութեան կարգն ու ներդաշնակաւորութիւնը : Յայտնի է թէ յԱստուածային նախախնամութենէ այնպէս կարգադրեալ է որ հանապազ մեր ճամբան կտրող փորձութիւններով լեցուն աշխարհի մը մէջ դրուինք . ուր որ վիշտք եւ ցնծութիւնք , ողբք եւ խնդութիւնք միատեղ խառնուած կու գան կը հասնին , ոչ միայն սոսկապէս զվեղ վշտահար կամ երջանիկ ընելու հա-

մար այլ նաեւ հոգինիս փորձելու՝ մաքրելու եւ կրթելու համար : Ի՞նչ ազնիւ եւ մինչեւ անգամ վսեմ բան է համբերութեամբ կրելը մեր վիճակին ինկող չարիքները . քանի որ մէկ կողմանէ ալ հանդարտութեամբ եւ չնորհակալութեամբ ուսանինք անոնց առ մեզ մատուցած գիտելիքները : Տարակոյս չկայ որ այս մեր գտնուած պարագաներուն մէջ համբերատար ոգի մը կրելն բացարձակապէս հարկաւոր է այն կենցաղավարութեան պատշաճութեանը եւ վայելչութեանը , որն որ հաստատարարութեան մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի : Այն մարդն որ կարող չէ ատեն ատեն իր ներսիդիին յուզեալ բարկութեան կամ անհամբերութեան փոթորիկներուն վրայ տիրապետութիւն եւ իշխողութիւն բանեցընելու , այն անձը չի կրնար իր կանոնաւոր ընթացքը վարել մարդկային կեանքին նման արկածալից ճամբու մը մէջ : Երբոր մենք նախախնամութեամբն Աստուծոյ այլ եւ այլ սրտմութեանց եւ վիշտերու ենթակայ կ'ըլլանք , մեր պարտքն է որ առանց տրանջելու տանինք անոնց : Երբոր մեր թշնամիներէն վնաս կը կրենք եւ կը բարկանանք անոնց , տակաւին մեր պարտքն է ներել անոնց եւ օրհնել զանոնք : Այլ ինչպէս հնարաւոր է այս բանս ընել . ի՞նչ կերպով կրնանք մեր անհամբերութիւնը հանդարտեցընել եւ մեր սրտմութիւնը նուաճել , թէ որ՝ կիրքերէն բոլորովին որոշ եւ անոնցմէ գեր ի վեր՝ ուրիշ մէկ հեղինակական զօրութիւն մը չըլլայ , որ անոր իշխողութեանը եւ կառավարութեանը ներքեւ հնազանդութեան բերուին անոնք :

Կարելի է բուռի որ բոլոր այդ կերպ դէպքերու մէջ պարտական չենք որ միշտ կամական զօրութեանը դիմենք վասն օգնականութեան եւ հեղինակական իշխանութեան գործադրութեան , վասն զի անդին խղճմտանքին զօրութիւնն ունինք , այն հզօր կարողութիւնը որ մեր ներսիդիին տնկեալ է չարն ու բարին որոշելու համար : Այլ պէտք է ի մտի ունել , թէ խղճմտանաց ներգործութիւնը միայն խրատական է կամ յորդարական . թէ անիկայ մէկ բանի մը սոսկ իրուացի կամ անիրաւ ըլլալը կը վճռահատէ , միայն հաւանութիւնը կամ անհաւանութիւնը ցոյց կու տայ . եւ առանց իր որոշումները գործադրութեան տանող եւ պատշաճ տեղը հասցընող մէկ ուրիշ կարողութեան մը ամենեւին առանց արդիւնքի կը մնայ : Ուստի կը տեսնուի որ հաստատարութեան կամ հաստատարարութեան բովանդակ նիւթը (որ մեր դիտողութեանը ներկայացեալ ամենէն գործնական եւ ամենէն հետաքրքրական նիւթերէն մէկն է ճշմարտապէս) ամենամերձ եւ մինչեւ անգամ անբաժանելի կերպով կապակցեալ է կամքին բռնութեանը՝ զօրութեանը եւ օրէնքներուն վարդապետութեանը հետ միատեղ : Սակայն ասիկայ այս նիւթիս ունեցած վերածութիւններուն մէկ օրինակն է միայն . վասն զի մարդկային բարուց իմաստա-

Կրթութիւն կանաց :

սիրութեանը ամէն մէկ զանազանութիւններուն եւ կերպարանքներուն հետ մէկտեղ այս նոյն նիւթը հիւսեալ կը գտնենք որոշաբար : Այնպէս որ միով բանիւ կրնանք ըսել որ մարդկային բնութեան թէ զգացական եւ թէ ներգործական բազմադիմի կերպարանքներուն մէջ ի յայտ եկող իր տարերքներուն եւ գործողութիւններուն եւ զանազանութիւններուն վրայ անհնարին է մեզի ուղիղ հասկըցողութիւն մը ունենալ, առանց հմտութեան, եւ այն ալ ներհան հմտութեան, Կամական կարողութեան բնութեանը կամ ինչութեանը վրայ :

ՓԼԵՈՒԵ.

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԱՅ

232. Կամական կարողութեան պահանջաւոր կրթութեանը կարեւորութիւնը :

Մտաւորական կրթութեան եւ մշակութեան վրայ գրուած բոլոր այն այլ եւ այլ ճառերուն մէջ, որոնք ատեն ատեն ի լոյս ընծայեալ են, քանի որ շատ բան խօսուած է յիշողութեան՝ տրամաբանական կարողութեան՝ երեւակայութեան եւ ուրիշ կարողութեանց կրթութեանը վրայ, շատ քիչ բան խօսուած է կրից կրթութեանը վրայով, եւ եւս սուսեւ նուազագոյն Կամական կարողութեան կրթութեանը վրայ : Եւ կը թուի թէ մինչեւ անգամ այնպէս կարծուած է որ կամական կարողութիւնը, թերեւս այն ճանաչեալ գերակայութեանը եւ իշխողութեանը պատճառաւ զոր ունի նա միւս կարողութիւններուն վրայ, այնպիսի որոշ եւ զատուցեալ եւ հեռաւոր սահմանի մը մէջ գետեղեալ է որ կրթութեան ճամբէն բոլորովին մեկուսի կը մնայ : Եւ երբոր կը մտածենք թէ մեր բնութեանը այս մասին վրայ ինչ տգիտութիւն եւ սրջափ ծուռ ըմբռնումներ ճարակած են, ալ շատ զարմանալի եւ անակնկալ բան չի թուիր մեզի որ այսպիսի ծուռ ու անհիմն կարծիք մը տարածութիւն գտած ըլլայ : Բայց թէ որ Գործոյս այս Բաժանմունքին այլ եւ այլ մասերուն մէջ մինչեւ ցարդ տրուած հմտութիւնները եւ եղած գիտողութիւնները ճշմարիտ են,

Կրթութիւն կանաց :

կը տեսնուի որ կամքի կրթութիւնը խօսքը անխմատ նախադասութիւն մը չէ, եւ որ անիկայ թէ գործնական եւ թէ շատ կարեւոր նիւթ մըն է : Այս կրթութեան կարեւորութեանը վրայ, հասարակութեան կամ հասարակութեան վրայ ասկէ առաջ գրուցուածներն աւանդուելէն ետեւ, ալ հարկ չի մնար երկարորէն ճառելու : Եթէ մէկ մարդ մը կ'ուզէ մէկ վարկուում մը ապրիլ ու գործել այն բոլոր փոթորիկներուն մէջ որ երկինքի ամէն հովերէն կը յուզին. եթէ մէկը կը ցանկայ հաւատքի անշարժութիւն ունեցողի եւ հաստատուն դադարներու վրայ անդրուելի կերպով գործողի համբաւը վայելել, ստուգիլ հարկ է որ իր ներսիդին մէկ կարգաւորիչ եւ կառավարող ու իշխեցող զօրութիւն մը ունենայ : Եւ այս կառավարող զօրութիւնն ալ իրմէն եղած բոլոր պահանջումներուն հասնելու եւ սրատախանելու համար, ամենայն հնարաւոր եղանակներով զօրացուցանելու եւ ամրապնդելու է :

Կամքին կրթութեանը եւ մշակութեանը կարեւորութեանը վրայ մեր ունեցած այս տեսութիւններն՝ կ'ուրախանանք որ՝ հաստատութիւն կը գտնեն Կուս անուն երեւելի մասենազրի մը հեղինակութենէն, որուն կարծիքներն այնպիսի նիւթերու վրայ մեծ արժէք ունին : — «Կամական կարողութիւնը ոչ միայն մանկութեան ատեններն ուղիղ առաջնորդուիլ կ'ուզէ, այլ հարկ է վարժութեան եւ կրթութեան ընթացքով մը ամրացուցանել եւ զօրացուցանել զայն, որ եւ իցէ ուրիշ կարողութեան մը չափ : Այսչափս կ'ըսենք իբրեւ բնագէտք. այլ իբրեւ բարոյագէտք ոլէտք կ'ըլլայ որ առաւել եւս համարձակ լեզու մը գործածենք, եւ հաստատունք թէ յիշեալ կարողութիւնը դաստիարակութեան խթանն ու ամէն կրթութիւնը մինչեւ անգամ առաւել եւս կը պահանջէ, քան թէ բոլոր միւս կարողութիւններն ամէնը մէկտեղ առնելով, որովհետեւ բնութիւնը զանիկայ կառավարող զօրութիւն մը ըլլալու համար սահմաներ է, եւ բացարձակ իշխանութիւն մը բանեցընելու համար բոլոր միւս կարողութեանց վրայ, մինչեւ անգամ բազմանայ վրայ, թէ եւ սովորական դէպքերու մէջ ինքը բազմանքներէն ի ներգործութիւն կը շարժուի» :

233. Կամքին ուղիղ կիրառութեանը համար ամենանպաստաւոր եղող իրաց վիճակը՝ ամենայն կարողութեանց մէջ պահանջաւոր հաւասարակշռութիւն մը գտնուիլն է :

Ասոր հետ մէկտեղ, եւ իբրեւ նախապատրաստութիւն այս դըլխուն մէջ այսուհետեւ ըսելիքներնուս, կարգը կու գայ որ ըսենք թէ՛ որ եւ իցէ մտաւորական կարողութեան բարեկարգ ներգործու-

Թեանը համար ամենէն նպատաւոր առիթը , ընդհանրապէս բոլոր մտաւոր կարողութեանց մէկմէկու հետ ճշգրիտ համաձայնութիւն եւ ներդաշնակաւորութիւն ունենալուն մէջն է : Երբոր այդ կարողութիւններուն բոլորն ալ իրենց բնական զիրքը պահեն , երբոր ամէնն ալ պատշաճօրէն եւ ճշգրտութեամբ կարգաւորեալ են մէկմէկու վերաբերմամբ , առանց որ եւ իցէ կերպով իրարու խափանարար եւ արգելք ըլլալու եւ մէկմէկու հետ ընդհարկանելու , որն որ միշտ յառաջ կու գայ իրենց բնական սահմաններէն դուրս ելլելէն , յայնժամ անոնց ամէնն ալ՝ ակնկալելի է որ՝ կրօնութեամբ գործեն , վասն զի այն ատենը այդ կերպով ներգործելուն արգելք ըլլալու բան մը չի գտնուիր բնաւին . ամենայն խանգարմանք , գէթ ամենայն արգելք խանգարմանք , վերջած են . եւ վասնորոյ կրնանք իրաւամբ ակնկալել որ ինչ չափ զօրութիւն որ ունին , ունեցածնուն բոլորը ի գործ պիտի դրուի լիովին ամենաօգտակար եւ ամենալաւ կերպով : Եւ ուստի իրբեւ ընդհանուր սկզբունք մը կըրնանք հաստատել , թէ որ մտքին մէջ որ կատարեալ ներդաշնակաւորութիւն կայ , հոն ամէն բանի ներգործութիւնը ուղիւ կ'ըլլայ . մտաց ամէն մէկ կիրառութիւնը կամ կրթութիւնը իրաց ճշմարտութեանը համեմատ ու համաձայն կ'ըլլայ . որ ըսել է՝ թէ ինչ որ պէտք էր ըլլայ այն կ'ըլլայ :

Սակայն մարդկային բնութիւնը խնամով եւ զգուշութեամբ ամէն զննող (Աստուածաշունչին յայտնաբարբառ վկայութիւնը մէջ չըբերելով) վստահաբար եւ առանց տարակուսի գիտէ որ այս նկարագրուածը իրերու այնպիսի վիճակ մըն է որն որ , գէթ իրբեւ ընդհանուր իրողութիւն ասնելով , մարդոց մէջ չկայ : Մտաւոր գործողութեան այն կատարեալ ներդաշնակաւորութիւնը , որն որ Աստուածային կրթութեան մէջ կայ , եւ զոր բոլոր կատարելապէս սուրբ եղող էակներուն մտքերը սքանչելապէս կ'անդրադարձնեն , մարդոց մէջ չի գտնուիր . եւ բնական կամ անսուրբ մարդուն մէջ ստուգիւ ընդունայն բան է ասիկայ փնտռելը : Մարդկային մտքին այլ եւ այլ մասերը , առջի բերանը որչափ սքանչելի կերպով ալ որ կարգաւորուած ըլլան , եւ ապառնիին մէջ ալ որչափ ներդաշնակաւորութեան որ ընդունակութիւն եւ ձեռնհասութիւն ունենան , ի ներկայումս շատ ողբալի տեսարան մը կը ներկայացնեն իրենց սեպհական տեղերէն վտարեալ եւ իրարու հետ ընդհարկանող զօրութեանց կամ կարողութեանց : Դիտաւորութիւն չունինք աս տեղ մեկնելու եւ բացայայտելու թէ ինչ կերպով ի դէպ եկաւ այս վիճակը . այլ այս ընդհանուր իրողութեան վրայ ամենեւին մէկ տարակից մը չի կրնար ըլլալ , որ մարդուս հոգին՝ ի մանկութենէ անտի եւ ի վերհանապաղ պէտք եղածին պէս ճշգրտութեամբ եւ ներդաշնակաւորու-

թեամբ չգործելէն ի գտն , ինք իր մէջը կատարի եւ անողոքելի մարտնչողութեան տեսարան մը դարձած է . մարմինը հոգիին դէմ ճգնելով եւ հոգին մարմինին դէմ . ամբողջակներն ու կիրքերն իրենց պահանջողութիւնները յառաջ մղելու ջանադիր ըլլալով՝ ընդդէմ խղճմտանաց պահանջումներուն եւ իշխանութեանը . աշխարհի սէրը , իր սրտագրաւ հրատարականաց այլ եւ այլ ձեւերովը եւ եղանակներովը , Աստուծոյ սիրոյն եւ երկնային առարկաներու տենջանաց հակառակ՝ եռանդեամբ եւ սաստկութեամբ մաքառելով : Եւ այժմ պէտք է որ մտքէ չհանենք որ բոլոր այս աշագին մաքառումը եւ մարտնչողութիւնը ուղղակի կու գայ կամբին կը կոթնի . եւ խիստ շատ անգամ կը պատահի որ այս բարձրագոյն եւ իշխեցող զօրութիւնը , ներքին մաքառմանց այս գերիշխան վճռակատը , իր որոշումները կ'ընէ ի նպատակ ախորժակաց եւ ընդդէմ բարոյական զգացողութեանց , ի շնորհս աշխարհի եւ անոր ընդդէմ որ ստեղծեց զաշխարհ եւ ամէն ինչ որ անոր մէջ կայ : Այլ ասիկայ անանկ վիճակ մըն է իրերու , որ պէտք չէ որ այսպէս ըլլայ : Եւ ճշմարտապէս մեծ գործնական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր մըն է այս , թէ ինչ կերպով կամբին ժրութիւնը կամ ուժգնութիւնը կրնայ զօրացուցուիլ , որպէս զի իր սեպհական եւ իրաւացի արդիւնքներն յառաջ բերելու կարող ըլլայ : Ենթադրեալ է՝ թէ զիտենք սրն է ուղիւն ու բարին . եւ խնդիրն այս է՝ թէ ինտոր զօրութիւն գտնելու ենք զանիկայ կատարելու համար : Ի՞նչպէս ազատենք ինքզինքնիս մեր կամական գերութենէն , եւ յառաջ ընթանանք մեր խղճմտանքին լուսովը եւ մեղի հաւանող Աստուծոյ մը երեսին խնդութեանը ներքեւ , վերաստեճեալ եւ ազատագործեալ : Այս հարցումներուն պատասխանը կրնայ ընդլայնուիլ եւ հատորներ լեցնել , այլ մեր նպատակէն դուրս բան է այդպիսի ընդարձակ քննութեանց ձեռնամուխ ըլլալ . եւ թէ պէտեւ խիստ մեծ կարեւորութիւն ունեցող գործնական նիւթ մըն է ասիկայ , այլ մենք կարելի եղածին չափ համառօտ բանիւք քանի մը ընդհանուր տեսութիւններ միայն յառաջ բերելով պիտի բաւականանանք :

231. Ախորժակաց՝ հակամիտութեանց եւ կրից մշակութեան վրայ իրբեւ օժանդակութիւն կրթութեան կամաց :

Աչքերնուս առջին սահելով այն ընդհանուր հաստատութիւնը , թէ մտաւոր կարողութեանց ամբողջութեանը մէջ եղող ներդաշնակաւորութիւնը , կամբին կատարեալ կիրառութեանը ամենանպատաւոր մէկ պարագան կամ պայմանն է , այժմ աւելի պատրաստութիւն մը ունեցած կ'ըլլանք մասնաւոր իրաց քննութեանք պարտ-

պելու : Ուստի յառաջ կ'ընթանանք ծանուցանելով , թէ Կամբլին կրթութեանը մէջ մեծ կարեւորութիւն ունի ակտիւութիւնները՝ հակամիտութիւնները՝ եւ կիրքերը արժանաւոր հպատակութեան ներքեւ պահելը : Քանի որ ճշմարիտ է թէ կամեցողութիւնը ձեռնհասութիւն ունին ներգործելու այդ այլ եւ այլ տեսակ բաղձանաց վրայ , եւ թէ կրնան սանձահարել եւ զսպելու նուաճել զանոնք՝ թէ՛ ուղղակի եւ թէ՛ անուղղակի ներգործութեամբ , եւ մասնաւորաբար երկուքով միատեղ . նոյնպէս եւ ոչինչ նուազ քան զայս ճշմարիտ է թէ մեր բնութեանը այս ակտիւութեան եւ կրակն մասերն ալ՝ միւս կողմանէ՝ կարող են ներգործել կամեցողութեանց վրայ , եւ թէ իրականապէս կը բանեցընեն այդ ներգործութիւնը կամ ազդեցութիւնը : Թէպէտեւ հարկ մը չկայ առ այժմ այս փոխադարձ ազդեցութեան ճիշդ ինչ բան ըլլալուն կամ բնութեանը նկատմամբ բացատրութիւններու մտնելու : Այլով բանիւ , մարդկային մտաց տնտեսութեանը մէջ մէկ հաստատուն յարաբերութիւն մը կը տեսնուի որ կայ այս երկու բաներուն մէջ . մէկ կողմանէ կամական կարողութեան կամ կամբլին , ու միւս կողմանէ՝ ակտիւութեան եւ կրկն մէջտեղը : Ասոնց իւրաքանչիւրը ինք իր տեղն ու դիրքը ունի . իւրաքանչիւրը , մտքին կատարեալ վիճակի մը մէջ գտնուած ատենը , իրեն սեպակական եւ յատկական սահմաններն ունի . իւրաքանչիւրն իր յատկութիւններն ու վախճանը կամ նպատակը եւ իր յարաբերութիւններն ունի : Վասնորոյ , կամբլին արժանաւոր ներգործողութեանը համար իրբեւ նախապիտոյք եղող մտաւորական վիճակին , այսինքն բաղձանքները՝ իրենց այլ եւ այլ ձեւերովը՝ պատշաճաւոր զսպողութեան տակ պահելուն կարեւորութիւնը բացայայտելու համար , կը թուի թէ միայն մէկ տեսութիւն մը ի լոյս բերելու հարկաւորութիւն կայ : Այս տեսակ նիւթերն ընդհանրապէս բացայայտութեան որչափ ընդունակութիւն որ ունին , նոյնքան յատակ ապացուցութեան ընդունակութիւն ունեցող իրողութիւն մըն է այս , թէ որ եւ իցէ ակտիւութեան կամ հակամիտութիւն , թէ՛ սոսկ զգայական հաճութեանց բաղձանք ըլլայ , եւ թէ գիտութեան կամ հարստութեան՝ եւ կամ թէ իշխանութեան բաղձանք ըլլայ , որ երկար ատեն ի գործ կը դրուի առանց որ եւ իցէ սանձահարութեան , (նոյն բանը կրնայ ըսուիլ որ եւ իցէ կիրքի համար ալ ,) անիկայ վերջապէս բարձրագոյն իշխանութիւն մը կը ստանայ , եւ բոլորովին կը նուաճէ ոչ միայն Կամբլը այլ եւ բովանդակ միտքը իր ոտքին տակը : Ուստի եթէ արժանաւոր համարումն ունինք մեր կամբլը ազատ , անչիօթ եւ կորովի ներգործողութեան մէջ պահպանելուն մեծ կարեւորութեանը վրայ , լրջութեամբ ջանադիր ըլլալու ենք , այսպիսի բաղձակ արդիւնք մը յառաջ բերելու ծառայող ամէն միջոցները գործածելով ,

ամէն մէկ ակտիւութեան՝ հակամիտութիւն եւ կիրք իր արժանաւոր սահմաններուն մէջ պահելու : Որ ատեն որ ատենք երեւոյթ մը կը ցուցընեն ըստ արժանոյն զգայունութիւն ունեցող խղճմտանքի մը անոնց համար գծադրած սահմաններէն անդին անցնելով յանցաւոր գտնուելու , թող անաչառ եւ խիստ վերատեսչութեան մը սանձահարութեամբ զսպողութեան տակ պահուին : Եթէ ներողամիտ ըլլալով թոյլտուութիւն ընենք անոնց՝ բնութեան անոնց համար յատկացուցած սահմաններէն մինչեւ անգամ մէկ քայլ մը անդին անցնելու , տեսակ մը իրաւունքի տէր ըրած կ'ըլլանք զանոնք քայլ մ'ալ աւելի անդին երթալու սահմանը իրեն ընելու , եւ դարձեալ ուրիշ քայլ մըն ալ . եւ որ չարագոյնն է , քանի քայլափոխ որ թոյլ տանք ընելու այս ճամբով , մենք եւս առաւել եւ նորոգեալ զօրութիւն մը տուած կ'ըլլանք անոնց ուրիշ քայլափոխներով ալ սահմանազանց գտնուելու համար մեզմէ թոյլտուութիւն պահանջելու : Բուն իսկ իրենց բնութեանը մէջ կայ աս բանս , որ երբոր մէկ անգամ մը սահմանազանց կամ յանցաւոր գտնուին , նոյն բանը երկրորդելու եւ չարունակելու սահմանը մնալու եւ բռնադատութիւնը կ'ընեն թախանձանք . եւ անհարկն բան կ'ըլլայ իրենց բազմազանք եւ անիրաւ պահանջումներէն արդեամբ զերծանիլ , բայց եթէ միայն իսկ եւ իսկ իրենց նոր դիրքէն ի բաց վանելով գիրքնք , եւ իրենց յատուկ եղող նախկին տեղոյն մէջ ամբարտակ ամբարտակելով : Կը մնայ միայն այս եւս յաւելուլ , թէ այլ եւ այլ ձեւերէ եղող բաղձանաց կրթութեանը եւ մշակութեանը մէջ ոչ միայն չար բաղձանաց սանձահարութիւնը բովանդակեալ ըլլալու է , այլ նաեւ բարի բաղձանաց երեւան գալը եւ զարգացումը : Ազնիւ եւ պատուաւոր հակամիտութիւններն ու կիրքերը , զուտ կրօնական տեսակէն եղողներն ալ միատեղ առնելով , մեր զգացական բնութեանը մէջ առաջին եւ ամենէն բարձր դիրքն ու տեղը բռնելու արժանիքն ունին . այլ ո՛րչափ յաճախ կը պատահի որ ատենք իրենց յատկական դիրքէն դուրս վանուած եւ մերժուած մէկ մութ ու անշուք անկիւնի մը մէջ սեղմեալ կ'ըլլան , ուրիշ տեսակ հակամիտութեանց եւ կրկն տարածելով ու չափազանց ուռճանալով : Այլ ստուգիւ ամէն ով որ կը ցանկայ իր մտացը ներգործողութիւններուն մէջ ազատութիւն՝ կորովութիւն եւ ուղղութիւն հաստատելու եւ պահպանելու մեծ ու կարեւոր նպատակին հասնելու , իր անհրաժարելի պարտքն է այս ազնիւ հակամիտութիւններն ու կիրքերը մասնաւոր եւ յարատեւ մտադրութեան նիւթ ընել , եւ ամենայն պատշաճ եւ յարմար եղանակներով անոնց զարգացումը երազացընել եւ անոնց գեղեցկութիւնը լուսափայլ պայծառացընել :

ՁՅՆ. Նախընթաց հաստատութեանց վերաբերեալ բանի մը օրինակներ
եւ ապացոյցներ :

Ախորժակաց եւ կրից մէկ անարժան եւ անընական գերիշխանութիւնը ուր որ կայ , այնտեղը Կամական ներգործութեան կատարեալ ազատութիւն գտնուելուն անհնարին ըլլալը մասնաւորապէս ընթերցողաց գիտողութեանը առջեւ բերուեցաւ Կամքին Գերութեանը վրայ խօսուած գլխուն մէջ : Այն գլխուն մէջ այլ եւ այլ օրինակներ եւ եղելութիւններ մէջ բերուեցան . եւ ուստի այժմ հարկ չկայ որ երկարօրէն ուրիշ բացատրութիւններու եւ ապացուցութիւններու ալ մտնենք . այլ միայն քանի մը յաւելեալ ծանօթութիւններ տալը բաւական կ'ըլլայ :

Իւրաքանչիւր ոք գիտած ըլլալու է թէ ինտո՛ր կործանիչ եւ խանգարիչ բան մըն է մարմնաւոր ախորժակներու անկարգ կիրառութիւնը եւ յագեցողութիւնը մեր ամէն բարի առաջադրութեանցը եւ ազնուական ջանացողութեանցը : Երբոր ասոնք գերագոյն իշխանութեան կը տիրանան , ինտոր որ շատ անգամ կը պատահի , յայնժամ այն իրենց ողորմելի ենթական բողբոջիմ գերի կը վարեն . անոր իմացականութիւնը խաւարեցնելով , խղճմտանքը գուցընելով , բոլոր անոր լուրջ եւ իմաստուն որոշումները խանգարելով եւ կործանելով , եւ վերջապէս գրեթէ անբան անասնոց հաւասար աստիճանաւ զինքը նուաստացընելով : Այսպիսի մղեկան ընթացքներու արդիւնքներն այնքան յաճախ կը տեսնուին ամէն տեղ , որ այսչափ միայն յիշելով մը կ'անցնինք : — Այլ հարիքը ախորժակաց անկարգ եւ անարժան կիրառութեանը մէջ չէ միայն : Այն ներգործուն սկզբունքներն , որոնք հակամիտութիւնք եւ կիրք անուանելով , մեր զգացական բնութեանը մէջ աւելի բարձր աստիճաններու դասելի են , միասակարութեան կողմանէ՛ չափազանցեալ մարմնական ախորժակներէն վար չեն մնար , երբոր չափէն աւելի գործածուին : Այս ըրած գիտողութիւննիս կրնայ թերեւս բացատրուիլ մէկ կիրքի մը ներգործութիւններն մէջ բերելով , որն որ յայտնապէս իմաստուն եւ բարի նպատակներու համար տնկուած է մեր ներսիդին , եւ որուն խանգարումները այնչափ միասակար չեն ինչպէս ուրիշ կիրքերունը . ըսածնիս երկիւղի կիրքն է : Թէ որ այս կիրքին պատմութեանը վերաբերեալ այլ եւ այլ իրողութեանց բոլորը հնարաւոր ըլլար ընթերցողաց առջեւը ներկայացընել , մէկէն պիտի տեսնէին թէ ինչ անբաւ արդեւք մը կ'ըլլայ կրից անարժան սաստկութիւնը Կամքին անխափան կերպով եւ կորովութեամբ ներգործելուն , երբոր անոր ներգործութիւնը այսինչ կիրքին բռնած ընթացքին հակառակ ուղ-

ղութեամբ յառաջ պիտի ընթանայ : Եթէ ասանկ եղած չըլլար բանը ինտո՛ր կրնար ըլլալ որ յստակ իմացողութեան եւ ըստ ամենայնի լաւ իմացական կարողութեանց տէր շատ մարդիկ , ի վերայ այնր ամենայնի՛ յիշեալ կիրքին անդիմադրելի տիրապետութեանը կատարելապէս գերի եղած են :

Անգղիացի բանաստեղծներուն մէջ մէկը կայ , որուն խղճալի պատմութիւնը ամենուն ծանօթ բան մըն է , եւ որ այս մեր հաստատութեանը լաւ բացայայտութիւն մը կրնայ ըլլալ . այս անձը Գաուլիքըր մեծանուն բանաստեղծն է : Այս ազնուարարոյ եւ փափկասիրտ մատենագիրն վրայ երկիւղի կիրքը (անտարակոյս ատոր ազդեցութեանը ենթակայ եղող իր մարմինն ալ դիւրագրգիռ եւ ջղային կազմակերպութիւն մը ունէր) անանկ չափազանց ազդեցութիւն մը ունէր , որ իր կամքը շատ անգամ գլխովին կը լքանէր ու կը յաղթուէր . եւ շատ անգամ կը պատահէր որ անկարող կ'ըլլար այն բաները կատարելու , զորոնք իմացական կարողութեանց ընդարձակութեանը կողմանէ իրմէն անբաւ ստորնութիւն ունեցող մարդիկ ամենազիւրին բաներ կը սեպէին կատարելու : Քանի որ մէկ քանի մասամբ (այսինքն է մէկ մարդու մը գրագէտ եւ բանաստեղծ ըլլալուն համար պէտք եղած բոլոր բաներուն մէջ) շատ քիչ մարդ կը գտնուէր աշխարհիս մէջ իրմէն աւելի գերազանցութեան տէր , ուրիշ բաներու մէջ ալ մանկական անգորութեան աստիճան տկարութեամբ պաշարեալ կ'երեւնար , եւ այնքան յստակ գիտակցութիւն ունէր ինքը այս բանիս վրայով , որ իր աշխոյժ երեւակայութիւնը ինքզինքը կը նկարագրէր իբր ծաղու եւ դրօսանաց նիւթ մը եղած փողոցներուն մէջ իր դէմը ելլող բոլոր մարդոց առջեւը :

Գերմանացի հոշակաւոր մատենագիրն մէկը հետաքրքրական բացատրութիւն մը կ'ընէ Պետրոս Առաքեալին վարուցը վրայ եւ կը ցուցընէ թէ յիշեալ եռանդոտ առաքելոյն գործունեայ եւ բարեսէր կեանքին մէջ ի դէպ եկող տարօրինակ զարուզութիւններուն եւ ներհակութիւններուն գաղտնեացը բանալին երկիւղի կիրքին իր անձին վրայ չափազանց սաստկութեամբ ներգործելուն մէջը կը գըտնուի : Եւ շատ ճշմարտութիւն կը տեսնուի այս ծանօթութեանս մէջ : Եթէ մէկը զգուշութեամբ միտք բերէ Փրկչին մերոյ այդ ջերմեռանդ եւ հաւատարիմ հետեւողին վարուցը մէջ ի դէպ եկող անցքերը , մտադիւրութեամբ պիտի տեսնէ թէ յիշեալ գիտողութիւնը ո՛րչափ պատշաճ կու գայ բանին խիւղութեանը : Երբոր այն աշակերտը , մէկ անարժան վտաահութեամբ մը կամ յանձնապատասանութիւնով մը , որն որ շատ անգամ երկիւղի անարժան ընդունակութեան հետ միատեղ ընկերացած կը գտնուի , կը պնդէր եւ կը վտաահացընէր զՓրժըմէր մեր թէ պիտի չթողու զինքը՝ թէ եւ բոլոր ուրիշները թողուն ,

անտարակոյտ ինչ որ կը զգար այն կը խօսէր , եւ իր զգացումն ալ ամենախոր եւ ամենամանկեղծ տեսակէն էր : Բայց երբոր Փրկչին մերոյ սաղաքան բողբոջին միջոցաւ , երբոր խաւարին իշխանին եւ անոր զօրացը ժամը հասաւ , երբոր հովիւը զարնուեցաւ , եւ զարնողներուն ձեռքը ամենայն զօրութիւն ամիրտիեալ կը թուէր , ահա անատենն էր որ այն սաստիկ կասկածներն ու վախերը , որոց որ Բրիստոսի այս ջերմեռանդ աշակերտը հաւանականաբար միշտ ենթակայ էր , իր վրայ յարձակեցան , կոհակ կոհակի վրայ , մինչեւ որ սիրոյ եւ պարտականութեան ամենայն սահմանացոյց նշանները անյայտացան , եւ առին զինքը գերի տարին թշնամիին բանակը :

Վասնորոյ կը կրկնենք աստանօր , թէ պէտք է որ մեծաւ խնամով ուսանինք ակտրօակաց՝ հակամիտութեանց եւ կրից բնութիւնը կամ ինչու թիւնը . հարկ է որ զանոնք մեծաւ համբերութեամբ եւ անդադար փութով մշակենք . հարկ է որ մասնաւորապէս զանոնք խիստ վերատեսչութեան մը եւ սանձահարութեան մը ներքեւ պահենք . ապա թէ ոչ , անոնք մէկ անակնկալ պահու մը մէջ իրենց բողբոջութեան գնութեամբը եւ բուռն զօրութեամբը ոտք կ'ելեն , եւ ընդդէմ խղճի մտաց աղաղակներուն եւ կամական զօրութեան ճիգերուն մարդուն բովանդակ անձը իրենց տիրապետութեանը տակ կը նուաճեն : — Իրաւ որ անտարակուսելի ճշմարտութիւն է կամքին ինք իր մէջը մէկ իրական եւ դոյացական զօրութիւն մը ունենալը , եւ սակայն այս ալ ճշմարիտ է թէ այս զօրութիւնը սահման մը ունի եւ չի կրնար ընդդիմանալ ամէն բանի . այս ալ ճշմարիտ է թէ կրից եւ ակտրօակաց ամէն մէկ անկարգ կիրառութիւն կամական կարողութեան սահմանները կոխած անցած կ'ըլլայ , եւ անոր ներգործութեանը ազատութեանէն եւ կորովութեանէն բան մը պակսեցուցած կ'ըլլայ :

236. Կրից արտաքին նշանները զսպելուն կարեւորութիւնը :

Սակայն իրաւ է որ հակամիտութիւններն ու կիրքերը իրականապէս մեր իշխողութեանը տակն են որ եւ իցէ աստիճանաւ : Ատոր տարակոյտ չկայ : Արդէն շատ օրինակներ տուած ենք , որոնցմէ ասոր ասանկ ըլլալը ամենայայտ կերպով կ'երեւնայ : Լօք ընտիր ծանօթութիւն մը կ'ընծայէ այս նիւթիս վրայ , Զօրութեան վրայ զրած մէկ Գլխուն մէջ . « Թող մէկը չըսէ թէ իր կիրքերը չի կրնար կառավարել , կամ անոնց դուրս պորթկալը եւ զինքը ի ներգործութիւն վարելը արդեւուլ . Գանդէ այն բանն որ իշխանի մը կամ մեծ մարդուն մը առջեւ կարող է ընել , նայն առանցին կամ Աստուծոյ առջեւ ալ կրնայ ընել , ինչ որ ուրիշ » : Սակայն ընդհանուր իրողութիւնը ընդունուած սեպելով ալ ,

տակալին այս խնդիրը կը մնայ , թէ ինչ ընթացք բռնելու է , ինչ մասնաւոր ոճ ձեռք առնելու է , զանոնք իշխողութեան տակ եւ իրենց սեպհական դիրքին մէջ պահելու համար : Մեր Գործոյն համառօտութիւնը չի ներեր որ այս խնդիրին երկարօրէն պատասխան մը տալու ձեռնամուխ ըլլանք . եւ ուստի բոլոր նիւթը ընթերցողաց խորհրդածութեանը եւ ընտիր դատմանը կը թողունք , միայն մէկ կէտի մը վրայ քանի մը ծանօթութիւններ տալով , որն որ իր արժանաւոր եղած նկատողութիւնը հազիւ երբէք ընդունած ըլլալուն համար եւս առաւել հետաքրքրականութիւն մը ունի իր վրայ : — Ամէն շարժութիւն եւ կիրք մէկ բնական բերումնք մը ունի դրսուանց ինքզինքը յայտնելու բնական նշաններու ձեռամբ , ինչպէս աչաց շարժումներով , դէմքին վրայ պատահած գոյնի փոփոխութիւններով , միանանց շարժուածքներով , եւ ձայնի տաստկութեան աստիճաններով : Որովհետեւ որ այս բերումները մէկ բնական բան մըն է , գծուարին է զանիկայ բողբոջին զսպելը . այլ շատ կարեւոր բան է այսպէս ընելու ջանադիր ըլլալը : Եւ ասոր պատճառն ալ այս է որ , (եւ զարմանալի իրողութիւն մըն է այս՝ մտքին տնտեսութեանը մէջ) արտաքին արտայայտութիւնը անդրադարձ ներգործութիւն մը կ'ունենայ ներքին սկզբունքին վրայ , եւ ներքին զգացմանը աւելի սաստկութիւն մը եւ զրդուութիւն մը կու տայ : « Ինչպէս որ մտքին ամէն մէկ շարժութիւնը » , կ'ըսէ Սիլարդը , « զգալի արդիւնք մը յառաջ կը բերէ մարմինին երեւոյթին վրայ , անանկ ալ , ասոր հակադարձը , երբոր մէկ սաստիկ նշանակական երեւոյթ մը կը հազնինք վրանիս , անոր համեմատ մէկ շարժութիւն մը՝ քիչ կամ շատ՝ կը ծագի մեր ներտիրին : Մր. Պըրք կը ծանուցանէ մեզի թէ ինքը շատ անգամ բարկութեան կիրքի զայրացումն զգացած է իր ներտիրին , անոր արտաքին նշաններուն կեղծիքը ընելու ջանացած աստիճանները , եւ ես տարակոյտ չունիմ որ շատ անձանց վրայ աս նոյն փորձը այս նոյն արդիւնքը յառաջ պիտի բերէ : Գամիանելլան եւս , այն հոշակաւոր իմաստասէրը եւ խարաղիման , (ինչպէս որ Մր. Պըրք այս ալ դիտողութեան կը բերէ) երբոր կ'ուզէր ուրիշ մը մտքին ինչ անցնելը նշմարել ու դատել , կ'ըսուի թէ այն վայրկեանին անոր ունեցած երեւոյթին հնարաւոր եղածին չափ ճշգրիտ նմանութիւնը կը ձեւացընէր միմոսաբար , եւ յայնժամ իր մտադրութիւնը կը դարձընէր ինք իր զգացմանցը վիճակը դիտելու » :

Դարձեալ , որովհետեւ շարժութեանց եւ կրից բնութիւնն է որ դրսուանց ցուցնեն ինքզինքնին , վասնորոյ արտաքին ցոյցներուն կամ նշաններուն վրայ գործադրուած ամէն սանձահարութիւն նոյն իսկ ներքին կիրքերուն վրայ ուղղակի ազդեցութիւն մը կ'ընէ յանդիմանութեան եւ սանձահարութեան : Մարդուս կիրքերը երբոր կը

գրգռուին , այնպիսի բունն եւ ուժգին բնութիւն մը կը ստանան որ իրենց ներգործութեանը համար մէկ բաց ասպարէզ մը , մէկ ազատ՝ անարգել շրջան մը կ'ուզեն . եւ մինչեւ որ այս ընդլայնման եւ անարգել գործողութեան պատեհութիւնը չունենան , չեն կրնար այն իրենց բարձրագոյն աստիճաններու սաստկութիւնովը ներգործել : Վասնորոյ գոցէ անոնց վրայէն սրտիդ փեղկերը . փակէ զանոնք հոգւոյն ներքին խոցերուն նսեմ ստուերներուն եւ որմերուն մէջ . եւ հարկաւորապէս այն տեղը անոնք կը թառամին կը չարնան : Եւ ինչպէս որ արեգակուն լըյտէն եւ երկինքի կենսատու օդէն զըրկուած ու մութ տեղ մը գոցուած ծառը շի կրնար աղբիլ եւ ծառ կիլ ու զարգանալ , ասոնք ալ նմանապէս անանկ ամբալիակ հեղձուցեալ վիճակի մը մէջ չեն կրնար իրենց կենդանութիւնը պահել ու զօրանալ :

Ասիկայ մեծամեծ գործնական հեռեւանքներ ունեցող սկզբունք մըն է կրից կառավարութեանը մէջ , եւ ի հարկէ՝ նաեւ կամքին կըրթութեանը մէջ : Ինչաւ սրտաբին ցոյցքեր մի տար կիրքերուդ , (ի հարկէ կը հասկըցուի որ ազնիւ եւ բարեսիրական կրից համար չէ ըսածնիս , այլ չար սխերիմ եւ սրտմտեալ կրից) թէ՛ բանաւորական եւ թէ՛ խարաղխմայական , բաց ի այն դէպքերէն , ուր որ իրաց խակական վիճակը անտարակուսելի կերպով կը պահանջէ զայն : Ենթադրելի են այնպիսի դէպքեր , որոնց մէջ որ ոչ միայն կրնանք բարկանալ մէկ մարդու մը , այլ որ կրնայ նաեւ պէտք ըլլալ աղէկ մը հասկըցընել անոր մեր բարկացած ըլլալը . իսկ բազմաթիւ դէպքերու մէջ շատ աւելի աղէկ է որ յուզեալ կիրքերը այն սրտերուն միայն ծանօթ ըլլան որոնց մէջ որ յուզեցան : Փրկչիտոնդ էտվարտսի քաջածանօթ Որտչումներուն մէջ , որոնք ինչպէս որ Քրիստոնեային նոյնպէս եւ սոսկ Փիլիսոփային ալ մտադրութեանը արժանաւոր են , մէկ հատ մը կայ , որով այս ինչ պարագային մէջ սրտնեղութիւն կամ ցասմնոտութիւն ունենալուն դէմ որոշում ընելէն յետոյ , կ'առաջադրէ նաեւ որ երբէք այնպիսի սրտնեղութեան կամ ցասմնոտութեան արդիւնքներուն մինչեւ անգամ ամենափոքր արտաքին ցոյցքերով երեւան դալուն , իր խօսուածքին մէջ կամ իր աչքերուն շարժումներուն մէջ ամենաթեթեւ կերպով մը անգամ երեւնալուն թոյլատուութիւն չընէ : Որմէ յայտնապէս կ'իմացուի թէ որչափ անվայելուչ բան կը համարէր ինքը անսխորժ կրից արտաքին բացատրութիւնները , եւ թէ սովորական դէպքերու մէջ որչափ քնասակար կը սեպէր այնպիսի բացատրութիւններն անոնց ենթակայ եղող անձին ներքին վիճակին :

237. Կամքին կրթութեանը գործոյն մէջ իմացականութիւնը լուսաւորելուն կարեւորութիւնը :

Սակայն , ճամբուն վրայ դառնուած արգելքները մէկդի վերցընելով կամքին յաջողակ ներգործութեանը յարմարագոյն պատեհութիւն ընծայելու համար , եւ մանաւանդ անոր գործողութեանը կամ կիրառութեանը ըստ բաւականին զօրաւոր պատճառներ մատուցանելու համար , պէտք է որ մենք Զգացողութիւններէն ալ անդին ետ երթանք , եւ կամքին իմացականութեան հետ ունեցած կապակցութեամբը քննենք խնդիրը : Ասիկայ կամքին կրթութեանը բովանդակ նիւթին վրայ մէկ երեւելի եւ զլսաւոր տեսութիւն մըն է : Տարակից չկայ որ կամքին ներգործութեանը կանոնաւորութիւն եւ դիւրութիւն ընծայելու ամենէն նպաստաւոր եւ որոշ ճամբաներուն մէկն ալ իմացականութեան լուսաւորութիւնն է : Իրրեւ ընդհանուր իրողութիւն մը դարձեալ միւսանգամ մէջ կը բերենք հոս , թէ մէկ առարկայի մը կամ նիւթի մը վրայ որչափ կատարեալ հասողութիւն որ մարդուս միտքը ունենայ , անոր նկատմամբ ի գործ դրուելու կամական ներգործութիւնն ալ անոր համեմատ՝ այնչափ աւելի որոշ եւ անյողող կ'ըլլայ : Ասով ի հարկէ բսել չենք ուզեր թէ իմացականութեան իմացողութիւնները միայնակ , եւ առանց ուրիշ բանի մը , կամքին ներգործութեանը խարխիս կամ առիթ կրնան ըլլալ : Իմացականութիւնն ու կամքը բոլորովին անջատեալ են իրարմէ , ինչպէս որ Գործոյս այս Բաժանմունքին Առաջին մասին մէջ արդէն տեսած ենք : Բաց սակայն իմացականութիւնը կը համարուի առ կամքն եւ կը ներգործէ անոր վրայ , եւ կըրնանք ըսել թէ հզօր կերպով կը ներգործէ , Զգացողութեանց միջնորդութեամբը : Օրինակի աղաղաւ , զիցուք թէ մեզմէ պահանջուի որ այնինչ ընթացքով գործենք . այլ հնարաւոր է որ մենք այն բանին մէջ մէկ զգացում մը ունենանք , եւ կամ անոր նկատմամբ մէկ գործ մը ընենք , մինչեւ որ անոր ինչ բան ըլլալը չհասկընանք : Ինչո՞ւ համար է որ մարդիկ այնքան անախատ եւ անիողթ են անանկ բաներու մէջ , որ բովանդակ մարդկային ազգին բարելաւութեանը ամենակարեւոր բաներ են : Անոր համար է որ , իրենց առանձնական գործառնութիւններովը բոլորովին յափշտակուած ըլլալով , այն բաներուն մտադրութիւն չեն տար . զանոնք չեն հետադատեր եւ անոնց վրայ հասկըցողութիւն չեն ունենար . ուստի եւ ի հարկէ զգացումն ալ չեն ունենար , եւ զգացումէ զուրկ ըլլալուն համար , չեն ալ գործեր : Հարիւրաւոր միլիոնաւոր մարդիկ Քրիստոսական կրօնքին ընծայած եւ մատուցած օգնութիւններէն

եւ մխիթարութիւններէն բոլորովին զուրկ կ'ապրին ու կը մեռնին այս օրուան օրս աշխարհիս վրայ : Եւ , թէ' բանին օրինաւորութիւնը մտածելով եւ թէ' Սուրբ Գրոց ասոր նկատմամբ աւանդած պատուէրները նկատելով , առ հասարակ ընդունուած է որ Քրիստոնէայ աղգաց վրայ հարկադրեալ պարտք մըն է առանց յապաղման օրհնեալ Աւետարանը բոլոր ազգաց եւ ազանց ձեռքը հասցընելու փոյթ ու խնամ տանելը : Այլ ինչէ՞ն է որ այնքան քիչերը կան որ բերնովին դաւանածնին՝ սրտովին ալ կը զգան , եւ որ՝ զրեթէ եւ ոչ ոք կը դռնուի որ այս մեծ ու փառաւոր գործոյն մէջ անձնական աշխատութեանց անձնատուր ըլլայ : Անոր համար է որ (թէ որ մի միայն սլաւաճառը այս չըլլայ ալ , դէթ ամենէն մեծ եւ զլխաւոր մէկ սլաւաճառն այս է) իրենց հետաքննութիւնը շատ նուազ եղած է . անոնք ըստ արժանոյն չեն գնահատել անձառութեան անսահման ընդարձակութիւնը , որն որ հեթանոսութեան հետ կապուած է ամէն տեղ . անոնք գոհ եղած են ընդհանուր եւ վերացեալ ճշմարտութիւններով , առանց խնամով եւ լրջութեամբ հաշիւի առնելու , եւ ոչ իսկ անգամ մը , այն վատթարութեան անհնարին մեծութիւնը որն որ քարեղէն ու փայտեղէն կուռքերու առջեւ իյնալ երկրպագութիւն ընելուն մէջ բովանդակեալ կ'իմացուի . առանց նստելու ու մէկիկ մէկիկ հաշիւի առնելու այս ներկայ կեանքիս մէջ անոնց բաժինը եղող արտասուքները եւ հառաչանքները եւ ողբերը , մեղքերն ու եղեւնագործութիւնները եւ անյուսութիւնը , եւ գալու կեանքին մէջ կրելու թշուառութիւններնուն անսահման ընդարձակութիւնը :

Մէկ ուրիշ օրինակով մ'ալ բացատրենք այս հատուածիս զլխաւոր դաղափարը : Մարդկային սեռը միշտ տառապեցընող ամենամեծ շարեաց մէկն ալ պատերազմն է : Բայց սակայն շատ քիչ մարդիկ կը գտնուին որ կատարեալ զգաստութեամբ կը զգան անոր զարհուրելի եղեւնաւորութիւնը , եւ բանին կարեւորութեանը համեմատ եռանդով եւ լրջութեամբ իրենց ջանքերն ու աշխատութիւնը չեն խընայեր անոր շարունակութեանը դէմն առնելու համար : Մարդկային ազգին խիստ մեծագոյն մասը անտարբեր են այս բանիս մէջ եւ անգործ : Եւ ինտո՞ր կրնանք մեկնել աս երեւոյթը : Այն նոյն կերպով որ Աւետարանին տարածմանը նկատմամբ անոնց ունեցած անտարբերութիւնը բացատրեցինք : Մարդոց ասանկ վարուելուն պատճառը (չենք ըսեր թէ բոլորովին , այլ ստուգիւ մեծաւ մասամբ) նկատուելու բանին արժանաւոր մտադրութիւն չընելնին , եւ հետեւապէս անոր նկատմամբ տգիտութեան մէջ մնալնին է : Անոնք ընդհանրապէս կառավարութեան օրագրաց էջերուն վրայ պատմուած ճարտարութեան եւ դիւցազնութեան մէկ քանի ընդհանուր եւ շտաանգամ

ալ կեղծ ու ծուռ եղելութիւններուն ու նկարագրութիւններուն կու տան խելքերնին , ու խորհուրդներնին այն բաներուն վրայ կը ստըտին , սակայն որոշ ու հաստատուն կերպով իրենց աչքին առջեւ չեն բերեր երկրին երեսը ճարակած հրկիզութիւնները եւ քանդուումներն ու կործանումները , եւ սոփն ու կոտորածը . անոնք պատերազմի ասպարէզին ներկայացուցած սոսկումները եւ զարհուրելի պատկերները չեն տեսներ , վիրաւորներուն հեծեծանքը եւ դառնակակիծ տանջանքներով տանջուողներուն հառաչանքները չեն լսեր . անոնք ունկնդիր չեն ըլլար որդեկորոյս հօրն ու մօրը ողբերուն եւ կոծերուն , որոնք կորսնցուցած զաւկներնուն կակիծովը դառնութեամբ գերեզման կ'իջնեն : Եթէ անգամ մը միայն բանը հետաքննէին իր բոլոր իրողութիւններովը եւ իր բոլոր վերաբերութիւններովը եւ արդիւնքներովը , չէին կրնար չզգալ եւ չգործել եւս . իսկոյն այնպիսի աղաղակ մը պիտի բառնային , որ շուտով իրենց վրայ իշխող իշխաններուն ականջը պիտի հասնէր , եւ պիտի հարկադրէր զանոնք իրենց արիւնահեղ պաշտօնարկութիւններուն վախճան տալու :

ՁՅՑ. Նոյն նիւթին վրայ ուրիշ ծանօթութիւններ :

Ասոնց նման բազմութիւ ուրիշ օրինակներ ալ կրնայինք մէջ բերել : Գրեթէ որ եւ իցէ դէպքի մէջ , եթէ յաջողինք համոզել մէկ անձ մը այնինչ նիւթը մտադրութեամբ քննելու , զանիկայ ի գործ դնելու դիտաւորութեամբ , գործոյն կէսը կատարուած կը համարուի : Եւ ան որ ուրիշներուն համար ճշմարիտ է , մեզի համար ալ ճշմարիտ է : Թէ որ գործելու դիտաւորութիւն ունինք , պէտք է որ լրջաբար մտածենք այն բանին վրայ , ինչ որ ըլլայ , որուն որ ընելու գործերնիս վերաբերութիւն պիտի ունենայ : Գործոյ մը համար պէտք եղած , եւ կրնանք ըսել՝ «*Ինչպէ՞ս կերպով պէտք եղած նախաշաւիղը հետազօտութիւնն է : Մենք այնպէս կազմակերպեալ ենք , որ անհնարին է որ կամեցողութիւն մը ընենք առանց շարժառիթի մը , առանց մէկ նախընթաց զգացումի մը , առանց պիտո՞ճակի մը՝ բաղձանքի մը՝ կամ մէկ բարոյական պարտազգացութեան մը՝ որ արդէն մեր մտքին մէջ տեղի ունեցած է : Սակայն հաւասարապէս անհնարին բան է նաեւ , ինչպէս որ արդէն բացատրուած տեսանք Իմացակաւնութեան առ Կամքն ունեցած Յարաբերութեանը զլխոյն մէջ , որ այն այլ եւ այլ շարժութիւններն ու բաղձանքները ի գոյութիւն գան մեր մտքին մէջ , առանց հասողութեամբ իմացեալ մասնաւոր առարկաներու , որոնց որ այն շարժութիւններն ու բաղձանքները վերաբերելի ըլլան : Մեր բնութեանը մէկ հիմնական օրէնքն է այս , որ չի կրնար ըլլալ կամեցողական ներգործութիւն առանց զգացողու-*

թեան . եւ չի կրնար ըլլալ զգացողութիւն առանց խնայողութեան : Վասնորոյ մէկ անուղղակի այլ շատ սերտ եւ կորեւոր կապակցութիւն մը կայ խնայականութեան եւ կամքին մէջուղը : Եթէ կ'ուզենք կամենալ , պէտք է որ զգանք . եւ եթէ կ'ուզենք զգալ , պէտք է որ խմանանք : Իբրեւ մէկ ընդհանուր իրողութիւն մը , (պէտք է դիտել որ մենք այս առաջարկութիւնը իբրեւ յամենայն բացառութեանէ բոլորովին ազատ չենք ենթադրեր ,) կամքը միշտ խնայականութեան հետ համեմատութիւն կը պահէ . եւ ինտոր որ է խնայողութիւնը նոյնպէս կ'ըլլայ եւ կամեցողութիւնը , եւ ինչ փոփոխութիւն որ ըլլայ խնայողութեան մէջ , նոյն եւ նման փոփոխութիւններ գրեթէ հարկաւորապէս ի դէպ կու գան մտաւորական կազմակերպութեան թէ՛ զգացական եւ թէ՛ կամեցողական մասերուն մէջ : Եւ ասոր համար է որ շատ անգամ կը պատահի որ սյուսուան փափաքելի եղած բանը վաղը կրնայ անպիտան համարուիլ , երբոր մէկ նոր ըյստով մը մարդուս մտքին առջեւը ներկայանայ : Այն բանն որ ջերմութեամբ ընդունելի կ'ըլլայ այնինչ ատենուան մէջ , անոր կըրողք եղող բոլոր պարագաները եւս առաւել քննութեան ենթարկուելով եւ անոր վրայ աւելի կատարեալ հմտութիւն մը ձեռք բերուելով կը նայիս որ յանկարծակի խտտելի եւ մերժելի բանի մը կը դառնայ : Եւ ընդհակառակն այժմեան անհաւանելի եւ խտտելի բաները , յետ կատարելագոյն քննութեանց , շուտ մը հաւանելի եւ բաղձալի առարկաներու կը փոխուին : Այս կերպով , մեր հետազոտութեան եւ տրամաբանութեան կարողութիւնները ի կիր արկանելով , եւ մեր մտքին նորանոր իրողութիւններ ներկայացնելով , հանապազ նորանոր շարժառիթներ մատուցած կ'ըլլանք մեր կամեցողութեանը , եւ՝ անուղղակի կերպով այլ շատ մեծ ազդեցութիւնով՝ փոփոխութիւններ կը ներգործենք մեր կամական կարողութեան գործողութիւններուն մէջ . եւ (որ այս բանիս մէջ ասիկայ ամենակարեւոր սրտագոյ մըն է գիտնալու) որ գործադրեալ հետազոտութիւններն ու յառաջ եկող փոփոխութիւններն ալ դարձեալ նոյն ինքն կամքին առաջնորդութեամբ եւ կառավարութեամբ ի դէպ կու գան : Եւ ահա այսպէս , մարդկային մտքին զարմանալի կազմակերպութեանը մէջ , սրպէս թէ անխնայութեան մէջ շրջան ընող անխնայ կան . ներգործութեան գորեղ գապանակներ , որ իրարու վրայ կը ներգործեն , շարժառիթներն կամքը կը կառավարեն , եւ կամքն ալ՝ դարձեալ անդրին՝ մէկ ուրիշ ուղղութեամբ մը գործելով , շարժառիթներուն վրայ կառավարութիւն կը բանեցընէ , որ ըսել է թէ իւրաքանչիւր մասն փոխադարձաբար ներգործութիւն եւ ազդեցութիւն կը բանեցընէ միւսին վրայ առանց իր սեպչական բնութեանը կամ իսկութեանը վնաս մը գալու :

239. Ուրիշներուն նկատողութենէն եւ համարումէն առ կամքն մատուցեալ օգնութեան վրայ :

Մենք շատ անգամ մեզմէ դուրս եղող այլ եւ այլ տեսակ օգնութիւններով կրնանք մեծապէս զօրացուցանել մեր կամքին ներգործողութիւնը բոլոր այն բաղմամբիւ դէպքերուն մէջ , որոնց մէջ որ ինքզինքնիս վարանմունքի եւ շատ անորոշութեան ենթակայացած կը գտնենք : Որովհետեւ Արարիչն մեր բնաւ չէ սահմանած որ մարդիկ մէկմէկէ անջատեալ եւ միայնակ ապրին , վասնորոյ զանոնք սքանչելի կերպով դարդարած է բոլոր այն կարողութիւններով եւ բերմունքներով , որոնք կատարելապէս կը յարմարընեն զանոնք ընկերական վիճակի մը : Բանի որ մէկ կողմանէ անոնց ներսիդին մէկ հզօր բաղձանք մը տնկած է մէկմէկու ընկերութեանը համար որն որ զիրենք մէկտեղ կը բերէ եւ հասարակութիւններ կը ձեւանան , նոյն ատենը նաեւս զանոնք անանկ կազմակերպած է որ բնականապէս մէկ պատիւ մը մէկ յարգանք մը կ'ընծայեն ամէն բանի որ բարեսիրական է՝ որ պատուաւոր է՝ եւ որ արդար է եւ ուղիւ : Եւ ուստի բոլորովին պատշաճ եւ իրաւացի բան է որ մարդիկ ընութեան մէջ զետեղեալ այս կարգաւորութեան օգուտ քաղեն , եւ ինչ կերպով որ կրնան անիլ՝ մէկ օգնութիւն մը ընդունին իրենց անձնական պարտքերուն կատարմանը յաջողութեանը համար , եւ իրենց բարուցը ընդհանուր բարեւաւութեանը համար : Միով բանիւ , անոնք ազատութիւն ունին գործառնութեան այսինչ կամ այնինչ ընթացքը բռնելու , հասարակաց կարծեացը բարի համարմանը ապաւինելով , եւ զանիկայ իբրեւ իրենց քաջալերութիւն ընդունելով :

Ասակայն ասով ըսել չենք ուզեր թէ ուրիշներուն բարի համարմանը նայելը վարուց միայնակ եւ դերագոյն կանոնն ըլլալու է . վասն զի մեր կազմակերպութեանը մէջ աւելի բարձրագոյն կանոն մ'ալ կայ , այն է բարոյական դատումը կամ խղճմտանքը , որմէն որ բոլոր միւսները ոչ միայն ստորակարգ են , այլ եւ անոր պատասխանատու : Ի վերայ այսր ամենայնի , անտարակուսելի կերպով ճշմարիտ է որ , ինչպէս որ ըսուեցաւ , մէկ արժանաւոր նկատողութիւն մը կրնայ ապահովաբար եւ իրաւամբ մատուցուիլ մեր ընկերներուն բարի համարմանը : Այն համարումն ու հաւանողութիւնը զոր մտքդիկ շատ անգամ կը ցուցընեն անոնց , որոնց վարմունքին դիտողներն ըլլալու կոչուած են , այն բնական վարձքերէն մէկն է , զոր Արարիչն մեր սահմանած է առաքինութիւնը վարձատրելու համար , վասնորոյ երբոր ինքզինքնիս հզօր կերպով փորձուած կը գտնենք , նախապաշարմանց կամ կրից եւ կամ անձնական շահախնդրութեանց

ազդեցութիւններով , մէկ ծուռ թէպէտեւ հաճելի եւ մեզի ցանկալի ընթացքի մը հետամուտ ըլլալու , խիստ կարեւոր բան է որ մեր կամքին օգնութիւն եւ քաջալերութիւն ընծայենք , անոր առջեւը ներկայացնենք իբրեւ ներհակաազդեցիկ շարժառիթ՝ հասարակաց լուսաւորեալ զգացողութեան դատաստանը , յիշելով որ մարդուս սրտին մէջ մէկ բան մը կայ որ բնազդականապէս կը համապատասխանէ մարդկային բարքին մէջ արդար եւ ուղիւ եղող ամէն բանի , եւ որ ոչ միայն կը դատասպարտէ եւ կը դովէ մարդոց վարմունքը իբրեւ չար կամ իբրեւ բարի , այլ եւ կ'արհամարհէ եւ կը պատուէ զանոնք իբրեւ վատթար կամ իբրեւ ազնուարարայ վարմունք : Այն անձը , որուն անդրդուելի եւ անչարժելի կամեցողութիւնը յարաժամ զուգընթաց է եւ համաձայն՝ անփոփոխելի ուղղութեան պահանջումներուն , միշտ քաջալերութիւն կ'ընդունի իմաստուններուն եւ ուղիղներուն սրտեռանդն եւ համամիտ գովութիւններէն : Իսկ ան որ չար ընթացքի մը անձնատուր կ'ըլլայ , եւ կամ մինչեւ անգամ անգոր եւ անկար վարանեալ կը անտնայ շարին՝ ու բարիին մէջ տեղը , պէտք չէ որ ուրիշ բանի ակնկալութիւն ունենայ բայց միայն արհամարհանաց եւ ատելութեան ամենայն բարի մարդկանց :

240. Խղճմանքին առ կամքն մասուցեալ օգնութեան վրայ :

Սակայն մասնաւորաբար մեր կենցաղոյն մէջ ի դէպ եկող այն ներքին մաքառումներուն մէջ , երբ որ մեր կամքը երկու կարծեաց մէջտեղը տարտամութեամբ կը վարանի , հարկ է որ , ինչպէս որ արդէն իսկ ակնարկած ենք , մեր ներսիդին եղող այն բարձրագոյն կարողութեան , այն է՝ Բարոյական Գատման կամ խղճմանքին մատուցած սփոփանացը եւ մխիթարութեանցը դիմենք : Անտարակոյս ճշմարիտ է որ լուսաւորեալ հասարակաց դատումէն եւ համարմունքէն մեծ զօրութիւն եւ օգնականութիւն կրնանք ընդունել , սակայն այս ալ չ'ուրացուիր որ հասարակաց կարծիքը միշտ փոփոխական է երբեմն ալ ծուռ : Կրնանք թերեւս ընդունիլ թէ շատ բաներու մէջ ընդհանրապէս իրաւացի եւ ուղիղ է իր որոշմունքներուն մէջ . բայց տակաւին իբրեւ կանոն վարուց այնքան անկատարութիւն ունի , որ մեծ կարօտութեան մէջ կը գտնենք ինքզինքնին մէկ ուրիշ կանոնի մը . ոչ թէ՛ թերեւս՝ աւելի մեղմ եւ հաճոյական կանոնի մը , այլ ստուգիւ աւելի բարձրագոյն հեղինակութիւն ունեցող եւ իր պահանջումներուն մէջ առաւելագոյն հաստատութիւն ցուցնող առաջնորդի մը : Այն մարդն որ ինքզինքը հանապազ կը հպատակեցընէ այն ընդհանուր կանոնին ազդեցութեանը , թէ երբէք պէտք չէ անդունել խղճմանքը , որ ճշգրտութեամբ կը նկատէ այս կանոնը

ինչպէս որ մեծ բաներու մէջ նոյնպէս եւ փոքր բաներու մէջ ալ , այն մարդը զօրութեան ամրոց մըն է ինքզինքին : Ասանկ անձ մը կամաց կամաց զգալով որ որպէս թէ աստիճանաւ իւր իր բնութեանը բարձրութեանը եւ վսեմութեանը վայլած ին սէս գործելու կը պարսպի , ինքիւր մէջը մէկ ականակիտ աղբիւր մը կը գտնէ ցընծութեան , որ մշտնջենաւոր կերպով ինքնաբուզի կը հոսէ քաղցր եւ գովացուցիչ ջուրերու առատութիւն մը , որով յարաժամ իր հոգին կը զովանայ զմայելի բերկրութեամբ : Գանի որ ինքը այս կերպով որպէս թէ հզօր պարիսպ մը կը քաշէ իր կամքին բոլորտիքը , արդիւեալ ճամբաներու մէջ մուտրելէ զանիկայ պաշտպանելու համար , նոյն ատենը անոր ուղղակի եւ դրօշկան զօրութիւն մ'ալ ընծայած կ'ըլլայ անարգել յառաջ խաղալու իրեն ինկած արժանաւայել շաւղին մէջ : Ամէն ինչ բանի մէջ որ ըլլայ , եւ որով մեկնութեամբ ալ որ բացատրենք եղելութիւնը , ուղղութիւնը զբոսիւն է : Եթէ ճշմարիտ է թէ գիտութիւնը զօրութիւն է , եւս առաւելագոյն ճշմարիտ է թէ բարոյական ուղղութիւնը զօրութիւն է : Միշտ պիտի գտնուի որ՝ ան որ հաւատարմաբար կը քալէ առաքինութեան դիւթական շաւղին մէջ , մէկ աներեւոյթ պաշտպանութեան մը փորձառութիւնը կ'ունենայ . բայց երբ որ անգամ մը ճամբէն դուրս ելլէ , ինքնիրեն կը մնայ , եւ զահալիթաբար յառաջ կը դիմէ : Խորին իմաստութիւն կայ Հոովմայեցի մատենագրի մը զրուցած սա պարզ եւ աղբու խօսքին մէջ , թէ՛ Վուղիւ ճամբէն խոտորիլը՝ զահալիթի մը հասնիլ է :

241. Նմանողութեան սկզբունքին առ կամքն մասուցեալ օգնութեան վրայ :

Ներումն թող շնորհուի մեզի այս տեղս ընթերցողաց ուշադրութեանը ներկայացընել արդէն խօսուած մէկ ծանօթութիւն մը , այս իմաստով՝ թէ կամքին զօրութիւնը որոշ եւ սահմանաւոր բան մըն է . թէ , թէպէտեւ ամէն մարդու վրայ ճիշդ մի եւ նոյն չափովը չ'ըլլար , սակայն ամէն մէկ մարդու վրայ ալ կամակամ զօրութիւնը ձեռնհասութեան եւ ներդրութեան անչորժ սահմաններ ունի . եւ թէ իրաւունք չունինք ակնկալելու անկէ այն բանն որ իր կարողութեան սահմանէն յայտնապէս դուրս է , Ատոր համար է որ պէտք է միշտ միտք պահել կամքին ճշմարիտ բնութիւնը . խնամով ու զնել եւ նկատել թէ ինչ բաներ կրնայ ընել եւ ինչ բաներ չի կրնայ ընել , որպէս զի կարող ըլլանք ամէն տարակուսանաց եւ փորձութեանց դէպքերու մէջ ամենայն հնարաւոր կերպերով օգնութիւն հասցընել անոր :

Միտք պահելու արժանաւոր ուրիշ կանոններու մէջ այս եւս պէտք

Կրթութիւն կանաց :

է յիշենք , թէ կամբին գործողութեանցը մեծ օգնութիւն կ'ըն-
 ծայուի նմանողութեան սկզբունքին արժանաւոր կիրառութեամբը :
 Այս սկզբունքին ինչու թեանը կամ բնութեանը վրայ ուրիշ բան մը
 չունինք հոս գրուցելու աւելի քան այս մէկ խօսքը , թէ անիկայ բնա-
 ծին սկզբունք մըն է , եւ իր ազդեցութիւնը շատ ընդարձակ եւ զօրա-
 ւոր է . թերեւս ասկէ հզօր զօրութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցողը
 չկայ : Այս պատճառաւ հասարակ կենցաղոյս մէջ եւ մասնաւորաբար
 արտաքոյ կարգի առիթներու մէջ կը տեսնենք որ շարունակ այս
 սկզբան դիմեցողութիւն կ'ըլլայ : Երբոր զօրաց բանակներ ճակա-
 տամարտելու մտեցած են , իրենց վրայ հրամանատար եղող անձինք
 վանոնք այն մեծ եւ բախտորոշ ճգանց կը յորդորեն եւ կը քաջա-
 լերեն , ոչ միայն իրենց հայրենեացը անուանը եւ վարկուսին եւ
 օգտին վերաբերեալ նկատողութիւններով , այլ կենդանի նկարա-
 գրութեամբ անոնց աչքին առջեւը բերելով համբաւաւոր պատերազ-
 մական դաշտերու մէջ ինկողներուն օրինակները եւ անոնց քաջու-
 թիւնն ու արութիւնը : Նախօրէն իր բազմաթիւ եւ արկնահեղ
 պատերազմներուն մէջ հազիւ երբէք կը թողոր որ զօրքերը ճակա-
 տամարտի շարուէին , առանց յիշեցընելու անոնց անցեալ մեծամեծ
 օրերն եւ սքանչելի յաղթութիւնները ու քաջամարտիկ պատերազ-
 մականաց դիւցազնութիւնները . առանց ջանադիր ըլլալու անոնց
 քաջարտութիւնը վառելու եւ անոնց ծրութիւնը զրգուելու , յոր-
 դորելով վանոնք որ Լօտիի եւ Մարէնկոյի՝ Եէնայի եւ Օսդէրլիցի
 զօրքերուն նմանցընեն ինքզինքնին :

Բնականապէս կը հասկըցուի որ մենք այս օրինակն որ հոս մէջ
 բերինք , նմանողութեան սկզբունքին զօրութեանը եւ անոր կիրա-
 ութեանը սոսկ մէկ բացատրութիւն մը ըլլալու համար էր միայն :
 Շատ ողբալի բան կ'ըլլար թէ որ զինուորական օրինակներէն ի զատ
 ուրիշ օրինակներ չգտնուէին փորձութեանց մէջ զմեզ պահպանելու ,
 եւ շիթեցուցիչ եւ դարհուրեցուցիչ արկածներու մէջ զմեզ համբե-
 րութեան եւ ջանացողութեան քաջալերելու համար : Կենաց սովոր-
 ական փորձութիւններուն մէջ , բոլոր այն դժուարութիւններուն
 եւ շիթութիւններուն մէջ որ ամէն կողմէ կը յարձակին մեր վրայ ,
 բոլոր այն մարմնաւորական եւ մտաւորական վիշտերուն մէջ , որոնք
 որ եղիկելի եւ խանգարեալ մարդկութեան ժառանգութիւնն եղած
 են , շատ անգամ կը զգանք որ մեր ամենահաստատաւ առաջադրու-
 թիւններն անգամ կը բեկանին եւ տեղի կու տան , եւ անշուշտ
 բոլորովին յուսահատութեան մէջ ինկած պիտ ընկղմէինք , թէ որ
 քաջալերութիւն եւ զօրացուցիչ օգնութիւն չընդունէինք նոյն եւ
 նման պարագաներու եւ վիճակներու մէջ գանուողներուն ցուցու-
 ցած հաւատքէն եւ հաստատութենէն : Վհատեալ եւ նուաղեալ ,

Կրթութիւն կանաց :

մեզմէ առաջ գացողները կը փնտռենք , եւ խոնջեալ եւ վաստակա-
 քեկ գլուխնիս անոնց գիրկը հանգչեցընելով՝ սիրովանք եւ մխիթա-
 րութիւն կը գտնենք : Նոյն խոյ Սրբազան Մատենաներն կատարե-
 լապէս կը դաւանին այս դարմանին պատշաճութիւնը եւ յարմարու-
 թիւնը , եւ քանի քանի սքանչելի օրինակներ կը բովանդակեն գի-
 մեցողութեան առ այն : Երբայեցուց թղթոյն հեղինակը , մասնաւոր-
 ըապէս , մեծ օգտի ծառայեցընել կը ջանայ մեր բնութեան այս
 սկզբունքը : Մի առ մի յիշելէն ետեւ Արեւը՝ Ենովքը՝ Աբրահամը
 եւ Մովսէսը , եւ շատ ուրիշներ , վաղեմի ժամանակաց այն մեծա-
 նուն անձինքը , որոնք թաղաւորներու յաղթեցին , արդարութիւն
 գործեցին , առիճներու բերաններ գոցեցին , կրակին զօրութիւնը
 մարեցին . որոնք նախատինքներու ու ծեծերու , նաեւ կապերու ու
 բանտերու փորձը առին . եւ որոնց , միով բանիւ , արժանի չէր աշ-
 խարհս , կը յաւելու սուրբ Առաքեալը յորդորել իր ունկնդիրները
 այնպիսի փառաւոր օրինակներու հետեւող ըլլալու , ըսելով՝ « Ուս-
 տի մենք ալ՝ որ այսքան վկաներուն բազմութիւնը մեր բոլորտիքը
 պատած ունինք , ամէն ծանրութիւնը մեր վրայէն մէկդի ձգենք՝
 եւ զմեզ գիրաւ պաշարող մեզքը , եւ համբերութիւնով վաղենք
 մեր առջեւը դրուած ասպարէզի ընթացքը » : Սրբազան Մատենա-
 գիրք ամէն տեղ կը քաջալերեն եւ կը յորդորեն զմեզ Ամենօրհնեալ
 Փրկչին մերոյ շաւղին հետեւող ըլլալու . « որ ժող համար շարաբոսեցաւ ,
 ու ժող օրինակ խողաց որ էր շախմբոսն հեռեմիտ » : Եւ քանի քանիները ,
 աշխարհիս ամէն դարերուն մէջ , իրենց արտասուալից աչքերը իրենց
 փրկութեան Առաջնորդին դարձուցին . եւ տեսնելով զինքը փոր-
 ձութեան մէջ հաստատուն եւ անշարժ , իր աշխատութիւններուն
 մէջ հսկող եւ յարատեւող , նեղութեանց մէջ համբերատար , իր
 թշնամիներուն ներողամիտ եւ բարերար , մի միայն մէկ նրեւելի
 նպատակ մը ունենալով իր աչքին առջեւը՝ այսինքն է իր Հօրը կամ-
 քը կատարել , անոր փառաւոր պատկերին նմանութեանը փոխակեր-
 պեցան , եւ՝ իրեն նման նեղութիւններու ձեռամբ կատարեալ եղան :

242. Օգնութիւն մատուցանել կամքին , ինքզինքնիս այնպիսի պարագաներու
 մէջ զնելով որ նահանջումս չեն ընդունիր :

Մենք երբեմն կրնանք կամքին ներդրութեանը ձեռնաուու-
 թիւն ընել ինքզինքնիս այնպիսի գիրքի մը մէջ դնելով ուրկէ ետ
 դառնալ չ'ըլլար : Այս փոփոխութիւնը երբեմն կը բացատրենք սա
 զրոյցքով , թէ որոշիչ կամ վճռական քայլափոխ մը պիտ ընենք
 կամ ըրինք . անանկ քայլափոխ մը ըսել ուղեւով , որ քիչ շատ ան-
 դառնալի կամ աննահանջելի է . քայլափոխ մը որ զմեզ կատարելա-

պէս կը պարտաւորէ այնինչ ընթացքը վարելու : Պատճառներ ունինք Յուլիոս Կիսարի համար այնպէս կարծելու որ երբոր ինքը Ռուսիոյն գետին եզերքը հասաւ , երկմտութեան ու վարանմունքի մէջ էր . ինքն ալ չէր գիտեր ինչ ընթացք բռնելիքը , իր կամքը առանցքի մը վրայ հաւասարակշռող գաւազանի մը պէս եղեր էր , եւ անստոյգ էր թէ որ կողմին պիտի հակէր . բայց երբոր անգամ մը այն իր գաւառին սահմանագլուխը եզող փոքրիկ առուակին անդիի կողմը անցաւ , երբոր մէկ յառաջախաղաց շարժումով մը իր երկրին կառավարութեանը նկատմամբ իր բռնած դիրքը փոխեց , յայնժամ ամէն բան լմնցաւ . այլ եւս ետ դառնալուն հնարքը չկար . իր դիտաւորութիւնը իսկ եւ իսկ հաստատուն , անդրդուելի եւ անփոփոխելի եղաւ :

Հասարակ կենցաղոյն շատ դէպքերուն մէջ , երբոր մեր կամքը այլ եւ այլ առարկաներու մէջ վարանեալ կը մնայ , մենք կրնանք անոր ներգործութեանը անդրդուելի հաստատութիւն մը տալ յառաջախաղաց քայլափոխ մը ընելով , ինքզինքնիս մէկ նոր դիրքի մը մէջ դնելով , մեր դիտաւորութեանցը ուղղութիւնը եւ արդարութիւնը Գերագոյն Զօրութեան մը ներկայացնելով , եւ իր օգնականութիւնը հայցելով , եւ այսպէս մէկ անդառնալի շարժում մը ընելով դէպ ի յառաջ : Եւ ահա ասիկայ մէկ ազդու սկզբունք մըն է գործոյ . մէկ սկզբունք մը որուն ի գործ դրուելէն ամենաերեւելի արդիւնքներ երբեմնակի յառաջ եկած են : Բոլոր այն դէպքերուն մէջ , ուր որ պարտականութեան շաւիղը անտարակուսելի կերպով բացայայտ է , եւ որ ատեն որ աշխարհի եւ անոր հրապուրանքներն մէջ կը մտնեն զմեզ այն շաւիղն մէջ մտնելէն արդիւնելու համար , բոլոր այդպիսի պարագաներու մէջ գործելու ճշմարիտ ճամբան հեղուցութեամբ նստիլն ու ծուլութեան եւ մոլութեան թելադրութիւններուն հետ վատութեամբ խօսակցութեան մտնելը չէ , այլ պէտք է յառաջ խաղալ , մէկէն ի մէկ ինքզինքնիս յանձնել , մէկ որոշիչ քայլափոխ մը ընել , նետուիլ իսկոյն զմեզ երկեցուցանող դժուարութեանց մէջ , եւ հետեւանքները նախախնամութեան կարգադրութեանը թողուլ :

213. Կամքին ստացած զօրութիւնը ունակութեան օրէնքն :

Կամքին զօրութիւն տալու համար բռնուելու ընթացքը բացատրած ատեննիս արժան է եւ կարեւոր ի հաշիւ առնել ունակութեան մեծ սկզբունքը կամ օրէնքը : Այս օրէնքին բնութեանը եւ բերմունքներուն վրայով այս տեղս այսչափ միայն ըսելը բաւական կը համարինք , թէ մեր մտաւոր կազմուածքին մէջ շկայ ուրիշ մէկ

օրէնք մը մտաց ներգործութիւնները այնքան հիմնովին եղանակաւորելու կարող եւ ձեռնհաս , ինչպէս այս օրէնքը : Մենք շատ անգամ ունակութեան արդիւնքները կը տեսնենք մոլութեանց անձնատուր եղող մարդոց վրայ , որոնց անսուրբ հակամիտութիւններն օր ըստ օրէ զօրանալով կը զօրանան եւ յառաջ կ'երթան , այս օրէնքին ազդեցութեանը ներքեւ , մինչեւ որ երկաթի նման պինդ ու անթեքելի կ'ըլլան : Այլ այս սկզբունքը չարին համար որչափ որ զօրաւոր է , բարիին համար ալ նոյնչափ հզօր զօրութիւն ունի . եւ մենք բուն իսկ մեր զօրութեանը գաղտնիքին կատարելապէս չենք կրնար վերահասու ըլլալ , մինչեւ որ ասոր ուժը չուսանինք եւ զասիկայ գործածելուն ճամբան չսորվինք : Երբոր մենք նոր ճամբայ կ'ելլենք մէկ առաքինական ընթացքի մը մէջ , մեր առաջադրութիւնը կրնայ ի սկզբան տկար բան մը ըլլալ . շատ անգամ կրնայ պատահիլ որ տատանիւք ու տարուբերիւք մեր դիտաւորութիւններուն մէջ . եւ մեզի շատ դժուար կրնայ գալ մեր կամական կարողութեանը ձեռներէցութիւնը այն աստիճանին բերել հասցնել որ համապատասխանէ մեր ձեռնարկած կարեւոր ընթացքին պահանջումներուն : Այլ սակայն ունակութեան սկզբունքին արդիւնքն է որ այն մեր բռնած ուղիղ ընթացքին մէջ ի դէպ եկող ամէն մէկ կամական ներգործութիւն մէկ նորոգ կենդանութիւն մը եւ զօրութիւն մը տայ յաջորդ ներգործութեանը : Այնպէս որ եթէ մէկ մարդ մը անգամ մը իր ոտքը կոխելու ըլլայ ուղիղ ու նեղ ճանապարհին մէջ , յայնժամ ամէն մէկ քայլափոխ մեծապէս կը զօրացնէ իր յառաջադէմ շարժմանցը թափն ու դիւրութիւնը , երագութիւնն ու հաստատութիւնը :

214. Յաղագս զօրացուցանելոյ զկամքն կրօնական նկատողութեամբ :

Ի վերջոյ , մեծ զօրութիւն եւ ուժգնութիւն կրնանք տալ Կամքին ներգործութեանը ձեռամբ կրօնական նկատողութեանց . Թող հանապաղ մեր լուրջ բաղձանքն ու առաջադրութիւնը ըլլայ , կենաց անհամար շիտթութիւններուն եւ փորձութիւններուն մէջ , շարունակաբար նայիլ այն բարեշնորհ Զօրութեանը , որ կ'իշխէ եւ կը տիրէ մարդոց եւ համայն տիեզերաց հանդերձեալ բախտին եւ յաջողութեանը : Եւ առանց որոյ (թող մարդկային ամբարտաւանութիւնը ինչ որ կ'ուզէ պնդէ ասոր հակառակ) « ճանապարհը արշաւորիլն չէ , եւ ոչ ալ պատերազմը զօրաւորին » : Ամէն ինչ որ կրօնական որակութիւն մը ունի , Աստուծոյ բարութիւնը , Փրկչին մերոյ հիանալի զիջումն ու սէրը , Փրկագործութեան մեծ խորհուրդին կատարելութիւնն ու ողորմութիւնը , այս կեանքիս սղութիւնն ու

Կրթութիւն կանաց :

անցաւորութիւնը , մահուան ահաւոր անցքը , դատաստանի օրուան ահեղ խիտութիւններն եւ հիանալի մեծափառութիւնը , անեղբ եւ անսահման յախտենականութիւնը , երկնային փառաց աննկարագրելի ցնծութիւնները , եւ Աստուծոյ շնորհքէն մերժուելուն անբարեկեցիկ եղկելի թշուառութիւնը . բոլոր այս բաները կրնան ներգործել մարդուս մտքին վրայ , թէ՛ առանձին առանձին եւ թէ՛ այլ եւ այլ ձեւերով եւ աստիճաններով մէկտեղ միացած . եւ երբոր ասոնք մարդուս մտքին ներգործութեանցը մեծամեծ սկզբունքներուն վրայ իրենց ազդեցութիւնը կը բանեցընեն , կը տեսնուի որ այնպիսի կենդանութեան տարր մը կը հաղորդեն եւ այնպիսի զօրութիւն մը կ'ընծայեն անոնց , որ անհնարին է ուրիշ աղբիւրէ մը ձեռք բերելը : Աշխարհս լի է ասոր անհամար օրինակներով : Մարդկային ազգին պատմութեանը բոլոր շրջաններուն մէջ կը գտնենք որ մարդիկ տեսան եւ վայելեցին կրօնական նկատողութեանց ոյժը , իրենց համբերատարութիւն՝ յարատեւութիւն եւ դիտաւորութեան ուժգնութիւն եւ կորովութիւն մատուցանելու մասին : Տեսան եւ վայելեցին զայն հիւանդութեանց խուցերու մէջ , բանտերու առանձնութեանցը մէջ , երկաթեայ տանջանարաններու վրայ , հրաբորբոք հնոցին մէջ , կամաւոր աքսորանաց մէջ ի բարբարոս ժողովուրդս , անօթութեան եւ մերկութեան մէջ , երկրի այրերուն եւ խուռչներուն մէջ , ամառի կղզիներու եւ անապատներու մէջ : Ուրիշ կերպ նկատողութիւններ ալ կրնան անտարակոյս զօրութիւն ընծայել , այլ կրօնական նկատողութիւններն ևս առաւելագոյն . սոսկ աշխարհային շարժառիթներն մեծաւ չափով կորովութիւն կրնան մատուցանել երբեմնակի . այլ Աստուածային բնութենէն եւ կառավարութենէն քաղուած վսեմ ազդեցութիւններն շատ աւելի սաստկագոյն ուժգնութիւն մը , շատ աւելի բարձր եւ սուրբ ազդուութիւն մը կարող են հաղորդելու մարդկային կամաց բարենպաստակ ջանացողութեանցը : Քանի՛ քանիներն կարողացան զրուցել , տաննամեայ բանտարգելութեան թշուառութիւններուն մէջ շարժարուող Փէլլիքոյին հետ միատեղ , « Կրօնքը սորվեցուց ինձի տեսակ մը հաճութիւն վայելել իմ տառապանքներուս մէջ , դիմադրաւ ըլլալ եւ յաղթահարել ի յերկնից ինձի համար սահմանուած պատերազմներուն մէջ » : Քանի՛ քանիներն , եւս առաւելագոյն ազդու գոչումով , կարող եղան ըսել Դանիէլ Մարգարէին երեք աստուածապաշտ ընկերներուն հետ իմիասին , « Մեզի փոյթ չէ այս բանիս մէջ քեզի պատասխան տալ , ո՛վ , արքայ . ահա այն Աստուածը , զոր մենք կը պաշտենք , կարող է զմեզ ազատել հրավառ հնոցէն» :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

- Աղէկ սեպեցիներ այս թարգմանութեանս մէջ գործածուած սուսմնական բառերէն դիտաւորներուն մէկ քանին հոս չարել , Անգղիերէնով մէկտեղ , եւ մեկնել հարկ եղածներուն վրայ ալ կարճաբանութիւններ տալով :
- Ախորժակք . Appetites .
- Անարժանաւորութիւն կամ չարժանաւորութիւն . Demerit . վարձուց անարժանաւորութիւն .
- Անհաստատութիւն . Inconsistency . փոփոխամտութիւն .
- Անհաստատաբարոյութիւն . Inconsistency of character . անհաստատութիւն բարուց , փոփոխամտութիւն .
- Անձնական նոյնութիւն . Personal identity .
- Անտնօրինելի . Indispensable . անխուսափելի , առանց անոր չըլլուելու բան մը . ուրիշ կերպով չտնօրինուելու բան մը .
- Ապացուցական տրամաբանութիւն . Demonstrative reasoning .
- Առաջարկութիւն . Proposition .
- Առարկայ . Object .
- Առարկայական . Objective .
- Առարկութիւն . Objection .
- Արդիւնական . Virtual . Արդեամբ եղած , ոչ թէ իսկապէս .
- Արժանաւորութիւն . Merit . վարձուց արժանաւորութիւն .
- Արտաքին . External .
- Արտաքնութիւն . Externality . Արտաբոյութիւն (27) .
- Բաղձանք . Desires .
- Բաղձողական Յիշողութիւն . Intentional Memory . ուղելով բան մը միտք բերել (161) .
- Բնազգմունք . Instincts . Ազգումն կամ բնական ազգումն (315) .
- Բարեատեայ կիրք . Malevolent affections .
- Բարեսէր կիրք . Benevolent affections .
- Բարոյական հաւանութիւն . Moral approval .
- Բարոյական անհաւանութիւն . Moral disapproval .
- Բարոյական տրամաբանութիւն . Moral reasoning .
- Գաղափար . Idea , Notion .

Գիտակցութիւն . Consciousness . Մտքերնուս մէջ ի դէպ եկող գործողութիւններուն կամ հանգամանքներուն վրայ ունեցած գիտութիւննիս : (Գիտակցութիւնը խղճմանքի նշանակութիւնով երբէք գործածած չենք :)

Գործարան զգայութեան . Sensorial organ (18) .

Գործնական . Practical .

Գործնականութիւն . Practicability .

Դատողութիւն . Judgement . Մտքին այն զօրութիւնը , որով մարդ կրնայ գաղափար գաղափարի հետ բաղդատել եւ անոնց մէջ եղած յարաբերութիւնը կամ առնչութիւնը զգալ .

Դիտողութիւն . View .

Ենթակայ . Subject .

Ենթակայական . Subjective . Էական , իսկական , իրական .

Երեւակայութիւն Imagination (206) .

Զգայութիւն . Sensation .

Զգայական . Sensitive . Զգացական .

Զգացական կամ Զգացողական հանգամանք մտաց . Sensitive states of the mind .

Զգացողութիւնք կամ Զգացականութիւն . Sensibilities . Մտքին զգացող մասը .

Զգացումն . Sensation , Feeling .

Թեւազրուութիւն . Suggestion . Մէկ գաղափարի մը կամ ծանօթութեան մը մտքին առջեւ բերուիլը .

Իմացական Intellectual .

Իմացական հանգամանք մտաց . Intellectual states of the mind .

Իմացականութիւն . Intellect . մտքին իմացող մասը .

Իմացողութիւնք Perceptions .

Իմացումն . Perception (15) .

Իրողութիւն կամ իրական ճշմարտութիւն . Fact . Եղելութիւն .

Խիթումն . Jealousy .

Ստրագիւնայ . Physiognomist . Մէկ մարդու մը դէմքէն անոր ներքին յատկութիւնները որոշելուն արհեստը գիտցող .

Մաղրական նկարագիրք . Humor .

Մանօթութիւն . Notion .

Կամք . Will .

Կամական հանգամանք մտաց . Volitive states of the mind .

Կամեցողութիւնք . Volitions .

Կամեցումն . Volition .

Կատակարանութիւն . Burlesque .

Կիրք . Affections .

Հակամիտութիւնք . Propensities . Մտքին հակումը բնական կամ ստացական :

Հակառակամասն . Counterpart .

Համակրական նմանողութիւն . Sympathetic imitation .

Հայեցողութիւն . Speculation .

Հանգամանք մտաց կամ մտաւոր հանգամանք . States of mind or Mental States . (Այս կերպ գործածութեան մէջ ամէն տեղ այս բառը վէճակէ իմաստով բանեցուցած ենք :)

Հանճարաբանութիւն . Wits .

Հասողութիւն . Understanding .

Հաստատութիւն . Consistency . անխիտխտութիւն :

Հաստատարարյութիւն . Consistency of character . Հաստատութիւն բարուց .

Հետեւորդ . Sequent . Հետեւորդք . Sequents .

Հետեւորդութիւն . Sequency .

Հմտութիւն . Knowledge .

Մահաբերական արամուրանութիւն . Deductive reasoning (195) .

Մակդիր . Predicate (175) .

Մասնաւորաց յիշողութիւն . Circumstantial memory .

Միջազգային օրէնք կամ իրաւունք . International law .

Միտք . Mind .

Մտադիւրութիւն . Promptness .

Մտաւորական . Mental . Մտական , մտային :

Մտայեղութիւն կամ յեղամտութիւն . Caprice , Capriciousness .

Մտածութիւն . Reflection .

Յառաջահայեաց . Prospective .

Յարաբերական Թեւազրուութիւն . Relative Suggestion .

Յարադրութիւն . Juxtaposition .

Յիշողութիւն . Memory .

Յիշելութիւն . Remembrance .

Յօդուածայ . Complex . (67)

Նախազգացողութիւնք . Presentiments .

Նախորդք . Antecedents .

Նախորդութիւն . Antecedence .

Ներգործութիւն . Action .

Ներնդունակութիւն . Susceptibility . մէկ յաւելեալ բան մը կամ փոփոխութիւն մը եւ կամ ազդեցութիւն մը ընդունելու յատկութիւնը :

Ներհակադրութիւն . Contrast . Ներհակութիւն . հակադրութիւն :

Շաղկապ . Copula (175) .

Շարժութիւնք . Emotions . Մտքին մէկ ներքին շարժումը կամ գրգռումը , որ կ'ըլլայ առանց բաղձանքի , սրտաշարժութիւն :

Շրջագիծ . Outline . Ուրուագիծ :

Շօշափելի մեծութիւն եւ տեսանելի կամ երեւութական մեծու-

25m

1234

2019

025433

« Ազգային գրադարան »

NL0025433

